

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

768. SĒJUMS

Psiholoģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 768

Psychology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 768

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

768. SĒJUMS

Psiholoģija

UDK 159.9(082)
Ps 440

Atbildīgie redaktori

Ph. D. prof. **Solveiga Miezīte**, Latvijas Universitāte, Toronto Universitāte (Kanāda)

Ph. D. prof. **Ivars Austers**, Latvijas Universitāte

Redkolēģija

Ph. D. prof. **Solveiga Miezīte** – Latvijas Universitāte (galvenā redaktore)

Ph. D. prof. **Ivars Austers** – Latvijas Universitāte

Dr. habil. psych. prof. **Ārija Karpova** – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. **Sandra Sebre** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Viesturs Reņģe** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Malgožata Raščevska** – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. **Anita Pipere** – Daugavpils Universitāte

Ph. D. prof. **Juris G. Dragūns** – Pensilvānijas Valsts universitāte (ASV)

Ph. D. prof. **Artūrs Kroplis** (*Arthur Cropley*) – Austrālija, Vācija

Literārā redaktore **Gita Bērziņa**
Maketu veidojusi **Andra Liepiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2011

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-320-0

Saturs/Contents

Ilze Damberga, Sandra Sebre. Šizotipiskas personības pazīmes sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un emocionālas, fiziskas un seksuālas vardarbības pieredzi bērnībā <i>Schizotypal Personality Features and Childhood Emotional, Physical, and Sexual Abuse in Women with Schizophrenia</i>	6
Ģirts Dimdiņš, Irina Šķupele. Politiskā ideoloģija kā kopīgās realitātes pamats <i>Political Ideology as a Basis for Shared Reality</i>	26
Inese Muzikante, Viesturs Renģe. Autovadītāju individuālās vērtības un attieksme pret pārgalvīgu braukšanu – to saistība ar riskantu autovadīšanu <i>Drivers' Values and Attitudes to Reckless Driving and Risky Driving Behavior</i>	41
Līva Van Skotere, Viktorija Perepjolkina. Personības iezīmju piecu faktoru modeļa aptauju NEO-PI-R, NEO-FFI un NEO-FFI-R versijas latviešu valodā – to psihometriskie rādītāji <i>Measuring the Five Factors of Personality: Psychometric Properties of the Latvian Versions of the NEO PI-R, NEO-FFI, and NEO-FFI-R</i>	57
Egīta Gritāne, Ivars Austers. Sociālās identitātes sarežģītības jēdziens sociālās identitātes pētījumos <i>The Concept of Social Identity Complexity in Studies of Social Identity</i>	79
Egīta Gritāne. Līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim, grupas piederības nozīmīgums un līdera grupas piederība – to ietekme uz uztverto līdera efektivitāti. Eksperimentāls pētījums <i>Conformity of a Leader to the Transformational Leadership Behavior Model, Group Membership Salience, and the Leader's Group Membership – Effects on the Perceived Effectiveness of the Leader</i>	91
Aleksandrs Koļesovs. Uz augšu, uz vietas, uz leju... Latvijas nākotnes prognozes jauniešu skatījumā <i>Up, Unchanging, Down... the Future of Latvia According to Young People</i>	110
Ilona Krone, Ieva Bite. Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptauja – pirmsskolas versijas (BRIEF-P) adaptācija Latvijā <i>Behaviour Rating Inventory of Executive Function – Preschool Version (BRIEF-P): Adaptation in Latvia</i>	124
Viesturs Renģe. Personības, ekonomiskie un kultūras faktori satiksmes psiholoģijas pētījumos <i>Personality, Economic, and Cultural Factors in Traffic Psychology Research</i>	144
Andžela Rožcenkova. Militārās līderības izpētes pieejas: konteksta specifikas pārskats <i>Military Leadership Research Approaches: a Context-Specific Review</i>	164
Ieva Stokenberga. Humora stilu iesaiste ikdienas stresa un garastāvokļa savstarpējās sakarībās <i>The Role of Styles of Humor in the Interrelationship between Daily Stress and Mood: Moderator vs. Mediator Model</i>	176
Ingrīda Trups-Kalne, Ģirts Dimdiņš. Morāles intuitīvo pamatu atšķirības respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem <i>Differences in Moral Foundations in Respondents with High and Low Moral Competence</i>	197
Reinis Upenieks. Pamatotā teorija un tās izmantošana mediķu un pacientu komunikācijas pētījumos <i>Grounded Theory and Its Use in Physician-Patient Communication Research</i>	214
Sarmīte Voitkāne, Solveiga Miežīte. Latvijas Universitātes 2006./2007. gada 1. kursa studentu adaptācijas problēmas pirmā studiju gada sākumā <i>Adjustment Problems in First-Year Students at the Beginning of Studies at the University of Latvia in 2006/2007</i>	225

**Šizotipiskas personības pazīmes sievietēm ar šizofrēnijas
diagnozi un emocionālas, fiziskas un seksuālas
vardarbības pieredzi bērnībā**
*Schizotypal Personality Features and Childhood Emotional,
Physical, and Sexual Abuse in Women with Schizophrenia*

Ilze Damberga, Sandra Sebre

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: ilze.damberga@lu.lv

Pētījuma galvenais mērķis ir noskaidrot, kādas ir šizotipiskas personības pazīmju atšķirības sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un bez tās, kuras cietušas no dažāda veida vardarbības bērnībā. Otrs pētījuma mērķis ir noskaidrot, kādi ir šizotipiskās personības aptaujas iekšējās saskaņotības un kritērija validitātes rādītāji. Pētījumā piedalījās 215 sievietes vecumā no 19 līdz 68 gadiem, no kurām pirmajā grupā ietilpa 100 sievietes ar šizofrēnijas diagnozi. Otrajā grupā ietilpa 115 psihiski veselās sievietes. Pētījuma dalībnieces aizpildīja aptaujas anketas šizotipiskas personības pazīmju un bērnības vardarbības pieredzes noskaidrošanai. Pētījuma rezultāti uzrāda labus iekšējās saskaņotības rādītājus šizotipiskās personības aptaujā, un pārbaudītais kritērija validitātes aspekts atbilst teorētiskajiem priekšstatiem par konstrukta dabu.

Tās sievietes, kuras bija cietušas no vardarbības, uzrādīja izteiktākas šizotipiskās personības pazīmes kopumā, kā arī augstākus rādītājus sešās no deviņām šizotipiskas personības aptaujas apakšskalam. No vardarbības grupām visaugstākie šizotipiskas personības pazīmju rādītāji bija tām sievietēm, kuras cietušas no seksuālas vardarbības. Kopumā rezultāti apstiprina vardarbības pieredzes ietekmi uz šizotipisko personības pazīmju izteiktību.

Atslēgvārdi: šizotipiskas personības pazīmes, emocionāla, fiziska un seksuāla vardarbība, šizofrēnija.

Ievads

Saskaņā ar Veselības ekonomikas centra (Veselības ekonomikas centrs, 2009) datiem Latvijā gadu no gada palielinās šizofrēnijas izplatība (no 782,2 pacientiem uz 100 000 iedzīvotājiem 2003. gadā līdz 828,7 pacientiem uz 100 000 iedzīvotājiem 2008. gadā). Kaut arī ir veikti daudzi pētījumi, joprojām nav rasta atbilde uz jautājumu par šizofrēnijas izcelsmi. Latvijas psihiatru vidū tradicionāli bijis pieņemts, ka psihozes un šizofrēnijas izcelsme ir tikai un vienīgi bioloģiska, lai gan tas ir pretrunā ar jaunākajiem pētījumiem šizofrēnijas jomā. Pētījumi dažādās valstīs uzrāda gan bioloģisko faktoru – iedzimtības, galvas smadzeņu ķīmiskās darbības izmaiņu, smadzeņu strukturālo izmaiņu – ietekmi uz šizofrēnijas simptomu rašanos,

gan to mijiedarbību ar psiholoģiskiem un sociāliem faktoriem, piemēram, tādiem kā nelabvēlīga attiecību pieredze ģimenē vai dažāda veida vardarbības pieredze (Maddux & Winstead, 2007; Read, Fink, Rudegeair & Felitti, 2008). Balstoties uz iepriekš minēto, šī pētījuma galvenais mērķis ir noskaidrot, kādas ir šizotipiskas personības pazīmju atšķirības sievietēm ar dažādu bērnības vardarbības pieredzi gan šizofrēnijas pacientu grupā, gan sievietēm no vispārējās populācijas.

Šizofrēnija

Mūsdienās šizofrēniju visbiežāk raksturo *pozitīvie* (jeb produktīvie) un *negatīvie* (jeb deficīta) simptomi (Berenbaum, Oltmanns & Gottesman, 1987). *Pozitīvie simptomi* ietver kognitīvi perceptuālos traucējumus: halucinācijas (nereālu lietu redzēšana, dzirdēšana vai jušana), murgu idejas (pārliecība, kura nav pamatota ar faktiem), izteiktus domāšanas traucējumus, kā arī dezorganizētu uzvedību un katatoniju (neiropsihiski traucējumi, kuriem raksturīgs galēji paaugstināts muskulatūras tonuss un kuru izpausme ir uzbudinājums vai sastingums). Savukārt *negatīviem simptomiem* raksturīga emocionāla vienaldzība, nabadzīga runa, enerģijas un gribas aktivitātes zudums, anhedonija (depresīvs noskaņojums, nespēja izjust prieku par ikdienišķām un iepriecinošām lietām), kā arī grūtības veidot tuvas attiecības (Maddux & Winstead, 2007). Nereti literatūrā tiek aprakstīta trešā simptomu grupa – *dezorganizācija*, kam raksturīga haotiska runa, domas un uzvedība (Ratakonda et al., 1998; Toomey et al., 1998). Lai gan slimības gaitā vairums pacientu uzrāda gan pozitīvās, gan negatīvās pazīmes, pētījumos ir pierādījies – slimībai ir nelabvēlīgāka norise tad, ja dominē šizofrēnijas negatīvie simptomi (Fenton & McGlashan, 1994).

Bieži vien saistībā ar šizofrēniju tiek lietots jēdziens „psihoze”, ar ko saprot kontakta zaudēšanu ar realitāti. Kā uzsver Kārsons ar kolēģiem (Carson, Butcher & Mineka, 2000), šizofrēnijai var būt daudzas un dažādas pazīmes, bet psihoze kā raksturīgs traucējums ir sastopams jebkurā gadījumā. Psihoze ir plašāks jēdziens nekā šizofrēnija, un tā var būt sastopama ne tikai šizofrēnijas gadījumā, bet arī bipolāru traucējumu, organiskas izcelsmes psihisku traucējumu, kā arī dažu garstāvokļa traucējumu gadījumā.

Šizotipiskas personības pazīmes

Viens no pirmajiem, kas definēja šizotipijas jēdzienu, bija Pols Mīls (Meehl, 1962), kurš ar šizotipiju saprata personības struktūru, kurai pastāv sliekšnis uz psihozes vai šizofrēnijas attīstību. Mūsdienās šizotipija ir plašs un nevienmērīgs jēdziens, kas ietver dažādas nozīmes. Visbiežāk ar šo jēdzienu saprot personības pazīmju kopumu, kas parāda tieksmi uz psihozi (Claridge et al., 1996). Kā uzsver Torgersens (Torgersen, 1985), jēdziens „šizotipija” norāda uz šizofrēnijas un šizotipisko personības traucējumu kopējo ģenētisko pamatu.

Sākotnēji traucējumus, kas atgādināja pavājinātu šizofrēnijas formu, mēdza dēvēt par latento, ambulatoro, pseidoneirotisko vai robežstāvokļa šizofrēniju (Torgersen, 1985). Šizotipiskas personības jēdzienu pirmie sāka lietot dāņu zinātnieki (Kety, Rosenthal, Wender & Schulsinger, 1968), kuri, pētot ar šizofrēniju slimu vecāku bērnus, novēroja, ka dažiem bērniem ar laiku attīstījās šizofrēnija, bet lielākajai daļai tika novēroti traucējumi, kas atgādināja vieglu šizofrēniju. Rezultātā šos traucējumus nodēvēja par šizotipiskiem personības traucējumiem.

Mūsdienās šizotipiski personības traucējumi tiek definēti kā personības traucējumi, kuriem raksturīgi kognitīvie un uztveres traucējumi, dīvaina un ekscentriskā runa un uzvedība, kā arī izteikta intraversija un tendence distancēties no citiem cilvēkiem (Carson et al., 2000).

Psihisko traucējumu diagnostikas un statistikas rokasgrāmatas ceturtajā rediģētajā versijā (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders-IV-Text Revision*, turpmāk tekstā – DSM-IV-TR) (American Psychiatric Association [APA], 2000) un Starptautiskās slimību klasifikācijas desmitajā versijā (*International Classification of Diseases-10*, turpmāk tekstā – ICD-10) (World Health Organization [WHO], 1992) izšķirti deviņi šizotipiskas personības traucējumu simptomi (sk. 1. tabulu) – no tiem septiņi simptomi abās klasifikācijās ir līdzīgi.

1. tabula

DSM-IV-TR un SSK-10 nodalītie šizotipiskas personības traucējumu simptomi

Simptomi	DSM-IV-TR	SSK-10
Dīvainas pārlicības un uzskati vai maģiska domāšana	●	●
Netipiska sajūtu un uztveres pieredze	●	●
Dīvaina domāšana un runa	●	●
Dīvaina, ekscentriskā uzvedība un āriene	●	●
Aizdomīgums vai paranoīdas idejas	●	●
Neadekvātas vai ierobežotas jūtas un emocijas	●	●
Tuvu savstarpējo attiecību trūkums un tendence sociāli norobežoties	●	●
Murgainas idejas par īpašām zīmēm un norādēm	●	
Pārmērīga sociālā trauksme	●	
Neregulāras, pārejošas psihotiskas epizodes ar intensīviem murgiem, dzirdes vai cita veida halucinācijām, mānijām līdzīgām idejām, kas parasti rodas bez ārējiem iemesliem		●
Uzmācīgas idejas bez iekšējas pretestības, bieži vien ar dismorfofobisku, seksuālu vai agresīvu saturu		●

DSM-IV-TR kā pēdējos divus simptomus min murgu idejas par īpašām zīmēm un pārmērīgu sociālo trauksmi, savukārt ICD-10 – neregulāras, pārejošas psihotiskas epizodes un uzmācīgas idejas. Šīs atšķirības norāda uz abu klasifikāciju nedaudz atšķirīgo šizotipiskas personības traucējumu izpratni. DSM-IV-TR salīdzinājumā ar ICD-10 šos traucējumus aplūko kā tādus, kas var būt novērojami arī vispārīgā populācijā. Kā norāda Klaridžs un Deiviss (Claridge & Davis, 2003), ne vienmēr par šizotipisku personības traucējumu simptomiem var runāt kā par psihopatoloģiju. Ja cilvēkam piemīt tikai atsevišķi simptomi, bet tie nav tik izteikti, lai radītu grūtības viņam vai apkārtējiem cilvēkiem, tad var runāt par šizotipiskas personības pazīmēm jeb „veselīgu šizotipiju” (*healthy schizotypy*).

Līdzīgi kā raksturojot šizofrēniju, šizotipiskas personības pazīmes tiek iedalītas pozitīvās un negatīvās. Pozitīvās šizotipijas pazīmes ir saistītas ar kognitīvajiem

un uzveres traucējumiem, bet negatīvās pazīmes – ar traucējumiem savstarpējo attiecību jomā (Kring, Davison, Neale & Johnson, 2007). Veneibla (Venable, 1995) pētījuma rezultāti rāda, ka pozitīvām un negatīvām šizotipijas pazīmēm ir saistība ar šizofrēnijas pozitīvajiem un negatīvajiem simptomiem.

Šizotipiskie personības traucējumi ir aktuāls klīniskās psiholoģijas un psihiatrijas pētījumu objekts, jo tie atrodas uz robežas starp normu un psihisku saslimšanu – šizofrēniju.

Daļa zinātnieku (Raine & Lencz, 1995) norāda, ka šizotipiskas personības traucējumu izpēte ir svarīga, lai saprastu ne tikai personības traucējumus, bet arī lai labāk izprastu šizofrēniju. Tā, piemēram, pētot šizotipiskas personības pazīmes un to izteiktības saistību ar vardarbības pieredzi, var pastarpināti spriest arī par šizofrēnijas pozitīvo un negatīvo simptomu izteiktības saistību ar bērnībā piedzīvotu vardarbību.

Šizofrēnijas un šizotipisko personības traucējumu saistība ar vardarbību

Kaut arī intensīvi tiek pētīta saistība starp bērnībā piedzīvotu vardarbību un dažādām garīgās veselības problēmām, ir salīdzinoši maz pētījumu, kuros autori centušies izprast vardarbības nozīmi psihotisku traucējumu un šizofrēnijas izpausmēs (Hammersley, 2007). Lielākoties šie pētījumi fokusējas uz bērnībā pārdzīvotu fizisku un seksuālu vardarbību, mazāk uzmanības pievēršot vai vispār nepievēršot uzmanību tam, kā emocionāla vardarbība un atstāšana novārtā ietekmē indivīda garīgo veselību (Read, Agar, Argyle & Aderhold, 2003; Spataro, Mullen, Burgess, Wells & Moss, 2004; Kim, Kaspar, Noth & Nam, 2006; Shevlin, Dorahy & Adamson, 2007).

Pēdējā laikā veiktos pētījumos par traumas un psihozes savstarpējo saistību redzami augsti vardarbības rādītāji pacientiem ar šizofrēnijas diagnozi. Lielākā daļa šizofrēnijas pacienšu (69%) aptaujās uzrāda bērnībā piedzīvotu emocionālu (40%), fizisku (35–48%), seksuālu (42–48%) vardarbību vai atstāšanu novārtā (43%) (Read, van Os, Morrison & Ross, 2005; Morgan & Fisher, 2007).

Dažādās valstīs veiktie pētījumi apstiprina pieņēmumu, ka bērnībā piedzīvota vardarbība ir viens no psihozes izpausmes cēloņiem (Shevlin et al., 2007; Lataster et al., 2006; Whitfield, Dube, Felitti & Anda, 2005; Janssen et al., 2004). Tomēr ir arī vairāki pētījumi (Brown & Anderson, 1991; Pribor & Dinwiddie, 1992; Spataro et al., 2004), kuros nav parādījusies nozīmīga saistība starp vardarbību un šizofrēniju. Piemēram, Spataro (Spataro et al., 2004) pētījums neapstiprināja korelāciju starp bērnībā piedzīvotu seksuālu vardarbību un šizofrēniju. Tomēr, kā norāda gan paši autori, gan citi zinātnieki (Read & Hammersley, 2005), šim pētījumam ir būtiski ierobežojumi. Piemēram, dati par seksuālo vardarbību tika ievākti no oficiāliem dokumentiem – tas, no vienas puses, sākotnēji likās kā pētījuma priekšrocība, kas nodrošina augstu validitāti un ticamību, bet, no otras puses, vardarbības gadījumus bija identificējuši speciālisti un cietušie bērni bija saņēmuši atbilstošu palīdzību. Viņi tika izņemti no apdraudošās vides, līdz ar to drošība un psiholoģiskais atbalsts varēja kalpot kā aizsargājošs faktors šizofrēnijas simptomu attīstībai turpmākajā dzīvē. Jāsecina, ka lielākā daļa pētījumu rezultātu norāda – ja indivīdam ir bioloģiski noteikta predispozīcija šizofrēnijas attīstībai, tad pārdzīvota vardarbība var veicināt šizofrēnijas simptomu izpausmi.

Vairumā pētījumu atklājies, ka šizofrēnijas pacientiem ar vardarbības pieredzi ir smagāki klīniskie profili nekā tiem pacientiem, kuriem šādas pieredzes nav. Šiem pacientiem ir agrīnāks slimības sākums (Leverich et al., 2002; Garno, Goldberg, Ramirez & Ritzler, 2005; Schenkel, Spaulding, DiLillo & Silverstein, 2005), vairāk hospitalizāciju (Schenkel et al., 2005) un daudz smagāks ārstniecības kurss (Leverich et al., 2002; Garno et al., 2005). Turklāt pacientiem ar bērnības traumu ir augstāks posttraumatiskā stresa līmenis (turpmāk tekstā – PTSD) (Brown, McBride, Bauer & Williford, 2005; Goldberg & Garno, 2005), turpmākajā dzīvē viņi daudz biežāk piedzīvo atkārtotu vardarbību (Darves-Bornoz, Lemperiere, Degiovanni & Gaillard, 1995) un biežāk cieš no atkarības problēmām (Leverich et al., 2002; Scheller-Gilkey et al., 2004; Brown et al., 2005). Šiem pacientiem ir augstāks depresijas un trauksmes līmenis (Scheller-Gilkey et al., 2004; Schenkel et al., 2005; Lysaker & Salyers, 2007), dzīves laikā viņi biežāk piedzīvo depresijas epizodes (Brown et al., 2005) un uzrāda augstākus disociatīvos rādītājus nekā šizofrēnijas pacienti bez vardarbības pieredzes (Holowka, King, Saheb, Pukall & Brunet, 2003; Ross & Keys, 2004; Schafer, Reninghaus & Langeland, 2007). No vardarbības cietušiem šizofrēnijas pacientiem ir izteiktāki pašnāvības nolūki un augstāki pašnāvības mēģinājumu rādītāji (Darves-Bornoz et al., 1995; Leverich et al., 2002; Schenkel et al., 2005; Garno et al., 2005; Brown et al., 2005).

Vairākos pētījumos ir apstiprinājusies hipotēze, ka šizofrēnijas pacientiem ar vardarbības pieredzi ir specifiskas psihotisko simptomu veidu un halucināciju satura atšķirības (Ross, Anderson & Clark, 2005; Ross & Joshi, 1992). Tiem pacientiem, kuri cietuši no seksuālas vai fiziskas vardarbības, ir nozīmīgi vairāk šizofrēnijas pozitīvo simptomu (t. i., halucinācijas, idejas par īpašām norādēm, domāšanas traucējumi) (Ross, Anderson & Clark, 2005). Pētījumu rezultāti par saistību starp bērnības traumu un negatīviem simptomiem ir pretrunīgi (Goff, Brotman & Kindlon, 1991; Lysaker, Meyer, Evans & Marks, 2001; Morrison, Frame & Larkin, 2003; Resnick, Bond & Mueser, 2003; Hammersley et al., 2003; Janssen et al., 2004).

Pētījumos, kuros bija iesaistīti pacienti ar dažādām psihiatriskām diagnozēm (Read & Argyle, 1999; Read et al., 2003; Hammersley et al., 2003; Lysaker, Davis, Gatton & Herman, 2005), kā arī plašākos sabiedrības pētījumos (Whitfield et al., 2005; Shevlin, Dorahy & Adamson, 2007) ir atklāta cieša korelācija starp bērnības traumu un dzirdes halucinācijām. Rosa un kolēģu pētījumā (Ross, Anderson & Clark, 2005) no visiem šizofrēnijas simptomiem tieši komentējošās balsis bija visciešāk saistītas ar bērnības traumu. Vardarbība bērnībā nozīmīgi palielina halucināciju rašanās risku turpmākajā dzīvē (Whitfield et al., 2005) – jo smagāka ir vardarbības veidu kombinācija, jo lielāks halucināciju risks.

Visbeidzot, pastāv saistība starp bērnības traumu un psihotisko simptomu saturu. Vairāku pētījumu (Heins, Gray & Tennat, 1990; Read & Argyle, 1999; Read et al., 2003; Romme & Escher, 2006) rezultāti pierāda, ka pastāv korelācija starp halucināciju un murgu tēmām un pagātnes traumatiskajiem notikumiem. Hārdijs ar kolēģiem (Hardy, Fowler & Freeman, 2005) atklāja, ka ne tik daudz pats saturs, cik halucināciju tēmas (piemēram, draudi, vaina, pazemošana) ir saistītas ar pagātnes traumatisko pieredzi. Turklāt uzmācīgās traumatisku notikumu atmiņas statistiski nozīmīgi korelē ar uzmācīgām halucinācijām.

Zinātniskajā literatūrā izšķirti vairāki riska faktori, kas palielina iespēju izpausties šizotipiskiem personības traucējumiem. No ģenētiskā aspekta visbiežāk tiek minēta radniecība ar šizofrēnijas pacientiem (Torgensen, 1985). No sociālās vides faktoriem, kas paaugstina iespēju rasties šizotipiskiem traucējumiem, minēta dažāda veida vardarbība bērnībā (Norden, Klein, Donaldson, Pepper & Klein, 1995; Johnson, Cohen, Brown, Smailes & Bernstein; 2000; Johnson et al., 2001; Berenbaum, Valera & Kerns, 2003), nedrošais vai dezorganizētais piesaistes stils vecākiem (Brennan & Shaver, 1998; Erozkān, 2009; Tiliopoulos & Goodall, 2009) un nelabvēlīgi dzīves apstākļi, kas daļēji ietver arī emocionālu un fizisku nolaidību pret bērnu (Raine, Mellingen, Liu, Venables & Mednic, 2003).

Pētījuma hipotēzes. Tā kā Latvijā veiktajos pētījumos līdz šim nav izmantota šizotipiskās personības aptauja, tika izvirzīts jautājums, kādi ir aptaujas iekšējās saskaņotības un kritērija validitātes rādītāji. Citos pētījumos kritērija validitāte tika noteikta, salīdzinot šizofrēnijas pacientu un viņu pirmās pakāpes radnieku šizotipiskas personības pazīmju rādītājus ar rādītājiem, kas iegūti no vispārīgām populācijām. Lai noteiktu kritērija validitāti šajā pētījumā, tika salīdzinātas šizotipiskas personības pazīmes sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un sievietēm bez šizofrēnijas diagnozes.

Tika izvirzīta pirmā hipotēze, ka šizofrēnijas pacientēm, kas cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības, ir izteiktākas šizotipiskas personības pazīmes nekā tām, kurām nav vardarbības pieredzes.

Tika izvirzīta otrā hipotēze, ka psihiski veselām sievietēm, kuras cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības, ir izteiktākas šizotipiskas personības pazīmes nekā sievietēm bez vardarbības pieredzes.

Līdzšinējos pētījumos visbiežāk aplūkota vai nu tikai iedzimtības faktoru ietekme uz šizotipisko pazīmju izteiktību, vai tikai vides faktoru saistība ar šizofrēnijas attīstību, bet ir maz pētījumu, kuros aplūkota abu šo faktoru mijiedarbība un ietekme uz šizotipisko pazīmju attīstību, tāpēc papildus tika izvirzīts jautājums par to, kādas ir šizotipiskas personības pazīmju atšķirības sievietēm saistībā ar šizofrēnijas diagnozi un dažādu bērnības vardarbības pieredzi.

Metode

Pētījuma dalībnieces

Pētījumā tika ievākti dati no 215 sievietēm, kuru dzimtā valoda ir latviešu valoda.

Pirmajā grupā ietilpa 100 sievietes ar paranoīdas vai nediferencētas šizofrēnijas diagnozi (saskaņā ar ICD-10), kuras datu ievākšanas brīdī atradās psihiatriskā slimnīcā remisijas stāvoklī. Šajā grupā vecuma diapazons bija no 19 līdz 67 gadiem ($M = 42,80$, $SD = 11,64$). Otrajā grupā ietilpa 115 sievietes bez psihiatra noteiktas šizofrēnijas diagnozes, kuras pēc vecuma ($M = 41,97$, $SD = 12,36$, no 19 līdz 68 gadiem) bija pielīdzinātas sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi. Kā redzams 2. tabulā, abas grupas ir līdzīgas pēc vecuma ($t(213) = -0,50$, $p > 0,05$), bet statistiski nozīmīgi atšķiras pēc izglītības līmeņa ($\chi^2(2) = 12,37$, $p < 0,01$) un ģimenes stāvokļa ($\chi^2(2) = 8,67$, $p < 0,05$).

2. tabula

Demogrāfiskie rādītāji sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un psihiski veselām sievietēm

	Sievietes ar šizofrēnijas diagnozi (n = 100)	Psihiski veselās sievietes (n = 115)	t	χ ²	p
Vecums			-0,50		0,62
M	42,80	41,97			
SD	11,64	12,36			
Diapazons	19–67	19–68			
Izglītība				12,37**	0,00
Pamatskolas	10 (10%)	5 (4%)			
Vidējā	69 (69%)	61 (53%)			
Augstākā	21 (21%)	49 (43%)			
Ģimenes stāvoklis				8,67*	0,01
Viena	33 (33%)	19 (17%)			
Precējusies/ civillaulība/ draugs	38 (38%)	61 (53%)			
Šķirusies/ atraitne	29 (29%)	35 (30%)			

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Pētījuma instrumentārijs

Demogrāfisko rādītāju aptauja tika izmantota, lai noskaidrotu respondenšu vecumu, tautību, izglītības līmeni, ģimenes un materiālo stāvokli, kā arī to, vai sievietēm ir bijusi saskare ar psihiatriskās palīdzības dienestiem.

Šizotipisko pazīmju noteikšanai izmantota *Šizotipiskas personības aptauja* (*Schizotypal Personality Questionnaire – SPQ*; Raine, 1991). Aptauja pirmoreiz tulkota latviešu valodā šī pētījuma vajadzībām. Aptauja sastāv no 74 apgalvojumiem, kas sagrupēti 9 apakšskālās un 3 faktoros. Katrs apgalvojums jānovērtē ar „jā” (1 balle) vai „nē” (0 balles).

9 aptaujas apakšskalas veidotas, balstoties uz DSM-III-R klasifikācijā (APA, 1987) izšķirtajiem šizotipiskas personības simptomiem:

- murgu idejas par īpašām zīmēm un norādēm (piemēram, „Vai jums dažreiz liekas, ka tas, ko jūs redzat televīzijā vai lasāt avīzēs, ir ar kādu īpašu norādi jums?”),
- pārmērīga sociālā trauksme („Reizēm es cenšos izvairīties no vietām, kur būs daudz cilvēku, lai neklūtu nervoza.”),
- dīvainas pārliecības („Vai jūs ticat telepātijai (domu lasīšanai)?”),
- netipiska uztvere („Vai jūs kādreiz esat redzējusi lietas, kuras citi cilvēki neredz?”),
- dīvainā uzvedība („Dažkārt cilvēki komentē manu neparasto izturēšanos vai paradumus.”),
- tuvu draugu trūkums („Man ir grūti būt emocionāli tuvai ar citiem cilvēkiem.”),
- dīvainā runa („Dažreiz cilvēkiem ir grūti saprast, ko es cenšos pateikt.”),

- ierobežotas emocijas („Es mēdzu savas jūtas paturēt pie sevis.”),
- aizdomīgums („Man ir sajūta, ka man ir jābūt modrai pat attiecībās ar draugiem.”).

Aptaujas 3 faktori atspoguļo pozitīvās šizotipijas pazīmes, negatīvās šizotipijas pazīmes un dezorganizētību (Vollema & Hoijtink, 2000). Pozitīvās šizotipijas pazīmju faktoru veido 4 apakšskaldas („murgainas idejas”, „dīvainas pārliecības”, „netipiska uztvere” un „aizdomīgums”). Negatīvo šizotipijas pazīmju faktoru veido 4 apakšskaldas („pārmērīga sociālā trauksme”, „tuvu draugu trūkums”, „ierobežotas emocijas”, „aizdomīgums”) un 6 apgalvojumi no apakšskaldas „murgainas idejas”. Dezorganizētības faktoru veido 2 apakšskaldas („dīvaina uzvedība” un „dīvaina runa”).

Aptaujas kopējais ticamības rādītājs Kronbaha $\alpha = 0,94$. Apakšskalu iekšējās saskaņotības rādītāji variē no $\alpha = 0,73$ līdz $\alpha = 0,83$. Pozitīvās šizotipijas pazīmju, negatīvās šizotipijas pazīmju un dezorganizētības faktoru ticamības rādītāji ir attiecīgi $\alpha = 0,89$, $\alpha = 0,92$ un $\alpha = 0,88$. Oriģinālās aptaujas kopējais ticamības rādītājs ir $\alpha = 0,90$, apakšskalam tie variē no $\alpha = 0,71$ līdz $\alpha = 0,78$ (Raine, 1991). Pozitīvās šizotipijas pazīmju, negatīvās šizotipijas pazīmju un dezorganizētības faktoru ticamības rādītāji ir attiecīgi $\alpha = 0,85$, $\alpha = 0,94$ un $\alpha = 0,87$ (Vollema & Hoijtink, 2000).

Bērnības traumas aptauja (Childhood Trauma Questionnaire; Bernstein et al., 1994) tika izmantota, lai noteiktu sievietes vardarbības pieredzi līdz 17 gadu vecumam un tās izteiktības pakāpi. Aptauja sastāv no 36 apgalvojumiem par atbalstošām attiecībām ģimenē (piemēram, „Cilvēki manā ģimenē cits par citu rūpējas.”), par emocionālas vardarbības („Man draudēja, ka mani pametīs.”) vai fiziskas vardarbības („Kāds manā ģimenē mani sita.”) izpausmēm, kā arī par seksuālu vardarbību ģimenē vai ārpus ģimenes („Man ir bijušas seksuālas attiecības ar kādu svešu pieaugušo.”). Aptaujas apgalvojumi tiek vērtēti 5 punktu Likerta skalā (no 1 = „nekad” līdz 5 = „ļoti bieži”). Aptauja jau ir izmantota vardarbības pētījumos Latvijā (Sebre et al., 2004).

Ja sieviete emocionālās vardarbības apgalvojumos atzīmējusi „bieži” vai „ļoti bieži” vai arī „dažreiz” saistībā ar smagākiem emocionālās vardarbības aspektiem, tad tika pieņemts, ka sieviete sevi novērtē kā cietušu no emocionālas vardarbības. Ja sieviete fiziskās vardarbības apgalvojumos atzīmējusi „dažreiz”, „bieži” vai „ļoti bieži” vai arī „vienu vai divas reizes” saistībā ar smagākajiem fiziskās vardarbības aspektiem, tad pieņemts, ka sieviete sevi novērtē kā cietušu no fiziskas vardarbības. Ja sieviete seksuālās vardarbības apgalvojumos atzīmējusi „vienu vai divas reizes”, „dažreiz”, „bieži” vai „ļoti bieži”, tad pieņemts, ka sieviete sevi novērtē kā cietušu no seksuālas vardarbības.

Procedūra

Visas respondentes tika informētas par pētījuma norisi un pētījumā piedalījās brīvprātīgi. Aptaujas anketas no sievietēm bez šizofrēnijas diagnozes tika ievāktas nelielās grupās, apmeklējot viņas darba vai studiju vietā. No šizofrēnijas pacientēm aptaujas anketas tika ievāktas individuāli, apmeklējot viņas klīnikā. Datu ievākšanas un apstrādes gaitā pilnībā tika ievērota konfidencialitāte.

Pētījuma dalībnieču sadalījums pa grupām

Sievietes ar šizofrēnijas diagnozi un sievietes bez šizofrēnijas diagnozes tika sadalītas pa apakšgrupām atbilstoši piedzīvotajai vardarbības pieredzei. Pirmajā grupā tika iekļautas tās sievietes, kuras nebija atzīmējušas, ka būtu cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības ($n = 57$; 13 sievietes ar šizofrēnijas diagnozi un 44 bez šizofrēnijas diagnozes). Otrajā grupā tika iekļautas tās sievietes, kuras bija atzīmējušas, ka ir cietušas tikai no emocionālas vardarbības, bet nav cietušas no fiziskas vai seksuālas vardarbības ($n = 49$; 19 ar šizofrēnijas diagnozi un 30 bez šizofrēnijas diagnozes). Trešajā grupā tika iekļautas sievietes, kuras bija atzīmējušas, ka ir cietušas no fiziskas vardarbības (ar emocionālu vardarbību vai bez tās), bet nav cietušas no seksuālas vardarbības ($n = 49$; 27 ar šizofrēnijas diagnozi un 22 bez šizofrēnijas diagnozes). Ceturtajā grupā tika iekļautas tās sievietes, kuras bija norādījušas, ka ir cietušas no seksuālas vardarbības ar emocionālu un fizisku vardarbību vai bez tās ($n = 60$; 41 ar šizofrēnijas diagnozi un 19 bez šizofrēnijas diagnozes).

Rezultāti

Šizotipiskas personības pazīmes sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un bez tās

Lai atbildētu uz pētījuma pirmo jautājumu, kādi ir aptaujas iekšējās saskaņotības un kritērija validitātes rādītāji, pēc t-Stjudenta kritērija tika salīdzināti Šizotipiskās personības aptaujas vidējie rādītāji abām grupām (sk. 3. tabulu).

3. tabula

Šizotipiskās personības aptaujas (SPQ) aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un psihiski veselām sievietēm

Šizotipiskās personības aptaujas rādītāji	Sievietes ar šizofrēnijas diagnozi ($n = 100$)		Psihiski veselās sievietes ($n = 115$)		t-kritērijs
	M	SD	M	SD	
Šizotipiskās personības pazīmes (kopā)	0,53	0,19	0,32	0,16	-8,65**
SPQ apakšskalas					
Murgainas idejas	0,55	0,27	0,34	0,26	-5,88**
Pārmērīga sociāla trauksme	0,68	0,31	0,48	0,31	-4,62**
Dīvains pārliecības	0,43	0,31	0,40	0,28	-0,88
Netipiska uztvere	0,36	0,29	0,22	0,20	-3,97**
Dīvaina uzvedība	0,51	0,32	0,16	0,22	-9,26**
Tuvu draugu trūkums	0,53	0,25	0,32	0,25	-6,08**
Dīvaina runa	0,56	0,28	0,33	0,27	-6,15**
Ierobežotas emocijas	0,54	0,26	0,30	0,22	-7,02**
Aizdomīgums	0,62	0,27	0,33	0,24	-8,46**
SPQ faktori					
Pozitīvas šizotipijas pazīmes	0,49	0,22	0,32	0,18	-6,28**
Negatīvas šizotipijas pazīmes	0,60	0,22	0,35	0,20	-7,02**
Dezorganizētība	0,54	0,27	0,25	0,22	-8,50**

** $p < 0,01$.

Kā redzams 3. tabulā, kopumā sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi ir augstāki šizotipiskas personības pazīmju rādītāji salīdzinājumā ar kontrolgrupu. Vienīgā apakšskala, kurā neparādās statistiski nozīmīgas atšķirības ($t = -0,88$, $p > 0,05$), ir „dīvainas pārliecības”, kurā iekļauti apgalvojumi par pieredzi ar pārdabiskām parādībām, NLO, ekstrasensoro uztveri, intuīciju, kā arī apgalvojumi par ticību īpašām psihiskām spējām, zīlēšanai, telepātijai, gaišredzībai.

Šizotipiskas personības pazīmes sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un dažādu vardarbības pieredzi

Lai salīdzinātu šizotipiskas personības pazīmes šizofrēnijas pacientēm ar dažādu vardarbības pieredzi, tika veikta dispersiju analīze. Savukārt, lai varētu izdarīt secinājumus par statistiski nozīmīgām atšķirībām apakšgrupu rezultātos, to vidējās vērtības tika salīdzinātas, izmantojot *Post-hoc* testu (*Gabriel*). Konkrētais *Post-hoc* tests tika izvēlēts, pamatojoties uz to, ka vardarbības grupu lielums atšķiras.

4. tabula

Šizotipiskās personības aptaujas (SPQ) aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji un *Post hoc* rezultāti sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un dažādu vardarbības pieredzi

Šizotipiskās personības aptaujas rādītāji	Vardarbības pieredze				F
	Bez vardarbības ($n = 13$) M (SD)	Emocionāla vardarbība ($n = 19$) M (SD)	Fiziska vardarbība ($n = 27$) M (SD)	Seksuāla vardarbība ($n = 41$) M (SD)	
Šizotipiskās personības pazīmes (kopā)	0,40 (0,22) ^a	0,49 (0,23)	0,51 (0,17)	0,61 (0,15) ^a	5,11**
SPQ apakšskalas					
Murgainas idejas	0,34 (0,23) ^a	0,49 (0,30)	0,53 (0,29)	0,65 (0,20) ^a	5,53**
Pārmērīga sociāla trauksme	0,54 (0,39)	0,65 (0,37)	0,66 (0,32)	0,75 (0,24)	1,65
Dīvainas pārliecības	0,27 (0,29) ^a	0,32 (0,33)	0,43 (0,26)	0,53 (0,30) ^a	3,71*
Netipiska uztvere	0,19 (0,28) ^a	0,33 (0,28)	0,30 (0,20)	0,47 (0,31) ^a	4,51*
Dīvainā uzvedība	0,32 (0,37) ^a	0,39 (0,30)	0,56 (0,29)	0,60 (0,31) ^a	3,88*
Tuvu draugu trūkums	0,48 (0,35)	0,58 (0,31)	0,51 (0,25)	0,55 (0,19)	0,50
Dīvainā runa	0,42 (0,29)	0,56 (0,35)	0,54 (0,27)	0,62 (0,23)	1,82
Ierobežotas emocijas	0,54 (0,29)	0,51 (0,31)	0,51 (0,28)	0,57 (0,22)	0,36
Aizdomīgums	0,45 (0,29) ^a	0,51 (0,27) ^b	0,62 (0,29)	0,73 (0,20) ^{ab}	5,63**
SPQ faktori					
Pozitīvas šizotipijas pazīmes	0,31 (0,22) ^a	0,42 (0,24) ^b	0,47 (0,20)	0,60 (0,17) ^{ab}	8,23**
Negatīvas šizotipijas pazīmes	0,48 (0,25) ^a	0,56 (0,26)	0,58 (0,23)	0,66 (0,15) ^a	2,67*
Dezorganizētība	0,38 (0,31) ^a	0,48 (0,30)	0,55 (0,24)	0,61 (0,23) ^a	3,04**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.Tie aritmētiskie vidējie, kam ir kopīgs augšraksta burts, statistiski nozīmīgi atšķiras ($p < 0,05$) saskaņā ar *Gabriel Post hoc* testa rezultātiem.

Rezultātā (sk. 4. tabulu) sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi tika konstatēts statistiski nozīmīgs vardarbības grupu efekts gan šizotipiskām personības pazīmēm kopumā ($F(3,96) = 5,11, p < 0,01$), gan arī tādās apakšskalās kā „murgu idejas” ($F(3,96) = 5,53, p < 0,01$), „dīvainas pārlicības” ($F(3,96) = 3,71, p < 0,05$), „netipiska uztvere” ($F(3,96) = 4,51, p < 0,05$), „dīvainā uzvedība” ($F(3,96) = 3,88, p < 0,05$) un „aizdomīgums” ($F(3,96) = 5,63, p < 0,01$). Tāpat tika konstatēta statistiski nozīmīga vardarbības pieredzes ietekme uz pozitīvām un negatīvām šizotipijas pazīmēm un dezorganizētību. *Post hoc* analīze minētajās apakšskalās un faktoros parādīja, ka šizofrēnijas pacientēm, kuras cietušas no seksuālas vardarbības, ir augstāki šizotipisko pazīmju rādītāji nekā šizofrēnijas pacientēm bez vardarbības pieredzes. Šizofrēnijas pacientēm, kuras cietušas no seksuālas vardarbības, ir augstāki aizdomīguma un pozitīvās šizotipijas pazīmju rādītāji nekā tām pacientēm, kurām nav vardarbības pieredzes vai kuras nav pārcietušas emocionālo vardarbību.

Vardarbības pieredzes ietekme netika novērota tādās šizotipiskās personības pazīmju skalās kā „pārmērīga sociālā trauksme” ($F(3,96) = 1,65, p > 0,05$), „tuvu draugu trūkums” ($F(3,96) = 0,50, p > 0,05$), „dīvainā runa” ($F(3,96) = 1,82, p > 0,05$) un „ierobežotas emocijas” ($F(3,96) = 0,36, p > 0,05$).

Šizotipiskas personības pazīmes psihiski veselām sievietēm ar dažādu vardarbības pieredzi

Lai salīdzinātu šizotipiskas personības pazīmes psihiski veselām sievietēm ar dažādu vardarbības pieredzi, tika veikta dispersiju analīze. Savukārt, lai varētu izdarīt secinājumus par statistiski nozīmīgām apakšgrupu rezultātu atšķirībām, to vidējās vērtības tika salīdzinātas, izmantojot *Post-hoc* testu (*Gabriel*).

Analizējot šizotipiskas personības pazīmes sievietēm bez šizofrēnijas diagnozes, bet ar dažādu vardarbības pieredzi, tika iegūti nedaudz atšķirīgi rezultāti nekā šizofrēnijas pacientēm (sk. 5. tabulu).

Līdzīgi kā šizofrēnijas pacientēm, arī kontrolgrupai tika novērots statistiski nozīmīgs vardarbības pieredzes efekts gan šizotipiskām personības pazīmēm kopumā ($F(3,111) = 7,58, p < 0,01$), gan pozitīvo un negatīvo šizotipijas pazīmju un dezorganizētības faktoriem (attiecīgi $F(3,111) = 6,17, p < 0,01$, $F(3,111) = 3,02, p < 0,05$ un $F(3,111) = 8,99, p < 0,01$). *Post hoc* analīze parādīja, ka sievietēm bez vardarbības pieredzes ir zemāki šizotipisko personības pazīmju rādītāji kopumā un mazāk izteikta dezorganizētība nekā tām sievietēm, kuras cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības. Tika konstatēts, ka sievietēm ar seksuālu vardarbības pieredzi ir vairāk pozitīvās šizotipijas pazīmju nekā sievietēm bez vardarbības pieredzes.

Vardarbības grupu ietekme tika novērota arī tādās apakšskalās kā „idejas par īpašām norādēm” ($F(3,111) = 4,63, p < 0,01$), „dīvainas pārlicības” ($F(3,111) = 3,25, p < 0,05$), „netipiska uztvere” ($F(3,111) = 3,93, p < 0,05$), „dīvainā uzvedība” ($F(3,111) = 5,34, p < 0,01$), „tuvu draugu trūkums” ($F(3,111) = 2,98, p < 0,05$) un „dīvainā runa” ($F(3,111) = 7,76, p < 0,01$). *Post hoc* analīze parādīja, ka sievietēm ar seksuālas vardarbības pieredzi salīdzinājumā ar sievietēm bez vardarbības pieredzes ir augstāki tādu šizotipisko pazīmju kā murgainas idejas, dīvainas pārlicības, netipiska uztvere un dīvainā uzvedība rādītāji. Sievietēm, kuras cietušas no emocionālas,

fiziskas vai seksuālas vardarbības, apakšskalā „dīvaina runa” ir augstāki rādītāji nekā sievietēm bez vardarbības pieredzes.

5. tabula

Šizotipiskās personības aptaujas (SPQ) aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji un Post hoc rezultāti psihiski veselām sievietēm ar dažādu vardarbības pieredzi

Šizotipiskās personības aptaujas rādītāji	Vardarbības pieredze				F
	Bez vardarbības (n = 44) M (SD)	Emocionāla vardarbība (n = 30) M (SD)	Fiziska vardarbība (n = 22) M (SD)	Seksuāla vardarbība (n = 19) M (SD)	
Šizotipiskās personības pazīmes (kopā)	0,24 (0,14) ^{abc}	0,35 (0,14) ^a	0,35 (0,19) ^b	0,42 (0,15) ^c	7,58**
SPQ apakšskalas					
Murgainas idejas	0,24 (0,25) ^a	0,34 (0,22)	0,40 (0,28)	0,47 (0,22) ^a	4,63**
Pārmērīga sociāla trauksme	0,45 (0,30)	0,50 (0,32)	0,47 (0,32)	0,55 (0,31)	0,47
Dīvainas pārliecības	0,33 (0,26) ^a	0,39 (0,24)	0,40 (0,30)	0,56 (0,31) ^a	3,25*
Netipiska uztvere	0,16 (0,17) ^a	0,23 (0,21)	0,25 (0,21)	0,34 (0,21) ^a	3,93*
Dīvaina uzvedība	0,07 (0,16) ^a	0,18 (0,18)	0,20 (0,28)	0,28 (0,25) ^a	5,34**
Tuvu draugu trūkums	0,24 (0,21)	0,40 (0,23)	0,34 (0,30)	0,38 (0,28)	2,98*
Dīvaina runa	0,19 (0,22) ^{abc}	0,41 (0,22) ^a	0,39 (0,32) ^b	0,45 (0,23) ^c	7,76**
Ierobežotas emocijas	0,24 (0,19)	0,34 (0,23)	0,32 (0,21)	0,36 (0,27)	2,00
Aizdomīgums	0,26 (0,20)	0,37 (0,22)	0,35 (0,25)	0,41 (0,30)	2,43
SPQ faktori					
Positīvas šizotipijas pazīmes	0,24 (0,18) ^a	0,33 (0,15)	0,35 (0,19)	0,44 (0,17) ^a	6,17**
Negatīvas šizotipijas pazīmes	0,29 (0,17)	0,39 (0,19)	0,37 (0,22)	0,43 (0,22)	3,02*
Dezorganizētība	0,14 (0,16) ^{abc}	0,31 (0,17) ^a	0,31 (0,29) ^b	0,38 (0,18) ^c	8,99**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Tie aritmētiskie vidējie, kam ir kopīgs augšraksta burts, statistiski nozīmīgi atšķiras ($p < 0,05$) saskaņā ar Gabriel *Post hoc* testa rezultātiem.

Sievietēm bez šizofrēnijas diagnozes vardarbības pieredzes ietekme netika novērota tādām šizotipiskās personības pazīmēm kā pārmērīga sociālā trauksme ($F(3,111) = 0,47$, $p > 0,05$), ierobežotas emocijas ($F(3,111) = 2,00$, $p > 0,05$) un aizdomīgums ($F(3,111) = 2,43$, $p > 0,05$).

Šizotipiskas personības pazīmes saistībā ar šizofrēnijas diagnozi un vardarbības pieredzi

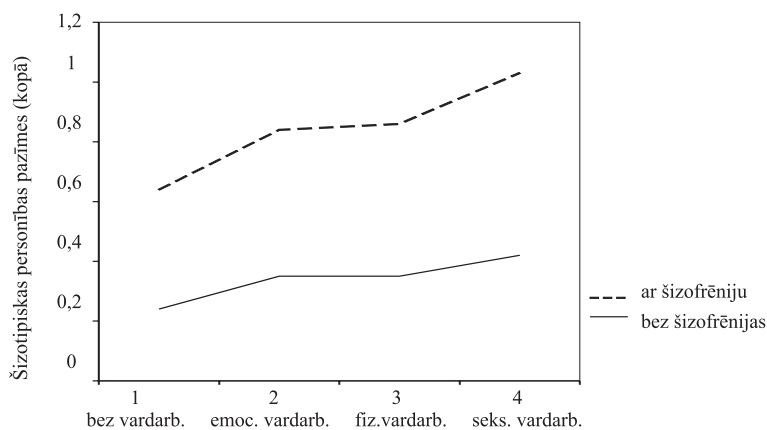
Lai atbildētu uz pētījuma jautājumu par to, kādas ir šizotipiskas personības pazīmju atšķirības sievietēm saistībā ar šizofrēnijas diagnozi un dažādu bērnības vardarbības pieredzi, tika izmantota dispersijas starpgrupu attiecību analīze (sk. 6. tabulu).

6. tabula

**Šizotipisku personības iezīmju daudzfaktoru dispersiju analīzes
(šizofrēnijas diagnoze × vardarbības pieredze) rezultāti sievietēm ar šizofrēnijas
diagnozi un psihiski veselām sievietēm**

Šizotipiskās personības aptaujas rādītāji	Šizofrēnijas diagnoze (Sch)	Vardarbības pieredze (V)	Sch × V
	F	F	F
Šizotipiskās personības pazīmes (kopā)	42,76**	10,47**	0,18
SPQ apakšskalas			
Murgainas idejas	14,50**	9,22**	0,20
Pārmērīga sociāla trauksme	12,11**	1,86	0,20
Dīvainas pārliecības	0,51	6,67**	0,27
Netipiska uztvere	5,16*	7,56**	0,48
Dīvaina uzvedība	55,55**	7,70**	0,78
Tuvu draugu trūkums	26,28**	2,14	0,21
Dīvaina runa	20,16**	6,28**	0,25
Ierobežotas emocijas	36,51**	0,79	0,61
Aizdomīgums	42,50**	6,12**	1,30
SPQ faktori			
Pozitīvas šizotipijas pazīmes	16,01**	13,17**	0,46
Negatīvas šizotipijas pazīmes	45,97**	4,56**	0,22
Dezorganizētība	43,86**	8,47**	0,21

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

**1. attēls. Šizotipiskas personības pazīmes sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi un bez tās
pēc grupējuma, kas norāda, vai sieviete bērnībā ir vai nav cietusi no emocionālas,
fiziskas vai seksuālas vardarbības**

Lielākajā daļā šizotipisko personības pazīmju tika novērots šizofrēnijas diagnozes efekts. Līdzīgi lielākajā daļā šizotipisko personības pazīmju tika novērota

vardarbības pieredzes ietekme, taču ne šizotipiskām personības pazīmēm kopumā, ne arī kādā no apakšskālām vai faktoriem neparādījās mijiedarbība starp šizofrēnijas diagnozi un vardarbības pieredzi (sk. 1. attēlu).

Iztirzājums

Nosakot aptaujas kritērija validitāti, tika konstatēts, ka sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi ir augstāki šizotipiskas personības pazīmju rādītāji nekā kontrolgrupā. Līdzīgi citos pētījumos (Kremer, Faraone, Toomey, Seidman & Tsuang, 1998; Yaralian et al., 2000) ir pierādīts, ka šizofrēnijas pacientēm un viņu pirmās pakāpes radniekiem ir paaugstināti šizotipiskas personības pazīmju rādītāji salīdzinājumā ar kontrolgrupu. Šajā pētījumā vienīgā šizotipiskā personības pazīme, kurai neparādījās statistiski nozīmīgas atšķirības starp šizofrēnijas pacientēm un sievietēm bez šizofrēnijas diagnozes, bija „dīvainas pārliecības” jeb „maģiskā domāšana” (*magical thinking*), kuru raksturo apgalvojumi par ticību īpašām psihiskām spējām, zīlēšanai, telepātijai, gaišredzībai, kā arī apgalvojumi, kas atspoguļo pieredzi ar pārdabiskām parādībām, piemēram, NLO. Līdzšinējos pētījumos nav manīti līdzīgi rezultāti, un, iespējams, „dīvaino pārliecību” iezīme savā ziņā ir specifiska Latvijas respondentu kontekstā. Bodena un Berenbauma (Boden & Berenbaum, 2004) pētījumā respondentiem tika uzdots jautājums par viņu neparastajiem uzskatiem un pārliecībām un to, kādēļ, viņuprāt, tās tiek izmantotas. Visbiežākās atbildes bija, ka šīs pārliecības un uzskati ir ļoti svarīgi, ka tiem ir pozitīva ietekme uz respondentu dzīvi un ka šie dīvainie uzskati respondentiem palīdz labāk izprast sevi un pasauli (Boden & Berenbaum, 2004). Ņemot vērā Latvijas bieži mainīgo sociālekonomisko situāciju, iespējams, ka lielai daļai respondentu „maģiskā domāšana” patiešām ir viens no veidiem, kā skaidrot apkārt notiekošo un labāk saprast sevi. Kopumā jāsecina, ka šizotipiskās personības aptaujai ir labi iekšējās saskaņotības rādītāji un pārbaudītais kritērija validitātes aspekts atbilst teorētiskajiem priekšstatiem par konstrukta dabu.

Šajā pētījumā sievietēm (ar šizofrēnijas diagnozi un bez tās), kuras cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības, ir izteiktākas šizotipiskas personības pazīmes, līdzīgi kā citos līdz šim veiktajos pētījumos (Norden, Klein, Donaldson, Pepper & Klein, 1995; Johnson, Cohen, Brown, Smailes & Bernstein; 2000; Johnson et al., 2001; Berenbaum, Valera & Kerns, 2003).

Sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi tika konstatēts statistiski nozīmīgs vardarbības pieredzes efekts gan šizotipiskām personības pazīmēm kopumā, gan arī tādās apakšskālās kā „murgainas idejas par īpašām norādēm”, „dīvainas pārliecības”, „netipiska uztvere”, „dīvaina uzvedība” un „aizdomīgums”. Murgu idejas par īpašām zīmēm un norādēm, dīvainas pārliecības, netipiska uztvere un aizdomīgums attiecas uz pozitīvās šizotipijas pazīmēm. Vairākos pētījumos (Ross, Anderson & Clark, 2005; Janssen et al., 2004) ir apstiprinājusies hipotēze, ka tiem šizofrēnijas pacientiem, kas cietuši no seksuālas vai fiziskas vardarbības, ir nozīmīgi vairāk šizofrēnijas pozitīvo simptomu (Ross, Anderson & Clark, 2005). Līdzīgi arī kontrolgrupā tika konstatēts, ka sievietēm ar seksuālu vardarbības pieredzi ir vairāk pozitīvās šizotipijas pazīmju nekā sievietēm bez vardarbības pieredzes.

Pētījums parāda, ka no vardarbības pieredzes grupām visaugstākie šizotipiskas personības pazīmju rādītāji neatkarīgi no tā, vai ir šizofrēnijas diagnoze vai nē, ir tām

sievietēm, kuras cietušas no seksuālas vardarbības. Līdzīgi rezultāti iegūti Jansena un kolēģu (Janssen et al., 2004) veiktajā pētījumā ar šizofrēnijas pacientiem, kuri bija cietuši no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības līdz 16 gadu vecumam – jo smagāka bija bērnībā piedzīvotā vardarbība, jo izteiktāki bija simptomi. Viens no skaidrojumiem, kādēļ tieši sievietēm, kas cietušas no seksuālas vardarbības, ir paaugstināti šizotipijas pazīmju rādītāji, ir tas, ka seksuālās vardarbības psiholoģiskās sekas bieži vien ir smagākas salīdzinājumā ar citu vardarbības veidu atstātajām sekām (Ross, Anderson & Clark, 2005) un seksuālā vardarbība parasti ir vissmagākā vardarbības forma, jo bieži vien ir saistīta arī ar emocionālo un fizisko vardarbību (Janssen et al., 2004).

Interesanti, ka šizofrēnijas pacientēm vardarbības pieredzes ietekme netika novērota tādām šizotipiskās personības pazīmēm kā pārmērīga sociālā trauksme, tuvu draugu trūkums, ierobežotas emocijas un dīvaina runa. Līdzīgi sievietēm bez šizofrēnijas diagnozes vardarbības pieredzes ietekme netika novērota tādām pazīmēm kā pārmērīga sociālā trauksme, ierobežotas emocijas un aizdomīgums. Pētījumos, kuros salīdzinātas šizotipiskas personības pazīmes šizofrēnijas pacientu pirmās pakāpes tuviniekiem un kontrolgrupai, visbūtiskāk abās grupās atšķiras tieši negatīvās šizotipijas pazīmes: sociālā trauksme, tuvu draugu trūkums, ierobežotas emocijas un aizdomīgums (Torgersen et al., 1993; Kendler, McGuire, Gruenberg & Walsh, 1995).

Analizējot šizotipiskas personības pazīmju atšķirības sievietēm saistībā ar šizofrēnijas diagnozi un dažādu bērnības vardarbības pieredzi, tika konstatēts, ka sievietēm ar šizofrēnijas diagnozi ir izteiktākas šizotipiskās personības pazīmes kopumā, izteiktākas pozitīvās un negatīvās šizotipijas pazīmes, dezorganizētība, kā arī augstāki rādītāji lielākajā daļā šizotipisko pazīmju, izņemot dīvainas pārlicēības jeb maģisko domāšanu.

Tām sievietēm, kuras ir cietušas no vardarbības, ir izteiktākas šizotipiskās personības pazīmes kopumā, izteiktāka pozitīvā šizotipija, negatīvā šizotipija un dezorganizētība, kā arī augstāki rādītāji lielākajā daļā šizotipisko pazīmju.

Ne šizotipiskām personības pazīmēm kopumā, ne arī kādā no apakšskālām vai faktoriem neparādījās mijiedarbība starp šizofrēnijas diagnozi un vardarbības pieredzi.

Pētījuma ierobežojumi lielā mērā ir saistīti ar pētāmā priekšmeta un grupu specifiku. Respondentu skaits vardarbības pieredzes grupās ir salīdzinoši mazs. Pētījuma rezultāti, tai skaitā par vardarbības pieredzi, tika ievākti, izmantojot pašnovērtējuma aptaujas, vienīgā informācija bija no pacientu slimību vēsturēm par šizofrēnijas diagnozi. Taču, kā norāda pētnieki (Read et al., 2008), nav pierādījumu, kas liecinātu par to, ka datiem, kas ievākti no psihiatriskiem pacientiem, būtu zema ticamība.

Psihiatrs Māris Taube (Taube, 2005) promocijas darbā „Latvijas psihiatrija un tās attīstības perspektīvas” norāda, ka „Latvijā psihiatriskā palīdzība balstās galvenokārt uz psihiatriem. Šāda pieeja ir tradicionāla, kaut pēdējos gados notiek mēģinājumi ārstēšanā un aprūpē iesaistīt citus speciālistus – psihiatrijas māsas, sociālos darbiniekus, ergoterapeitus”.

Līdzīgi daudziem citiem pētījumiem (Maddux & Winstead, 2007; Read et al., 2008) šī pētījuma rezultāti vedina secināt, ka šizofrēnijas simptomu izpausmes un simptomu pastiprināšanās lielā mērā var būt saistīta ar bērnībā piedzīvotu vardarbību. Domājot par psihiatriskās palīdzības attīstību Latvijā, būtu svarīgi koncentrēties ne tikai uz aizvien labāku antipsihotisko medikamentu lietošanu, bet arī uz preventīviem pasākumiem (piemēram, sabiedrības izglītošanu vardarbības mazināšanas jomā) un psiholoģiskās un psihoterapeitiskās palīdzības sniegšanu pacientiem un viņu tuviniekiem.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- American Psychiatric Association. (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. Fourth edition, text revision. Washington, DC: Author.
- Berenbaum, H. F., Oltmanns, T. F., Gottesman, I. I. (1987). A Twin Study Perspective on Positive and Negative Symptoms of Schizophrenia. Harvey, P. D., Walker, E. E. (Eds.) *Positive and Negative Symptoms in Psychosis. Description, Research, and Future Directions* (pp. 50-61). New York: Hillsdale.
- Berenbaum, H., Valera, E. M., Kerns, J. G. (2003). Psychological Trauma and Schizotypal Symptoms. *Schizophrenia Bulletin*, 29, 143-152.
- Bernstein, D., Fink, L., Handelsman, L., Foote, J., Lovejoy, M., Wenzel, K., Sapareto, E., Ruggiero, J. (1994). Initial Reliability and Validity of a New Retrospective Measure of Child Abuse and Neglect. *American Journal of Psychiatry*, 151: 8, 1132-1136.
- Boden, M. T., Berenbaum, H. (2004). The Potentially Adaptive Features of Peculiar Beliefs. *Personality and Individual Differences*, 37, 707-719.
- Brennan, K. A., Shaver, P. R. (1998). Attachment Styles and Personality Disorders: Their Connections to Each Other and to Parental Divorce, Parental Death, and Perceptions of Parental Caregiving. *Journal of Personality*, 66, 835-878.
- Brown, G. R., Anderson, B. (1991). Psychiatric Morbidity in Adult Inpatients with Childhood Histories of Sexual and Physical Abuse. *American Journal of Psychiatry*, 148, 148-155.
- Brown, G. R., McBride, L., Bauer, M. S., Wiliford, W. O. (2005). Impact of Childhood Abuse on the Course of Bipolar Disorder a Replication Study in U.S. Veterans. *Journal of Affective Disorders*, 89 (1-3), 57-67.
- Carson, R. C., Butcher, J. N., Mineka, S. (2000). *Abnormal Psychology and Modern Life*. 11th ed. New York: Allyn and Bacon.
- Claridge, G., Davis, C. (2003). *Personality and Psychological Disorders*. London: Arnold.
- Claridge, G., McCreery, C., Mason, O., Bentall, R., Boyle, G., Slade, P., Popplewell, D. (1996). The Factor Structure of "Schizotypal" Traits: A Large Replication Study. *British Journal of Clinical Psychology*, 35, 103-115.
- Darves-Bornoz, J. M., Lemperiere, T., Degiovanni, A., Gaillard, P. (1995). Sexual Victimization in Women with Schizophrenia and Bipolar Disorder. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 30, 78-84.
- Erozkan, A. (2009). The Relationship between Attachment Styles and Social Anxiety: An Investigation with Turkish University Students. *Social Behavior and Personality*, 37, 835-844.
- Fenton, W. S., McGlashan, T. H. (1986). The Prognostic Significance of Obsessive-Compulsive Symptoms in Schizophrenia. *American Journal of Psychiatry*, 143, 437-441.

- Fossati, A., Maffei, C., Battaglia, M., Bagnato, M., Donati, D., Donini, M., Fiorilli, M., Novella, L. (2001). Latent Class Analysis of DSM-IV Schizotypal Personality Disorder Criteria in Psychiatric Patients. *Schizophrenia Bulletin*, 27 (1), 59-71.
- Garno, J. L., Goldberg, J. F., Ramirez, P. M., Ritzler, B. A. (2005). Impact of Childhood Abuse on the Clinical Course of Bipolar Disorder. *British Journal of Psychiatry*, 186, 121-125.
- Goff, D. C., Brotman, A. W., Kindlon, D. (1991). The Delusion of Possession in Chronically Psychotic Patients. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 179, 567-571.
- Goldberg, J. F. Garno, J. L. (2005). Development of Posttraumatic Stress Disorder in Adult Bipolar Patients with Histories of Severe Childhood Abuse. *Journal of Psychiatric Research*, 39 (6), 595-601.
- Hardy, A., Fowler, D., Freeman, D. (2005). Trauma and Hallucinatory Experience in Psychosis. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 193 (8), 501-507.
- Hammersley, P. A. (2007). Childhood Trauma and Psychosis: the Genie is out of the Bottle. *Journal of Psychological Trauma*, 6 (2-3), 7.
- Hammersley, P., Dias, A., Todd, G., Bowen-Jones, K., Reilly, B., Bentall, R. P. (2003). Childhood Trauma and Hallucinations in Bipolar Affective Disorder: Preliminary Investigation. *British Journal of Psychiatry*, 182, 543-547.
- Heins, T., Gray, A., Tennant, M. (1990). Persisting Hallucinations Following Childhood Sexual Abuse. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 24 (4), 561-565.
- Holowka, D. W., King, S., Saheb, D., Pukal, M., Brunet, A. (2003). Childhood Abuse and Dissociative Symptoms in Adult Schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 60 (1), 87-90.
- Janssen, I., Krabbendam, L., Bak, M., Hanssen, M., Vollebergh, W., Graaf, R. de (2004). Childhood Abuse as a Risk Factor for Psychotic Experiences. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 109 (1), 38-45.
- Johnson, J. G., Cohen, P., Smailes, E. M., Skodol, A. E., Brown, J., Oldham, J. M. (2001). Childhood Verbal Abuse and Risk for Personality Disorders During Adolescence and Early Adulthood. *Comprehensive Psychiatry*, 42, 16-23.
- Johnson, J. G., Smailes, M., Cohen, P., Brown, J., Bernstein, D. P. (2000). Associations between Four Types of Childhood Neglect and Personality Disorder Symptoms during Adolescence and Early Adulthood: Findings of a Community-Based Longitudinal Study. *Journal of Personality Disorders*, 14, 171-187.
- Kendler, K., McGuire, M., Gruenberg, A., Walsh, D. (1995). Schizotypal Symptoms and Signs in the Roscommon Family Study. Their Factor Structure and Familial Relationship with Psychotic and Affective Disorders. *Archives of General Psychiatry*, 52, 296-303.
- Kety, S. S., Rosenthal, D., Wender, P. H., Schulsinger, F. (1968). The Types and Prevalence of Mental Illness in the Biological and Adoptive Families of Adopted Schizophrenics. In: Rosenthal, D., Kety, S. S. (Eds.) *The Transmission of Schizophrenia*. Oxford: Pergamon Press, 345-362.
- Kim, D., Kaspar, V., Noh, S., Nam J. H. (2006). Sexual and Physical Abuse among Korean Female Inpatients with Schizophrenia. *Journal of Traumatic Stress*, 19, 279-289.
- Kremer, W. S., Faraone, S. V., Toomey, R., Seidman, L. J., Tsuang, M. T. (1998). Sex Differences in Self-Reported Schizotypal Traits in Relatives of Schizophrenic Proband. *Schizophrenia Research*, 34, 27-37.
- Kring, A. M., Davison, G. C., Neale, J. M., Johnson, S. L. (2007). Personality Disorders. In Jonson, C. T., Bartelt, J., Tinsley, L., Neufeld, L. (Eds.) *Abnormal Psychology*. 10th Edition (pp. 386-422). Hoboken: Wiley.

- Lataster, T., Os, J. van, Drukker, M. (2006). Childhood Victimization and Developmental Expression of Non-Clinical Delusional Ideation and Hallucinatory Experiences; Victimization and Non-Clinical Psychotic Experiences. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41 (6), 423-428.
- Leverich, G. S., McEroy, S. L., Suppes, T. (2002). Early Physical and Sexual Abuse Associated with an Adverse Course of Bipolar Illness. *Biological Psychiatry*, 51 (4), 288-297.
- Lysaker, P. H., Davis, L. W., Gattton, M. J., Herman, S. M. (2005). Associations of Anxiety-Related Symptoms with Reported History of Childhood Sexual Abuse in Schizophrenia Spectrum Disorders. *Journal of Clinical Psychiatry*, 66 (10), 1279-1284.
- Lysaker, P. H., Meyer, P., Evans, J. D., Marks, K. A. (2001). Neurocognitive and Symptom Correlates of Self-Reported Childhood Sexual Abuse in Schizophrenia Spectrum Disorders. *Annals of Clinical Psychiatry*, 13 (2), 89-92.
- Lysaker, P. H., Salyers, M. P. (2007). Anxiety Symptoms in Schizophrenia Spectrum Disorders: Associations with Social Function, Positive and Negative Symptoms, Hope and Trauma History. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 116, 290-298.
- Maddux, J. E., Winstead, B. A. (2007). *Psychopathology: Foundations for a Contemporary Understanding*. New York: Routledge.
- Meehl, P. E. (1962). Schizotaxia, Schizotypy, Schizophrenia. *American Psychologist*, 17, 827-838.
- Morgan, C., Fisher, H. (2007). Environment and Schizophrenia: Environmental Factors in Schizophrenia: Childhood Trauma – a Critical Review. *Schizophrenia Bulletin*, 33, 3-10.
- Morrison, A. P., Frame, L., Larkin, W. (2003). Relationships between Trauma and Psychosis: A Review. *British Journal of Clinical Psychology*, 42, 331-353.
- Norden, K. A., Klein, D. N., Donaldson, S. K., Pepper, C. M., Klein, L. M. (1995). Reports of the Early Home Environment in DSM-III-R Personality Disorders. *Journal of Personality Disorders*, 9, 213-223.
- Pribor, E. F., Dinwiddie, S. H. (1992). Psychiatric Correlates of Incest in Childhood. *American Journal of Psychiatry*, 149, 52-56.
- Raine, A. (1991). The SPQ: A Scale for the Assessment of Schizotypal Personality Based on DSM-III-R criteria. *Schizophrenia Bulletin*, 17, 555-564.
- Raine, A., Lencz, T. (1995). Conceptual and Methodological Issues in Schizotypal Personality Research. In A. Raine, T. Lencz, S. A. Mednick (Eds.) *Schizotypal Personality Disorder* (pp. 3-18). Cambridge: Cambridge University Press.
- Raine, A., Mellingen, K., Liu, J., Venables, P., Mednic, S. A. (2003). Effects of Environmental Enrichment at Ages 3–5 Years on Schizotypal Personality and Antisocial Behavior at Ages 17 and 23 Years. *American Journal of Psychiatry*, 160, 1627-1635.
- Ratakonda, S., Gorman, J. M., Yale, S. A. (1998). Characterization of Psychotic Conditions. Use of the Domains of Psychopathology Model. *Archives of General Psychiatry*, 55, 75-81.
- Read, J., Agar, K., Argyle, N., Aderhold, V. (2003). Sexual and Physical Abuse During Childhood and Adulthood as Predictors of Hallucinations, Delusions and Thought Disorder. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 76, 1-22.
- Read, J., Argyle, N. (1999). Hallucinations, Delusions, and Thought Disorder among Adult Psychiatric Inpatients with a History of Child Abuse. *Psychiatric Services*, 50 (11), 1467-1472.

- Read, J., Fink, P. J., Rudegeair, T., Felitti, V. (2008). Child Maltreatment and Psychosis: a Return to a Genuinely Integrated Bio-Psycho-Social Model. *Clinical Schizophrenia & Related Psychosis*, 2, 235-254.
- Read, J., Hammersley, P. (2005). Child Sexual Abuse and Schizophrenia. *British Journal of Psychiatry*, 186, 76.
- Read, J., van Os, J., Morrison, A. P., Ross, C. A. (2005). Childhood Trauma, Psychosis and Schizophrenia: a Literature Review with Theoretical and Clinical Implications. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 112, 330-350.
- Resnick, S. G., Bond, G. R., Mueser, K. T. (2003). Trauma and Posttraumatic Stress Disorder in People with Schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*, 112 (3), 415-423.
- Romme, M. A. J., Escher, S. D. M. (2006). Trauma and Hearing Voices. In Larkin, W., Morrison, A. P. (Eds.) *Trauma and Psychosis, New Directions for Theory and Therapy* (pp. 162-192). London: Routledge.
- Ross, C. A., Anderson, G., Clark, P. (2005). Childhood Abuse and the Positive Symptoms of Schizophrenia. *Hospital and Community Psychiatry*, 45 (5), 489-491.
- Ross, C. A., Joshi, S. (1992). Schneiderian Symptoms and Childhood Trauma in the General Population. *Comprehensive Psychiatry*, 33 (4), 269-273.
- Ross, C. A., Keyes, B. (2004). Dissociation and Schizophrenia. *Journal of Trauma and Dissociation*, 5 (3), 69-83.
- Sebre, S., Sprugevica, I., Novotni, A., Bonevski, D., Pakalniskiene, V., Popescu, D., Turchina, T., Friedrich, W., Lewis, O. (2004). Cross-Cultural Comparison of Child Reported Emotional and Physical Abuse: Rates, Risk Factors and Psychosocial Symptoms. *International Journal of Child Abuse and Neglect*, 28, 113-127.
- Schaffer, I., Harfst, T., Aderhold, V. (2006). Childhood Trauma and Dissociation in Female Patients with Schizophrenia Spectrum Disorders: an Exploratory Study. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 194, 135-138.
- Schafer, I., Reninghaus, U., Langeland, W. (2007). Dissociative Symptoms in Alcohol-Dependent Patients: Association with Childhood Trauma and Substance Abuse Characteristics. *Comprehensive Psychiatry*, 48, 539-545.
- Scheller-Gilkey, G., Moynes, K., Cooper, I. (2004). Early Life Stress and PTSD Symptoms in Patients with Comorbid Schizophrenia and Substance Abuse. *Schizophrenia Research*, 69 (2-3), 167-174.
- Schenkel, L. S., Spaulding, W. D., DiLillo, D., Silverstein, S. M. (2005). Histories of Childhood Maltreatment in Schizophrenia: Relationships with Premorbid Functioning, Symptomatology, and Cognitive Deficits. *Schizophrenia Research*, 76 (2-3), 273-286.
- Shevlin, M., Dorahy, M. J., Adamson, G. (2007). Trauma and Psychosis: an Analysis of the National Comorbidity Survey. *American Journal of Psychiatry*, 164 (1), 166-169.
- Spataro, J., Mullen, P. E., Burgess, P. M., Wells, D. L., Moss, S. A. (2004). Impact of Child Sexual Abuse on Mental Health. *British Journal of Psychiatry*, 184, 416-421.
- Taube, M. (2005) Latvijas psihiatrija un tās attīstības perspektīvas. Promocijas darbs. Rīga: Rīgas Stradiņa universitāte.
- Tiliopoulos, N., Goodall, K. (2006). The Neglected Link between Adult Attachment and Schizotypal Personality Traits. *Personality and Individual Differences*, 47, 299-304.
- Toomey, R., Faraone, S. V., Simpson, J. C. (1998). Negative, Positive, and Disorganized Symptom Dimensions in Schizophrenia, Major Depression, and Bipolar Disorder. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 186, 470-476.

- Torgensen, S. (1985). Relationship of Schizotypal Personality Disorder to Schizophrenia: Genetics. *Schizophrenia Bulletin*, 11 (4), 554-563.
- Torgensen, S., Onstad, S., Skre, I., Edvardsen, J., Kringlen, E. (1993). "True" Schizotypal Personality Disorder: A Study of Co-Twins and Relatives of Schizophrenic Proband. *American Journal of Psychiatry*, 150, 1661-1667.
- Yaralian, P., Raine, A., Lencz, T., Hooley, J., Bihrl, S. E., Mills, S., Ventura, J. (2000). Elevated Levels of Cognitive-Perceptual Deficits in Individuals with a Family History of Schizophrenia Spectrum Disorders. *Schizophrenia Research*, 46, 57-63.
- Veselības ekonomikas centrs (2009). *Psihiskā veselība Latvijā 2008. gadā. Statistikas gadagrāmata*. Rīga: Veselības ekonomikas centrs.
- Vollema, M., Hoijtink, H. (2000). The Multi-Dimensionality of Self-Report Schizotypy in a Psychiatric Population: An Analysis Using Multi-Dimensional Rasch Models. *Schizophrenia Bulletin*, 26 (3), 565-575.
- Whitfield, C. L., Dube, S. R., Felitti, V. J., Anda, R. F. (2005). Adverse Childhood Experiences and Hallucinations. *Child Abuse and Neglect*, 29 (7), 797-810.
- World Health Organization. (1992). *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders*. Oxford: University Press.

Summary

The goal of this study was to evaluate the impact of childhood abuse on schizotypal personality features in women with schizophrenia and women without a psychiatric diagnosis. Research participants were 215 women between the ages of 19 and 68. Women with schizophrenia (n = 100), and women without a psychiatric diagnosis (n = 115) completed the Schizotypal Personality Questionnaire (SPQ) and the Childhood Trauma Questionnaire (CTQ). As hypothesized, women with schizophrenia and women with histories of abuse had elevated levels of schizotypal personality features. Among the types of abuse reported, childhood sexual abuse was especially strongly associated with schizotypal personality features. The results confirm that abuse plays an important role in the etiology of schizotypal personality features in schizophrenia.

Keywords: *schizotypal personality features, emotional, physical, and sexual abuse, schizophrenia.*

Politiskā ideoloģija kā kopīgās realitātes pamats *Political Ideology as a Basis for Shared Reality*

Ģirts Dimdiņš, Irina Šķupele

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: girts.dimdins@lu.lv

Džeralds Ehterhofs ar kolēģiem (Echterhoff, Higgins & Levine, 2009) definējis četras galvenās kopīgās realitātes (angl. *shared reality*) pazīmes: līdzīgi pārdzīvoti indivīdu iekšējie stāvokļi, kopīgi atskaites punkti realitātes uztverei, motivācija kopīgas realitātes radīšanai un veiksmīga citu indivīdu iekšējo stāvokļu uztvere. Šajā analizē mēs parādām, ka politiskā ideoloģija atbilst minētajām kopīgās realitātes pazīmēm. Mēs paplašinām un papildinām Džosta un kolēģu (Jost, Ledgerwood & Hardin, 2008) veikto ideoloģisko uzskatu kā kopīgas realitātes pamatu analīzi, demonstrējot, ka politiskās ideoloģijas loma kopīgās realitātes veidošanā iziet ārpus esošās politiskās sistēmas attaisnošanas. Mūsu analīze liecina, ka kopīgās realitātes teorija veido piemērotu analītisko pamatu ar politisko ideoloģiju saistītiem sociālp psiholoģisko parādību pētījumiem.

Atslēgvārdi: kopīgā realitāte, politiskā ideoloģija, liberālisms, konservatīvisms.

Kopīgā realitāte kā psiholoģisks konstrukts

Kopīgās realitātes teoriju 1996. gadā formulēja Hārdins un Higinss (Hardin & Higgins, 1996), balstoties uz Festingera sociālā salīdzinājuma teoriju (Festinger, 1954). Pamatojoties uz iepriekš veikto pētījumu analīzi, šie autori postulēja, ka indivīda pieredze tiek validizēta, salīdzinot to ar citu indivīdu pieredzi; par patiesu, reālu un jēgpilnu tiek uzskatīta tāda pieredze, kas tiek apstiprināta mijiedarbībā ar citiem indivīdiem. Kopīgā realitāte tiek veidota gan starppersonu līmenī, indivīdiem saziņas procesā ņemot vērā komunikācijas partnera skatpunktu, nonākot pie līdzīgām atziņām un savstarpēji saskaņojot uzskatus, gan arī grupu un sabiedrības līmenī, vienojoties par kopīgām vērtībām, attieksmēm un uzskatiem, par ko komunicē visi noteiktas grupas vai sabiedrības locekļi. Hārdins un Higinss nodalīja divus galvenos motivācijas veidus, kas indivīdiem un grupām liek konstruēt kopīgu realitāti. Pirmā ir epistēmiskā (zināšanu radīšanas un apstiprināšanas) motivācija. Indivīda līmenī savas pieredzes salīdzināšana ar citiem ļauj pārbaudīt šīs pieredzes ticamību, validitāti un vispārīgumu, ļaujot indivīdam mazināt neskaidrību un labāk izprast un prognozēt pasaulē notiekošo (Festinger, 1954; Mussweiler, 2003; Mussweiler, Ruter & Epstude, 2006). Otrā ir saskarsmes jeb attiecību motivācija. Starppersonu līmenī kopīgas realitātes veidošana ļauj indivīdiem veidot, uzturēt un regulēt savstarpējās attiecības (Fussell & Krauss, 1992; Krauss, Vivekananthan & Weinheimer, 1968; Moreland, Argote & Krishnan, 1996). Grupu līmenī kopīga realitāte ļauj saglabāt

esošo lomu struktūru un varas hierarhiju, padarot sadarbību grupās efektīvāku un nodrošinot sociālo stabilitāti (Abrams, Wetherell, Cochrane, Hogg & Turner, 2001; Bar-Tal, 2000; Sherif, 1936; Turner, 1991).

Nesen Echterhofs ar kolēģiem (Echterhoff, Higgins & Levine, 2009) papildināja kopīgās realitātes teoriju, ņemot vērā pēdējās desmitgades empīrisko pētījumu rezultātus un teorētiskās domas attīstības virzienus. Saskaņā ar šo autoru definēto modeli kopīgo realitāti raksturo četras galvenās pazīmes. Pirmkārt, kopīgā realitāte balstās uz fenomenoloģiski līdzīgi pārdzīvotiem iekšējiem stāvokļiem, ne tikai ārēji līdzīgu novērojamo uzvedību. Autori argumentē, ka iekšējo stāvokļu savstarpējā komunicēšana, izsecināšana un saskaņošana ir viena no cilvēku sugas raksturīgākajām pazīmēm, kas veicina kopīgās realitātes veidošanos dažādos kontekstos (Higgins & Pittman, 2008). Otrkārt, kopīgā realitāte vienmēr tiek veidota pret kādu atskaites punktu. Šī kopīgās realitātes pazīme izriet no citas vispārīgas cilvēka izziņas tendences – formulēt spriedumus, izvērtēt rīcības iznākumus, kā arī vērtēt uzvedību attiecībā pret noteiktu atskaites punktu (Higgins, 1998, kā minēts Echterhoff, Higgins & Levine, 2009). Treškārt, kopīgās realitātes pamatā ir fundamentāli indivīdu motīvi, kuri neizbēgami ietekmē tās veidošanos un izpausmes. Šeit tiek minēti iepriekš aprakstītie epistēmiskie un attiecību motīvi. Ceturtkārt, kopīgā realitāte balstās uz subjektīvu kopīgas pieredzes pārdzīvojumu (proti, indivīds izjūt, ka citi cilvēki noteiktu fenomenu uztver līdzīgi viņam). Pamatojums šai kopīgās realitātes pazīmei rodams iepriekšējos pētījumos par saikni starp līdzīgu subjektīvo pārdzīvojumu uztveri un simpātijām (Pinel, Long, Landau, Alexander & Pyszczynski, 2006).

No praktiskās operacionalizācijas viedokļa kopīgo realitāti var definēt vairākos veidos. Indivīdu līmenī visbiežāk tiek pētīts, kā mainās indivīda attieksmes vai uzskati par noteiktu objektu, pieskaņojoties tādas auditorijas attieksmei vai uzskatiem, ar kuru ir mērķis veidot kopīgu realitāti (Echterhoff, Higgins & Groll, 2005; Echterhoff, Lang, Kramer & Higgins, 2009; Higgins, 1992; Higgins & Rholes, 1978). Kopīgā realitāte tiek operacionalizēta kā mērāmas indivīda uzskatu vai attieksmju izmaiņas, tiem tuvojoties cita indivīda vai grupas attieksmēm vai uzskatiem.

Vienas grupas līmenī kopīgā realitāte var tikt operacionalizēta kā grupas locekļu uzskatu vai attieksmju sinhronizācija. Jo mazāka ir individuālo vērtējumu izkliede ap grupas vidējo vērtējumu, jo lielākā mērā var runāt par novērojamu kopīgo realitāti grupas līmenī. Kopīgā realitāte tiek operacionalizēta kā grupas locekļu attieksmju, uzskatu, vērtību un normu homogenitāte, kas bieži ir saistīta ar augstu identifikāciju ar grupu (Bar-Tal, 2000; Ohad & Bar-Tal, 2009).

Starpgrupu līmenī kopīgā realitāte var tikt operacionalizēta kā noteikta objekta vidējo vērtējumu līdzība; atbilstoši kopīgās realitātes trūkums var tikt operacionalizēts kā šo vidējo vērtējumu statistiski nozīmīga atšķirība (Dimdiņš & Montgomery, 2004).

Politiskā ideoloģija

Plaši definējot, ideoloģija ir pārliecību kopums par nepieciešamo kārtību sabiedrībā un par to, kādā veidā šo kārtību iespējams sasniegt (Erikson & Tedin, 2003, kā minēts Jost, Federico & Napier, 2009). Šādā nozīmē par ideoloģiju uzskatāma jebkura politisko, reliģisko vai filozofisko uzskatu un attieksmju sistēma, kas ir

formāli institucionalizēta noteiktā sabiedrībā un/vai kuru neformāli atbalsta lielāks skaits sabiedrības locekļu (Rokeach, 1968, kā minēts Jost, 2006). Individīda līmenī ideoloģija visbiežāk tiek operacionalizēta kā ideoloģiskā pārliecība (indivīda uzskatu un attieksmju kopums). Vairums pētnieku uzskata, ka ideoloģiskā pārliecība pastāv cilvēka atmiņā kā kognitīva shēma, kas sastāv no savstarpēji saistītu vērtību, uzskatu un attieksmju tīkla (Hamill, Lodge & Blake, 1985; Lau & Redlawsk, 2001). Šaurākā nozīmē ar ideoloģiju tiek saprastas kreisas un labējas (jeb liberālas un konservatīvas) uzskatu sistēmas, kas tiek operacionalizētas kā indivīda politiskā orientācija.

Ideoloģisko uzskatu sistēmas tiek klasificētas kā kreisas vai labējas jau no Lielās franču revolūcijas laikiem, kur „status quo” atbalstītāji ieņēma vietas Francijas Asamblejā zāles labajā pusē, bet viņu pretinieki – kreisajā. Amerikas Savienotajās Valstīs un citur Rietumu pasaulē kļūst arvien populārāk aizstāt šo dalījumu ar jēdzieniem „liberāls” un „konservatīvs” (Jost et al., 2009). Lai arī par politiskās ideoloģijas dimensionālo struktūru sociālo zinātņu pētniekiem un teorētiķiem nav vienprātības, pētījumos ir konstatēti divi galvenie kritēriji, kas nosaka politisko orientāciju (Barnea & Schwartz, 1998; Jost, Glaser, Kruglanski & Sulloway, 2003) – sociālo pārmaiņu pieņemšana vai nepieņemšana un nevienlīdzības pieņemšana vai noraidīšana.

Labējas jeb konservatīvas ideoloģijas piekritēji (cilvēki ar konservatīvu politisko orientāciju) iestājas par esošās sociālās sistēmas saglabāšanu un noraida sociālās pārmaiņas; kreisas jeb liberālas ideoloģijas piekritēji pieņem un atbalsta sociālās pārmaiņas progresa vārdā. Cilvēki ar konservatīvu politisko orientāciju biežāk atbalsta nevienlīdzības pastāvēšanu sabiedrībā saskaņā ar ekonomiskās meritokrātijas uzskatu sistēmu, pēc kuras katra indivīda vietu sabiedrībā nosaka viņa individuālie nopelni. Katrs indivīds pats ir atbildīgs par savu labklājību, un ekonomiskā nevienlīdzība ir normālas sekas cilvēku atšķirīgajam ieguldījumam savas labklājības vairošanā. Cilvēki ar kreisu jeb liberālu politisko orientāciju biežāk atbalsta līdzekļu pārdalīšanu, lai novērstu ekonomisko un cita veida nevienlīdzību sabiedrībā. Konservatīvajiem ir pesimistiskāks priekšstats par cilvēka dabu; tiek pieņemts, ka cilvēks ir egoistisks un grūti pilnveidojams, tāpēc konservatīvie balstās uz „piespiešanas vīziju”, pēc kuras cilvēkiem ir nepieciešama ierobežošana, institūcijas un tradīcijas, lai varētu civilizēti savstarpēji sadzīvot. Būtisks dažādu liberālisma formu elements savukārt ir personības brīvība (Haidt, Graham & Joseph, 2009). Vēsturiski liberāļiem ir izveidojies pozitīvāks un optimistiskāks priekšstats par cilvēka dabu un attīstību. Liberāļi balstās uz „brīvprātības vīziju”, ļaujot cilvēkam būt tik brīvam, cik vien iespējams viņa paša individuālās attīstības ceļā.

Pētnieku viedokļi par politiskās orientācijas operacionalizāciju dalās. Viena pētījumu tradīcija uzsver, ka termini „liberāls” un „konservatīvs”, kas tiek lietoti politiskās ideoloģijas apzīmēšanai, lielai daļai sabiedrības locekļu vai nu neko neizsaka, vai arī tiem ir aplams priekšstats par šo terminu nozīmi (Luttbeg & Gant, 1985). Šis viedoklis dominēja politiskajā psiholoģijā pagājušā gadsimta 80. un 90. gados. Tomēr, kā norāda Džosts (Jost, 2006), pēdējās desmitgades laikā politiskā situācija vismaz Amerikas Savienotajās Valstīs ir mainījusies. Līdz ar sabiedrības politisko polarizāciju vēlētāji ir kļuvuši politiski informētāki un to politiskās attieksmes – konsekvētākas (Feldman, 2003). Džosts (2006) apgalvo, ka pat politiski neizglītotiem indivīdiem var būt izteikta ideoloģiskā pārliecība, proti, politiskā

orientācija var būt „latenta”. Šī atziņa atspoguļojas arī divās galvenajās pieejās politiskās orientācijas mērīšanai (Knight, 1999). Pirmā ir uzdot tiešu jautājumu par to, kur indivīds sevi pozicionē bipolarā liberālisma – konservatīvisma skalā. Otra pieeja ir uzdot netiešus jautājumus par indivīda politiskajiem uzskatiem un attieksmēm un izdarīt secinājumus par indivīda politisko orientāciju saskaņā ar teoriju par to, kādi uzskati liecina par atbalstu noteiktai ideoloģijai. Kā vēl vienu pēdējos gados izmantotu metodi politiskās orientācijas mērīšanai var minēt *Implicito asociāciju testu*, kas devis līdzīgus rezultātus eksplīcītām politiskās orientācijas mērījumu metodēm (Van Leeuwen & Park, 2009).

Džosts un kolēģi (Jost et al., 2009) skata ideoloģiju kā mijšakarību kompleksu starp attiecībām, vērtībām, pārliecību un izzināšanas, emocionālītātes un motivācijas īpašībām, tāpēc katra ideoloģija jāskata no satura un funkciju viedokļa. Satura daļa ir ideoloģiskā virsbūve, kur veidojas ideoloģijas diskurss, un funkcijas daļa – motivācijas pamats. Diskursīvā virsbūve apvieno sociālo attiecību tīklu, vērtību un ticējumu sistēmas, kuras ir saistītas ar konkrētu noteiktā laikā un vietā izteiktu ideoloģisko pozīciju (Jost et al., 2003). Tādā veidā definēta diskursīvā virsbūve līdzinās Moskoviči (Moscovici, 1988) „sociālajiem priekšstatiem” – politiskā elite shematiskā veidā virza politisko spriedumu no „augšas uz leju” līdz sabiedrībai kopumā. Piemēram, viens no konservatīvās ideoloģijas elementiem ir imigrācijas ierobežošana kā būtisks priekšnoteikums sabiedrības drošībai un stabilitātei. Stingra imigrācijas politika konservatīviem politiķiem ir viens no veidiem, kā uzrunāt sabiedrības locekļus, kuriem ir vajadzība pēc drošības un stabilitātes. Motivācijas pamats, kas atspoguļo ideoloģijas funkcijas, apvieno vairumu sociālo un psiholoģisko vajadzību, mērķu un motīvu, kas atrodas vienkāršo cilvēku politisko interešu pamatā un tiek virzītas „no lejas uz augšu” līdz ideoloģijas diskursīvajam saturam (Jost, 2006; Jost et al., 2003). Piemēram, ja liela daļa sabiedrības locekļu jūtas apdraudēti imigrantu pieplūduma dēļ, agri vai vēlu nepieciešamība pēc stingrākas imigrācijas politikas kļūs par politiskā diskursa sastāvdaļu. Diskursīvās virsbūves mērķis var būt gan darīt vēlētajiem zināmu politiskās elites pozīciju dažādos sabiedrībai būtiskos jautājumos (un dot iespēju sabiedrības locekļiem izvēlēties sev tuvāko politisko spēku, ko atbalstīt vēlēšanās), gan arī koordinēt indivīdu un grupu mijiedarbību dažādu sabiedrībai būtisku jautājumu risināšanā. Gan vienā, gan otrā gadījumā būtiska loma ir vienotas kopīgās realitātes radīšanai diskursa līmenī – tā dod iespēju realizēt tos motīvus, kas ir konkrētas politiskās ideoloģijas pamatā.

Politiskā ideoloģija kā kopīgā realitāte

Pirmā kopīgās realitātes pazīme, ko izšķir Ehterhofs ar kolēģiem, ir, ka kopīgā realitāte balstās uz līdzīgi pārdzīvotiem iekšējiem stāvokļiem. Ievērojams skaits pētījumu apstiprina, ka indivīdi ar līdzīgu politisko orientāciju uztver un interpretē pasauli līdzīgi. Vistuvāk Ehterhofs un kolēģu definētajai izpratnei par līdzīgi pārdzīvotiem iekšējiem stāvokļiem ir Dena Makadamsa un kolēģu veiktais pētījums par metaforām, kādas indivīdi ar konservatīvu un liberālu politisko pārliecību izmanto savas pieredzes aprakstīšanai (McAdams et al., 2008). Stāstījumu kvalitatīvā analīze atklāja atšķirības starp to, kā liberāļi un konservatīvie apraksta savu dzīvi, vienlaikus ļaujot konstatēt stāstījumu līdzības šajās politiskajās grupās (konservatīvie dalībnieki

vairāk uzsvēra autoritātes, pašdisciplīnas un personīgās atbildības lomu, turpretī liberāļi vairāk minēja empātiju, atvērtību jaunai pieredzei un sociālo taisnīgumu).

Vairākos pētījumos ir konstatētas sistemātiskas liberāli un konservatīvi orientētu indivīdu personības iezīmju atšķirības, un tas netiešā veidā stiprina atziņu, ka cilvēki ar vienotu politisko pārliecību pasauli uztver līdzīgi (Carney, Jost, Gosling & Potter, 2008; Jost et al., 2007; Mehrabian, 1996; Von Collani & Grumm, 2009). Konservatīvisms negatīvi korelē ar tādām „Lielā piecinieka” personības iezīmēm kā atvērtība un ekstraversija, bet pozitīvi ar apzinīgumu un labvēlīgumu (Carney et al., 2008; Jost, 2006). Tāpat pētījumos atklātas sistemātiskas atšķirības konservatīvi un liberāli orientētu indivīdu izziņas procesos – konservatīvisms saistīts ar augstāku izvairīšanos no neskaidrības, augstāku vajadzību pēc kognitīvās noslēgtības, lielāku piesardzību jaunu stimulu izpētē, vienkāršotāku pasaules uztveri (Rock & Janoff-Bulman, 2010; Shook & Fazio, 2009; Sidanius & Ekehammar, 1977; Tetlock, 1983; Tetlock, Bernzweig & Gallant, 1985). Līdzīgas atziņas gūtas, pētot lēmumu pieņemšanas īpatnības abās grupās: indivīdi ar liberālu un konservatīvu politisko orientāciju sistemātiski pievērs uzmanību dažādai informācijai par lēmumu alternatīvām (Biernat & Malin, 2008; Critcher, Huber, Ho & Koleva, 2009). Pētījumos arī atklāts, ka indivīdiem ar liberālu politisko orientāciju raksturīgas augstākas morālās spriešanas spējas nekā konservatīviem indivīdiem (Emler, Renwick & Malone, 1983; Narvaez, Getz, Rest & Thoma, 1999).

Citos pētījumos konstatētas dažādu attieksmju atšķirības starp konservatīvi un liberāli orientētiem indivīdiem un atbilstošo attieksmju līdzības indivīdiem ar līdzīgu politisko orientāciju (Haidt & Graham, 2007; Haidt et al., 2009; Haidt & Hersch, 2001; Jost, 2006; Jost et al., 2003; Shirazi & Biel, 2005). Tāpat pētījumi rāda, ka, netiešā veidā aktivizējot kognitīvās shēmas, kas saistītas ar noteiktu politisko ideoloģiju (piemēram, liekot domāt par kādu jautājumu, kas vairumam cilvēku neapzināti asociējas ar konservatīvu vai liberālu politisko orientāciju), sistemātiski mainās indivīdu attieksme pret dažādiem sociāliem un politiskiem jautājumiem (Bryan, Dweck, Ross, Kay & Mislavsky, 2009).

Kopumā aplūkoto pētījumu rezultāti rāda, ka indivīdi ar līdzīgu ideoloģisko pārliecību pasauli uztver un interpretē lielā mērā līdzīgi, savukārt starp indivīdiem ar atšķirīgu politisko orientāciju pastāv sistemātiskas personības iezīmju, izziņas procesu, spriedumu, vērtību un attieksmju atšķirības. Līdz ar to var apgalvot, ka pēc pirmās Ehterhofa un kolēģu definētās kopīgās realitātes pazīmes politiskā ideoloģija veido kopīgās realitātes pamatu.

Otrā kopīgās realitātes pazīme ir atskaites punkts, pret ko tā tiek veidota. Jau pēc savas definīcijas politiskā ideoloģija tiek formulēta attiecībā pret sabiedrībai vai noteiktām tās grupām būtiskiem jautājumiem (Erikson & Tedin, 2003). Līdz ar to var teikt, ka bez kopīga atskaites punkta politiskā ideoloģija vispār nevarētu pastāvēt. Bet papildus šādam teorētiskam argumentam pētījumos gan politiskās psiholoģijas jomā, gan socioloģijas un politikas zinātņu jomā ir atklāts, ka politiskās ideoloģijas pamatā ir sarežģīts vērtību un attieksmju tīkls, kas tomēr ļoti labi ļauj diferencēt indivīdus ar atšķirīgiem ideoloģiskiem uzskatiem (Feldman, 2003; Jost, 2006; Knight, 1999). Citiem vārdiem, ir virkne sociālu un politisku jautājumu, par kuriem indivīdam ar ideoloģisku pārliecību vienmēr būs viedoklis; tie ir jautājumi, kas tiek raksturoti kā

ideoloģiski polarizējoši (piemēram, aborti vai homoseksuālu cilvēku tiesības). Par šādiem jautājumiem indivīdiem ir ne tikai viegli formulēt savu attieksmi, bet arī viegli prognozēt, kādus vērtējumus izteiks cilvēki ar līdzīgu vai pretēju ideoloģisko pārliecību, kaut gan šīs prognozes ne vienmēr ir precīzas (Montgomery, Dimdins & Ross, 2006; Robinson, Keltner, Ward & Ross, 1995). Var apgalvot, ka politiskā ideoloģija veido kopīgās realitātes pamatu, jo tā tiek formulēta attiecībā pret skaidri definētiem atskaites punktiem.

Trešā kopīgās realitātes pazīme ir fundamentālu, ar būtiskām indivīdu psiholoģiskajām vajadzībām saistītu motīvu ietekme uz tās veidošanos. Šo kopīgās realitātes pazīmi attiecībā uz politisko ideoloģiju stiprina vairāki pētījumi. Džons Džosts ar kolēģiem (Jost et al., 2009) izšķir trīs galvenās motīvu grupas, kas rada pamatu politiskās ideoloģijas veidošanai un uzturēšanai. Tie ir epistēmiskie motīvi (izriet no indivīdu vajadzības mazināt neskaidrību), eksistenciālie motīvi (izriet no indivīdu vajadzības mazināt bailes no nāves) un attiecību motīvi (izriet no vajadzības pēc piederības). Pirmā un trešā motīvu grupa sakrīt ar Hārdina un Higinša (1996) definētajiem motīviem kopīgās realitātes veidošanai. Ideoloģija piedāvā noteiktību, drošību un solidaritātes izjūtu, kas atbilst visām trim motīvu grupām (Jost, Ledgerwood & Hardin, 2008).

Vajadzība pēc neskaidrības mazināšanas ir cieši saistīta ar indivīdu politisko orientāciju. Indivīdiem, kam ir augstāka vajadzība pēc kognitīvās noslēgtības, tendence izvairīties no neskaidrības un tendence uztvert pasauli vienkāršotās, vērtējošās kategorijās, ir vairāk raksturīgi konservatīvi politiskie uzskati (Bizer et al., 2004; Federico, Golec & Dial, 2005; Frenkel-Brunswik, 1949; Golec & Federico, 2004; Sargent, 2004). Šī tendence lielā mērā skaidrojama ar to, ka konservatīvas ideoloģijas piedāvā vienkāršāku pasaules skatījumu, sniedzot indivīdiem viegli saprotamas atbildes uz sarežģītiem jautājumiem. Konservatīvai ideoloģijai tādējādi ir priekšrocības, apmierinot indivīdu epistēmiskās vajadzības; sarežģītu sociālo spriedumu gadījumā indivīdu spontāna alternatīvas izvēle saskan ar konservatīvu pasaules skatījumu, un tikai ar motīvētu piepūli indivīdi ar liberāliem uzskatiem koriģē savus spriedumus (Skitka, Mullen, Griffin, Hutchinson & Chamberlin, 2002). Tāpat pētījumu rezultāti rāda, ka indivīdiem ar konservatīvu politisko orientāciju raksturīga augstāka subjektīvā labklājība, kas tiek skaidrota ar konservatīvās ideoloģijas terapeitisko lomu, racionalizējot sabiedrībā valdošo netaisnību un tādējādi mazinot nepatīkamus psiholoģiskus pārdzīvojumus (Napier & Jost, 2008).

Saskaņā ar eksistenciālo šausmu pārvarēšanas teoriju (*Terror Management Theory*) dažādu veidu ideoloģiskas sistēmas palīdz indivīdiem simboliski pacelties pāri savai individuālā mirstīguma apziņai, radot eksistenciālu drošības izjūtu (Arndt & Vess, 2008; Greenberg & Kosloff, 2008). Turklāt nozīme ir ne tikai ideoloģijas saturam, bet arī faktam, ka citi konkrētās sociālās grupas locekļi pieņem attiecīgās ideoloģijas postulātus, indivīda acīs stiprinot to ticamību (Hogg, Hohman & Rivera, 2008). Vairākos pētījumos apstiprinājies, ka mirstīguma atgādinājums liek indivīdiem vairāk pieķerties noteiktām uzskatu sistēmām un grupu identitātēm, piemēram, vairāk uzsverot patriotismu, reliģijas nozīmību, tradicionālās sociālās lomas un vērtības (Moskalenko, McCauley & Rozin, 2006; Pyszczynski, Greenberg & Solomon, 1999). Tā kā konservatīvisma ideoloģija ir balstīta uz tradicionālo vērtību saglabāšanu, mirstīguma atgādinājums padara cilvēku attieksmi konservatīvāku

(Cohen, Ogilvie, Solomon, Greenberg & Pyszczynski, 2005; Jost, Fitzsimons & Kay, 2004; Pyszczynski et al., 2006). Tāpat pētījumu rezultāti rāda, ka bailes no nāves kā individuāla dispozīcija ir spēcīgāk izteikta indivīdiem ar konservatīvu politisko orientāciju (Jost et al., 2007). Citi pētnieki konstatējuši, ka mirstīguma atgādinājums stiprina indivīdu atbalstu tādiem harismātiskiem līderiem, kuru ideoloģiskā pārliecība ir līdzīga pētījuma dalībnieku ideoloģiskajai nostājai (Kosloff, Greenberg, Weise & Solomon, 2010).

Attiecību motīvi var ietekmēt indivīdu politiskos uzskatus, indivīda uzskatiem pielīdzinoties grupas normām vai attiecībās iesaistīto indivīdu uzskatiem un vērtībām. Sevišķi interesanti ir ģimeņu politisko attieksmju pētījumi, jo kopīgā realitāte sāk veidoties ģimenē, un tur parasti nav kopīgo realitāšu konkurences. Turklāt, ja politika ģimenē ir nozīmīga, tad tā tiek ievietota diskursīvās vides centrā, kurā veidojas kopīgā realitāte. Ir daudz pierādījumu, kas liecina, ka jauniešu un pusaudžu politisko izvēli un uzvedību lielā mērā ietekmē viņu vecāki (Jennings & Niemi, 1968; Kitt & Gleicher, 1950; Stillman, Guthrie & Becker, 1960; Tedin, 1974). Politisko attieksmju nodošana bērniem no vecākiem ir daudz efektīvāka, ja abiem vecākiem ir līdzīga ideoloģiskā pārliecība un ja politika ir svarīga ģimenē un attieksmes ir labi zināmas (Jennings & Niemi, 1981, kā minēts Jost et al., 2009). Vairākos pētījumos autori pievērsušies tam, kā politiskos viedokļus ietekmē sociālā identifikācija ar grupu. Viens no veidiem, kā indivīdi formulē savu politisko nostāju, ir pielīdzināties pozitīvi vērtētas sociālās grupas normām (Conover & Feldman, 1981). Turklāt zināšanas par savas partijas nostāju liek cilvēkiem veidot selektīvu un neobjektīvu politiskās informācijas apstrādi, lai panāktu vienošanos ar iekšgrupas locekļiem (Lord, Ross & Lepper, 1979; Munro et al., 2002).

Kopumā šie pētījumu rezultāti ļoti pārliecinoši parāda, ka politiskā ideoloģija kā kopīgās realitātes pamats balstās uz fundamentālu cilvēku motīvu apmierināšanu saskaņā ar Ehterhofa un kolēģu definētajiem kritērijiem.

Ceturrtā kopīgās realitātes pazīme ir subjektīvs kopīgās pieredzes pārdzīvojums – indivīdi apzinās, ka citi redz pasauli līdzīgi viņiem. Ja attiecinām šo pazīmi uz politisko ideoloģiju kā kopīgās realitātes pamatu, tā ir ļoti cieši saistīta ar attiecību motīviem politiskās ideoloģijas veidošanās procesā. Vismaz divas pētījumu tradīcijas sniedz empīrisku pamatu šai kopīgās realitātes pazīmei. Vairāku pētījumu dalībnieki lūgti sniegt atbildes no tipiska noteiktas grupas pārstāvja perspektīvas (vai uzminēt grupas vidējo atbildi). Rezultāti rāda, ka grupu pārstāvji spēj ļoti līdzīgi imitēt savu iekšgrupu (un arī ārgrupu) pārstāvju viedokli par politiski aktuāliem jautājumiem pat tad, ja imitētais viedoklis pilnībā neatbilst faktiskajam grupas vidējam viedoklim (Dimdins, Montgomery & Austers, 2005; Kемdal & Montgomery, 2001; Montgomery et al., 2006; Robinson et al., 1995). Neprecizitātes grupas viedokļa imitācijā var rasties vai nu tādēļ, ka indivīdi pārāk lielā mērā ļaunpus uz savu personīgo viedokli un pietiekami neņem vērā iespējamās citu cilvēku uzskatu atšķirības (Epley, Keysar, Van Boven & Gilovich, 2004), vai arī tādēļ, ka indivīdiem ir pieejama ierobežota un bieži neobjektīva informācija par citu indivīdu uzskatiem (Pronin, Puccio & Ross, 2002). Tomēr, par spīti šādām neprecizitātēm, subjektīvs kopīgās pieredzes pārdzīvojums pastāv, jo pretējā gadījumā imitēto atbilžu variācija būtu daudz plašāka.

Netiešā veidā empīrisko atbalstu subjektīvam kopīgās pieredzes pārdzīvojumam sniedz pētījumi par grupas viedokļa ietekmi uz indivīda uzskatiem (Cohen, 2003; Haslam et al., 1998; Kruglanski, Pierro, Mannetti & De Grada, 2006; Ledgerwood & Chaiken, 2007; Turner, 1991), kā arī par indivīda viedokļa pieskaņošanos komunikācijas partneru uzskatiem (Echterhoff, Lang et al., 2009; Lun, Sinclair, Whitchurch & Glenn, 2007). Šie pētījumi rāda, ka arī bez tieša ārēja spiediena indivīdi automātiski pieskaņo savu attieksmi citu attieksmēm, apvienojot savu viedokli ar grupā pieņemtajiem atzinumiem vai to cilvēku viedokļiem, ar kuriem viņi vēlas (vai viņiem ir pienākums) nodrošināt vienmērīgu mijiedarbību. Lai arī daudzi no šiem pētījumiem nav veikti politiskās ideoloģijas kontekstā, nav iemesla uzskatīt, ka noteiktas politiskās ideoloģijas pārstāvju kā referentās grupas sociālā ietekme atšķirtos no citu referento grupu (vai indivīdam svarīgu cilvēku) ietekmes.

Aplūkotie pētījumu rezultāti liecina, ka politiskā ideoloģija atbilst visām četrām Ehterhofa un kolēģu aprakstītajām kopīgās realitātes pazīmēm un ir uzskatāma par psiholoģisku kopīgās realitātes pamatu.

Secinājumi

Raugoties uz politisko ideoloģiju kā kopīgās realitātes pamatu, ir iespējams izdarīt vairākus secinājumus par tās lomu sociālpsiholoģiskajos procesos, kā, piemēram, sociālo konfliktu un sabiedrības polarizācijas radīšanā un mazināšanā un politiskajā komunikācijā.

Pirmkārt, politiskā ideoloģija ir viens no veidiem, kā cilvēki mazina neskaidrību par pasauli un tiek galā ar eksistenciālo trauksmi, ko rada sava mirstīguma apziņa. Citiem vārdiem, būtiska ideoloģijas funkcija ir indivīdu pasaules uzskatu aizsardzība un, pateicoties tam, psiholoģiskā komforta nodrošināšana. Tas izskaidro to, kādēļ bieži vien politiskais dialogs starp pretējas ideoloģijas pārstāvjiem ir neauglīgs, jo pretējās puses argumenti var apdraudēt indivīdu pasaules uzskatu un radīt psiholoģisku diskomfortu. Racionāli argumenti bieži vien ir bezspēcīgi pret iesakņojušos ideoloģisku pozīciju; vēlētajū rīcību nereti nosaka nevis ekonomiskās intereses, bet ideoloģiskās vērtības (Copeland & Laband, 2002; Drinkwater & Jennings, 2007; Laband, Pandit, Sophocleus & Laband, 2009). Ideoloģiskās pārliecības stabilitāti lielā mērā nosaka tieši pasaules uzskatu aizsardzības funkcija. Jebkurš uzbrukums indivīda ideoloģiskajai pārliecībai ir uzbrukums indivīda pasaules uzskatam, kas ticis veidots un validizēts kopīgajā realitātē. Atteikšanās no ideoloģijā balstītām atziņām nozīmē atgriešanos pie neskaidrības un eksistenciālas trauksmes, kam indivīds pretojas gan automātiski, gan apzināti. Mēģinājumi pārliecināt cilvēkus, cenšoties ar racionāliem argumentiem mainīt viņu ideoloģisko pārliecību, ir *a priori* lemti neveiksmei. Šādi mēģinājumi var tikai veicināt konfliktus starp indivīdiem, grupām vai pat kultūrām – tas spilgti novērojams pēdējo desmitgažu laikā, piemēram, konfrontācijā starp Rietumu un musulmaņu kultūru.

Tomēr ideoloģija kā kopīgās realitātes pamats ne tikai nodrošina indivīdu vērtību, attieksmju un uzskatu stabilitāti, bet arī dod iespēju šos uzskatus mainīt. Proti, efektīvs veids, kā mainīt indivīda uzskatus, ir kadrēt (angl. *frame*) informāciju caur attiecīgajai ideoloģijai pieņemto diskursu, saistot to ar attiecīgās ideoloģijas postulētajām vērtībām. Kopīgā realitāte vienā ideoloģijā balstās uz konsekventu, samērā vienkāršu

un ideoloģijas piekritējiem viegli saprotamu un pieņemamu simbolu un metaforu kopumu, veidojot vienotu diskursu (Lakoff, 2002). Informācijas pasniegšana šim diskursam atbilstošā valodā, aktivizējot ar konkrēto ideoloģiju saistītās metaforas vai radot iespaidu, ka noteikts viedoklis atbilst konkrētās ideoloģijas normām, var būtiski mainīt indivīda uzskatus dažādos jautājumos (Bryan et al., 2009; Cohen, 2003). Indivīda ideoloģiskā pārliecība var kalpot kā attieksmju stabilitāti veicinošs mehānisms, ja attieksmes mēģina mainīt, izmantojot ideoloģiskajai pārliecībai svešu argumentāciju, bet šī pati pārliecība var kļūt par attieksmju maiņu veicinošu faktoru, ja pārliecināšana notiek, izmantojot uz šo ideoloģiju balsītus argumentus.

Kopīgās realitātes teorija ļauj skaidrot sabiedrības attieksmju, vērtību un normu stabilitāti arī no sociālā pierādījuma jeb informatīvās konformitātes perspektīvas. Radot kopīgo realitāti, grupas pastāvīgi apstiprina šo attieksmju, vērtību un normu validitāti, mazinot varbūtību, ka atsevišķi sabiedrības locekļi vai grupas mēģinās šīs normas apšaubīt vai mainīt. Informatīvā konformitāte padara politisko ideoloģiju par mehānismu esošās sociālās un politiskās sistēmas uzturēšanai (Jost et al., 2008). Taču, lai indivīdi mobilizētos sociālās sistēmas maiņai, arī nepieciešama kopīgas realitātes radīšana, diviem vai vairāk indivīdiem definējot esošo sistēmu kā kļūdainu vai netaisnīgu (Martorana, Galinsky & Rao, 2005). Šādā gadījumā darbojas tie paši psiholoģiskie mehānismi, kas veicina pretošanos grupas vairākuma spiedienam (Asch, 1958), proti, mazākumam ir jājūt savstarpējs atbalsts un tādējādi jāveido sava kopīgā realitāte. Savukārt ideoloģija, kas postulē alternatīvu uzskatu vai attiecību sistēmu, sabiedrībā var kļūt par pamatu šādas kopīgas realitātes radīšanai. Mehānismi, kas ir šādu procesu pamatā, ir pārāk sarežģīti, lai tos aplūkotu šajā analizē (sk., piemēram, Crano & Seyranian, 2007).

Kopumā politiskā ideoloģija kā kopīgās realitātes pamats ļauj gan labāk izprast mehānismus, kas polarizē indivīdu un grupu attieksmes un veicina sociālos konfliktus, gan arī iezīmē iespējamus mehānismus attieksmju maiņai un sabiedrības locekļu mobilizācijai sociālām pārmaiņām. Kopīgās realitātes teorija veido piemērotu analītisko pamatu ar politisko ideoloģiju saistītiem sociālpsholoģisko parādību pētījumiem.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Abrams, D., Wetherell, M., Cochrane, S., Hogg, M. A., & Turner, J. C. (2001). Knowing what to think by knowing who you are: Self-categorization and the nature of norm formation, conformity and group polarization. In M. A. Hogg & D. Abrams (Eds.), *Intergroup relations: Essential readings* (pp. 270-288). New York, NY: Psychology Press.
- Arndt, J., & Vess, M. (2008). Tales from existential oceans: Terror management theory and how the awareness of our mortality affects us all. *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 909-928.
- Asch, S. E. (1958). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In E. E. Maccoby, T. M. Newcomb & E. L. Hartley (Eds.), *Readings in social psychology* (3rd ed., pp. 174-183). Oxford, UK: Henry Holt & Company.
- Bar-Tal, D. (2000). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Barnea, M. F., & Schwartz, S. H. (1998). Values and voting. *Political Psychology*, 19, 17-40.

- Biernat, M., & Malin, M. H. (2008). Political ideology and labor arbitrators' decision making in work-family conflict cases. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*, 888-899.
- Bizer, G. Y., Krosnick, J. A., Holbrook, A. L., Wheeler, S. C., Rucker, D. D., & Petty, R. E. (2004). The impact of personality on cognitive, behavioral, and affective political processes: The effects of need to evaluate. *Journal of Personality, 72*, 995-1028.
- Bryan, C. J., Dweck, C. S., Ross, L., Kay, A. C., & Mislavsky, N. O. (2009). Political mindset: Effects of schema priming on liberal-conservative political positions. *Journal of Experimental Social Psychology, 45*, 890-895.
- Carney, D. R., Jost, J. T., Gosling, S. D., & Potter, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology, 29*, 807-840.
- Cohen, F., Ogilvie, D. M., Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2005). American roulette: The effect of reminders of death on support for George W. Bush in the 2004 presidential election. *Analyses of Social Issues and Public Policy, 5*, 177-187.
- Cohen, G. L. (2003). Party over policy: The dominating impact of group influence on political beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology, 85*, 808-822.
- Conover, P. J., & Feldman, S. (1981). The origins and meaning of liberal/conservative self-identifications. *American Journal of Political Science, 25*, 617-645.
- Copeland, C., & Laband, D. N. (2002). Expressiveness and voting. *Public Choice, 110*, 351-363.
- Crano, W. D., & Seyranian, V. (2007). Majority and minority influence. *Social and Personality Psychology Compass, 1*, 572-589.
- Critcher, C. R., Huber, M., Ho, A. K., & Koleva, S. P. (2009). Political orientation and ideological inconsistencies: (Dis)comfort with value tradeoffs. *Social Justice Research, 22*, 181-205.
- Dimdins, G., & Montgomery, H. (2004). Differentiating in-group favoritism from shared reality in intergroup perception. *Scandinavian Journal of Psychology, 45*, 417-427.
- Dimdins, G., Montgomery, H., & Austers, I. (2005). Differentiating explanations of attitude-consistent behavior: The role of perspectives and mode of perspective taking. *Scandinavian Journal of Psychology, 46*, 97-106.
- Drinkwater, S., & Jennings, C. (2007). Who are the expressive voters? *Public Choice, 132*, 179-189.
- Echterhoff, G., Higgins, E. T., & Groll, S. (2005). Audience-tuning effects on memory: The role of shared reality. *Journal of Personality and Social Psychology, 89*, 257-276.
- Echterhoff, G., Higgins, E. T., & Levine, J. M. (2009). Shared reality: Experiencing commonality with others' inner states about the world. *Perspectives on Psychological Science, 4*, 496-521.
- Echterhoff, G., Lang, S., Kramer, N., & Higgins, E. T. (2009). Audience-tuning effects on memory: The role of audience status in sharing reality. *Social Psychology, 40*, 150-163.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology, 45*, 1073-1080.
- Epley, N., Keysar, B., Van Boven, L., & Gilovich, T. (2004). Perspective taking as egocentric anchoring and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology, 87*, 327-339.
- Erikson, R. S., & Tedin, K. L. (2003). *American public opinion* (6th ed.). New York: Longman.

- Federico, C. M., Golec, A., & Dial, J. L. (2005). The relationship between the need for closure and support for military action against Iraq: Moderating effects of national attachment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *31*, 621-632.
- Feldman, S. (2003). Values, ideology, and the structure of political attitudes. In D. O. Sears, L. Huddy & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 477-510). New York: Oxford University Press.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, *7*, 117-140.
- Frenkel-Brunswik, E. (1949). Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable. *Journal of Personality*, *18*, 108.
- Fussell, S. R., & Krauss, R. M. (1992). Coordination of knowledge in communication: Effects of speakers' assumptions about what others know. *Journal of Personality and Social Psychology*, *62*, 378-391.
- Golec, A., & Federico, C. M. (2004). Understanding responses to political conflict: Interactive effects of the need for closure and salient conflict schemas. *Journal of Personality and Social Psychology*, *87*, 750-762.
- Greenberg, J., & Kosloff, S. (2008). Terror management theory: Implications for understanding prejudice, stereotyping, intergroup conflict, and political attitudes. *Social and Personality Psychology Compass*, *2*, 1881-1894.
- Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, *20*, 98-116.
- Haidt, J., Graham, J., & Joseph, C. (2009). Above and below left-right: Ideological narratives and moral foundations. *Psychological Inquiry*, *20*, 110-119.
- Haidt, J., & Hersh, M. A. (2001). Sexual morality: The cultures and emotions of conservatives and liberals. *Journal of Applied Social Psychology*, *31*, 191-221.
- Hamill, R., Lodge, M., & Blake, F. (1985). The breadth, depth, and utility of class, partisan, and ideological schemata. *American Journal of Political Science*, *29*, 850.
- Hardin, C. D., & Higgins, E. T. (1996). Shared reality: How social verification makes the subjective objective. In R. M. Sorrentino & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of motivation and cognition* (Vol. 3, pp. 28-84). New York, NY: Guilford Press.
- Haslam, S. A., Turner, J. C., Oakes, P. J., Reynolds, K. J., Eggins, R. A., Nolan, M., et al. (1998). When do stereotypes become really consensual? Investigating the group-based dynamics of the consensualization process. *European Journal of Social Psychology*, *28*, 755-776.
- Higgins, E. T. (1992). Achieving 'shared reality' in the communication game: A social action that creates meaning. *Journal of Language and Social Psychology*, *11*, 107-131.
- Higgins, E. T. (1998). The aboutness principle: A pervasive influence on human inference. *Social Cognition*, *16*, 173-198.
- Higgins, E. T., & Pittman, T. S. (2008). Motives of the human animal: Comprehending, managing, and sharing inner states. *Annual Review of Psychology*, *59*, 361-385.
- Higgins, E. T., & Rholes, W. S. (1978). "Saying is believing": Effects of message modification on memory and liking for the person described. *Journal of Experimental Social Psychology*, *14*, 363-378.
- Hogg, M. A., Hohmann, Z. P., & Rivera, J. E. (2008). Why do people join groups? Three motivational accounts from social psychology. *Social and Personality Psychology Compass*, *2*, 1269-1280.
- Jennings, M. K., & Niemi, R. G. (1968). The transmission of political values from parent to child. *American Political Science Review*, *62*, 169-184.

- Jennings, M. K., & Niemi, R. G. (1981). *Generations and politics: A panel study of young adults and their parents*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jost, J. T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, *61*, 651-670.
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, *60*, 307-337.
- Jost, J. T., Fitzsimons, G., & Kay, A. C. (2004). The ideological animal: A system justification view. In J. Greenberg, S. L. Koole & T. Pyszczynski (Eds.), *Handbook of experimental existential psychology* (pp. 263-282). New York: Guilford Press.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, *129*, 339-375.
- Jost, J. T., Ledgerwood, A., & Hardin, C. D. (2008). Shared reality, system justification, and the relational basis of ideological beliefs. *Social and Personality Psychology Compass*, *2*, 171-186.
- Jost, J. T., Napier, J. L., Thorisdottir, H., Gosling, S. D., Palfai, T. P., & Ostafin, B. (2007). Are needs to manage uncertainty and threat associated with political conservatism or ideological extremity? *Personality and Social Psychology Bulletin*, *33*, 989-1007.
- Kemdal, A. B., & Montgomery, H. (2001). Explaining own and others' behavior in a controversial issue: Animal experimentation. *Journal of Social Psychology*, *141*, 693-713.
- Kitt, A. S., & Gleicher, D. B. (1950). Determinants of voting behavior. *Public Opinion Quarterly*, *14*, 393-412.
- Knight, K. (1999). Liberalism and conservatism. In J. P. Robinson, P. R. Shaver & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of political attitudes* (pp. 59-158). San Diego, CA: Academic Press.
- Kosloff, S., Greenberg, J., Weise, D., & Solomon, S. (2010). The effects of mortality salience on political preferences: The roles of charisma and political orientation. *Journal of Experimental Social Psychology*, *46*, 139-145.
- Krauss, R. M., Vivekananthan, P. S., & Weinheimer, S. (1968). "Inner speech" and "external speech": Characteristics and communication effectiveness of socially and nonsocially encoded messages. *Journal of Personality and Social Psychology*, *9*, 295-300.
- Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: Need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, *113*, 84-100.
- Laband, D., Pandit, R., Sophocleus, J., & Laband, A. (2009). Patriotism, pigskins, and politics: An empirical examination of expressive behavior and voting. *Public Choice*, *138*, 97-108.
- Lakoff, G. (2002). *Moral politics: How liberals and conservatives think* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Lau, R. R., & Redlawsk, D. P. (2001). Advantages and disadvantages of cognitive heuristics in political decision making. *American Journal of Political Science*, *45*, 951.
- Ledgerwood, A., & Chaiken, S. (2007). Priming us and them: Automatic assimilation and contrast in group attitudes. *Journal of Personality & Social Psychology*, *93*, 940-956.
- Lord, C. G., Ross, L., & Lepper, M. R. (1979). Biased assimilation and attitude polarization: The effects of prior theories on subsequently considered evidence. *Journal of Personality and Social Psychology*, *37*, 2098-2109.

- Lun, J., Sinclair, S., Whitchurch, E. R., & Glenn, C. (2007). (Why) do I think what you think? Epistemic social tuning and implicit prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*, 957-972.
- Luttbeg, N. R., & Gant, M. M. (1985). The failure of liberal/conservative ideology as a cognitive structure. *Public Opinion Quarterly, 49*, 80-93.
- Martorana, P. V., Galinsky, A. D., & Rao, H. (2005). From system justification to system condemnation: Antecedents of attempts to change power hierarchies. In M. C. Thomas-Hunt (Ed.), *Research on managing groups & teams: Status and groups* (Vol. 7). Stamford: JAI Press.
- McAdams, D. P., Albaugh, M., Farber, E., Daniels, J., Logan, R. L., & Olson, B. (2008). Family metaphors and moral intuitions: How conservatives and liberals narrate their lives. *Journal of Personality and Social Psychology, 95*, 978-990.
- Mehrabian, A. (1996). Relations among political attitudes, personality, and psychopathology assessed with new measures of libertarianism and conservatism. *Basic and Applied Social Psychology, 18*, 469-491.
- Montgomery, H., Dimdins, G., & Ross, L. (2006). *Facets of value conflicts in two cultures: Rankings, preferences, and trade-off judgments of freedom and equality in Sweden and USA*. Poster session presented at the Annual meeting of Society for Personality and Social Psychology, Palm Springs, CA.
- Moreland, R. L., Argote, L., & Krishnan, R. (1996). Socially shared cognition at work: Transactive memory and group performance. In J. L. Nye & A. M. Brower (Eds.), *What's social about social cognition? Research on socially shared cognition in small groups* (pp. 57-84). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology, 18*, 211-250.
- Moskalenko, S., McCauley, C., & Rozin, P. (2006). Group identification under conditions of threat: College students' attachment to country, family, ethnicity, religion, and university before and after September 11, 2001. *Political Psychology, 27*, 77-97.
- Munro, G. D., Ditto, P. H., Lockhart, L. K., Fagerlin, A., Gready, M., & Peterson, E. (2002). Biased assimilation of sociopolitical arguments: Evaluating the 1996 U.S. presidential debate. *Basic and Applied Social Psychology, 24*, 15-26.
- Mussweiler, T. (2003). Comparison processes in social judgment: Mechanisms and consequences. *Psychological Review, 110*, 472-489.
- Mussweiler, T., Ruter, K., & Epstude, K. (2006). The why, who and how of social comparison: A social-cognition perspective. In S. Guimond (Ed.), *Social comparison processes and social psychology* (pp. 33-54). Cambridge: Cambridge University Press.
- Napier, J. L., & Jost, J. T. (2008). Why are conservatives happier than liberals? *Psychological Science, 19*, 565-572.
- Narvaez, D., Getz, I., Rest, J. R., & Thoma, S. J. (1999). Individual moral judgment and cultural ideologies. *Developmental Psychology, 35*, 478-488.
- Ohad, D., & Bar-Tal, D. (2009). A sociopsychological conception of collective identity: The case of national identity as an example. *Personality and Social Psychology Review, 13*, 354-379.
- Pinel, E. C., Long, A. E., Landau, M. J., Alexander, K., & Pyszczynski, T. (2006). Seeing I to I: A pathway to interpersonal connectedness. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*, 243-257.

- Pronin, E., Puccio, C., & Ross, L. (2002). Understanding misunderstanding: Social psychological perspectives. In T. Gilovich, D. Griffin & D. Kahneman (Eds.), *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment* (pp. 636-665). New York, NY: Cambridge University Press.
- Pyszczynski, T., Abdollahi, A., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., & Weise, D. (2006). Mortality Salience, Martyrdom, and Military Might: The Great Satan versus the Axis of Evil. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 525-537.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*, 106, 835-845.
- Robinson, R. J., Keltner, D., Ward, A., & Ross, L. (1995). Actual versus assumed differences in construal: "Naive realism" in intergroup perception and conflict. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 407-417.
- Rock, M. S., & Janoff-Bulman, R. (2010). Where do we draw our lines? Politics, rigidity, and the role of self-regulation. *Social Psychological and Personality Science*, 1, 26-33.
- Rokeach, M. (1968). *Beliefs, attitudes, and values*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sargent, M. J. (2004). Less thought, more punishment: Need for cognition predicts support for punitive responses to crime. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1485-1493.
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York: Harper & Brothers.
- Shirazi, R., & Biel, A. (2005). Internal-external causal attributions and perceived government responsibility for need provision: A 14-culture study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36, 96-116.
- Shook, N. J., & Fazio, R. H. (2009). Political ideology, exploration of novel stimuli, and attitude formation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 995-998.
- Sidanius, J., & Ekehammar, B. (1977). Cognitive differentiation and socio-political ideology: An exploratory study. *Psychological Reports*, 41, 203-211.
- Skitka, L. J., Mullen, E., Griffin, T., Hutchinson, S., & Chamberlin, B. (2002). Dispositions, scripts, or motivated correction? Understanding ideological differences in explanations for social problems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 470-487.
- Stillman, J. G., Guthrie, G. M., & Becker, S. W. (1960). Determinants of political party preference. *Journal of Social Psychology*, 51, 165-171.
- Tedin, K. L. (1974). The influence of parents on the political attitudes of adolescents. *American Political Science Review*, 68, 1579-1592.
- Tetlock, P. E. (1983). Cognitive style and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 118-126.
- Tetlock, P. E., Bernzweig, J., & Gallant, J. L. (1985). Supreme Court decision making: Cognitive style as a predictor of ideological consistency of voting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1227-1239.
- Turner, J. C. (1991). *Social influence*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Van Leeuwen, F., & Park, J. H. (2009). Perceptions of social dangers, moral foundations, and political orientation. *Personality and Individual Differences*, 47, 169-173.
- Von Collani, G., & Grumm, M. (2009). On the dimensional structure of personality, ideological beliefs, social attitudes, and personal values. *Journal of Individual Differences*, 30, 107-119.

Summary

Echterhoff, Higgins, & Levine (2009) have defined four main conditions of shared reality: a commonality of individuals' inner states, a common target referent, appropriate motivation for the communality of inner states, and the experience of a successful connection to other people's inner states. In this analysis we demonstrate that political ideology corresponds to all four conditions of shared reality. We extend and complement the analysis of ideological beliefs and shared reality by Jost, Ledgerwood, & Hardin (2008), and show that the role of political ideology in formation of shared reality reach beyond system justification. Our analysis confirms that the shared reality theory offers a proper and convenient analytical framework for studying socio-psychological phenomena related to political ideology.

Keywords: *shared reality, political ideology, liberalism, conservatism.*

Autovadītāju individuālās vērtības un attieksme pret pārgalvīgu braukšanu – to saistība ar riskantu autovadīšanu¹

Drivers' Values and Attitudes to Reckless Driving and Risky Driving Behavior

Inese Muzikante, Viesturs Reņģe

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: inese.muzikante@lu.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, vai netiešo saistību starp vērtībām un uzvedību pastarpina attieksmes. Balstoties uz autoru iepriekšējo pētījumu (Muzikante & Reņģe, 2008) par individuālo vērtību saistību ar autovadītāju uzvedību un pētījumiem par vērtību, attieksmju un uzvedības saistību (Maio & Olson, 1994), tika pieņemts, ka attieksmes var būt pastarpinošais mainīgais starp vērtībām un uzvedību. Izvirzītais pieņēmums daļēji apstiprinās – vērtības *tradīcijas* un *konformisms* prognozē autovadītāju pārgalvīgu braukšanu, bet attieksme pret pārgalvīgu braukšanu mediē šīs attiecības. Veicot daudzfaktoru regresiju analīzi, tika noskaidrots, ka starp vērtībām pastāv augsta multikolinearitāte, un tas liek secināt, ka uzvedību prognozē vērtību kopums, nevis atsevišķas vērtības.

Atslēgvārdi: vērtības, attieksmes, pārgalvīga braukšana.

Ievads

Pēc Pasaules Veselības organizācijas (*World Health Organization* – WHO) datiem, katru gadu pasaulē ceļu satiksmes negadījumos iet bojā 1,2 miljoni cilvēku, tas ir, 3242 cilvēki katru dienu. 2004. gadā ceļu satiksmes negadījumi bija devītais galvenais nāves cēlonis pasaulē. Pasaules Veselības organizācija prognozē, ka 2030. gadā ceļu satiksmes negadījumi kļūs par piekto svarīgāko nāves cēloni pasaulē (WHO, 2009). Līdz 2020. gadam letālo satiksmes negadījumu skaits pieaugs par 67%. Dalot pa vecuma grupām, ceļu satiksmes negadījumi ir otrais galvenais nāves cēlonis 5–14 gadu vecuma grupā, pirmais 15–29 gadu vecuma grupā un trešais 30–44 gadu vecuma grupā. 73% visu satiksmes negadījumos bojāgājušo ir vīrieši. Satiksmes negadījumi pasaulē kopumā katru gadu rada 518 miljardus dolāru lielus zaudējumus (WHO, 2004). Situācija Latvijā, pēc Ceļu satiksmes drošības direkcijas datiem (CSDD, 2010), ar katru gadu uzlabojas, tomēr ceļu satiksmes negadījumu skaits Latvijā joprojām ir salīdzinoši liels.

¹ Pētījums ir daļa no Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta Nr. 09.1508 2009. gadā.

Pētījumi liecina, ka ap 40% ceļu satiksmes negadījumu tiešais iemesls ir cilvēka faktors, netieši tas ir iesaistīts vēl ap 50% negadījumu, tātad kopā ap 90% visu ceļu satiksmes negadījumu ir tieši vai netieši saistīti ar cilvēka faktoru. Vides faktori (ceļu stāvoklis, laika apstākļi) ir iespējama iemesls ap 34% negadījumu, transportlīdzekļa faktors – tikai ap 13% negadījumu (Dewar & Olson, 2002). Ar vārdiem *cilvēka faktors* tiek saprasti cilvēka psiholoģiskie stāvokļi, kognitīvie procesi, personības faktori, demogrāfiskie faktori, attieksmes.

Autovadīšanai ir arī sociāla nozīme, un tieši apzināta pārkāpumu izdarīšana ir lielā mērā sociāls fenomens – konkrēta veida pārkāpumi var būt saistīti ar pieņemtām sociālām normām, piemēram, ātruma pārsniegšana, lai iekļautos satiksmē, signalizēšana ar gaismām, lai brīdinātu par policiju, sociālā stāvokļa pārkāpuma demonstrēšana (Parker, Reason, Manstead & Stradling, 1995). Pēdējos gados arī satiksmes psiholoģijā aizvien vairāk parādās pētījumi, kas pierāda, ka pastāv nozīmīgas atšķirības drošības un riska uztverē dažādās kultūrās (piemēram, Nordfjærn & Rundmo, 2009; Özkan, 2006). Viens no sabiedrības kultūras raksturotājiem ir sabiedrībā dominējošās kultūras vērtības. Starpkultūru pētījumos plaši tiek izmantota S. Švarca pieeja. Švarcs vērtības definē kā „vēlamus, pāri situācijām stāvošus mērķus, kuri variē pēc to svarīguma un kalpo par vadošiem principiem cilvēku dzīvē” (Schwartz, 1992, 4). Vērtības ir motivācijas konstrukti, kas attiecas uz abstraktiem mērķiem (Schwartz, 1992). Vērtības nav konkrēti mērķi, piemēram, cilvēks necenšas konkrētā situācijā sasniegt labvēlību, taču viņa konkrēto rīcību vai uzvedību šī vērtība var pamudināt. Švarcs uzskata, ka galvenais vērtību satura aspekts ir mērķa vai motivācijas veids, ko tā pauž (Schwartz, 1992).

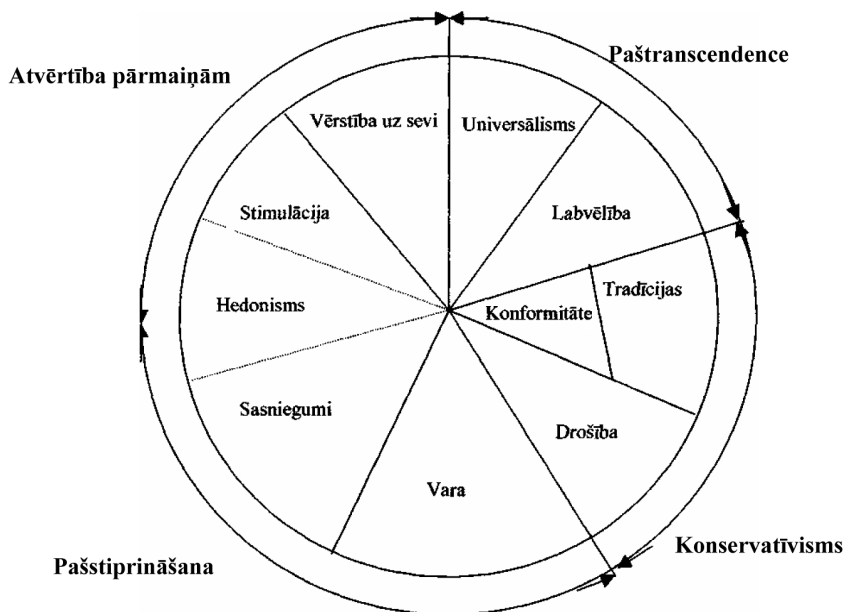
Sabiedrības līmenī kultūru raksturo Švarca formulētās universālās vērtības (Schwartz, 1994). Tās ir septiņas: konservatīvisms, intelektuālā autonomija, afektīvā autonomija, hierarhija, egalitārisms, dominēšana un harmonija (Schwartz, 2008; Schwartz, 1999). To, cik lielā mērā indivīds ir autonomas vai arī iesakņojies savā grupā, raksturo konservatīvisms, intelektuālā autonomija un afektīvā autonomija. Hierarhija un egalitārisms raksturo sabiedrības sociālo struktūru. Savukārt cilvēku attiecības ar apkārtni raksturo dominēšana un harmonija.

Švarca kultūras vērtību profils Latvijā ir tuvāks Rietumeiropas kultūras vērtībām nekā Krievijas, Ukrainas un Balkānu reģiona kultūrām. Latvijā ir augstāki harmonijas un intelektuālās autonomijas rādītāji, bet zemāki hierarhijas rādītāji. Konservatīvisma un hierarhijas rādītāji tomēr ir augstāki nekā Rietumeiropā (Schwartz, 2008). Ozkana veiktais pētījums (Özkan, 2006) parādīja, ka ar ceļu satiksmes negadījumiem pozitīvi korelē hierarhija, harmonija un egalitārisms, negatīvi – intelektuālā autonomija un konservatīvisms.

Vislabākais veids, kā risināt satiksmes problēmas, ir apvienot abas pieejas – sociālo un individuālo. Cilvēkiem ir gan kultūras, gan individuālās vērtības, kuras ir savstarpēji saistītas. Sabiedrības līmenī Švarca vērtību saistība ar riskantu braukšanu un ceļu satiksmes negadījumiem jau ir pētīta, taču individuālā līmenī, izņemot šī raksta autoru jau veikto pētījumu (Muzikante & Reņģe, 2008), līdzīgu pētījumu pagaidām nav.

Pētot cilvēka faktora lomu ceļu satiksmes drošībā, ir vēlams apvienot abas pieejas – sociālo un individuālo pieeju. Piemēram, Bianči un Sumalas (Bianchi &

Summala, 2004) pētījums liecina, ka bērnu braukšanas stils ir cieši saistīts ar vecāku braukšanas stilu, it īpaši pārkāpumi un braukšanas kļūdas Nozīmīgas sakarības starp vecāku un bērnu braukšanas stilu tika atklātas arī citā pētījumā, kurā parādās specifiskas nianses tieši tēva – dēla un mātes – meitas braukšanas stilā (Taubman-Ben-Ari, Mikulincer & Gillath, 2005). Te parādās pārmantojamība no paaudzes paaudzē, nozīme ir arī individuālajām vērtībām, kuras tiek iemācītas.

1. attēls. Universālo vērtību attiecību struktūra (Schwartz, 1992)

Vērtības ir strukturētas aplī, kur pretējās vērtības ir konkurējošas, bet blakus esošās – pēc satura līdzīgas.

Cilvēkiem ir gan kultūras, gan individuālās vērtības, kuras ir savstarpēji saistītas. Individuālajā līmenī Švarcs nodala desmit universālas vērtības: vara, sasniegumi, hedonisms, stimulācija, pašrealizācija, universālisms, labvēlība, drošība, konformisms, tradīcijas (Schwartz, 1992). Visas desmit vērtības var iedalīt divās konkurējošās dimensijās, kuras veido divas fundamentālas problēmas, kas cilvēkam jāatrisina (sk. 1. att.). Pirmo dimensiju – *atvērtība pārmaiņām/konservatīvisms* – veido stimulācija, hedonisms un pašrealizācija pretēji drošībai, tradīcijām un konformitātei. Pirmās trīs vērtības akcentē neatkarību rīcībā, domās un jūtās, gatavību jaunai pieredzei, savukārt pēdējās trīs – sevis ierobežošanu, kārtību un pretošanos pārmaiņām. Konflikts veidojas starp motivāciju sekot paša intelektuālajām un emocionālajām interesēm vai saglabāt *status quo* un drošību, ko piedāvā attiecības ar citiem, institūcijas un tradīcijas. Otrā dimensija ir *pašstiprināšana/paštranscendence* – vara, hedonisms un sasniegumi pretēji universālismam un labvēlībai. Šeit pirmās trīs vērtības akcentē savu interešu īstenošanu, bet pēdējās divas – rūpes par citu labklājību un interesēm. Rīcībai, kas ir

vērsta uz jebkuras vērtības realizēšanu, var būt psiholoģiskas, praktiskas vai sociālas sekas, kas var būt vai nu konfliktā, vai saskaņā ar citas vērtības realizēšanu (Schwartz, 1992). Konflikts starp konkurējošām vērtībām tiks atrisināts par labu tai vērtībai, kura cilvēkam būs svarīgāka konkrētajā brīdī.

Cilvēki var būtiski atšķirties pēc tā, kādu nozīmi viņi piešķir katrai no desmit pamatvērtībām, taču viņu vērtības veido viena un tā pati motivācijas pretstatu un saderības struktūra jeb vērtību sistēma (Schwartz, 1992). Vērtību kultūras un individuālais līmenis nav identiski, tomēr tie nav pilnīgi atšķirīgi, jo cilvēki veido sabiedrību. Švarcs radījis divas atsevišķas teorijas, lai skaidrotu vērtības indivīda un sabiedrības līmenī. Vērtības abos līmeņos tiek mērītas ar vienu metodi, tomēr iegūtos rezultātus nevar interpretēt abos līmeņos vienādi, jo kultūras līmenī vērtības veido 7 vērtību struktūru, kas ir pamatā sociālo institūtu darbībai un kuru veido trīs pamatproblēmas, ar kurām jāsaskaras visām sabiedrībām. Savukārt indivīda vērtību sistēmu veido 10 pamatvērtības, kas atspoguļo funkcionālās prasības, kuras cilvēkam nepieciešamas, lai viņš veidotu sociālās attiecības. Šīs funkcionālās prasības veido vajadzība pēc starppersonu attiecībām un sociālie ierobežojumi (Fisher, Vaclair, Fontaine & Schwartz, 2010). Salīdzinot vērtību attiecības abos līmeņos, konstatēts, ka ceturtdaļa vērtību apgalvojumu kultūras līmenī iekļaujas citā faktorā, salīdzinot ar individuālo līmeni (Fisher, Vaclair, Fontaine & Schwartz, 2010). Tas nozīmē, ka individuālā līmenī iegūtās vērtības nevar attiecināt uz kultūras vērtībām.

Ņemot vērā, ka vērtības tiek saprastas kā galvenie principi cilvēka dzīvē, tām ir jābūt pietiekami prognostiskām attiecībā uz uzvedību. Pēdējā desmitgadē ir veikti pētījumi (Bardi & Schwartz, 2003; Lönnqvist, Leikas, Paunonen, Nissinen & Verkasalo, 2006; Verplanken & Holland, 2002), kuros mēģināts pierādīt, kādā veidā un kuras vērtības prognozē uzvedību. Lonkvista un kolēģu (Lönnqvist, Leikas, Paunonen, Nissinen & Verkasalo, 2006) pētījums parādīja, ka tādu cilvēku uzvedību, kuriem konformisms ir svarīga vērtība, ietekmē sociālās normas, savukārt cilvēki, kuriem konformisms nav svarīga vērtība, rīkojas saskaņā ar savām individuālajām vērtībām. Bardi un Švarca (Bardi & Schwartz, 2003) pētījums atklāj, ka vērtībām ir saistība ar tām atbilstošu uzvedību (uzvedību, kas pauž vērtību), īpaši stimulācijai un tradīcijām. Kopumā korelāciju koeficienti svārstās no 0,10 līdz 0,42. Verplankens un Holands (Verplanken & Holland, 2002) uzskata, ka tikai dažas centrālās vērtības spēj ietekmēt uzvedību, ja tās tiek aktivētas. Vērtības var dēvēt par centrālām tad, kad tās ir daļa no personas identitātes. Minētie autori to sauc par „vērtību centralitāti”, tas nozīmē, ka, piemēram, cilvēks var sevi uzskatīt par liberāli vai vides aktivistu, pamatojoties uz vērtībām, kas ir daļa no viņa identitātes. Dažādiem indivīdiem dažādas vērtības var būt centrālo vērtību pozīcijā. Šī pozīcija var sastāvēt no 2 līdz 3 centrālām vērtībām, kuras arī ir savstarpēji hierarhiski sakārtotas. Meio un Olsons (Maio & Olson, 1994) norāda, ka pati uzvedība var daļēji norādīt uz centrālajām vērtībām, tātad pēc uzvedības var spriest par cilvēka vērtībām. No iepriekšminētā izriet, ka arī autovadītāju uzvedība uz ceļa zināmā mērā atspoguļo viņu centrālās vērtības.

Šī raksta autoru iepriekš veiktais pētījums (Muzikante & Reņģe, 2008) parādīja, ka vērtības spēj prognozēt satiksmes noteikumu pārkāpumus un pastāv varas un tradīciju atšķirības autovadītājiem, kuri ir iekļuvuši negadījumos, un tiem, kuri nav iekļuvuši negadījumos. Tomēr, kā jau minēts, vērtības ir abstrakti mērķi, līdz ar to ietekme uz uzvedību var būt netieša, caur attieksmēm. Teorētiski tiek piedāvāta

sistēma *vērtības – attieksmes – uzvedība* (Maio & Olson, 1994), jo viena no attieksmju funkcijām ir vērtību izpaušana. Atbilstoši šai sistēmai attieksmēm, kas izpauž vērtības, vajadzētu būt ciešākām korelācijām ar vērtībām, jo tiek pieņemts, ka attieksmēm, kas izpauž vērtības, pamatā ir vērtības. Tiek arī pieņemts, ka indivīdi, kuru attieksmes izpauž vērtības, vairāk rīkojas saskaņā ar savām vērtībām nekā indivīdi, kuru attieksmes vērtības neizpauž.

Vērtības ir stabilāks mainīgais lielums nekā attieksmes, savukārt attieksmes labāk prognozē uzvedību (Prentice, 2000). Aiola un kolēģu (Eyal, Sagristano, Trope, Liberman & Chaiken, 2009) pētījuma rezultāti liecina, ka vērtības labāk prognozē uzvedību attālā nākotnē nekā tuvākā nākotnē jeb tūlītēju uzvedību. Tuvākās nākotnes uzvedību var ietekmēt dažādi neparedzami notikumi un situācijas faktori. Attālākā nākotnē plānotā uzvedība tiek vairāk saistīta ar savu „Es”, it kā cilvēks plāno nākotnē rīkoties saskaņā ar savu „Es” (vērtības ir „Es” identitātes daļa, centrālās vērtības veido „Es”). Savukārt ar uzvedību vislabāk korelē stabilitas un pieejamas attieksmes (Glasman & Albarracin, 2006). Attieksmes pret riskantu braukšanu ir pietiekami daudz pētītas, lai varētu teikt, ka šīs attieksmes nozīmīgi prognozē riskantu braukšanas stilu un noteikumu pārkāpumus (De Pelsmacker & Janssen, 2007; Iversen, 2004). Negatīvāka attieksme pret satiksmes drošību ir tiem cilvēkiem, kuriem raksturīga uzvedība, kas bieži vien ir satiksmes negadījumu pamatā (braukšana, vienlaikus runājot pa mobilo telefonu, braukšana nogurumā, braukšana alkohola reibumā u. tml.) (Nabi, Salmi, Lafont, Chiron, Zins & Lagarde, 2007).

Taču attieksmju veidošanās var norisināties dažādi, un tām var būt atšķirīgi cēloņi. Viens no būtiskiem mainīgiem lielumiem, kas ietekmē attieksmes, ir vērtības jeb, citiem vārdiem, viena no attieksmju funkcijām ir vērtību izpaušana. Līdz ar to, izprotot, kas tieši ir veidojis konkrētu attieksmi, var izveidot atbilstošas agresīvu autovadītāju uzvedības korekcijas metodes. Šī pētījuma mērķis ir noskaidrot sakarības sistēmā *vērtības – attieksme – uzvedība* attiecībā uz autovadītājiem, veicot vienkāršu mediācijas analīzi.

Metode

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās 155 autovadītāji (39% sievietes, 61% vīrieši). Vidējais pētījuma dalībnieku vecums bija $M = 24,87$ gadi ($SD = 7,36$, no 19 līdz 50 gadiem), nobrauktie kilometri gadā $M = 21\,438$ km, $SD = 26\,719$, autovadītāja pieredze gados $M = 5,74$, $SD = 5,75$. No visas izlases vecumā līdz 25 gadiem bija 73% respondentu. No visiem respondentiem 23% tika norādījuši, ka pēdējo trīs gadu laikā ir izraisījuši negadījumus un 28% – ka ir iekļuvuši negadījumā kā cietušie.

Instrumentārijs

Individuālo vērtību noteikšanai tika izmantota *Portreta vērtību aptaujas (Portrait Values Questionnaire – PVQ; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess & Harris, 2001)* saīsinātā versija (Renge, Austers & Muzikante, 2008). Aptauju veido divdesmit viens iedomātu personu raksturojums (verbāli attēli). Katrs apraksts raksturo personas mērķus, vēlmes, kas netieši norāda uz vērtību nozīmīgumu. Piemēram, „Šim cilvēkam ir svarīgi izdomāt ko jaunu, būt radošam”. Respondentam ir jānovērtē, cik lielā mērā

aprakstītā persona līdzinās respondentam pašam, ballēs no 1 – „nepavisam nav man līdzīgs” līdz 6 – „ir ļoti līdzīgs man”. Ticamības koeficienti 10 vērtībām (Kronbaha alfa) no $\alpha = 0,49$ līdz $\alpha = 0,73$.

Aptauja par *attieksmi pret pārgalvīgu braukšanu (Attitudes to Reckless Driving Inventory; Iversen, 2004)*. Divi tulki to tulkoja no angļu valodas uz latviešu valodu, tad tika salīdzināti tulkojumi un izvēlēti apgalvojumi, kas vislabāk atbilst Latvijas situācijai. Aptauja sastāv no 16 apgalvojumiem, kuri oriģinālajā versijā veido 3 faktorus, arī tulkotajā versijā skaidri nodalāmi 3 faktori. Piemēram, apgalvojums „Es nekad nebrauktu, lietojis/-usi alkoholu” attiecas uz faktoru *attieksme pret alkoholu un braukšanu*, apgalvojums „Ir loģiski pārkāpt ātruma ierobežojumus, lai apdzītu vasarnīcas braucējus” attiecas uz faktoru *attieksme pret pārkāpumiem*, apgalvojums „Izdevību izmantošana un dažu noteikumu pārkāpšana automātiski nepadara par sliktu autovadītāju” attiecas uz faktoru *attieksme pret izdevību izmantošanu*. Respondentiem ir jānovērtē, cik lielā mērā viņi piekrīt apgalvojumam, novērtējot ballēs no 1 – „pilnībā nepiekrītu” līdz 5 – „pilnībā piekrītu”. Ticamības koeficienti (Kronbaha alfa): *attieksme pret alkoholu un braukšanu* $\alpha = 0,53$, *attieksme pret pārkāpumiem* $\alpha = 0,79$, *attieksme pret izdevību izmantošanu* $\alpha = 0,59$, *kopējā attieksme* $\alpha = 0,78$.

Autovadītāju uzvedības aptauja (Driver Behaviour Questionnaire – DBQ; Reason, Manstead, Stradling, Baxter & Campbell, 1990). Aptauju adaptējuši I. Austers un V. Reņģe (Austers & Renge, 2007). Aptauju veido 29 ar dažādām braukšanas situācijām saistīti apgalvojumi, piemēram, „Nepamanīt gājēju pāreju”, „Neņemt vērā luksofora signālus”, „Atstāt mašīnu neatļautā vietā”, kas ir jānovērtē ballu sistēmā no 1 – „nekad” līdz 6 – „gandrīz vienmēr”. Aptaujas skalu ticamības rādītāji, Kronbaha alfas, pētījuma izlasei ir šādas: *pārkāpumi* $\alpha = 0,73$, *kļūdas* $\alpha = 0,43$, *nejaušības kļūdas* $\alpha = 0,66$. Datu apstrādē tika izmantoti tikai pārkāpumu skalas rādītāji. Tie ir būtiski pētījuma kontekstā, jo atspoguļo autovadītāja apzināti izdarītos pārkāpumus.

Procedūra

Aptaujas tika izdalītas un ievāktas klātienē, respondentiem piedaloties brīvprātīgi, bez materiālās atlīdzības.

Rezultāti

Apkopojot rezultātus, tika aprēķināti dati 10 vērtību skalām, autovadītāju uzvedības skalai *pārkāpumi* un trīs skalām par attieksmi pret pārgalvīgu braukšanu, kā arī kopējai skalai par attieksmi pret pārgalvīgu braukšanu. Tā kā izlasē ir liels jauniešu īpatsvars un vecuma sadalījums nav atbilstošs populācijai, tika izmantota parciālā korelāciju analīze, kontrolējot vecumu un dzimumu.

Korelāciju tabulā var redzēt (sk. 1. tabulu), ka pārkāpumiem ir statistiski nozīmīga negatīva korelācija ar varu un pozitīvas korelācijas ar tradīcijām un konformismu. Ar pārkāpumiem vidēji cieši pozitīvi korelē kopējā attieksme un attieksme pret pārkāpumiem un pret izdevību izmantošanu. Attieksmei pret alkohola lietošanu un auto vadīšanu nav statistiski nozīmīgu sakarību ar pārkāpumu rādītājiem. Arī Autovadītāju uzvedības aptaujā (DBQ) apgalvojums „Braucat, kad alkohola saturs asinīs pārsniedz atļauto” pēc faktoru analīzes (faktoru analīze tika veikta

šajā pētījumā, kā arī iepriekšējā pētījumā – Muzikante & Reņģe, 2008) neiekļaujas nevienā komponentā.

1. tabula

Aprakstošās statistikas rādītāji un parciālās korelācijas koeficienti braukšanas uzvedības, vērtību un attieksmes pret pārgalvīgu braukšanu skalai autovadītāju izlasē (N = 155)

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Pār-kā-pumi</i>	<i>A_alkoholu</i>	<i>A_Pār-kāpu-miem</i>	<i>A_Izde-vībām</i>	<i>Kopējā attieksme</i>
Pār-kā-pumi (DBQ)	2,65	0,56					
Vērtības							
<i>Vara</i>	3,71	0,97	0,23**	-0,07	0,10	0,08	0,08
<i>Sasniegumi</i>	4,13	0,91	0,03	0,07	-0,07	0,07	-0,07
<i>Hedonisms</i>	4,35	1,05	0,06	0,16*	0,03	0,06	0,05
<i>Stimulācija</i>	3,93	1,19	0,13	0,08	0,01	0,05	0,02
<i>Pašrealizācija</i>	4,38	0,90	0,02	0,04	-0,07	0,08	-0,04
<i>Universālisms</i>	3,72	0,89	-0,06	0,08	-0,23**	-0,15	-0,19*
<i>Labvēlība</i>	3,96	0,92	-0,11	-0,03	-0,19*	-0,09	-0,18*
<i>Tradīcijas</i>	3,25	0,95	-0,25**	-0,05	-0,34**	-0,16*	-0,32**
<i>Konformisms</i>	3,07	1,01	-0,22**	-0,08	-0,33**	-0,30**	-0,37**
<i>Drošība</i>	3,84	1,15	-0,11	-0,06	-0,19*	-0,11	-0,20*
Kopējā attieksme***	3,10	0,67	0,51**				
<i>A_alkohols¹</i>	1,83	1,00	0,06				0,41**
<i>A_pār-kā-pumi²</i>	3,21	0,86	0,50**	0,18**			0,93**
<i>A_izdevības³</i>	3,69	0,84	0,36**	0,03	0,36**		0,59**

Piezīmes.

* Korelācija ir statistiski nozīmīga, ja $p \leq 0,05$ (divpusēja).

** Korelācija ir statistiski nozīmīga, ja $p \leq 0,01$ (divpusēja).

*** *Kopējā attieksme* ir visu attieksmju skalu vidējais.

¹ *A_alkohols* – attieksme pret braukšanu alkohola reibumā.

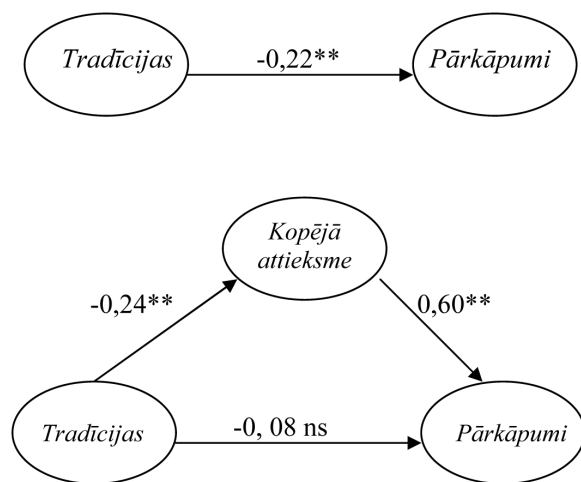
² *A_pār-kā-pumi* – attieksme pret satiksmes noteikumu pārkāpumiem.

³ *A_izdevības* – attieksme pret dažādu uz ceļa radušos izdevību izmantošanu.

Aplūkojot korelāciju tabulu, jāpievērš uzmanība sakarībām starp vērtību un attieksmju rādītājiem. Kā redzams 1. tabulā, ar attieksmi pret alkoholu korelē (pozitīvi) tikai hedonisms, kas atbilst teorētiskajām nostādnēm, jo šī vērtība ir saistīta ar sevis lutināšanu un dzīves baudīšanu, kas iekļauj arī alkohola lietošanu. Savukārt ar attieksmi pret pārkāpumiem negatīvi korelē visas vērtības no konservatīvisma dimensijas (tradīcijas, drošība, konformisms) un paštranscendences dimensijas

(universālisms un labvēlība). Abas šīs dimensijas un visas tajās iekļautās vērtības saistās ar citu cilvēku interešu ievērošanu, tradīciju un sabiedrisko normu cienīšanu, pakļaušanos sabiedriskajām normām un drošu vides saglabāšanu. Cilvēki, kuriem ir svarīgas šīs vērtības, paši cenšas dzīvot un uzvesties tā, lai šīs vērtības tiktu realizētas dzīvē un stiprinātas sabiedrībā. Aplūkojot tālāk šo dimensiju vērtību saistību ar skalu *attieksme pret izdevību izmantošanu uz ceļa*, var redzēt, ka šajā gadījumā tikai konservatīvisma vērtības (tradīcijas, konformisms, izņemot drošību) negatīvi korelē ar attieksmi pret izdevību izmantošanu, bet universālisms un labvēlība ar attieksmi pret izdevību izmantošanu nekorelē. Tas liecina, ka vērtību pamatā ir atšķirīgs motivējošais spēks, un tas apstiprina Švarca teorētiskos pieņēmumus (Schwartz, 1992). Savukārt kopējās attieksmes rādītāji, tāpat kā attieksmes pret pārkāpumiem rādītāji, negatīvi korelē ar universālismu, labvēlību, drošību, tradīcijām un konformismu.

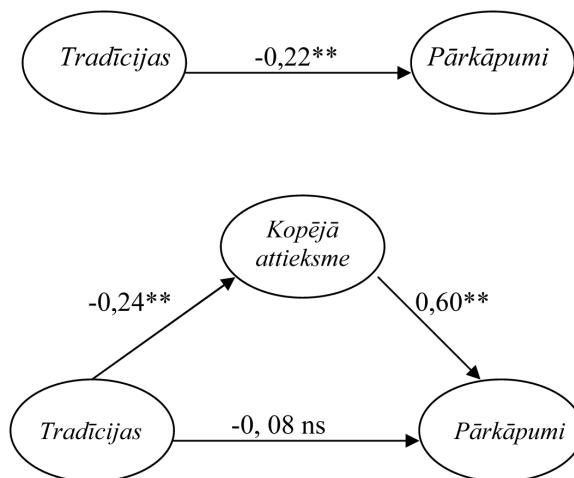
Tikai tradīcijām un konformismam ir negatīvas korelācijas ar pārkāpumiem un kopējo attieksmi, turpretī kopējai attieksmei ir pozitīva sakarība ar pārkāpumiem, tādēļ, pamatojoties uz atziņām, ka viena no attieksmju funkcijām ir vērtību paušana (Herek, 1987; Katz, 1960) un attieksmes prognozē uzvedību (Iversen, 2004), tika veikta mediācijas analīze, izmantojot Sobela testu SPSS programmai, kas paredzēts vienkāršai mediācijas analīzei.

2. attēls. Tradīciju netiešā iedarbība uz pārkāpumiem caur kopējo attieksmi (mediācijas analīze)

Otrajā attēlā var redzēt, ka, pievienojot *kopējo attieksmi* kā mediatoru, tiešā tradīciju iedarbība uz pārkāpumiem samazinās, kļūstot statistiski nenozīmīga, un tas liecina par netiešo iedarbību caur mediatoru. Netiešā sakarība ir statistiski nozīmīga ($z = -3,85$, $p < 0,001$, LL 95 = $-0,23$, UL 95 = $-0,08$), kas nozīmē, ka kopējā attieksme darbojas kā mediators starp tradīcijām un pārkāpumiem.

Veicot Sobela testu konformismam, rezultāti liecina (3. att.), ka, pievienojot kopējo attieksmi kā mediatoru, tiešā konformisma iedarbība uz pārkāpumiem samazinās, kļūstot statistiski nenozīmīga, kas liecina par netiešo iedarbību caur mediatoru. Netiešā sakarība ir statistiski nozīmīga ($z = -4,12, p < 0,001, LL 95 = -0,24, UL 95 = -0,08$), un tas nozīmē, ka kopējā attieksme darbojas kā mediators starp konformismu un pārkāpumiem.

3. attēls. Konformisma netiešā iedarbība uz pārkāpumiem caur kopējo attieksmi (mediācijas analīze)

Nemot vērā, ka pārējām vērtībām nav tiešas saistības ar pārkāpumiem un ka varai ir tieša sakarība ar pārkāpumiem, bet nav sakarības ar potenciālo mediatoru, šīm vērtībām netika veikta mediācijas analīze.

Lai labāk izprastu attiecības starp mainīgajiem lielumiem, papildus mediācijas analīzei tika veikta hierarhiskā regresiju analīze, jo tikai divu vērtību analīze saistībā ar pārkāpumiem nebūtu korekta – kā jau ievadā minēts, visas vērtības ir savstarpēji saistītas. Veicot hierarhisko regresiju analīzi, kur pārkāpumi ir atkarīgais mainīgais lielums un visas vērtības – neatkarīgie mainīgie lielumi, var secināt, ka vērtības dod statistiski nozīmīgu pieņemumu dzimumam un vecumam, prognozējot pārkāpumus (sk. 2. tab.). Abi regresijas modeļi ir statistiski nozīmīgi, pirmajam modelim $F(2, 152) = 8,96, p < 0,01$, otrajam modelim $F(12, 142) = 3,62, p < 0,01$.

Pēc vērtību ievadīšanas modelī 24% no pārkāpumu variācijas var izskaidrot ar vērtību kopumu, pie tam svarīgi, ka tas ir kopums, jo tolerances rādītāji ir zemi $< 0,76$ (1–0,24) visām vērtībām (no 0,54 līdz 0,68), kas liecina par augstu multikolinearitāti starp vērtībām, tāpēc nevar apgalvot, ka tieši kāda viena vērtība vislabāk prognozē pārkāpumus. Tātad vērtības nav neatkarīgi faktori, kā jau norādīts teorētiskajā ievadā. Lai labāk saprastu, kāda loma ir katrai vērtībai, skaidrojot pārkāpumu dispersijas daļu, tika veikta regresiju analīze, iekļaujot mainīgo lielumu mijiedarbību (sk. 3. tab.).

2. tabula

Hierarhiskā regresiju analīze atkarīgajam mainīgajam lielumam *pārkāpumi* ($n = 155$)

Atkarīgais mainīgais	Pārkāpumi					
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	R^2	ΔR^2	<i>F</i> izmaiņa
<i>1. modelis</i>				0,13	0,13	11,61**
Vecums	-0,02	0,01	-0,20*			
Dzimums	0,33	0,09	0,29**			
<i>2. modelis</i>				0,24	0,11	2,33*
Vecums	-0,01	0,01	-0,12			
Dzimums	0,33	0,13	0,25**			
Vara	0,21	0,07	0,22**			
Sasniegumi	-0,10	0,08	-0,12			
Hedonisms	0,07	0,02	0,07			
Stimulācija	0,07	0,06	0,10			
Universālisms	0,01	0,09	-0,07			
Labvēlība	0,06	0,08	-0,03			
Tradīcijas	-0,12	0,08	-0,15			
Konformisms	-0,13	0,07	-0,18			
Drošība	-0,01	0,06	-0,01			

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

3. tabula

Hierarhiskā regresiju analīze neatkarīgo mainīgo lielumu mijiedarbībai un atkarīgajam mainīgajam lielumam *pārkāpumi* ($n = 155$)

Atkarīgais mainīgais	Pārkāpumi					
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	R^2	ΔR^2	<i>F</i> izmaiņa
<i>1. modelis</i>				0,13	0,133	11,61**
Vecums	-0,02	0,01	-0,20			
Dzimums	0,33	0,09	0,29			
<i>2. modelis</i>				0,23	0,092	5,92**
Vecums	-0,01	0,01	-0,16*			
Dzimums	0,32	0,08	0,28***			
Vara × Sasniegumi	-6,5	1,62	-0,29***			
Universālisms × Labvēlība	3,86	4,26	0,07			
Tradīcijas × drošība × konformisms	-11,98	14,07	-0,07			

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Mijiedarbību veido vērtības, kurām ir kopējs motivējošais spēks, un rezultāti rāda – kaut arī mijiedarbības ievietošana regresiju analīzē nepalielina izskaidrotās variācijas daļu, tomēr pazūd multikolinearitāte, un var droši teikt, ka varas un sasniegumu mijiedarbība prognozē pārkāpumus.

Tās pašas 10 vērtības prognozē arī kopējo attieksmi pret noteikumu pārkāpumiem (sk. 4. tab.). Ceturtajā tabulā redzami regresiju analīzes rezultāti, abi modeļi ir statistiski nozīmīgi, pirmajam modelim $F(2, 152) = 7,09, p < 0,01$, otrajam modelim $F(12, 142) = 4,18, p < 0,01$. Kopumā vērtības izskaidro 26% no attieksmes kopējās variācijas ($R^2 = 0,26$). Interesanti, ka arī dzimums prognozē kopējo attieksmi (vīriešiem kopumā ir pozitīvāka attieksme pret riskantu braukšanu).

4. tabula

Hierarhiskā regresiju analīze atkarīgajam mainīgajam lielumam kopējā attieksme ($n = 155$)

Atkarīgais mainīgais Neatkarīgais mainīgais	Kopējā attieksme					
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	R^2	ΔR^2	<i>F izmaiņa</i>
<i>1. solis</i>				0,09	0,09	
Vecums	-0,02	0,01	-0,22**			
Dzimums	0,24	0,11	0,18**			
<i>2. modelis</i>				0,26	0,17	
Vecums	-,011	0,01	-0,12			
Dzimums	0,21	0,12	0,15*			
Vara	0,05	0,06	0,08			
Sasniegumi	-0,05	0,07	-0,07			
Hedonisms	0,09	0,06	0,15			
Stimulācija	0,00	0,05	0,00			
Universālisms	-0,03	0,07	-0,04			
Labvēlība	-0,01	0,07	-0,02			
Tradīcijas	-0,12	0,07	-0,17			
Konformisms	-0,18	0,08	-0,28**			
Drošība	0,01	0,05	0,01			

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

5. tabula

Hierarhiskā regresiju analīze atkarīgajam mainīgajam pārkāpumi ($n = 155$)

Atkarīgais mainīgais Neatkarīgais mainīgais	Pārkāpumi					
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	R^2	ΔR^2	<i>F izmaiņa</i>
<i>1. solis</i>				0,10	0,10	
Vecums	-0,02	0,01	-0,18*			
Dzimums	0,41	0,12	0,26**			
<i>2. solis</i>				0,36	0,26	
Vecums	-0,01	0,01	-0,06			
Dzimums	0,24	0,12	0,15*			
A_pārkāpumiem	0,37	0,07	0,41**			
A_izdevībām	0,19	0,07	0,21**			
A_alkoholu	-0,02	0,05	-0,02			

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Kā pēdējā tika veikta hierarhiskā regresiju analīze attieksmēm un pārkāpumiem (sk. 5. tab.). Abi modeļi ir statistiski nozīmīgi, otrajam modelim $F(5, 149) = 16,87$, $p < 0,01$. Attieksmes kopā ar vecumu un dzimumu izskaidro 36% no kopējās pārkāpumu variācijas. Pie tam attieksmēm tolerances rādītāji ir augsti, līdz ar to starp attieksmju skalu rādītājiem nav multikolinearitātes, un var runāt par to, ka katras skalas rezultāti atsevišķi palīdz izskaidrot kopējo variāciju. Tātad attieksme pret pārkāpumiem un attieksme pret izdevību izmantošanu uz ceļa, kā arī dzimums ir tie mainīgie, kas nozīmīgi prognozē pārkāpumus.

Diskusija

Pētījuma mērķis ir parādīt, ka attieksmes mediē vērtību un autovadītāju uzvedības saistību. Tika konstatēts, ka pastāv netieša sakarība starp konformismu un tradīcijām un pārkāpumiem, kopējai attieksmei mediējot šo saistību. Rezultāts apstiprina teorētiskās atziņas (Bardi & Schwartz, 2003; Kaiser & Schultz, 2009), tomēr, līdzīgi kā citos pētījumos (Maio & Olson, 1994), arī šajā pētījumā saistība starp vērtībām, attieksmēm un uzvedību tomēr nav skaidra. Meio un Olsona (Maio & Olson, 1994) pētījuma rezultāti liecina, ka vērtības prognozē uzvedību, attieksmei to medītējot, tikai tajā gadījumā, kad attieksmei piemīt vērtību paušanas funkcija, citos gadījumos sistēma *vērtības–attieksmes–uzvedība* darbojas vāji, prognozējot uzvedību.

Bardi un Švarca (Bardi & Schwartz, 2003) pētījums parādīja, ka dažādas vērtības veido dažāda ciešuma sakarības ar uzvedību. Autori to skaidro ar grupas normu ietekmi uz respondentiem – jo spēcīgāka ārējā ietekme, jo vājāka iekšējo faktoru ietekme (šajā gadījumā – vērtību ietekme). Otrs svarīgs aspekts, kas izriet no viņu pētījuma, ir, ka tās vērtības, kurām ir mazāka nozīme grupas kontekstā, vairāk ietekmē uzvedību, jo ārējais spiediens samazinās. Pirmkārt, dažas vērtības prognozē uzvedību tieši (vara, tradīcijas, konformisms), tomēr nevar runāt par atsevišķu vērtību nozīmi pārkāpumu izdarīšanā, jo, kā rāda rezultāti, pastāv multikolinearitāte starp vērtībām, līdz ar to tās jāaplūko kā viens kopējs prognozētājs vai arī kā neatkarīgais mainīgais jāizmanto vērtību mijiedarbība, tās veidošanā balstoties uz teorētiskajām nostādnēm par vērtību motivējošo spēku. Otrkārt, kā norāda Verplankens un Holands (Verplanken & Holland, 2002), kā arī Meio un Olsons (Maio & Olson, 1994), vērtības ir daļa no indivīda „Es”, un tikai nozīmīgākās jeb centrālās vērtības var prognozēt uzvedību. Līdz ar to, veicot pētījumus, būtu jāņem vērā, kuras vērtības indivīdam ir centrālas, jo nozīmīga saistība starp vērtību un uzvedību būs tikai centrālajām vērtībām. Treškārt, ņemot vērā vērtību sistēmas individuālo hierarhiju, iespējams, ka veidojas kāda konkrēta vērtību hierarhija, kas vislabāk spēj prognozēt pārgalvīgu autovadītāju uzvedību. Tas sasaucas ar vērtību centralitātes idejām. Iespējams, pastāv kāda centrālo vērtību kombinācija, kas vislabāk prognozē pārkāpumus. Tas varētu būt viens no iespējamiem tālāko pētījumu virzieniem – pētīt dažādus centrālo vērtību hierarhiskos modeļus.

Tāpat kā iepriekšējā pētījumā (Muzikante & Reņģe, 2008), arī šoreiz rezultāti liecina, ka tādas vērtības kā vara un tradīcijas ir vienas no nozīmīgākajām sociālo normu neievērošanā. Cilvēki, kuri tradīcijas uzskata par nozīmīgu vērtību, izvairās paši pārkāpt noteikumus un normas un izturas nosodoši pret tiem, kas to dara

(attieksme). Savukārt cilvēki, kuriem svarīga ir vara, paši pārkāpj noteikumus un normas. Vara pati par sevi paredz kaut kādu sociālo normu pārkāpšanu, lai demonstrētu savu autoritāti. Interesanti, ka vara nekorelē ar attieksmi pret pārgalvīgu braukšanu, vismaz šajā izlasē.

Vērtību sakarības ar attieksmi pret pārgalvīgu braukšanu parāda, ka kopumā nosodošāka attieksme pret pārgalvīgu braukšanu ir cilvēkiem, kuriem ir svarīgs universālisms, labvēlība, drošība, tradīcijas, konformisms, citiem vārdiem, tiem, kuriem rūp citu cilvēku interešu ievērošana, tradīciju un sabiedrisko normu cienīšana, pakļaušanās sabiedriskajām normām un drošas vides saglabāšana. Vienīgā vērtība, kas korelē ar attieksmi pret alkoholu un auto vadīšanu, ir hedonisms, un tas apstiprina teorētiskās nostādnēs.

Interesanti, ka attieksme pret alkohola lietošanu un braukšanu nekorelē ar pārkāpumiem. Arī autovadītāju braukšanas aptaujā apgalvojums par alkohola lietošanu, veicot faktoru analīzi, nedod svarus nevienā komponentā. Jādomā, ka auto vadīšana alkohola reibumā Latvijas respondentiem nešķiet apzināts pārkāpums. Iespējams, cilvēki joprojām neapzinās sekas braukšanai alkohola reibumā un neuztver to kā apdraudējumu sev un citiem.

Būtu nepieciešams turpināt vērtību pētījumus, palielinot izlases apjomu un izmantojot jaunākās statistiskās metodes, lai visas vērtības vienlaikus varētu iekļaut kā neatkarīgo mainīgo mediācijas analīzē. Sistēmā *vērtības–attieksme–uzvedība* ir daudz citu blakus mainīgo, kas var ietekmēt šīs attiecības, tādēļ jāņem vērā pēc iespējas vairāk šādu mainīgo. Vēl viens svarīgs mainīgais lielums, kas ļautu labāk izprast vērtību, attieksmju un uzvedības saistību, ir attieksmju funkcijas. Funkcionālā pieeja ļauj klasificēt un pētīt psiholoģiskās vajadzības, kas ir pamatā dažādām attieksmēm. Funkcionālā pieeja attieksmēm radās, lai pārveidotu attieksmes, jo, lai mainītu attieksmi, jāsaprot, kas ir šīs attieksmes pamatā (Watt, Maio, Haddock & Johnson, 2008). Hereks (Herek, 1987) ir izveidojis attieksmju funkciju shēmu, kas ietver trīs attieksmju funkcijas: *pieredzes–shematiskā, aizsardzības un pašizpaušmes*. Pieredzes–shematiskā funkcija ietver pieredzi ar grupu un zināšanas par to, aizsardzības funkcija ietver nepieņemamo motīvu projekciju uz citiem, pašizpaušmes funkcija palīdz izpaust savu identitāti un vērtības. Pēdējo funkciju Hereks vēl iedala vērtību paušanas un sociālās izpaušmes funkcijā. Hereks ir izveidojis arī attieksmju funkciju mērīšanas metodi (*Attitude Functions Inventory – AFI*). Šī metode ļauj izpētīt attieksmes funkcijas pret jebkuru objektu (Watt, Maio, Haddock & Johnson, 2008). Vērtību izpaušanas funkcija, pievienota kā moderējošais mainīgais, ļautu labāk prognozēt uzvedību (Maio & Olson, 1994).

Zināmā mērā pētījuma ierobežojums ir arī tas, ka uzvedība tika mērīta ar pašnovērtējuma aptauju, bet tas nav objektīvs mērījums. Valbergs ar kolēģiem (af Wählberg, Dorn & Kline, 2010) uzsver, ka šādi uzvedības mērījumi ir nepietiekami. Tomēr citi autori uzsver (Parker & Manstead, 1996), ka pašnovērtējuma aptaujas (konkrēti, autovadītāju uzvedības aptauja) nozīmīgi prognozē reālus satiksmes negadījumus, tādēļ aptauja uzskatāma par apmierinošu instrumentu autovadītāju uzvedības izpētē.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Austers, I., & Renge, V. (2007). Counterproductive work behavior is a better predictor of a risky driving than Agreeableness, gender, age or subjective driving risk evaluations. *The 8th annual SPSP conference January 25–27, Memphis, Tennessee*.
- Bardi, A., & Schwartz, S. H. (2003). Values and behavior: strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*, 1207-1220.
- Bianchi, A., & Summala, H. (2004). The “genetics” of driving behavior: parent’s driving style predicts their children’s driving style. *Accident Analysis & Prevention, 36*(4), 655-659.
- CSDD (2010). Ceļu satiksmes negadījumu skaits 2010. gada mēnešos. <http://www.csdd.lv/?pageID=1239884427><http://www.csdd.lv/?pageID=1239884427>, izgūts 04.04.2010.
- De Pelsmacker, P., & Janssen, W. (2007). The effect of norms, attitudes and habits on speeding behavior: Scale development and model building and estimation. *Accident Analysis and Prevention, 39*, 6-15.
- Dewar, R. E., & Olson, P. L. (2002). *Human factors in traffic safety*. Tuscon, AZ: Lawyers & Judges Pub.
- Eyal, T., Sagristano, M.D., Trope, Y., Liberman, N., & Chaiken, S. (2009). When values matter: expressing values in behavioral intentions for the near vs. distant future. *Journal of Experimental Social Psychology, 45*, 35-43.
- Fisher, R., Vauclair, C. M., Fontaine, J. R. J., & Schwartz, S. H. (2010). Are individual-level and country-level value structures different? Testing Hofstede’s legacy with Schwartz value survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 41*, 135-151.
- Glasman, L. R., & Albarracín, D. (2006). Forming attitudes that predict future behavior: A meta-analysis of the attitude-behavior relation. *Psychological Bulletin, 132*(5), 778-822.
- Herek, G. M. (1987). Can functions be measured? A new perspective on the functional approach to attitudes. *Social Psychology Quarterly, 50*(4), 285-303.
- Iversen, H. (2004). Risk-taking attitudes and risky driving behaviour. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour, 7*(3), 135–150.
- Kaiser, F. G., & Schultz, P. W. (2009). The attitude-behavior relationship: a test of three models of the moderating role of behavioral difficulty. *Journal of Applied Social Psychology, 39*, 186-207.
- Katz, D. (1960). The functional approach to the study of attitudes. *Public Opinion Quarterly, 24*, 163-204.
- Lönnqvist, J.-E., Leikas, S., Paunonen, S., Nissinen, V., & Verkasalo, M. (2006). Conformism moderates the relations between values, anticipated regret, and behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*, 1469-1481.
- Maio, G. R., & Olson, J. M. (1994). Value-attitude-behaviour relations: The moderating role of attitude function. *British Journal of Social Psychology, 33*, 301-312.
- Muzikante I., & Reņģe V. (2008). Autovadītāju individuālo vērtību saistība ar riskantu braukšanu. LU Rakstu krājums „Psiholoģija”, 742. sēj. (39.-50. lpp.), Rīga: Latvijas Universitāte.
- Nabi, H., Salmi, L. R., Lafont, S., Chiron, M., Zins., M., & Lagarde, E. (2007). Attitudes associated with behavioral predictors of serious road traffic crashes: results from the GAZEL cohort. *Injury Prevention, 13*, 26-31.

- Nordfjærn, T. & Rundmo, T. (2009). Perceptions of traffic risks in an industrialised and a developing country. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 12, 91-98.
- Özkan, T. (2006). The regional differences between countries in traffic safety: A cross-cultural study and Turkish Case. *Academic Dissertation, University of Helsinki*. Unpublished doctoral dissertation.
- Parker, D. & Manstead, A. S. R. (1996). The psychology of driver behaviour. In G. R. Semin & K. Fiedler (eds.), *Applied Social Psychology*. London: SAGE Publications.
- Parker, D., Reason, J. T., Manstead, A. S. R., & Stradling, S. G. (1995). Driving errors, driving violations and accident involvement. *Ergonomics*, 38(5), 1036-1048.
- Prentice, D. A. (2000). Values. In A. E. Kazdin (Ed.) *Encyclopedia of Psychology*, Vol. 8. Oxford: Oxford University Press.
- Reason, J., Manstead, A., Stradling, S., Baxter, J., & Campbell, K. (1990). Errors and violations on the roads: a real distinction? *Ergonomics*, 33, 1315-1332.
- Renġe, V., Austers, I., & Muzikante, I. (2008). Combining social axioms with personality measures and self-reported driving behaviour in predicting traffic accidents. *International Journal of Psychology*, 43, 3-4, 586.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 25, (pp. 1-65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the content and structure of values? *Journal of Social Issues*, 50, 19-45.
- Schwartz, S. H. (1999). A theory of cultural values and some implications for work. *Applied Psychology: An International Review*, 48, 1, 23-47.
- Schwartz, S. H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., & Harris, M. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519-542.
- Schwartz, S. H. (2008). Cultural value orientations: nature & implications of national differences. www.tau.ac.il/~1%20Cultural%20Value%20Orientations%20-%20Schwartz.pdf, izgūts 30.03.10.
- Taubman-Ben-Ari, O., Mikulincer, M., & Gillath, O. (2005). From parents to children – similarity in parents and offspring driving styles. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 8(1), 19-29.
- Verplanken, B., & Holland, R. W. (2002). Motivated decision making: effects of activation and self-centrality of values on choices and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(3), 434-447.
- af Wählberg, A., Dorn, L., & Kline, T. (2010). The effect of social desirability on self reported and recorded road traffic accidents. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 13(2), 106-114.
- Watt, S. E., Maio, G. R., Haddock, G., & Johnson, B. T. (2008). Attitude functions in persuasion. Matching, involvement, self-affirmation, and hierarchy. In W. D. Crano & R. Prislin (Eds.), *Attitudes and Attitude Change*, (pp. 189-211). New York: Psychology Press.
- World Health Organization (2004). World report on road traffic injury prevention. http://www.who.int/violence_injury_prevention/publications/road_traffic/world_report/main_messages_en.pdf.
- World Health Organization (2009). Global status report on road safety. http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/9789241563840_eng.pdf.

Summary

The purpose of the study was to determine whether the indirect effect of value-behaviour relationship is mediated by attitudes. Based on previous studies (Muzikante & Reŋe, 2008) on the effect of individual values on drivers` behaviour and studies on the value-attitude-behaviour relationship (Maio & Olson, 1994), the authors assumed that attitude is a mediating variable between values and behaviour. The assumption was confirmed partially – values of tradition and conformity predicted driving violations, but attitudes to reckless driving mediated this indirect effect. High multicollinearity was found among values, which allows us to suggest that a set of values predict behaviour instead of a single value.

Keywords: *individual values, attitudes, reckless driving.*

Personības iezīmju piecu faktoru modeļa aptauju NEO-PI-R, NEO-FFI un NEO-FFI-R versijas latviešu valodā – to psihometriskie rādītāji

Measuring the Five Factors of Personality: Psychometric Properties of the Latvian Versions of the NEO PI-R, NEO-FFI, and NEO-FFI-R

Līva Van Skotere, Viktorija Perepjolkina

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: liva.vanskotere@lu.lv

Šī pētījuma mērķis ir pārbaudīt NEO-PI-R, NEO-FFI un NEO-FFI-R aptauju latvisko versiju psihometrisko rādītāju atbilstību oriģinālam un testu pētnieciskās izmantošanas prasībām. Pētījuma analīzei apkopoti piecu pētījumu dati (Gabrāne, 2007; 2010; Malzubris, 2007; Stokenberga, 2008; Trups-Kalne, 2008). Apkopoto izlasi veido 933 Latvijas iedzīvotāji, augstskolu pilna un nepilna laika studenti, vidusskolas skolēni un bankas darbinieki. 66% dalībnieku ir sievietes, 34% vīrieši. Vidējais vecums ir 25,89 gadi, standartnovirze – 8,6 gadi. Autores salīdzinājušas aptauju skalu iekšējo saskaņotību un faktoru struktūru ar oriģināla un citās kultūrās iegūto skalu iekšējo saskaņotību un faktoru struktūru. Izmantojot faktoru mērķa rotāciju pret normatīvajiem rādītājiem, visi NEO-PI-R latviskās versijas faktori, izņemot atvērtību, atbilst oriģinālās aptaujas faktoriem. NEO-PI-R apakšskalu iekšējā saskaņotība ir zemāka nekā oriģinālajā aptaujā, taču līdzvērtīga citās kultūrās iegūto apakšskalu saskaņotībai. NEO-FFI un NEO-FFI-R latviskās versijas parāda līdzīgas faktoru struktūras neatbilstības oriģinālajai struktūrai kā citās kultūrās. Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem, tika izveidota jauna aptaujas saīsinātā versija – NEO-FFI-L – ar skaidru faktoru struktūru un augstu skalu iekšējo saskaņotību.

Atslēgvārdi: personības iezīmes, piecu faktoru modelis, psihometriskie rādītāji.

Ievads

Personības iezīmju piecu faktoru modeļa aptauja NEO-PI-R Latvijā izmantota vairākos promocijas darbu pētījumos (Van Skotere, 2010; Stokenberga, 2008; Trups-Kalne, 2008). Tomēr līdz šim nav publicēti galvenie secinājumi par aptaujas latviskās versijas psihometriskajiem rādītājiem (Gabrāne, 2007). Līdz šim nav pārbaudīta NEO-PI-R saīsinātās versijas NEO-FFI iekšējā saskaņotība un faktoru struktūras atbilstība oriģinālam. Tā kā aptaujas aizpildīšanas laiks ir būtisks faktors pētījuma instrumenta izvēlē, tad valīdas saīsinātās versijas izveide ir nozīmīgs solis, lai veicinātu turpmāko personības iezīmju piecu faktoru pētniecību Latvijā. Šī pētījuma mērķis ir atkārtoti pārbaudīt NEO-PI-R latviskās versijas psihometriskos rādītājus

plašākā izlasē, kā arī pirmoreiz pārbaudīt NEO-FFI un tās pārskatītā varianta – NEO-FFI-R – latviskās versijas psihometriskos rādītājus.

Personības iezīmju piecu faktoru modelis

Cilvēki domā, jūtas un rīkojas relatīvi noturīgā veidā, ko var aprakstīt viņi paši un tie, kas viņus pietiekami labi pazīst. Ikdienas valodā un dažādos personības testos atrodamos personības aprakstus var sagrupēt vispārīgākās pamatkategorijās. Vislielāko atbalstu dažādās kultūrās līdz šim ir guvusi piecu faktoru personības iezīmju klasifikācija (Digman, 1990). Viena no populārākajām personības piecu faktoru interpretācijām ir Kostas un Makreja piecu faktoru modelis (*Five Factor Model* – FFM) (McCrae et al., 2000; McCrae & Costa, 1997). Piecu faktoru modelis paredz, ka personības iezīmes nosaka uzvedību, tās ir iedzimtas un hierarhiski sakārtotas. Personības piecu faktoru teorijā (McCrae et al., 2000) personības iezīmes ir definētas kā endogēnas dispozīcijas, kuras attīstās būtībā neatkarīgi no vides ietekmēm, pēc saviem iekšējiem likumiem.

Personības pieci faktori ir: emocionālā stabilitāte, ekstraversija, atvērtība pieredzei, labvēlīgums un apzinīgums. Katru no šiem faktoriem var aprakstīt kā noteikta veida uzvedību. Ekstraversija parāda, cik cilvēks ir sabiedriska un runīga. Labvēlīgums parāda, cik cilvēks ir maigs un vērsts uz sadarbību. Apzinīgums parāda, cik cilvēks ir pašdisciplinēts un organizēts. Emocionālā stabilitāte parāda, cik cilvēks ir mierīgs un savaldīgs, un, visbeidzot, atvērtība pieredzei parāda, cik cilvēks ir zinātkārs un cik viņam/-ai ir bagāta iztēle (Costa & McCrae, 1992). Šī modeļa mērīšanai autori ir izstrādājuši aptauju NEO-PI-R un tās saīsināto versiju NEO-FFI (Costa & McCrae, 1985, 1992).

NEO-PI-R – personības piecu faktoru aptauja

Kostas un Makreja izstrādātais NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992) ir standartizēts personības tests, kas ļauj novērtēt indivīdu emocionālo reakciju, starppersonu saskarsmes, pieredzes, attieksmes un motivācijas tendences, balstoties uz personības piecu faktoru modeli. Tas mēra piecus galvenos personības faktorus, kuriem katram pakārtotas sešas otrā līmeņa iezīmes. Pieci faktori ir: neirotizisms (*Neuroticism*), ekstraversija (*Extraversion*), atvērtība pieredzei (*Openness to Experience*) jeb saīsināti – atvērtība (*Openness*), labvēlīgums (*Agreeableness*) un apzinīgums (*Conscientiousness*).

NEO-PI-R sākotnējo versiju NEO-PI Kosta un Makrejs izveidoja 1985. gadā (Costa & McCrae, 1985). 1990. gadā autori aptauju pilnveidoja, mainot apgalvojumu formulējumus vairākās skalās, kā arī pievienojot apakšskalās labvēlīguma un apzinīguma faktoriem (Costa, McCrae & Dye, 1991). Darba rezultātā tika iegūta skaidrāka faktoru struktūra. 1992. gadā tika izdota NEO-PI-R (*NEO Personality Inventory Revised*) uzlabotā versija (Costa Jr. & McCrae, 1992). Tā ir veidota pēc šādiem principiem:

- 1) hierarhiska struktūra – vispirms apgalvojumi tika analizēti piecu faktoru līmenī, pēc tam katra faktora ietvaros tika noteikti apakšfaktori jeb iezīmes;

- 2) psiholoģiskās literatūras pamats – autori atlasīja iezīmes, kas vienlaikus ir svarīgas personības pētniekiem un sastopamas ikdienas valodā, t. i., saprotamas jebkuram;
- 3) racionāla skalu konstruēšana – autori veidoja skalas, apdomājot mērāmo konstruktū un rakstot apgalvojumus; atbildes uz šiem jautājumiem nozīmētu mērāmās iezīmes esamību;
- 4) psihometriskie kritēriji – no visiem racionāli izveidotajiem apgalvojumiem aptaujai tika atlasīti apgalvojumi ar labākajiem psihometriskajiem rādītājiem. Ar faktoru analīzes palīdzību autori identificēja apgalvojumu klasterus, kas kovariē savstarpēji, bet ir relatīvi neatkarīgi no citiem jautājumiem. Faktoru analīze vispirms tika veikta ar visiem apgalvojumiem, lai noteiktu piecus faktorus, bet pēc tam katra faktora ietvaros, lai noteiktu apakšfaktoros;
- 5) konstruktū validizācija – tika veikti pētījumi, lai apliecinātu NEO-PI-R faktoru un apakšskalu spēju prognozēt ārējus kritērijus gan klīniskās, gan organizāciju psiholoģijas jomās, piemēram, labklājību (McCrae & Costa, 1991), personības traucējumus (Widiger & Costa, 1994), karjeras intereses (Costa, McCrae & Holland, 1984).

Kostas un Makreja personības modelī katru no pieciem personības faktoriem veido sešas apakšskalas (sk. 1. tabulu). Katra apakšskala savukārt sastāv no astoņiem jautājumiem.

1. tabula

NEO-PI-R mērītie pieci faktori un to apakšskalas

NEIROTISMS
Trauksme, naidīgums, depresija, kautrīgums, impulsivitāte, ievainojamība
EKSTRAVERSIJA
Sirsnīgums, sabiedriskums, pašpārliecība, aktivitāte, iesaistīšanās meklējumi, pozitīvas emocijas
ATVĒRTĪBA PIEREDZEI
Iztēle, estētiskums, jūtas, rīcība, idejas, vērtības
LABVĒLĪGUMS
Uzticēšanās, godīgums, altruisms, piekāpīgums, vienkāršība, labsirdīgums
APZINĪGUMS
Kompetence, kārtīgums, izpildīgums, orientācija uz sasniegumiem, pašdisciplīna, apdomīgums

Avots: Costa, P. T. J., McCrae, R. R. (1992) *Revised NEO Personality Inventory and Five-factor Inventory Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, p. 3.

NEO-PI-R citās kultūrās

NEO-PI-R aptauja ir tulkota daudzās valodās (spāņu, portugāļu, itāļu, holandiešu, vācu, horvātu, krievu, filipīniešu, ķīniešu, korejiešu, igauņu, lietuviešu, latviešu u. c.). Latvijā ir veikti divi NEO-PI-R adaptācijas soļi (Dāvidsone, 1998; Gabrāne, 2007),

konverģentās validitātes pārbaude (Šteinberga, 2007), kā arī aptaujas standartizācija jauniešu grupā (Malzubris, 2007).

NEO-PI-R autori uzskata, ka personības piecu faktoru modelis ir universāls, jo šī struktūra apstiprinās tik atšķirīgās kultūrās kā vācu un ķīniešu kultūra (McCrae & Costa, 1997). Makrejs, Kosta un kolēģi (McCrae, Costa, Del Pilar, Rolland & W. D. Parker, 1998) atzīst, ka kultūra ietekmē uzvedību. Tā, piemēram, atšķirīgās kultūrās var tikt vairāk apbalvota uz sadarbību vai sāncensību vērsta uzvedība, tomēr tas nespēj izdzēst iedzimtas atšķirības cilvēku nosliecēs uz sadarbību vai pretestību. Pēc Makreja, Kostas un kolēģu domām, piecu faktoru modeļa (FFM) apstiprināšanās dažādās kultūrās liecina par šo kultūru pārstāvju piederību vienai – cilvēku – sugai (McCrae et al., 1998).

Citi pētnieki ir norādījuši, ka NEO-PI-R mērīto piecu faktoru apstiprināšanās pantu un apakšskalu līmenī nebūt nav tik skaidra, izmantojot apstiprinošās faktoru analīzes metodes (Borkenau & Ostendorf, 1990; Church & Burke, 1994; J. D. Parker, Bagby & Summerfeldt, 1993; Vassend & Skrandal, 1995). Secināts arī, ka NEO-PI-R pieci faktori nav gluži ortogonāli jeb savstarpēji neatkarīgi (J. D. Parker et al., 1993). Replicējot NEO-PI-R faktoru struktūru tulkotajās versijās, bieži vien sajaucas starppersonu iezīmju, labvēlīguma (A) un ekstraversijas (E) apakšskalas (Kallasmaa, Allik, Realo & McCrae, 2000; Rolland, W. D. Parker & Stumpf, 1998). NEO-PI-R autori savukārt argumentē, ka viņu aptaujas mērītā piecu faktoru struktūra tiek atkal un atkal atkārtoti empīriski atklāta dažādās kultūrās, lietojot izpētošo faktoru analīzi, līdz ar to nevar būt šaubu par tās replicējamību (McCrae, Zonderman, Costa, Bond & Paunonen, 1996).

Aptaujas autori atzīst, ka konceptuālas vienkāršības un skalu aprēķināšanas ērtuma dēļ katra apakšskala ir pakārtota tikai vienam faktoram, taču realitātē apakšskalam var būt vēl vairāki faktori svāri vēl kādam faktoram, un arī tie ir jēgpilni un replicējami. Līdz ar to, lai noteiktu tulkotās NEO-PI-R aptaujas faktoru struktūras atbilstību oriģinālam, ir jāpārbauda visas faktoru svaru matricas (30 apakšskalas × 5 faktori) atbilstība normatīvajā izlasē iegūtajai matricai (McCrae et al., 1996). NEO-PI-R autoru ieteiktā procedūra ietver faktoru asu mērķa rotāciju atbilstoši normatīvās izlases rādītājiem. Arī Vīvers un Lengs (Vijver & Leung, 1997) iesaka izmantot mērķa rotāciju instrumentu faktoru struktūras ekvivalences noteikšanai starpkultūru pētījumos. Tā kā asu telpiskā orientācija faktoru analīzē var atšķirties starp izlasēm, tad divās dažādās kultūrās iegūto faktoru risinājumu atbilstība jāvērtē, rotējot tos vienu pret otru. Otrajā NEO-PI-R adaptācijas solī Latvijā (Gabrāne, 2007) aptaujas faktoru struktūras atbilstība tika pārbaudīta studentu izlasē, izmantojot mērķa rotāciju. Visi pieci faktori uzrādīja pietiekami labu atbilstību oriģinālajai ASV iegūtajai struktūrai.

NEO-PI-R aptaujas saīsinātā versija NEO-FFI

NEO-FFI ir NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992) aptaujas saīsinātā versija, kas paredzēta piecu lielo personības faktoru mērīšanai. NEO-FFI ir viens no visplašāk lietotajiem piecu personības faktoru modeļa mērījuma instrumentiem (McCrae & Costa, 2007). NEO-FFI sastāv no 60 apgalvojumiem, kas tika atlasīti no 180 NEO-PI apgalvojumu kopas (Costa & McCrae, 1989). Katram personības faktoram tika

izvēlēti 12 apgalvojumi, pārsvārā balstoties uz to korelācijas rādītājiem ar faktoru vērtībām. Pētījumi rāda, ka sākotnējai NEO-FFI versijai ir augsta retesta ticamība – piecu faktoru retesta ticamības rādītāji variē no 0,86 līdz 0,90 (Robins, Fraley, Roberts & Trzesniewski, 2001, kā minēts McCrae & Costa Jr., 2004), un apmierinoši līdz ļoti labi ir iekšējās saskaņotības rādītāji – Kronbaha alfas variē no 0,68 līdz 0,86 (Costa & McCrae, 1992, kā minēts McCrae & Costa Jr., 2004). NEO-FFI ir tulkota daudzās valodās (vācu, čehu, slovāku, poļu, spāņu, igauņu u. c.) un uzrāda labu validitāti un lietderību dažādos pētījumu un diagnostikas kontekstos (Pytlík Zillig, Hemenover & Dienstbier, 2002, kā minēts McCrae & Costa Jr., 2004). Vairākos pētījumos, tai skaitā izmantojot NEO-FFI tulkotās versijas, tika konstatēta skaidra piecu faktoru struktūra, kaut arī dažiem atsevišķiem apgalvojumiem (neatkarīgi no valodas, kurā tests administrēts) faktoru svāri konsekventi bija zem 0,30. Pārsvārā tie bija jautājumi no atvērtības (O) un labvēlīguma (A) skalām (pārskatam sk. McCrae & Costa Jr., 2004).

Tomēr jāatzīmē, ka ir publicēti arī daži kritiski komentāri par NEO-FFI faktoru struktūru. Tā, piemēram, britu pētnieki Īgans, Dīrijs un Ostins (Egan, Daery & Austin, 2000), veicot faktoru analīzi un balstoties uz plaša pētījuma ($n = 1025$) datiem, atklāja, ka veiksmīgi replicēta ir neirotisma (N), labvēlīguma (A) un apzinīguma (C) faktoru struktūra, bet ekstraversijas (E) un atvērtības pieredzei (O) faktoru struktūrā ir nepilnības. Pieciem no divpadsmit E skalas un trijiem no O skalas apgalvojumiem faktoru svāri bija zemāki par 0,30 attiecīgajā faktorā, un dažiem apgalvojumiem faktoru svāri bija augstāki citos, nevis tiem paredzētajos faktoros (Egan, Daery & Austin, 2000). Īgans un kolēģi (2000) secināja, ka „ir nepieciešams pārskatīt NEO-FFI, lai panāktu skaidrāku faktoru struktūru” (Egan, Daery & Austin, 2000, 918). Komentējot minētās nepilnības, NEO-FFI autori norāda, ka kritiskie aizrādījumi, kas balstās tikai uz pantu līmeņa analīzi, nav korekti, jo pieci personības faktori, kas tiek mērīti ar NEO-FFI, ir ļoti plaši. Tas paredz nepieciešamu dažādību apgalvojumu saturā, un tas, savukārt, samazina skalas iekšējo saskaņotību un apgrūtina faktoru struktūras replicēšanu pantu līmenī (McCrae & Costa Jr., 2004). Lai mazinātu konstatētās nepilnības, 2004. gadā tika izveidota NEO-FFI-R versija, kurā 14 no 60 apgalvojumiem (23,3%) tika nomainīti, atlasot jaunus testa pantus no 240 NEO-PI-R pantu kopas. No atlasas kopas tika izslēgti 60 sākotnējās NEO-FFI versijas panti un 25 grūti lasāmi panti, kas tika identificēti 2002. gadā veiktajā pētījumā (McCrae et al., 2002).

Aizvietotājpanu atlasei testa autori izmantoja 3 kritērijus: pirmkārt, ne mazāk kā 2/3 no skalu veidojošiem pantiem jābūt kodētiem vienā virzienā; otrkārt, tika atlasīti panti ar augstākām korelācijām ar attiecīgās skalas summāro vērtību; treškārt, autori centās nodrošināt maksimālu pantu satura dažādību, cenšoties atlasīt pantus no apakšskalām, kas iepriekš bija nepietiekami pārstāvētas citos skalas pantos (detalizētam aprakstam sk. McCrae & Costa Jr., 2004).

Šajā rakstā pārbaudīta NEO-PI-R, NEO-FFI un NEO-FFI-R aptauju latvisko versiju skalu iekšējā saskaņotība un faktoriālā validitāte. No NEO PI-R latviskās versijas pantiem izveidots arī alternatīvs īsas piecu faktoru aptaujas variants, NEO-FFI-L, ar skaidrāku faktoru struktūru un iekšējo saskaņotību.

Metode

Pētījuma dalībnieki un procedūra

Pētījumā apkopoti piecu kopš otrreizējās NEO-PI-R adaptācijas veiktu Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes psiholoģijas maģistra un promocijas darbu pētījumu dati (Gabrāne, 2007, Van Skotere, 2010; Stokenberga, 2008; Trups-Kalne, 2008; Malzubris, 2007). Dati iegūti no pētījumu autoriem.

NEO-PI-R aptauju kopā aizpildījuši 933 Latvijas iedzīvotāji vecumā no 17 līdz 69 gadiem, vidējais vecums – 25,89 gadi. Dzimumu sadalījums: 33,9% vīriešu un 66,1% sievietes. Izlasi veido vidusskolas skolēni (21,5%), dažādu specialitāšu klātienē un nepilna laika studenti (52,6%), bankas filiāļu darbinieki (25,9%).

Instrumentārijs

NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992) aptaujas latviskā versija (Gabrāne, 2007), pašnovērtējuma forma. Aptauja sastāv no 240 apgalvojumiem, uz kuriem atbildes paredzēts sniegt 5 punktu Likerta tipa skalā ar atbilžu variantiem no 1 – „noteikti nepiekrītu” līdz 5 – „noteikti piekrītu”.

NEO-FFI (Costa & McCrae, 1992) un NEO-FFI-R (McCrae & Costa Jr., 2004) latviskā versija. NEO-FFI un NEO-FFI-R veido 60 apgalvojumi no NEO PI-R latviskās versijas (Gabrāne, 2007), uz kuriem atbildes paredzēts sniegt 5 punktu Likerta tipa skalā ar atbilžu variantiem no 1 – „noteikti nepiekrītu” līdz 5 – „noteikti piekrītu”. NEO-FFI un NEO-FFI-R psihometriskie rādītāji šajā pētījumā tika aprēķināti no respondentu atbildēm uz NEO-PI-R aptaujas pantiem.

Datu analīzes soļi

NEO-PI-R un NEO FFI psihometriskie rādītāji tika pārbaudīti, veicot šādus analīzes soļus:

- a) NEO-PI-R apakšskalu iekšējās saskaņotības pārbaude (Kronbaha alfa);
- b) NEO-PI-R faktoriālās validitātes pārbaude:
 - i. izpētošā faktoru analīze pēc galveno komponentu metodes ar varimaks rotāciju apakšskalu līmenī;
 - ii. faktoru asu mērķa rotācija atbilstoši normatīvās izlases rādītājiem un faktoru struktūras atbilstības rādītāju noteikšana;
- c) NEO-FFI un NEO-FFI-R skalu iekšējās saskaņotības pārbaude (Kronbaha alfa);
- d) NEO-FFI un NEO-FFI-R faktoriālās validitātes pārbaude:
 - i. izpētošā faktoru analīze pēc galveno komponentu metodes ar varimaks rotāciju;
 - ii. faktoru analīze pēc galveno komponentu metodes ar varimaks rotāciju, norādot piecus faktorus;
 - iii. faktoriāli valīda piecus faktorus mēroša pantu komplekta atlase no NEO-PI-R latviskās versijas pantiem.

Rezultāti

NEO-PI-R versija latviešu valodā – tās skalu iekšējā saskaņotība

Kopumā visu latviskās versijas skalu Kronbaha alfas rādītāji ir zemāki nekā ASV izlasē, taču tie joprojām ir virs 0,7, kas atbilst testu pētnieciskas izmantošanas standartiem (sk. 2. tabulu). Latviskās versijas skalu Kronbaha alfas rādītāji variē no 0,72 atvērtības (pieredzei) faktoram līdz 0,86 neirotisma faktoram. ASV izlasē šie rādītāji variē no 0,86 labvēlīguma faktoram līdz 0,92 neirotisma faktoram.

2. tabula

NEO-PI-R latviskās versijas un oriģinālās aptaujas Kronbaha alfas rādītāji		
NEO-PI-R skalas	Latviskā versija ^a	ASV oriģināls ^b
Neirotisms	0,86	0,92
N1 Trauksme	0,76	0,78
N2 Naidīgums	0,65	0,75
N3 Depresija	0,72	0,81
N4 Kautrīgums	0,63	0,68
N5 Impulsivitāte	0,65	0,70
N6 Ievainojamība	0,72	0,77
Ekstraversija	0,76	0,89
E1 Sirsnīgums	0,64	0,73
E2 Sabiedriskums	0,69	0,72
E3 Pašpārliecība	0,75	0,77
E4 Aktivitāte	0,61	0,63
E5 Iespaidu meklējumi	0,61	0,65
E6 Pozitīvas emocijas	0,52	0,73
Atvērtība	0,72	0,87
O1 Fantāzija	0,69	0,76
O2 Estētiskums	0,77	0,76
O3 Sajūtas	0,66	0,66
O4 Rīcība	0,48	0,58
O5 Idejas	0,64	0,80
O6 Vērtības	0,38	0,67
Labvēlīgums	0,78	0,86
A1 Uzticēšanās	0,68	0,79
A2 Godīgums	0,59	0,71
A3 Altruisms	0,64	0,75
A4 Piekāpīgums	0,61	0,59
A5 Vienkāršība	0,61	0,67
A6 Labsirdīgums	0,55	0,56
Apzinīgums	0,84	0,90
C1 Kompetence	0,56	0,67
C2 Kārtīgums	0,66	0,66
C3 Izpildīgums	0,72	0,62
C4 Sasniegumu orientācija	0,65	0,67
C5 Pašdisciplīna	0,74	0,75
C6 Apdomīgums	0,72	0,71

^an = 933, ^bn = 1539, ^bn rādītāji no Costa, P. T. Jr., McCrae, R. R. (1992) *Revised NEO Personality Inventory and Five-Factor Inventory Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

Arī apakšskalu līmenī gandrīz visu latviskās versijas apakšskalu Kronbaha alfas rādītāji ir zemāki nekā ASV izlasē (sk. 2. tabulu). Latviskās versijas apakšskalu Kronbaha alfas rādītāji variē no 0,38 (O6 – atvērtības faktora vērtību apakšskalā) līdz 0,77 (O2 – atvērtības faktora estētiskuma apakšskalā, kuras saskaņotība ir pat augstāka nekā oriģinālam). Zemākos saskaņotības rādītājus (zem 0,6) latviskajā versijā uzrāda O6 – atvērtības faktora vērtību apakšskala, O4 – atvērtības faktora rīcības apakšskala, E6 – ekstraversijas pozitīvu emociju apakšskala, A6 – labvēlīguma faktora labsirdīguma apakšskala, C1 – apzinīguma faktora kompetences apakšskala un A2 – labvēlīguma faktora godīguma apakšskala. Divas no šīm apakšskalam arī ASV kultūrvidē uzrāda zemāko saskaņotību: O4 – rīcība (0,58) un A6 – labsirdīgums (0,56).

Lielākajai daļai apakšskalu (24) iekšējo saskaņotību var uzskatīt par apmierinošu, ja piemēro mazāk stingru Kronbaha alfas vērtību kritēriju – 0,6. Sešām apakšskalam iekšējā saskaņotība ir zem 0,6. Līdzīga aina ir NEO-PI-R franču versijā, kur studentu izlasē saskaņotību zem 0,6 uzrāda četras apakšskalas, savukārt militārā izlasē – jau astoņas apakšskalas (Rolland et al., 1998). Faktoru kopējie iekšējās saskaņotības rādītāji, kas aprēķināti, pantu vietā izmantojot apakšskalas, ir samērā augsti (no 0,72 atvērtībai līdz 0,84 apzinīgumam).

NEO-PI-R versijas latviešu valodā faktoriālā validitāte

Izpētošā faktoru analīze

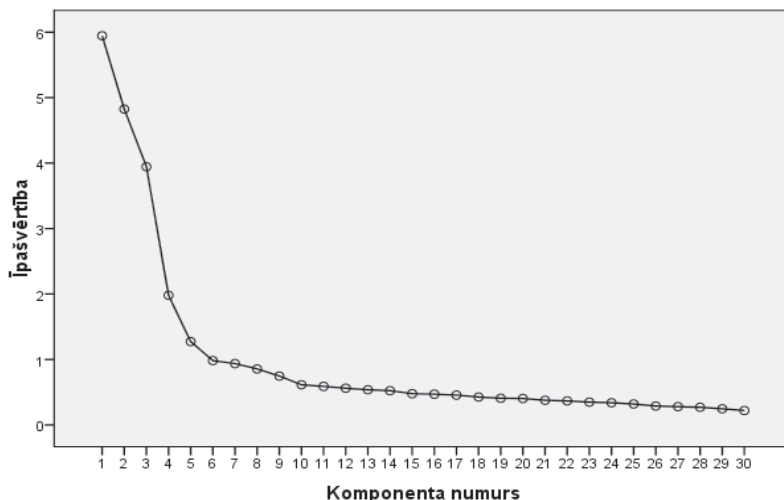
Kā pirmais solis pirms mērķtiecīgas NEO-PI-R latviskās versijas un oriģināla faktoru struktūras salīdzināšanas tika veikta izpētošā apakšskalu faktoru analīze pēc Kaizera kritērija (īpašvērtības, kas lielāka par 1), izmantojot galveno komponentu faktoru iegūšanas metodi un varimaks rotāciju. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) rādītājs bija 0,88, kas parāda, ka izlases apjoms ir adekvāts faktoru analīzei. Bartleta rādītājs bija statistiski nozīmīgs (aptuvenais $\chi^2 = 13540,74$; brīvības pakāpes: 435; $p < 0,001$) un norāda uz pietiekamu mainīgo savstarpējo korelāciju pamatu faktoru analīzes veikšanai. Rezultātā tika iegūta 5 faktoru struktūra (sk. 1. attēlu). Piecu nerotēto faktoru īpašvērtības bija 5,95, 4,83, 3,94, 1,98 un 1,27. Kopā pieci faktori izskaidroja 59,89% variācijas respondentu atbildēs, kas ir nedaudz vairāk nekā franču versijā (56,2%). Pirmo faktoru veido neirotisma apakšskalas, otro – apzinīguma apakšskalas, trešo – labvēlīguma apakšskalas, ceturto – ekstraversijas apakšskalas un piekto – atvērtības apakšskalas (sk. 3. tabulu). Atšķirībā no ASV otrais lielāko variācijas daļu izskaidrojošais faktors ir nevis ekstraversija, bet apzinīgums. NEO-PI-R mērītās atvērtības loma arī šķiet mazāka Latvijas kultūrvidē – tās vietā kā trešais lielākais faktors latviskajā versijā parādās labvēlīgums, bet atvērtības faktors izskaidro vismazāko variācijas daļu. Latviskās NEO-PI-R versijas faktoru struktūra šķiet līdzīgāka franču versijas struktūrai, kur arī pirmie divi lielākie faktori ir apzinīgums un neirotisms, kam seko labvēlīgums, ekstraversija un atvērtība (Rolland et al., 1998).

3. tabula

NEO-PI-R latviskās versijas apakšskalu svāri pieciem faktoriem pēc varimaks un mērķa rotācijas

Apakšskalas	Komponenti pēc varimaks rotācijas					Komponenti pēc mērķa rotācijas				
	N	C	A	E	O	N	C	A	E	O
N1 Trauksme	0,83					0,84				
N3 Depresija	0,82					0,82				
N4 Kautrīgums	0,77					0,76				
N6 Ievainojamība	0,72	-0,40				0,72	-0,40			
N2 Naidīgums	0,69		-0,38			0,70		-0,38		
N5 Impulsivitāte	0,50	-0,36		0,34		0,52	-0,33		0,33	
C5 Pašdisciplīna		0,77					0,76			
C4 Sasniegumu orientācija		0,75				-0,30	0,76			
C3 Izpildīgums		0,72	0,39			0,71	0,42			
C2 Kārtīgums		0,69					0,68			
C6 Apdomīgums		0,64				-0,32	0,63			
C1 Kompetence	-0,31	0,63				-0,32	0,62			
A1 Uzticēšanās			0,70					0,72		
A3 Altruisms		0,35	0,69					0,70		
A2 Godīgums			0,68					0,65		
A4 Piekāpīgums			0,66				0,33	0,65	0,33	
A6 Labsirdīgums	0,30		0,60					0,60		
A5 Vienkāršība			0,54	-0,32				0,56	0,38	
E2 Sabiedriskums				0,79					0,76	
E4 Aktivitāte				0,66				0,33	0,68	
E5 Iespaidu meklējumi				0,65					0,63	
E6 Pozitīvas emocijas				0,58	0,42				0,61	0,40
E1 Sirsnīgums			0,45	0,58				-0,37	0,59	
E3 Pašpārliecība	-0,42		-0,37	0,46		-0,41	0,32	-0,46	0,36	
O2 Estētiskums					0,72					0,69
O5 Idejas					0,71					0,68
O1 Fantāzija					0,70	0,30				0,68
O3 Sajūtas				0,37	0,67	0,32			0,44	0,61
O4 Rīcība					0,35					0,38
O6 Vērtības			0,32		0,34					0,37

$n = 933$. Attēloti tikai faktoru svāri virs +/- 0,3. Treknrakstā iezīmēti faktoru svāri virs +/- 0,4.

1. attēls. No NEO-PI-R latviskās versijas apakšskalām iegūto faktoru īpašvērtības

Atšķirībā no lietuviešu (Žukauskiene & Barkauskiene, 2006) un igauņu (Kallasmaa et al., 2000) versijām latviskajā NEO-PI-R versijā visu 30 apakšskalu lielākie svāri atbilst mērāmajam faktoram. Papildus nozīmīgus svārus (virs +/- 0,40) veido N6 – neirotizma faktora ievainojamības apakšskala ar apzinīguma faktoru (-0,40), E6 – ekstraversijas pozitīvo emociju skala ar atvērtību (0,42), E1 – ekstraversijas sirsnīguma skala ar labvēlīgumu (0,45) un E3 – ekstraversijas pašpārliecības skala ar neirotizmu (-0,42). Arī igauņu pētnieki (Kallasmaa et al., 2000) atklājuši N6 – ievainojamības skalas līdzīgas sakarības ar apzinīguma faktoru un E1 – ekstraversijas sirsnīguma skalas sakarības ar labvēlīguma faktoru. Negatīvā saistība starp ievainojamību un apzinīgumu norāda, ka cilvēks, kuram raksturīga stresa nenoturība, bezpalīdzības sajūta problēmu priekšā un vēlme, lai kāds cits tās atrisinātu, nevar vienlaikus būt pašdisciplinēts un orientēts uz augstiem sasniegumiem. Arī ASV normatīvajā izlasē parādās līdzīga negatīva saistība starp apzinīgumu un neirotizmu, tikai C1 – apzinīguma kompetences skala saistās ar neirotizma faktoru (Costa & McCrae, 1992). Pozitīvā saistība starp sirsnīgumu un labvēlīgumu šķiet intuitīvi pašsaprotama. Citi personības pētnieki ir interpretējuši personības piecus faktorus atšķirīgi no Kostas un Makreja, skatot sirsnīgumu kā labvēlīguma, nevis ekstraversijas faktoram piederīgu iezīmi (Goldberg, 1992).

Mērķa rotācija un faktoru struktūras atbilstība oriģinālam

Mērķa rotācijas veikšanai tika izmantota daļa no NEO-PI-R autora Makreja veidotās sintakses SPSS programmai (Vijver & Leung, 1997). Faktoriālā atbilstība tika noteikta, aprēķinot faktoru atbilstības (identitātes, proporcionālītātes un lineari-tātes) koeficientus no normatīvās un pret to rotētās pētījumā iegūtās faktoru svāru matricas. Apakšskalu faktoru svāri pēc mērķa rotācijas redzami 3. tabulā.

Visbiežāk faktoru atbilstības novērtēšanai tiek lietots proporcionālītātes jeb Takera ϕ (*Tucker's phi*) koeficients, kas paliek nemainīgs, ja faktoru svāri tiek reizināti ar kādu konstanti, taču mainās, ja faktoru svāriem tiek pieskaitīta konstante (Vijver & Leung, 1997). Identitātes koeficients ir visstingrākais faktoru atbilstības rādītājs, kas

ir jutīgs gan pret saskaitīšanas, gan reizināšanas manipulācijām. Vismazāk stingrais atbilstības rādītājs ir linearitātes koeficients, kas nav jutīgs ne pret saskaitīšanas, ne reizināšanas transformācijām.

Visstingrākais faktoru atbilstības rādītājs – identitātes koeficients – ir pietiekami augsts visiem faktoriem (sk. 4. tabulu) – par pietiekami augstām tiek uzskatītas vērtības virs 0,90, par augstām – virs 0,95 (pēc Vijver & Leung, 1997). Virs 0,90 ir arī visu faktoru proporcionalitātes koeficienti. Toties linearitātes koeficienti virs 0,90 ir visiem faktoriem, izņemot atvērtību (O). Vislabāko atbilstību oriģinālās aptaujas faktoru struktūrai uzrāda apzinīguma, neirotisma un ekstraversijas faktori.

4. tabula

NEO-PI-R latviskās versijas un oriģināla faktoru atbilstības koeficienti pa personības faktoriem

	Faktori				
	1(N)	2(E)	3(O)	4(A)	5(C)
Identitātes koeficients	0,96	0,96	0,94	0,94	0,97
Proporcionalitātes koeficients	0,97	0,96	0,94	0,94	0,97
Linearitātes koeficients	0,94	0,91	0,88	0,91	0,93

$n = 933$.

Laī gan aptaujas latviskās versijas faktoru struktūra atbilst oriģinālam, oriģināla faktoru struktūra nebūt nav konceptuāli neapšaubāma. Piecu lielo faktoru savstarpējo korelāciju analīze norāda, ka NEO-PI-R pieci faktori nav savstarpēji neatkarīgi. Kā redzams 5. tabulā, korelācija starp N un C skalu ir -0,44, un starp E un O skalu tā ir 0,47 – visai līdzīgi testa autoru minētajiem korelāciju koeficientiem: -0,49 starp N un C un 0,43 starp E un O (Costa et al., 1991).

5. tabula

NEO-PI-R latviskās versijas faktoru savstarpējā korelācija

	N	E	O	A
Neirotisms (N)	-			
Ekstraversija (E)	-0,13**	-		
Atvērtība pieredzei (O)	0,18**	0,47**	-	
Labvēlīgums (A)	-0,13**	-0,08*	0,10**	-
Apzinīgums (C)	-0,44**	0,14**	-0,03	0,37**

Pīrsona korelācijas koeficienti, $n = 933$, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Latvijas izlasē pastāv arī nozīmīga korelācija ($r = 0,37$) starp A un C skalu. Ja pieņem, ka korelācijas ap 0,30 norāda, ka korelējošās skalas mēra kādu plašāku virslīmeņa iezīmi (Tiliopoulos, Pallier & Coxon, 2010), tad iegūtās korelācijas sniedz atbalstu citu pētnieku ieteikumiem reducēt lielo personības faktoru skaitu līdz trim, kā tas ir, piemēram, Aizenka (Eysenck, 1992) un citur lielā trijnieka jeb PEN (psihotisms, ekstraversija un neirotisms) modelī. Aizenks uzskata, ka NEO-PI-R labvēlīguma (A) un apzinīguma (C) faktori ietilpst viņa definētajā psihotisma faktorā (sk. arī Draycott & Kline, 1995).

NEO-PI-R latviskās versijas faktoru analīze ar galveno komponentu metodi, pēc Kaizera kritērija, pantu līmenī uzrāda trīs lielākos komponentus ar īpašvērtībām 23,19, 16,96 un 11,83, kuriem sekojošo komponentu īpašvērtības ievērojami krītas (ceturta īpašvērtība ir 8,63 un piektā 5,33). Līdzīga aina parādās arī, veicot faktoru analīzi apakšskalu līmenī, – lai gan īpašvērtības virs 1 ir pieciem faktoriem, pirmajiem trim faktoriem tās ir attiecīgi: 5,95, 4,83 un 3,94, nākamajiem komponentiem tās ievērojami krītas (1,98 ceturtajam un 1,27 piektajam komponentam). Šis rezultāts sniedz atbalstu trīs faktoru struktūrai kā potenciāli labākam modelim. Jāatzīmē, ka pirmie trīs lielākie faktori Latvijas izlasē ir neirotisms, apzinīgums un labvēlīgums, kas atbilstu diviem Aizenka modeļa faktoriem – neirotismam un psihotismam, bet ekstraversija veido ceturto faktoru.

NEO-FFI un NEO-FFI-R aptaujas latviskās versijas iekšējā saskaņotība

NEO-FFI latviskās versijas piecu faktoru Kronbaha alfas rādītāji variē no 0,53 atvērtības pieredzei skalā (O) līdz 0,83 – neirotisma (N) skalā, savukārt pārskatītās NEO-FFI-R latviskās versijas iekšējās saskaņotības rādītāji variē no 0,66 (O skalā) līdz 0,81 (N skalā) (sk. 5. tabulu). Kopumā var secināt, ka abos gadījumos latviskās versijas apakšskalu iekšējās saskaņotības rādītāji ir zemāki nekā ASV izlasē, izņemot NEO-FFI neirotisma (N) skalu. Savstarpēji salīdzinot NEO-FFI un NEO-FFI-R latviskās versijas Kronbaha alfas, var secināt, ka pārskatītajā versijā ievērojami labākus iekšējās saskaņotības rādītājus uzrāda atvērtības (O) skala ($\Delta = 0,13$). Nedaudz augstāki rādītāji ir iegūti arī ekstraversijas (E) un labvēlīguma (A) skalā ($\Delta = 0,06$ un $0,02$ attiecīgi), savukārt neliels kritums Kronbaha alfa rādītājos ir vērojams neirotisma (N) un apzinīguma (C) apakšskalā (abos gadījumos $\Delta = 0,02$).

NEO-FFI un NEO-FFI-R versiju latviešu valodā faktoriālā validitāte

Pārbaudot NEO-FFI latviskās versijas faktoru struktūru, pirmajā solī tika veikta izpētošā faktoru analīze pēc galveno komponentu metodes ar varimaks rotāciju. Komponentu skaits tika noteikts pēc Kaizera kritērija, īpašvērtības lielākas par 1. Kopumā 13 komponentu īpašvērtības bija virs 1, no kuriem pirmajiem pieciem tās bija virs 2 (pirmās sešas īpašvērtības bija 6,81; 5,32; 3,77; 2,76; 2,24 un 1,72), no kā var secināt, ka piecu faktoru risinājums varētu būt akceptējams. Otrajā etapā, izmantojot galveno komponentu iegūšanas metodi un varimaks rotāciju, tika veikta NEO-FFI faktoru analīze, norādot 5 faktorus. Kopā pieci faktori izskaidroja 34,84% variācijas respondentu atbildēs. Tas ir vairāk nekā spāņu un šveiciešu NEO-FFI versijām, kuras izskaidroja attiecīgi 30,26% un 29,59% variācijas respondentu atbildēs (Aluja et al., 2005). Pirmo faktoru veido neirotisma (N) faktors (izskaidrojot 8,60% no variācijas), otro faktoru veido apzinīguma (C) faktors (izskaidrojot 8,04%), trešo – ekstraversijas (E) faktors (izskaidrojot 7,92%), ceturto – labvēlīguma (A) faktors (izskaidrojot 5,68%) un piekto – atvērtības (O) faktors (izskaidrojot 4,6% kopējās atbilžu variācijas).

Rotēto komponentu matricas analīze ļauj secināt, ka NEO-FFI latviskajā versijā pietiekami veiksmīgi ir replicēta neirotisma (N) un apzinīguma (C) faktoru struktūra un daļēji replicēta labvēlīguma (A), ekstraversijas (E) un atvērtības pieredzei (O) faktoru struktūra (sk. 6. tabulu).

6. tabula

**NEO-FFI, NEO-FFI-R, NEO-FFI-L40 latviskās versijas un NEO-FFI, NEO-FFI-R
oriģinālo aptauju Kronbaha alfas rādītāji**

Skalas	NEO FFI latviskā versija ^a	NEO FFI oriģināls ^b	NEO-FFI-R latviskā versija ^a	NEO-FFI-R oriģināls ^b	NEO-FFI-L40 versija ^a
Neirotisms	0,83	0,82	0,81	0,82	0,81
Ekstraversija	0,68	0,78	0,74	0,80	0,75
Atvērtība	0,53	0,70	0,66	0,76	0,73
Labvēlīgums	0,68	0,72	0,70	0,75	0,76
Apzinīgums	0,79	0,81	0,77	0,81	0,74

^an = 933, ^bn = 1959, ^bn rādītāji no McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr. (2004) A Contemplated Revision of the NEO Five-Factor Inventory. *Personality and Individual Differences*, 36 (3), 593. p.

Lielākās nepilnības ir konstatējamas atvērtības (O) skalā, kurā sešiem no divpadsmit apgalvojumiem faktoru svāri ir mazāki par 0,30 attiecīgajā faktorā, un diviem O skalas apgalvojumiem faktoru svāri ir virs 0,4 ekstraversijas (E) faktorā. Arī četriem E skalas un trijiem A skalas apgalvojumiem faktoru svāri ir zemāki par 0,30 attiecīgajā faktorā, un dažiem apgalvojumiem faktoru svāri ir augstāki (pat virs 0,4) citos, nevis tiem paredzētajos faktoros. Piemēram, trijiem apgalvojumiem no A skalas un diviem no O skalas faktoru svāri ir virs 0,4 E faktorā (sk. 6. tabulu). Trijiem no sešdesmit apgalvojumiem (divi no O skalas un viens no E skalas) faktoru svāri ir zemāki par 0,3 visos piecos faktoros. Līdzīgas NEO-FFI faktoru struktūras replicēšanas problēmas tika konstatētas arī citos pētījumos, izmantojot gan oriģinālo NEO-FFI versiju angļu valodā (Egan, Daery & Austin, 2000), gan tulkotās testa versijas (Kallasmaa et al., 2000; Rolland et al., 1998). Problemātisks izskatās trešais faktors, kurā ir sajaukušies vairāki ekstraversijas un labvēlīguma apgalvojumi. Šāds starppersonu iezīmju sajaukums tika konstatēts arī citas valodās tulkotajās NEO-FFI versijās (Kallasmaa et al., 2000; Rolland et al., 1998).

NEO-FFI-R latviskajā versijā pieci faktori izskaidroja 35,26% variācijas respondentu atbildēs, t. i., tikai par 0,42% vairāk nekā NEO-FFI versija. Tas ir nedaudz vairāk nekā spāņu un šveiciešu NEO-FFI-R versijām, kuras izskaidroja attiecīgi 34,79 un 34,41% variācijas respondentu atbildēs (Aluja et al., 2005). Arī šoreiz pēc Kaizera kritērija, balstoties uz īpašvērtībām, kas ir lielākas par 1, veidojas 13 komponenti, no kuriem 5 pirmajiem īpašvērtības ir virs 2.

Kā redzams 6. tabulā, tikai sešos no četrpadsmit gadījumiem problemātisko pantu aizvietošana ir bijusi veiksmīga. Tā N skalā pants, kas Latvijas izlasē darbojās labi, tika aizvietots ar pantu, kas darbojās ievērojami sliktāk; E skalā tika aizvietoti trīs panti, un tikai vienā gadījumā tas uzlaboja situāciju; A skalā tika aizvietoti pieci apgalvojumi, un trijos gadījumos tas bija veiksmīgi; O skalā tika aizvietoti četri, un tikai vienā gadījumā aizvietošana uzlaboja situāciju; C skalā tika aizvietots viens pants, un tas izrādījās daļēji veiksmīgs risinājums.

Vērtējot kopumā, jāatzīst, ka NEO-FFI-R latviskajā versijā ir vērojamas diezgan līdzīgas faktoru struktūras nepilnības kā NEO-FFI, un testa autoru piedāvātā pārskatītā NEO-FFI-R versija neatrisina latviešu valodā tulkotās versijas faktoru

struktūras problēmas. Vēl joprojām atsevišķiem pantiem ir vērā ņemami faktoru svāri citos, ne tiem paredzētajos faktoros – ir sajaukušies apgalvojumi no E un A skalas; diviem pantiem visos faktoros faktoru svāri ir zem 0,3.

7. tabula

NEO-FFI un NEO-FFI-R latviskās versijas pantu svāri pieciem faktoriem
pēc varimaks rotācijas

NEO-FFI apgalvojumi (nr. p. k.)	NEO-PI-R apgalvojumi (nr. p. k.)	Faktori				
		1	2	3	4	5
21.	91	0,68 (0,67)				
6.	136 (186)	0,68 (0,39)				
51.	26	0,64 (0,64)				
26.	41	0,64 (0,64)				
11.	86	0,60 (0,61)				
56.	76	0,55 (0,56)				
41.	221	0,55 (0,57)				
36.	6	0,54 (0,51)				
57.	162	-0,42 (-0,46)				
27.	67 (7)	-0,40 (-0,35)				
29.	64 (139)	-0,39		-0,34 (0,39)	(0,43)	
46.	71	0,36 (0,31)		-0,34 (-0,41)		0,32 (0,43)
16.	11	0,36 (0,32)				0,35 (0,44)
42.	87 (32)			(0,32)		
50.	85		0,69 (0,69)			
35.	110		0,66 (0,66)			
20.	15		0,64 (0,65)			
10.	25		0,58 (0,58)			
40.	135		0,57 (0,59)			
5.	40		0,55 (0,55)			
25.	50		0,55 (0,57)			
60.	200		0,51 (0,54)	0,36		
55.	130	-0,33 (-0,34)	0,46 (0,44)			
12.	147 (127)	(-0,41)	-0,44			
30.	55	-0,40 (-0,41)	0,43 (0,41)			
8.	78 (48)		-0,37	(0,47)		
15.	70 (95)	(-0,49)	0,36			
52.	227			0,65 (0,62)		
22.	142			0,62 (0,48)	(-0,41)	
47.	197			0,61 (0,53)	(-0,33)	
2.	107			0,59 (0,47)	(-0,31)	
32.	37			0,56 (0,49)	(-0,31)	
58.	23			0,47	(-0,35)	
17.	122			0,44 (0,64)	0,44	
28.	108 (213)		(-0,34)	0,42		(0,42)
14.	14			-0,42	0,34 (0,53)	
59.	39			-0,41	0,39 (0,65)	

NEO-FFI apgalvojumi (nr. p. k.)	NEO-PI-R apgalvojumi (nr. p. k.)	Faktori				
		1	2	3	4	5
54.	109			-0,39	(0,43)	
44.	59			-0,38	(0,44)	
45.	45			-0,33		
53.	203		0,31 (0,35)	0,33 (0,32)		
4.	44		(0,31)	(0,37)	0,55 (0,36)	
19.	19 (169)			(-0,32)	0,54 (0,41)	
49.	104		0,43 (0,47)	(0,31)	0,49	
34.	164 (184)			(0,46)	0,49	
37.	177			0,42 (0,62)	0,48	
39.	74				0,48 (0,46)	
9.	229 (189)	-0,35			0,38 (0,54)	
7.	237			0,36 (0,49)	0,36	
24.	4 (84)				0,33 (0,42)	
38.	88 (133)			(0,44)		(0,31)
23.	128					0,62 (0,54)
43.	188			(0,33)		0,58 (0,47)
33.	163					0,54 (0,54)
13.	98					0,54 (0,44)
48.	173					0,51 (0,48)
31.	61	0,36 (0,32)				0,39 (0,48)
1.	1	0,35				0,38 (0,45)
3.	93 (123)		-0,32	(0,42)		0,34
18.	28					

$n = 933$. Attēloti faktoru svāri virs +/- 0,3. Treknrakstā iezīmēti to pantu faktoru svāri, kuri saskaņā ar oriģinālo atslēgu ierindojas tiem paredzētajā faktorā. NEO-FFI-R apgalvojumiem atbilstošo NEO-PI-R apgalvojumu numuri un faktoru svāri atzīmēti iekavās.

Faktoriāli skaidra piecus faktorus mērošu pantu komplekta atlase no NEO-PI-R versijas latviešu valodā

NEO-FFI aptauja ir paredzēta piecu personības faktoru mērīšanai, bet, kā rāda veiktās analīzes rezultāti, aptaujas latviešu versijas faktoru struktūra ir tikai daļēji apmierinoša un atbilstoša oriģinālās testa versijas faktoru struktūrai. Tā kā NEO-FFI apgalvojumi tika atlasīti no 180 NEO-PI apgalvojumu kopas, balstoties uz ASV izlasē iegūtajām korelācijām ar attiecīgo faktoru summārajām vērtībām, pastāv liela varbūtība, ka nepieciešams atkārtot aptaujas autoru izmantoto piecu pantu atlasei testa īsajai versijai, balstoties uz Latvijas izlases datiem, lai iegūtu skaidrāku faktoru struktūru aptaujas latviskā versijā. Ļoti bieži, adaptējot testu citā kultūrvidē, var izrādīties, ka citi panti no sākotnējās pantu kopas ir efektīvāki un ļauj iegūt psihometriskos rādītājus, kas atbilstu oriģinālās testa versijas rādītājiem. Ņemot vērā, ka testa autoru piedāvātie panti paredzēto piecu faktoru struktūru neatspoguļo optimāli, mūs ieinteresēja, vai ir iespējams no 240 NEO-PI-R latviskā versijas apgalvojumu kopas atlasīt tādus pantus, kas Latvijas izlasē maksimāli precīzi raksturotu tiem paredzēto personības faktoru, nepārklājoties ar citiem faktoriem, respektīvi, uzrādot skaidru 5 faktoru struktūru.

8. tabula

NEO-FFI-L40 pantu sviri pieciem faktoriem pēc varimaks rotācijas

NEO-PI-R apgalvojumi	Faktori				
	N	A	E	C	O
151. jaut.	0,73				
131. jaut.	0,69				
31. jaut.	0,68				
86. jaut.	0,66				
76. jaut.	0,64				
216. jaut.	0,61				
16. jaut.	0,60				
191. jaut.	0,59				
184. jaut.		0,74			
34. jaut.		0,70			
139. jaut.		0,63			
154. jaut.		0,63			
94. jaut.		0,61			
179. jaut.		0,52			
204. jaut.		0,50			
19. jaut.		0,45			
37. jaut.			0,75		
217. jaut.			0,73		
142. jaut.			0,65		
107. jaut.			0,54		
232. jaut.			0,53		
7. jaut.			0,53		
197. jaut.			0,53		
192. jaut.			0,51		
85. jaut.				0,70	
120. jaut.				0,66	
235. jaut.				0,64	
210. jaut.				0,59	
135. jaut.				0,57	
5. jaut.				0,54	
230. jaut.				0,52	
130. jaut.	-0,30			0,45	
8. jaut.					0,63
188. jaut.					0,62
98. jaut.					0,60
173. jaut.					0,60
53. jaut.					0,57
163. jaut.					0,57
218. jaut.					0,52
103. jaut.					0,47

$n = 933$. Attēloti faktoru sviri virs +/- 0,3.

Atlasot pantus, kuriem bija augstākie korelācijas koeficienti (virs 0,40) ar attiecīgā faktora summāro vērtību un zemāki (zem 0,2) ar pārējo faktoru summārajām vērtībām, tika iegūti 8 panti katram no pieciem faktoriem, kas kopā veido 40 pantu komplektu (turpmāk tekstā – NEO-FFI-L). Atlasot pantus, autores centās nodrošināt maksimālu satura dažādību, pēc iespējas iekļaujot pantus no dažādām attiecīgā faktora apakšskalām. NEO-FFI-L Kronbaha alfas rādītāji variē no 0,73 atvērtības pieredzei (O) skalā līdz 0,81 neirotisma (N) skalā, kas kopvērtējumā ir ievērojami labāk nekā NEO-FFI oriģinālajai latviskajai versijai (sk. 5. tabulu).

Galveno komponentu analīze ar varimaks rotāciju uzrādīja 5 skaidri interpretējamus un savstarpēji neatkarīgus faktoros (sk. 8. tabulu), kas kopā izskaidro 40,61% no atbilžu variācijas.

Pirmais ir neirotisma (N) faktors (izskaidro 9,42% no atbilžu variācijas), otrais – labvēlīguma (A) faktors (izskaidro 8,47%), trešais – ekstraversijas (E) faktors (izskaidro 7,81%), ceturtais – apzinīguma (C) faktors (izskaidro 7,67%) un piektais – atvērtības (O) faktors (izskaidro 7,22%).

N faktoru veidoja 2 panti no N1 apakšskalā (trauksme), 1 no N2 apakšskalā (naidīgums), 2 no N3 apakšskalā (depresija), 2 no N4 apakšskalā (kautrīgums) un 1 no N6 apakšskalā (ievainojamība). Atlasīto astoņu pantu kopā nav pantu no N5 (impulsivitāte) apakšskalā.

E faktoru veidoja 3 panti no E2 apakšskalā (sabiedriskums), 1 no E3 apakšskalā (pašpārlicienātība), 2 no E4 apakšskalā (aktivitāte) un 2 no E5 apakšskalā (iespaidu meklējumi). Astoņu pantu kopā nav pantu no E1 (sirsnīgums) un E6 (pozitīvas emocijas) apakšskalā.

O faktoru veidoja 4 panti no O2 apakšskalā (estētiskums), 2 no O3 apakšskalā (jūtas) un 2 no O5 apakšskalā (idejas). Astoņu pantu kopā nav pantu no O1 (iztēle), O4 (darbība) un O6 (vērtības) apakšskalā.

A faktoru veidoja 4 panti no A1 apakšskalā (uzticēšanās), 2 no A4 apakšskalā (piekāpība), 1 no A5 apakšskalā (vienkāršība) un 1 no A6 apakšskalā (labsirdīgums). Nav pantu no A2 (godīgums) un A3 (altruisms) apakšskalā.

C faktoru veidoja 1 pants no C1 apakšskalā (kompetence), 1 no C2 apakšskalā (kārtīgums), 1 no C3 apakšskalā (pienākuma apziņa, izpildīgums), 1 no C4 apakšskalā (tieksmās pēc sasniegumiem), 2 no C5 apakšskalā (pašdisciplīna) un 2 no C6 apakšskalā (apdomīgums).

Iztirzājums

Pētījuma mērķis ir analizēt NEO-PI-R aptaujas latviešu valodas versijas un tās saīsināto versiju psihometriskos rādītājus. Saīsināto versiju attīstīšana ir būtiska Latvijas psiholoģijai, jo prasa mazāk respondentu laika un atvieglo pētījumu veikšanu. Pētījuma atziņas iezīmē iespējamus virzienus turpmākai psihometriski valīdu personības iezīmju piecu faktoru aptauju attīstīšanai. Pētījuma novitāte ir NEO-FFI aptaujas latviskās versijas psihometrisko rādītāju pārbaude un faktoriāli tīra piecus faktoros mēroša pantu komplekta – NEO-FFI-L – atlase no NEO-PI-R latviskās versijas.

NEO-PI-R aptaujas latviskās versijas apakšskalu iekšējā saskaņotība kopumā ir apmierinoša, izņemot atvērtības faktora vērtību un rīcības apakšskalu, ekstraversijas faktora pozitīvo emociju apakšskalu, labvēlīguma faktora labsirdīguma un godīguma apakšskalu, kā arī apzinīguma faktora kompetences apakšskalu. Lai gan apakšskalu iekšējā saskaņotība nav pārlicinoši laba, apakšskalu veidotā faktoru struktūra pilnībā atbilst oriģinālajā aptaujā paredzētajai – visām apakšskalām lielākie faktoru svāri atbilst mērāmajam faktoram. Turpmāk lietojot NEO-PI-R, pētniekiem jāaprēķina iekšējā saskaņotība atkārtoti savās izlasēs, kā arī rūpīgi jāapsver, vai analizēt mazāk saskaņoto apakšskalu rezultātus.

NEO-FFI latviešu valodas versijas iekšējā saskaņotība kopumā ir apmierinoša, izņemot atvērtības skalu. NEO-FFI-R latviešu valodas versijas skalu iekšējā saskaņotība ir apmierinoša visām skalām. NEO FFI un NEO-FFI-R latviskās versijas faktoru struktūrā saplūst labvēlīguma (A) un ekstraversijas (E) faktors. Atvērtības (O) faktoru veido panti, kuri raksturo kulturālumu un inteligentumu. Savukārt vāji ar O faktoru ir saistīti vērtības un rīcību raksturojošie panti. Pētniekiem, kuri vēlas pētīt piecus lielos faktorus bez apakšskalām, izmantojot NEO-FFI vai NEO-FFI-R latvisko versiju, jāņem vērā, ka to faktoru struktūra ir problemātiska. Lai atrisinātu šo problēmu, šajā pētījumā no 240 NEO PI-R latviskās versijas pantiem tika atlasīti 40 faktoriāli tīri panti, kuriem ir augstākā korelācija ar faktoru summārām vērtībām un zemas korelācijas ar pārējo faktoru summārām vērtībām, un izveidota NEO-FFI-L aptauja. Atlasītais 40 pantu komplekts veido skaidru piecu faktoru struktūru un uzrāda labu visu piecu skalu iekšējo saskaņotību. NEO-FFI-L aptauja ir piemērota NEO-PI-R lielo piecu faktoru mērīšanai Latvijas kultūrvīdē. To var izmantot arī citu personības piecus faktorus mērošu instrumentu latvisko versiju konverģentās validitātes pārbaudei.

Praktiskā izmantošana un turpmāko pētījumu virzieni

Aptaujas ir pētnieku darbarīki. NEO-PI-R aptaujas latviskās versijas oriģinālam atbilstošā faktoru struktūra un apmierinošā iekšējā saskaņotība padara to par Latvijas pētniekiem pievilcīgu instrumentu. Taču to pieejamību, piemēram, studentiem, ierobežo fakts, ka NEO-PI-R un NEO-FFI latviskā versija ir pieejama tikai par maksu. Ņemot vērā Kostas un Makreja pētnieciskās darbības produktivitāti un NEO-PI-R popularitāti, piecu faktoru modelis nav vienīgā pētnieku atzītā personības iezīmju piecu faktoru interpretācija, un līdz ar to NEO-PI-R nav vienīgā aptauja šo faktoru mērīšanai (John, Robins & Pervin, 2008). Populārākā no citām personības iezīmju piecu faktoru interpretācijām ir leksiskā jeb Lielā piecnieka pieeja (Goldberg, 1993). Latvijā pagaidām dominē ar NEO-PI-R veikti pētījumi, lai gan ir iesākta arī leksiskās pieejas aptaujas IPIP-AB5C adaptācija (Gabrāne, 2003). Pētniekiem, kuru intereses priekšmets ļauj izmantot leksiskās pieejas (Goldberg, 1993) personības iezīmju definīciju, kas raksturo iezīmes kā fenotipiskas, indivīdu uzvedību aprakstošas tendences, neizvirzot pieņēmumus par to iedzimto dabu, ir iespēja brīvi izmantot IPIP (*International Personality Item Pool* – Starptautiskās personības pantu kopas, Goldberg et al., 2006) Lielā piecnieka pieejas instrumentus jeb Lielā piecnieka marķierus (Goldberg, 1992), kuri pasaulē tiek plaši izmantoti pētniecībā. Lielā piecnieka marķieri ir pieejami angļu valodā 25, 50 un 100 apgalvojumu formātā.

Šīs iespējas pluss ir samērā īsais aizpildīšanas laiks; mīnuss – tas, ka marķieri ļauj raksturot tikai piecus lielos faktorus bez apakšskalām.

Pētniekiem, kuri savos pētījumos vēlas izmantot NEO-PI-R aptauju ar visām 30 apakšskalām, taču finansējums šim nolūkam ir ierobežots, ir iespēja to aizstāt ar NEO-PI-R IPIP ekvivalentu, vispirms veicot tā konverģentās validitātes pārbaudi ar NEO-PI-R latvisko versiju. Šīs iespējas mīnuss ir konverģentās validitātes pārbaudes pētījuma paredzamais laiktelpīgums – katram respondentam būs jāaizpilda divas aptaujas, katra pa 240 apgalvojumiem.

Pētniekiem, kuri vēlas pētīt piecus lielos faktorus bez apakšskalām, izmantojot NEO-PI-R saīsināto versiju NEO-FFI, jāņem vērā, ka NEO-FFI latviskās versijas faktoru struktūra ir problemātiska. Daudz labāka faktoru struktūra un iekšējā saskaņotība ir šī pētījuma autoru atlasītajam pantu komplektam – NEO-FFI-L. Līdz ar to pētniekiem ir iespēja mērīt piecus lielos personības faktorus, izmantojot NEO-FFI-L IPIP ekvivalentu, līdzīgi kā ar NEO-PI-R IPIP ekvivalentu, vispirms veicot konverģentās validitātes pārbaudi.

Ieskatoties jaunāko personības piecu faktoru pētījumu atziņās, De Rāds un kolēģi (De Raad et al., 2010) secina, ka tikai trīs no pieciem faktoriem – ekstraversija, labvēlīgums un apzinīgums – starpkulturāli pilnībā apstiprinās. Citi pētnieki (Rushton & Irwing, 2008, 2009) izvirza teoriju par vispārīgo personības faktoru, kas tālāk piecus personības iezīmju faktorus sadala vispārīgākos stabilitātes un plastiskuma faktoros. Kopumā faktoranalītiskajās personības iezīmju pieejās vēl joprojām nav vērojama vienota, spēcīga paradigma. Līdz ar to pētniekiem vienlaikus pieejamas vairākas valīdas iezīmju konceptualizācijas un mērīšanas pieejas. Abas populārākās konceptuālās pieejas, piecu faktoru modelis (McCrae & Costa, 1997) un Lielais piecnieks (Goldberg, 1993), ir pārstāvētas IPIP pantu kopā. Publiski pieejamie IPIP panti, kurus var brīvi modificēt, dod iespēju ātrāk izveidot un uzlabot valīdus mērinstrumentus, kas prasa apgalvojumu pārstrukturēšanu vai papildināšanu. Uz IPIP balstītu instrumentu izveide un validizācija veicinātu plaša, ar personību saistīta jautājumu loka izpēti Latvijas psiholoģijā.

Pieprasījums pēc valīdiem un ticamiem, kā arī kompaktiem un kultūrvidei atbilstoši mērinstrumentiem arvien pieaug. Kompaktu, valīdu un ticamu instrumentu adaptācija un/vai izstrāde ir būtiska Latvijas psiholoģijai, tāpēc nozīmīgākais pētījuma ieguldījums ir NEO-FFI un NEO-FFI-R aptaujas latviešu valodas versijas psihometrisko rādītāju pārbaude, faktoriāli tīra piecus faktorus mēroša pantu komplekta, NEO-FFI-L, atlase no NEO-PI-R latviskās versijas, kā arī alternatīvu personības piecu faktoru mērīšanas iespēju iezīmēšana.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Borkenau, P., & Ostendorf, F. (1990). Comparing exploratory and confirmatory factor analysis: A study on the 5-factor model of personality. *Personality and Individual Differences, 11*(5), 515-524.
- Church, A. T., & Burke, P. J. (1994). Exploratory and confirmatory tests of the Big Five and Tellegen's three- and four-dimensional models. *Journal of Personality and Social Psychology, 66*(1), 93-114.

- Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (1985). *The NEO Personality Inventory Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (1989). *The NEO-PI/NEO-FFI manual supplement*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory and Five-factor Inventory Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Costa, P. T. Jr., McCrae, R. R., & Dye, D. A. (1991). Facet scales for agreeableness and conscientiousness: A revision of the NEO Personality Inventory. *Personality and Individual Differences*, 12(9), 887-898.
- Costa, P. T. Jr., McCrae, R. R., & Holland, J. L. (1984). Personality and vocational interests in an adult sample. *Journal of Applied Psychology*, 69, 390-400.
- Dāvidsone, G. (1998). NEO Personības aptaujas adaptācijas uzsākšana Latvijā pieaugušo grupā. Npublicēts maģistra darbs, Latvijas Universitāte, Rīga.
- De Raad, B., Barelds, D. P. H., Levert, E., Ostendorf, F., Mlacic, B., Blas, L. D., Hrebicková, M., et al. (2010). Only three factors of personality description are fully replicable across languages: A comparison of 14 trait taxonomies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(1), 160-173.
- Digman, J. M. (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model. *Annual Review of Psychology*, 41, 417-440.
- Draycott, S. G., & Kline, P. (1995). The Big Three or the Big Five—the EPQ—R vs the NEO-PI: A research note, replication and elaboration. *Personality and Individual Differences*, 18(6), 801-804.
- Egan, V., Deary, I., & Austin, E. (2000). The NEO-FFI: Emerging British norms and an item-level analysis suggest N, A and C are more reliable than O and E. *Personality and Individual Differences*, 29(5), 907-920.
- Eysenck, H. J. (1992). Four ways five factors are not basic. *Personality and Individual Differences*, 13(6), 667-673.
- Gabrāne, L. (2003). International Personality Item Pool: A scientific collaboratory and its implications for Latvia. *Baltic Journal of Psychology*, 4(1), 16-21.
- Gabrāne, L. (2007). NEO-PI-R testa otrreizējā adaptācija. Npublicēts maģistra darbs, Latvijas Universitāte, Rīga.
- Gabrāne, L. (2010). Darbinieku personības iezīmju un komandu lomu saistība ar komandu darba rezultātiem bankas filiālēs. Npublicēts manuskripts, Latvijas Universitāte, Rīga.
- Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4(1), 26-42.
- Goldberg, L. R. (1993). The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 48(1), 26-34.
- Goldberg, L. R., Johnson, J. A., Eber, H. W., Hogan, R., Ashton, M. C., Cloninger, C. R., & Gough, H. G. (2006). The international personality item pool and the future of public-domain personality measures. *Journal of Research in Personality*, 40(1), 84-96.
- John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (2008). *Handbook of Personality*, 3rd Edition. Guilford Press.
- Kallasmaa, T., Allik, J., Realo, A., & McCrae, R. R. (2000). The Estonian version of the NEO-PI-R: An examination of universal and culture-specific aspects of the five-factor model. *European Journal of Personality*, 14(3), 265-278.
- Malzubris, G. (2007). NEO PI-R standartizācija jauniešu grupā. Npublicēts maģistra darbs, Latvijas Universitāte, Rīga.

- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (1991). Adding Liebe und Arbeit: The Full Five-Factor Model and Well-Being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 227-232.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52(5), 509-516.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (2004). A contemplated revision of the NEO Five-Factor Inventory. *Personality and Individual Differences*, 36(3), 587-596.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (2007). Brief versions of the NEO-PI-3. *Journal of Individual Differences*, 28(3), 116-128.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr., Del Pilar, G. H., Rolland, J. P., & Parker, W. D. (1998). Cross-cultural assessment of the five-factor model: The Revised NEO Personality Inventory. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29(1), 171-188.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hrebickova, M., Avia, M. D., Sanz, J., et al. (2000). Nature over nurture: Temperament, personality, and life span development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(1), 173-186.
- McCrae, R. R., Zonderman, A. B., Costa, P. T. Jr., Bond, M. H., & Paunonen, S. V. (1996). Evaluating replicability of factors in the Revised NEO Personality Inventory: Confirmatory factor analysis versus Procrustes rotation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 552-566.
- Parker, J. D., Bagby, R. M., & Summerfeldt, L. J. (1993). Confirmatory factor analysis of the Revised NEO Personality Inventory. *Personality and Individual Differences*, 15(4), 463-466.
- Pytlík Zillig, L. M., Hemenover, S. H., & Dienstbier, R. A. (2002). What do we assess when we assess a Big 5 trait? A content analysis of the affective, behavioral and cognitive processes represented in the Big 5 personality inventories. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(6), 847-858.
- Robins, R. W., Fraley, R. C., Roberts, B. W., & Trzesniewski, K. H. (2001). A longitudinal study of personality change in young adulthood. *Journal of Personality*, 69(4), 617-640.
- Rolland, J. P., Parker, W. D., & Stumpf, H. (1998). A psychometric examination of the French translations of the NEO-PI-R and NEO-FFI. *Journal of Personality Assessment*, 71(2), 269-291.
- Rushton, J. P., & Irwing, P. (2008). A general factor of personality (GFP) from two meta-analyses of the Big Five: Digman (1997) and Mount, Barrick, Scullen, and Rounds (2005). *Personality and Individual Differences*, 45(7), 679-683.
- Rushton, J. P., & Irwing, P. (2009). A General Factor of Personality in 16 sets of the Big Five, the Guilford-Zimmerman Temperament Survey, the California Psychological Inventory, and the Temperament and Character Inventory. *Personality and Individual Differences*, 47(6), 558-564.
- Stokenberga, I. (2008). Humorous personality: Relationship to stress and well-being. *Baltic Journal of Psychology*, 9, 70-84.
- Šteinberga, I. (2007). NEO PI-R personības aptaujas konverģentā validitāte. Npublicēts maģistra darbs, Latvijas Universitāte, Rīga.
- Tiliopoulos, N., Pallier, G., & Coxon, A. P. M. (2010). A circle of traits: A perceptual mapping of the NEO-PI-R. *Personality and Individual Differences*, 48(1), 34-39.
- Trups-Kalne, I. (2008). Morālās spriešanas saistība ar personības iezīmēm studiju vides kontekstā. Prezentācija 66. Latvijas Universitātes zinātniskajā konferencē, Rīga.
- Vassend, O., & Skrondal, A. (1995). Factor analytic studies of the NEO Personality Inventory and the five-factor model: The problem of high structural complexity and conceptual indeterminacy. *Personality and Individual Differences*, 19(2), 135-147.

- Vijver, F. J. R. V. D., & Leung, K. (1997). *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks [Calif.]: Sage Publications.
- Widiger, T. A., & Costa, P. T. Jr. (1994). Personality and personality disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, 103, 78-91.
- Žukauskiene, R., & Barkauskiene, R. (2006). Lietuviškosios NEO PI-R versijos psichometriniai rodikliai. [Psychometric properties of the Lithuanian version of the NEO PI-R.]. *Psichologija*, 33, 7-21.

Summary

The aim of this study was to verify the congruence of the psychometric properties of the Latvian versions of the NEO-PI-R, NEO-FFI and NEO-FFI-R to the original and to psychometric standards for research instruments. Authors analyzed pooled data from five previous studies (Gabrane, 2007; 2010; Malzubris, 2007; Štokenbergā, 2008; Trups-Kalne, 2008). The sample (N = 933) included university students, secondary school students and bank employees. 66% of respondents were female, 34% male. The average age of respondents was 25.89 years with a standard deviation of 8.6 years. Authors compared the internal consistency of scales and the factor structure to the original and to adaptations in other cultures. Using target rotation, congruence between factors of the Latvian version and the original NEO-PI-R was confirmed for all factors except Openness. The internal consistency of the Latvian NEO-PI-R facet scales was lower than the original's, but comparable to other translations. Authors propose an alternative set of Latvian NEO-PI-R items for measuring the five factors – NEO-FFI-L.

Keywords: *personality traits, Five Factor Model, psychometric properties.*

Sociālās identitātes sarežģītības jēdziens sociālās identitātes pētījumos

The Concept of Social Identity Complexity in Studies of Social Identity

Egita Gritāne, Ivars Austers

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: egita@latnet.lv

Raksta mērķis ir analizēt tās teorijas un pētījumus, kuri ir saistīti ar sociālās identitātes sarežģītības jēdzienu. Tas ir jauns jēdziens mūsdienu sociālajā psiholoģijā, ar tā palīdzību tiek skaidrotas indivīdu atšķirības priekšstats par savas iekšgrupas struktūru un to, cik lielā mērā iekšgrupas savstarpēji pārklājas. Rakstā analizēti personības un situatīvie faktori, kuri ietekmē cilvēka priekšsta veidošanos par sevi un sociālās identitātes sarežģītību, izmantojot dažādas sarežģītības pakāpes procesus. Aprakstīti četri veidi, kā indivīds var subjektīvi uztvert attiecības starp vairākām iekšgrupām: pārklāšanās, pārsvars, sadalīšana un sapludināšana. Analizēts, kā dažādas izteiktības sociālās identitātes sarežģītība ietekmē indivīda priekšstatus par sevi un attieksmi pret ārgrupām. Rakstā izvirzīti uzdevumi turpmākiem pētījumiem, kā arī ieskicētas iespējamās pētījumu shēmas.

Atslēgvārdi: sociālās identitātes sarežģītība, iekšgrupa, ārgrupa, identifikācija ar grupu.

Sociālās identitātes sarežģītības jēdziens

Šis teorētiskais pārskats par sociālās identitātes sarežģītību ir saistošs un noderīgs visiem, kurus interesē starpgrupu attiecības, bet jo īpaši tiem, kurus interesē jaunākie pētījumi sociālās identitātes sfērā. Dž. Tērners ar kolēģiem savulaik sāka pētījumus par procesu, kā notiek cilvēka psihes depersonalizācija, indivīdam spēcīgi identificējoties ar kādu sev svarīgu grupu (Turner et al., 1987). Katrs cilvēks vienlaikus pieder pie vairākām sociālajām grupām, un tas nozīmē, ka indivīdiem ir vairākas sociālās identitātes (Stryker & Statham, 1985; Tajfel, 1978; Deaux, 1996; Roccas & Brewer, 2002). Tērnera izveidotā paškategorizācijas teorija skaidro sociālās identitātes fenomena sociāli kognitīvo pamatu, kas ļauj indivīdam identificēties ar grupu. Nav grūti iedomāties pietiekami lielu un sarežģītu sociālo grupu un novērot, ka sabiedrība viegli sadalāma mazākās grupās, izmantojot tādas nozīmīgas pazīmes un īpašības kā dzimums, vecums, seksuālā orientācija, politiskā pārliecība, profesija, reliģiskā pārliecība utt. Katra no šīm jomām var kalpot par pamatu vienojošai identitātei. Dažādas sociālās sfēras, kurās indivīds sevi apzinās kā piederīgu pie noteiktas grupas vai uzskatu sistēmas, piemēram, reliģija, politiskie

uzskati, profesija, vecums, dzimums, hobiji vai etniskā izcelsme, nav izslēdzošas, tās drīzāk ir papildinošas, t. i., vieni un tie paši cilvēki var būt vienoti vienā jomā, bet atšķirties citā. Sabiedrībā ir grupas ar dažādu pagātni, pieredzi, īpašībām, piemēram, etniskās, reliģiskās, dažkārt arī profesionālas grupas, pie kurām cilvēki var piederēt. Ir svarīgi saprast un ņemt vērā šo sabiedrībā novērojamo sociālās identitātes tiklojuma uzbūves sarežģītību, kurā identitātes vairāk vai mazāk pārklājas (Miller, Brewer & Arbutckle, 2009). Individīda priekšstati par savu iekšgrupu struktūru ietekmē gan priekšstatus par sevi, gan attieksmi pret ārgrupām, tāpēc ir svarīgi saprast multiplo sociālo identitāšu struktūru.

Sociālās identitātes sarežģītība (*social identity complexity*) ir jēdziens, ar kuru saprotam to, kā cilvēki subjektīvi veido priekšstatu par savām multiplajām identitātēm. Tas raksturo, cik lielā mērā indivīda priekšstatos par savu iekšgrupu (grupām, kam cilvēks subjektīvi jūtas piederīgs) struktūru grupas savstarpēji pārklājas (Roccas & Brewer, 2002). Šis koncepts tiek lietots nevis tāpēc, lai uzskaitītu, ar cik sociālām grupām cilvēks identificējas, bet gan saprastu to, kā cilvēki subjektīvi kombinē savas atšķirīgās identitātes. Objektīvā to savstarpējo sociālo kategoriju (fiziskas vai iedomātas grupas) pārklāšanās, pie kurām indivīds vienlaikus pieder, var būt dažādā mērā izteikta. Ir grupas, kas var gandrīz pilnībā iekļauties citās (piemēram, latvieši un Latvijas pilsoņi), dažas var būt savstarpēji izslēdzošas (piemēram, vīrieši un sievietes), bet dažas var tikai reizēm pārklāties (piemēram, lielu uzņēmumu vadītāji un sievietes). Gadījumos, kad indivīda iekšgrupas no dažādām sociālām jomām pārklājas lielā mērā, identifikācija ir relatīvi viegla – indivīdi, kuri veido iekšgrupu pretstatā ārgrupai (grupas, kurās indivīds subjektīvi nav to dalībnieks), ir vieni un tie paši. Sociālās identifikācijas process ir sarežģītāks, ja iekšgrupas pārklājas tikai daļēji. Šajā gadījumā pēc vienas pazīmes kategorizēti atsevišķi iekšgrupas locekļi var būt ārgrupas locekļi pēc citas pazīmes. Piemēram, sievietei, kura ir arī uzņēmuma vadītāja, ir gan sievietes, gan profesionālā identitāte. Kad konteksts aktualizē viņas profesionālo identitāti, sieviete vairāk uztver savus darba kolēģus vīriešus kā iekšgrupas pārstāvjus, bet citos apstākļos, kuri ierosina viņas sievietes identitāti, savus kolēģus vīriešus viņa uztver kā ārgrupas locekļus.

Citiem vārdiem, sociālās identitātes sarežģītības jēdziens palīdz atbildēt uz jautājumu par to, kā indivīdi veido savas sociālās identitātes attiecībā pret piederību pie multiplām, nekonverģentām grupām (tādām, kas nepārklājas). Cilvēka multiplās identitātes var tikt vai netikt atspoguļotas cilvēka subjektīvajā priekšstatā par savu iekšgrupu struktūru (piemēram, sieviete, kura ir gan baltās rases pārstāve, gan kristiete, var domāt par savu reliģisko iekšgrupu, ka tā sastāv tikai no baltajiem cilvēkiem, kaut gan objektīvi ir ļoti daudz citas ādas krāsas kristiešu). Sašaurinot abu iekšgrupu uztveri līdz tiem indivīdiem, kuriem ir abām iekšgrupām piemētošas īpašības (baltie un kristieši), identificēšanās kļūst vieglāka un vienkāršāka top arī pati sociālā identitāte.

Sociālās identitātes sarežģītības koncepta ideja ir atvasināta no kognitīvās psiholoģijas teorētiskajiem modeļiem par uztverto sociālo kategoriju reprezentācijām. Kopas pārstāvju prototipiskās īpašības veido priekšstatu par sociālo kategoriju. Prototipi šajā gadījumā tiek saprasti kā kategorijas pārstāvjus raksturojošo īpašību centrālās tendences abstrakta reprezentācija (Smith, 1998). Šo pieeju iespējams izmantot, lai saprastu, kā cilvēki domā par visām tām grupām, pie kurām viņi

objektīvi pieder, – tie ir secinājumi par prototipisko īpašību līdzīguma pakāpi starp grupām. Tai pašā laikā par sociālo kategoriju reprezentācijām var domāt kā par robežu definīcijām, t. i., tās var noteikt, kurš cilvēks būtu uzskatāms par grupas locekli. Šis modelis ļauj saprast, kā cilvēki definē grupu robežu pārklāšanos un līdz ar to arī savu piederību pie vairākām grupām vienlaikus. Ievērojot šos priekšnoteikumus, iespējams saprast, ka grupas sastāvs fiziskā nozīmē var nesakrist ar grupas reprezentāciju, tas ir, par vieniem un tiem pašiem cilvēkiem iespējams domāt, izmantojot dažādas prototipiskas īpašības.

Kad indivīds apzinās un pieļauj, ka viņa dažādās iekšgrupas nepārklājas pilnībā, subjektīvā sociālās identitātes struktūra ietver indivīdus, kuri savstarpēji atšķiras, un līdz ar to kļūst sarežģītāka. Ja grupu identitātes nesaplūst, ir dažādi veidi, kā indivīds var strukturēt savu uztveri par iekšgrupām, lai saskaņotu savstarpēji konkurējošas iespējas definēt savu sociālo „Es”. Rokasa un Brūvere ir analizējušas četrus alternatīvus identitātes struktūras veidus, kuri atspoguļo dažādus veidus, kā attiecības starp multiplām iekšgrupām var tikt subjektīvi atspoguļotas (Roccas & Brewer, 2002).

Pārklāšanās (*intersection*) – veids, kā, pastāvot vienlaikus vairākām sociālām identitātēm, saglabāt vienotas iekšgrupas priekšstatu. Iekšgrupa tiek definēta kā sektors, kurā pārklājas visas multiplās grupas piederības (piemēram, sieviete juriste savu primāro sociālo identitāti var definēt kā profesijas un dzimuma kombināciju, identitāti, kurā viņa būs vienota tikai ar citām sievietēm juristēm) (Hewstone, Islam & Judd, 1993).

Pārsvars (*dominance*) – konkurējošās sociālās identitātes tiek saskaņotas, izvēloties vienu primāro grupas identifikāciju, kurai visas pārējās grupas identitātes tiek pakļautas (Urban & Miller, 1998). Piemēram, sieviete juriste, kura par primāro izvēlas profesionālo identitāti, uztver visus juristus kā savas grupas biedrus. Tas, ka viņa ir sieviete, vienkārši apraksta, kāda juriste viņa ir, kas viņu padara līdzīgu vai mazāk līdzīgu citiem iekšgrupas dalībniekiem, bet viņas sociālā identitāte netiek attiecināta uz sievietēm kopumā. Iekšgrupu veido tie, kuriem ir vienota identitāte primārajā kategorijā, pārējās kategorijas vairs nekalpo kā sociālas kategorijas, bet kā indivīdu raksturojoši aspekti, esot primārās grupas dalībniekam. Iekšgrupā tālāka diferenciācija var notikt, balstoties uz citām kopīgām identitātēm – sieviete juriste var justies tuvāka citām sievietēm juristēm, tomēr viņa lielākā mērā ir identificējusies ar citiem juristiem vīriešiem, nevis ar sievietēm, kuras nav juristes.

Sadalīšana (*compartmentalization*) – ja cilvēkam ir svarīga vairāk nekā viena grupas identitāte, tad multiplās identitātes var tikt aktivizētas un izpaustas, izmantojot diferenciācijas un izolācijas procesus. Sadalīšanas gadījumā sociālās identitātes ir atkarīgas no konteksta un atbilstošo situāciju specifikas, tāpēc multiplas nekonverģentas identitātes nekur nepazūd, bet indivīds neaktivizē visas identitātes vienlaikus (Turner et al., 1987). Piemēram, profesionālā identitāte darba laikā var būt veids, kā saprast, vai citi pieder pie iekšgrupas vai ārgrupas, bet dzimums, etniskā vai reliģiskā piederība šajā situācijā netiek aktualizēta. Tai pašā laikā pēc darba mājās reliģiskā vai dzimumidentitātes piederība var kļūt noteicoša. Tomēr var būt situācijas, kad vairāk nekā viena identitāte ir nozīmīga un svarīga (piemēram, darba kontekstā gan dzimums, gan profesija var būt vienādi svarīgi). Šādā situācijā

tie, ar kuriem būs kopīgas abas identitātes, tiks vērtēti pozitīvāk salīdzinājumā ar tiem, ar kuriem kopīga ir tikai viena identitāte, bet vēl negatīvāk tiks vērtēti tie, ar kuriem kopīga nav neviena identitāte.

Sapludināšanas (*merger*) gadījumā grupas, kas nekonverģē, tiek vienlaikus aktualizētas un reizē kļūst par sociālās identitātes pamatu. Kā indivīda iekšgrupas locekļi tiek uztverti visi, kuriem piemīt vismaz viena no cilvēkam svarīgajām identitātēm. Sociālā identitāte šajā gadījumā ir cilvēka identitāšu kombinēta summa (Urban & Miller, 1998). Piemēram, sievietes juristes gadījumā iespējamās situācijas, kurā abas identitātes vienlaikus ir nozīmīgas un svarīgas. Šajā gadījumā vairs nepastāv krasi identitāšu nošķirumi, iekšgrupa kļūst ietverošāka, sadalījums iekšgrupā pretstatā ārgrupai kļūst mazsvarīgs, cilvēki tiek vērtēti vienlīdzīgāk.

Visus četrus multiplo identitāšu struktūras veidus var klasificēt no vienkāršas līdz kompleksai (Tetlock, 1983). Pārklāšanās ir vienkāršākais veids, jo tā samazina sarežģītās un potenciāli pretrunīgas identitātes līdz vienai, citas izslēdzotai identitātei. Pārsvars arī ir uzskatāms par sarežģītību samazinošu identitātes reprezentāciju, jo šajā gadījumā tiek aplāpētas pretrunas starp identitātēm, tiek izmantota vienkārša dihotomiska (iekšgrupa pret ārgrupu) domāšana. Sadalīšanas gadījumā jau var runāt par lielāku sarežģītību identitātes reprezentācijā. Atsevišķās identitātes tiek apzinātas, tām pievērš uzmanību, bet cilvēki tās nemēģina integrēt. Saplūšana ir uzskatāma par augstāko sarežģītības līmeni, jo, to izmantojot, vienlaikus notiek gan identitāšu diferenciācija, gan integrācija. Kopumā pārklāšanās un pārsvars ir salīdzinoši zemas sarežģītības reprezentācijas, bet sadalīšana un sapludināšana uzskatāmas par salīdzinoši sarežģītām reprezentācijām.

Ar sociālās identitātes sarežģītību saistītie mainīgie lielumi

Sociālās identitātes sarežģītība rodas, cilvēkam apzinoties un interpretējot informāciju par grupām, pie kurām viņš pieder. Tas, vai sociālo identitāti kādā konkrētā gadījumā varēs uzskatīt par sarežģītu, ir atkarīgs no diviem nosacījumiem (Tetlock, Skitka & Boettger, 1989; Woike & Aronoff, 1992):

- 1) no vairāku iekšgrupu pastāvēšanas apzināšanās,
- 2) no apziņas, ka multiplās iekšgrupas nav savstarpēji identiskas.

Līdzīgi kā citās kompleksās domāšanas situācijās (sk. Tetlock, Skitka & Boettger, 1989), sociālās identitātes sarežģītība ir atkarīga no situācijas un noturīgām individuālām atšķirībām motivācijā un cilvēku kognitīvajos stilos (Schroder, Driver & Streufert, 1967, pēc Roccas & Brewer, 2002). Atsevišķi indivīdi var gandrīz visu laiku izmantot sarežģītās sociālās identitātes reprezentācijas, un šiem cilvēkiem domāšana integrētās kategorijās var kļūt automātiska, tāda, kam nav nepieciešami kognitīvie resursi vai gribas piepūle. Taču vairumā gadījumu identitātes sarežģītība ir mainīga, un tas, kurš struktūras veids tiks izmantots, ir atkarīgs no cilvēka motivācijas un pieejamiem kognitīvajiem resursiem.

Lai cilvēki uztvertu citus kā piederīgus pie vienām un tām pašām iekšgrupām, nepieciešams, lai cilvēki uztvertu kādas grupas pārstāvjus kā savstarpēji līdzīgus, kā tādus, kuriem piemīt vienādas īpašības. Piemēram, latviešu vīrietis var domāt par latviešiem kā par tādiem, ko raksturo, viņaprāt, tipiska vīriešu īpašība – fiziska

drosme. Ja cilvēki uzskata, ka vairāku iekšgrupu pamatīpašības vai vērtības ir vienādas, tad ir iespējams domāt par visām iekšgrupām kā par relatīvi homogēnām, vienojošām.

Cits sociālās identitātes izpausmes veids ir indivīda priekšstats par to, cik lielā mērā viņa iekšgrupas veido vieni un tie paši cilvēki. Piemēram, katoļi un itāļi tiek uztverti kā divas grupas, kas gandrīz pilnībā pārklājas, lai gan ļoti daudzi katoļi nav itāļi un daudzi itāļi nav katoļi. Tajos gadījumos, kuros grupu robežas tiek uztvertas kā tādas, kas tikai nedaudz pārklājas, iekšgrupu sastāvs tiek definēts tādā veidā, ka sastāva ziņā tās nepārklājas – vieni un tie paši cilvēki netiek uztverti kā piederīgi pie vairākām iekšgrupām vienlaikus. Summējot tas, kāda būs atsevišķa indivīda uztvertā identitātes sarežģītība, ir atkarīgs no pieredzes un motivācijas, kas ietekmē to, cik lielā mērā cilvēks var lietot (tam ir pieejamas) zināšanas par dažādu grupu īpašībām, lai grupu reprezentācijas būtu lietojamas integrējošā veidā (Higgins, 1996). To, vai indivīdam atmiņā būs pieejami kompleksi priekšstati par identitātēm, nosaka trīs faktoru kopums: sabiedriskās pieredzes sarežģītība, stabilas individuālas atšķirības motivācijā lietot kompleksu informāciju un situācijas faktori, kas var patērēt būtisku uzmanības daļu (Roccas & Brewer, 2002). Aplūkosim visus trīs faktorus pēc kārtas.

Sabiedriskās pieredzes sarežģītība. Cilvēka tiešā pieredze par sabiedrības struktūru (ar draugiem, ģimeni, darba kolēģiem) lielākoties būs vienkāršāka nekā visas Latvijas sabiedrības (Eiropas, pasaules) struktūra. Tā neatspoguļos visu sabiedrībā valdošo sarežģītību. Rezultātā tā pieredze, kas gūta ierobežotā sabiedrībā, sekmē domāšanu, kurā dominē grupu līdzība un pārklāšanās – priekšstats par sociālo identitāti jeb savu iekšgrupu struktūru ir visai vienkāršs. Priekšstati par sarežģītāku sociālo identitāti var veidoties, ja cilvēks nonāk situācijā, kurā viņš apzinās, ka grupas tikai daļēji pārklājas, parasti tā ir situācija, kurā grupu struktūra objektīvi ir sarežģīta. Arī empīriskā pētījumā ir pierādīts, ka cilvēki, kas dzīvo etniski jauktā vidē, lielākā mērā gatavi pieņemt, ka ārgrupas pārstāvji var būt iekšgrupas pārstāvji pēc kādas citas īpašības (Miller, Brewer & Arbuckle, 2009).

Individuālās atšķirības motivācijā. Cilvēkam atmiņā pastāvīgi (hroniski) pieejamā zināšanu struktūra par iekšgrupu var būt pietiekami sarežģīta, un to, vai tas tā ir, lielā mērā noteiks cilvēka spēja pieņemt nenoteiktību (*ambiguity*). Tas ir tāpēc, ka, pastāvot sarežģītam priekšstatam par iekšgrupu, pasaules tēls ir mazāk skaidrs, mazāk noteikts nekā tad, ja priekšstats ir vienkāršs. Ir virkne jēdzienu, kas skaidro cilvēku atšķirīgo spēju pieņemt sarežģītu un neskaidru informāciju: vajadzība pēc noslēgtības (Kruglanski, 1990), neskaidrības orientācija (*uncertainty orientation*, Sorrentino & Roney, 1999), strukturēšanas vajadzība (Neuberg & Newsome, 1993) un nenoteiktības pieļaušana (Norton, 1975).

Situācijas faktori. Situācija var sekmēt noteiktu iekšgrupas īpašību izvirzīšanos uztveres priekšplānā un ietekmēt izziņas spējas. Pat tad, ja šī ietekme nav pastāvīga, vismaz īslaicīga ietekme uz uztverto identitātes sarežģītību var būt vēra ņemama. Pētījumi norāda uz četriem šādiem faktoriem:

- 1) cilvēkiem piemīt tendence pievērst uzmanību tam, kas situācijā dominē, ir atšķirīgs, definēt iekšgrupu tādā veidā, lai tā būtu pēc iespējas atšķirīga (McGuire & McGuire, 1988). Ja grupa ieņems dominējošu lomu, tad šis fakts vienkāršos skatījumu uz pārējām grupām;

- 2) izziņas procesa noslogotība – ja situācija noslogo uzmanības resursus (kā veikt vairākus uzdevumus vienlaikus), tad ir novērojamas grūtības informācijas analīzes un atmiņas procesos (piemēram, Conway, Carroll, Pushkar & Arbuckle, 1996; Osterhouse & Brock, 1970; Petty, Wells & Brock, 1976). Sekas var būt tādas, ka cilvēkam ir apgrūtināta pieeja informācijai, kas nodrošina multiplo identitāšu apzināšanos un īpašību apzināšanos, kas pamato grupu nepārklāšanos;
- 3) stress ietekmē spējas produktīvi izmantot kognitīvos resursus (Wegner & Wenzlaff, 1996), sašaurina uzmanības fokusu (piemēram, Neufeld & McCarty, 1994; Salmela & Ndoye, 1986). Stresa gadījumā cilvēkiem piemīt tendence pievērst uzmanību stimulu centrālajām, vieglāk pamanāmajām īpašībām, bet atstāt novārtā perifērās īpašības. Rezultātā stress var sekmēt gan grupu pārklāšanos, gan līdzību pārspilēšanu;
- 4) kādas iekšgrupas apdraudējums var ietekmēt cilvēka identitātes apzināšanos. Apdraudētā iekšgrupa izceļas attiecībā pret citām identificēšanās iespējām un dominē starp visām iespējamām identitātēm – identificēšanās ar grupām kļūst mazāk nozīmīga, cilvēki vēlas, lai apdraudētā iekšgrupa būtu skaidrāk nodalīta no ārgrupām (Rothberger, 1997).

Tātad hroniska un īslaicīga pieeja priekšstatiem par vienlaicīgu piederību pie multiplām un nekonverģējošām grupām ietekmē sociālās identitātes sarežģītību. Tas nozīmē, ka sociālās identitātes sarežģītība atšķiras gan dažādiem indivīdiem, gan vieniem un tiem pašiem indivīdiem dažādās situācijās. Līdz ar to indivīdiem ar akūtu vai hronisku stresu, tādām negatīvām izpausmēm kā dusmas un satraukums (bet ne skumjas vai laime), ir mazāk pieejami kognitīvie resursi, kuri nepieciešami, lai integrētu priekšstatus par dažādām grupām un pievērstu uzmanību atšķirībām starp grupām, pie kurām cilvēks pieder (Miller, Brewer & Arbuckle, 2009). Samazinātu kognitīvo resursu gadījumā indivīdi sāk lietot viegli pieejamus stereotipus, neanalizējot un kritiski nevērtējot savus spriedumus un attieksmes. Latvijas apstākļos hronisku stresu var radīt nelabvēlīgi sociālekonomiskie apstākļi, ilgstoša radnieku un tuvinieku prombūtne, tiem strādājot ārzemēs, nenoteiktība par nākotnes izredzēm izglītības, nodarbinātības un sociālās aprūpes jomā. Ekonomiskās krīzes apstākļos organizāciju līmenī nenoteiktību rada nestabilais finansējums. Piemēram, izglītības jomas organizācijām nav iespējams veidot stabilus plānus par savām nākotnes finansēm situācijā, kad nav garantijas, ka valsts piešķirtais finansējums tiks saglabāts nemainīgā apjomā. Savukārt dažādas nevalstiskās organizācijas (asociācijas, arodbiedrības un apvienības) pārstāv šo jomu sarunās ar Izglītības un zinātnes ministriju. Ja indivīds vai grupa, ar kuru viņš identificējas, ir apdraudēta (sekmējot nenoteiktību), tad indivīds pievērš pastiprinātu uzmanību apdraudētajai grupai, un pārējās grupas, pie kurām viņš pieder, kļūst mazāk svarīgas. Rezultātā vienkāršojas indivīda sociālā identitāte. Grupas apdraudējums rada papildu stresu, kas vēl vairāk samazina pieeju kognitīvajiem resursiem multiplu nekonverģentu iekšgrupu integrētai uztverei, tāpēc arī tās grupas struktūra, kura indivīdam konkrētajā brīdī ir svarīga, tiks uztverta vienkāršoti. Piemērā izglītības joma ir kompleksa sociāla kategorija, kas sastāv no daudzām savstarpēji nekonverģējošām grupām pēc atsevišķām pazīmēm, piemēram, dažādas augstskolas (kuru „unikalitāte un tradīcijas ir nenovērtējamas” iekšgrupas dalībnieku skatījumā), pirmsskolas izglītības iestādes,

sākumskolas, zinātniskās institūcijas. Rezultātā dažādo iekšgrupu indivīdi ir tendēti reaģēt stereotipiski, bez iekšējas kritikas un tolerances. Katrs indivīds pārstāv vienas šauras iekšgrupas intereses, neredzot kopējo izglītības jomas iekšgrupu struktūru, un par citām grupām domā vienkāršoti un stereotipiski. Tuvākās ārgrupas šajā piemērā būtu citas grupas izglītības jomā, tālākās ārgrupas – grupas no citām sociālām dimensijām, piemēram, uzņēmējdarbības, ārstniecības pakalpojumu jomas. Lai indivīdam pietiktu resursu apzināties gan kopīgo, gan atšķirīgo starp grupām, pie kurām viņš pieder, un līdz ar to sabiedrības grupu atšķirīgumu un tai pašā laikā vienotību, nepieciešams priekšnoteikums ir brīvi kognitīvie (izziņas) resursi un motivācija. Vienkāršas sociālās identitātes struktūras gadījumā indivīdi vieglāk pārņem grupu normas, neanalizējot tās kritiski, un vairāk vadās pēc izplatītiem stereotipiem attiecībā pret citām grupām.

Brūvere (Brewer, 2007) uzskata – lai arī ir ļoti daudz pētījumu par iekšgrupas favorītismu, šis fenomens nav izprasts un bieži ir nepareizi interpretēts gan pētniecības pārskatos, gan psiholoģijas grāmatās. Pētniece raksta, ka starpgrupu attiecības var definēt, izmantojot četrus principus. (1) Cilvēku sociālās grupas dalās iekšgrupās/ārgrupās (sociālās kategorizēšanas princips, Tajfel, 1978). (2) Indivīdi iekšgrupas vērtē pozitīvi un saglabā pozitīvas, uz sadarbību vērstas attiecības ar iekšgrupas pārstāvjiem (iekšgrupas pozitīvisma princips). (3) Iekšgrupas pozitīvismu vairo sociālie salīdzinājumi ar ārgrupām, kuros iekšgrupas īpašības un radītie produkti tiek vērtēti pozitīvāk nekā ārgrupas īpašības un radītie produkti (starpgrupu salīdzināšanas princips). (4) Antagonisms, konflikti un savstarpējs nicinājums raksturo iekšgrupu un ārgrupu attiecības (naidīguma princips pret ārgrupu).

Lielā daļā pētījumu, kuros izmantota sociālās identitātes perspektīva, pieņemts, ka katrs no šiem principiem ietver visus pārējos. Pastāv uzskats, ka iekšgrupas vispār rodas no starpgrupu konfliktiem, t. i., cilvēki apvienojas grupās, lai aizstāvētos pret citām naidīgām grupām (Sumner, 1906 pēc Brewer, 2007). Tomēr pastāv pierādījumi, ka kategorizācija grupās rada iekšgrupas favorītismu, vienlaikus neizraisot naidīgumu pret ārgrupu (piemēram, Brewer, 1979). Minimālo grupu pētījumos (Tajfel et al., 1971), dalot resursus starp grupām, iekšgrupas favorītisms mazinās, ja resursu sadales lēmumi iekļauj sevī arī negatīvu gala iznākumu vai izmaksu sadalījumu starp grupām, t. i., indivīdi atvēl iekšgrupai lielākus ieguvumus salīdzinājumā ar ārgrupu, bet nav gatavi novēlēt ārgrupām ciešanas vai tiešā veidā apdraudēt ārgrupas (Brewer, 1979). Brūvere uzsver, ka cilvēku apvienošanās grupās pastāv cilvēku sociālās dabas dēļ. Bez tam mūsdienās cilvēki ir kļuvuši atkarīgi no grupā pieejamās kolektīvās informācijas un zināšanām, kā arī no cilvēku veidotas vides un infrastruktūras, piemēram, no pilsētām, ceļiem. Sociālā identitāte līdz ar to nerodas tikai no sociālām kategorijām, kuras cēlušās no izziņas procesu noteiktās nepieciešamības kategorizēt, bet arī no cilvēku sociālās nepieciešamības sadarboties grupās, kuru raksturo neizbēgama savstarpējā atkarība (Caporael & Brewer, 1995). Sadarbība grupās notiek pašas sadarbības dēļ, nevis naidīguma dēļ pret ārgrupu vai lai aizsargātos no tās. Lai grupas spētu būt efektīvas sadarbības ziņā, tās nedrīkst būt par mazām vai par lielām.

Optimālā atšķirīguma teorija (Brewer, 1999) skaidro, ka sociālā identitāte realizē vienlaikus divas pretrunīgas cilvēka pamatvajadzības – vajadzību piederēt un vajadzību atšķirties. Cilvēki ir motivēti identificēties ar grupām, kuras piedāvā

optimālo līdzsvaru starp šīm divām vajadzībām. Viena ir vajadzība pēc asimilācijas, vēlme pēc piederības, kas motivē iekļauties sociālās grupās. Otra ir indivīda vajadzība būt atšķirīgam un darbojas pretī pirmajai vajadzībai – saplūst un iekļauties. Kad piederība pie grupas kļūst arvien ietverošāka, t. i., grupa sevī pēc kādas sociālās dimensijas iekļauj arvien vairāk cilvēku, vajadzība pēc asimilācijas ir apmierināta, bet vienlaikus aktivizējas vajadzība pēc atšķirīguma, jo pārāk daudz cilvēku ir līdzīgi. Un pretēji – kad vajadzība pēc atšķirīguma ir apmierināta, vajadzība piederēt/iekļauties pastiprinās. Lai sabalansētu abas vajadzības, indivīds atrod grupu, kura ir atšķirīga no citām. Piederība pie grupas nodrošina vajadzības apmierināšanu pēc iekļaušanās, un grupas atšķirīgums no citām nodrošina vajadzību pēc atšķirīguma.

Veiktajos pētījumos optimāli atšķirīgu minoritāšu grupu dalībnieki ir uzrādījuši lielāku iekšgrupas identifikāciju, lielāku apmierinātību ar iekšgrupām un augstāku pašvērtējumu salīdzinājumā ar vairākuma grupu dalībniekiem, kuru grupas nebija pietiekami optimāli atšķirīgas. Saskaņā ar optimālā atšķirīguma teoriju indivīda piederība pie mazākuma grupas apmierina viņa vajadzību piederēt un vienlaikus rada pietiekamu atšķirīgumu no citiem, turpretī piederība pie vairākuma grupas nodrošina tikai piederību, bet ne pietiekamu atšķirīgumu no citiem. Tāpēc mazākuma grupas locekļiem ir spēcīgāka identifikācija ar grupu, kas ir starpgrupu aizspriedumu nepieciešamais nosacījums, bet ne iemesls. Bet, tā kā mazākuma grupa ir apmierināta ar savu grupu, jo tā apmierina abas vajadzības (piederēt un atšķirties), tad grupas dalībnieki, aizsargājot savu stāvokli, izrāda lielākus starpgrupu aizspriedumus. Vairākuma grupas dalībniekiem ir tendence distancēties no grupas piedāvātās sociālās identitātes, jo tā nenodrošina pietiekamu atšķirīgumu, līdz ar to šīs grupas dalībnieki neizrāda tik lielus starpgrupu aizspriedumus kā mazākuma grupa (Leonardelli & Brewer, 2001). Tāpat, ja grupas dalībnieki uztver abstraktākas kategorijas grupu kā ļoti iekļaujošu, tad indivīdi spēcīgāk identificējas ar apakšgrupām un aktīvi atbalsta starpgrupu aizspriedumus, lai nodrošinātu sev pietiekamu atšķirīgumu, ko nenodrošina iekļaujošā abstraktākas kategorijas grupa. Piemēram, lielā universitātē, kurā universitātes kopējā identitāte tiek uzsvērtā un veicināta, aizspriedumi starp studentiem no dažādiem studiju virzieniem ir lielāki nekā mazākā universitātē vai tādā, kur kopējā universitātes identitāte netiek uzsvērtā (Horsney & Hogg, 1999).

Optimālā atšķirīguma teorija palīdz izprast starpgrupu aizspriedumu procesa dažādo dabu. Sociālās identitātes sarežģītību teorētiski var saistīt ar optimālā atšķirīguma teoriju jaunā līmenī. Izteiktas sociālās identitātes sarežģītības gadījumā indivīds apzinās piederību pie dažādām iekšgrupām dažādās sociālās jomās un apzinās arī šo iekšgrupu savstarpējo atšķirīgumu, kas vienlaikus nodrošina indivīdam gan iekļaušanās, gan atšķirīguma vajadzību apmierināšanu. Līdz ar to indivīds vairs nav tik ļoti atkarīgs no kādas vienas grupas.

Turpmāko pētījumu virzieni

Saskaņā ar Brūveres viedokli līdz nesenam laikam starpgrupu pētījumos indivīda iekšgrupu kompozīcijas uztvere lielā mērā tikusi ignorēta, tāpat kā mazākuma grupu favorītisms attiecībā pret vairākuma grupām vai zemāka statusa grupu izrādītais favorītisms attiecībā pret augstāka statusa grupām (Brewer & Pierce, 2005). Tāpat maz pētīts ir jautājums, kā varas un statusa attiecības starp grupām mijiedarbojas ar

sociālās identitātes sarežģītību, vai ir novērojamas kādas likumsakarības starp varas izjūtu un sociālās identitātes sarežģītību. Pētījumos par varas izjūtu ir atklāts, ka cilvēki ar lielākas varas izjūtu lieto abstraktāku valodu, vairāk dispozicionāla rakstura izteicienus, bet cilvēki ar zemas varas izjūtu fokusē uzmanību uz situāciju, detaļām (Semin & Fiedler, 1989; Smith, Wigboldus & Dijksterhuis, 2008). Vai arī tas būtu saistāms ar sociālās identitātes sarežģītību? Vienkāršas sociālās identitātes gadījumā cilvēki sašaurina uzmanības fokusu uz vienu grupu, situatīvi visnozīmīgāko. Vai augstas varas izjūtas gadījumā atbrīvojas kognitīvie resursi, lai uztvertu iekšgrupu struktūru integrētā veidā? Vai noteiktos apstākļos sociālās identitātes sarežģītība nevarētu kļūt par vienojošu grupas normu, t. i., visiem grupas dalībniekiem sarežģīta vai vienkārša salīdzinājumā ar kādu citu grupu? Tādā gadījumā situatīvie faktori gūtu pārsvaru pār individuālajiem faktoriem. Vai, pastāvot noteiktām grupas vērtībām, piemēram, diversifikācijas vērtībai (Knippenberg van, Haslam & Platow, 2007), neatkarīgi no tā, ka kognitīvie stili cilvēkiem ir dažādi, grupā nesāk dominēt izteikta sociālās identitātes sarežģītība kā vienotas uztveres un uzvedības norma? Ja tas notiek, vai cilvēki nesāk izteikties abstraktākā valodā gan par iekšgrupu, gan ārgrupām? Ja kāda grupa noteiktos apstākļos kopumā ir ar augstāku sociālās identitātes sarežģītību salīdzinājumā ar citu grupu, tad kā mainīsies tās valoda attiecībā pret citām grupām? Ja grupas vienotā vērtība ir sarežģīta sociālā identitāte, t. i., grupas dalībnieki domā integrējošā, kompleksā veidā, kā tas šajā gadījumā ietekmēs šādas grupas reakciju uz dažādām starpgrupu attiecību situācijām? Piemēram, uztvertie ārgrupas draudi attiecībā pret iekšgrupu var izraisīt starpgrupu aizspriedumus (Stephan & Stephan, 2000). Draudi var būt dažādi. Reāli draudi, kuri apdraud iekšgrupas indivīdu dzīvību, labklājību vai varu. Simboliski draudi, kuri var apdraudēt iekšgrupas uzskatus par pasauli un rodas no ārgrupas atšķirīgām vērtībām, morāles normām un uzskatiem. Vai arī trauksme, kura rodas no iekšgrupas indivīdu personīgām bailēm vai diskomforta, saskaroties ar ārgrupu.

Izteiktas sociālās identitātes sarežģītības gadījumā cilvēkam ir iespēja vērst uzmanību no apdraudētās grupas piederības uz citām grupām, tādējādi turpinot apmierināt savas pamatvajadzības pēc atšķirīguma un iekļaušanās. Tas, savukārt, var palīdzēt mazināt stresa līmeni un nesašaurināt uztveri līdz apdraudētās grupas identitātei, līdz ar to nesākt stereotipizēt sevi vienas grupas ietvaros. Šāds scenārijs var ļaut indivīdam skatīties uz situāciju abstraktāk un veidot konstruktīva rakstura sadarbību ar ārgrupu, kura ir apdraudējuma avots, tā vietā, lai automātiski reaģētu uz ārgrupu ar stereotipiskiem aizspriedumiem. Piemēram, latvieši, dažādu vēsturisku iemeslu dēļ juzdamies apdraudēti par savu etnisko identitāti, ilgu laiku stereotipiski reaģēja pret Latvijā dzīvojošiem cittautiešiem un neveidoja uz sadarbību un valsts attīstību vērstas attiecības. Konstruktīvāks attiecību modelis būtu iespējams, ja tautas apziņā blakus latviskai identitātei pastāvētu vēl citas tikpat spēcīgas identitātes, kas vienotu tos ar cittautiešiem vismaz kādā no sociālām dimensijām. Indivīdi, kuri vienlaikus pieder pie grupām ar augstu un zemu statusu, var mainīt identitātes fokusu no zemāka uz augstāka statusa grupām (Roccas, 2003). Izteikta sociālās identitātes sarežģītība var būt viens no iemesliem, kāpēc identifikācija ar stigmatizētām grupām atstāj mazu iespaidu uz psiholoģisko labklājību. Tomēr plaši pētījumi par to, kā izteikta sociālās identitātes sarežģītība ietekmē draudu uztveri un tālāko uzvedības scenāriju, līdz šim nav veikti.

Tātad cilvēki ar sarežģītu sociālo identitātes struktūru uztver savas iekšgrupas integrējošā un vienlaikus diferencējošā veidā, kas mazina stereotipisku, vienkāršotu attieksmi pret ārgrupu pārstāvjiem. Individīda iespējas operēt ar kompleksiem priekšstatiem par identitātēm ietekmē trīs faktoru kopums: sabiedriskās pieredzes sarežģītība, individuālās atšķirības motivācijā un situācijas faktori. Sociālās identitātes sarežģītība prasa pietiekami lielu kognitīvo resursu patēriņu. Maz ir pētīts jautājums, kā vienā un tajā pašā situācijā reaģēs grupa, kurai ir raksturīga augsta sociālās identitātes sarežģītība pretstatā zelai sociālās identitātes sarežģītībai. Tāpat nav pētīta divvirzienu mijiedarbība starp situāciju un sociālās identitātes sarežģītību.

Lai atbildētu uz daļu no šeit izvirzītajiem jautājumiem, ir iespējams veikt vismaz divus eksperimentālus pētījumus. Pirmajā pētījumā doktorantiem divās eksperimentālās grupās tiktu aktualizēta pasniedzēja vai studenta identitāte. Pasniedzēja situācija tiktu raksturota kā tāda, kurā ar studentu saistītu svarīgu jautājumu izšķiršana ir viņa rokās. Savukārt studenta situācija būtu tāda, kurā viņš ir atkarīgs no pasniedzēja. Tiktu pētīta atšķirīgo varas izjūtu ietekme uz abstrakcijas līmeņiem spriedumos un sociālās identitātes sarežģītību. Otrajā eksperimentā dalībniekiem tiktu piedāvāts scenārijs: pastāv veiksmīga interneta avīze, kas tiek tulkota sešās Eiropas valodās, un būtu jāpārdomā iespējamā nākotnes stratēģija – mainīt kaut ko, veidot lokālāka rakstura saturu dažādās valstīs vai neko nemainīt. Vienai eksperimentālajai grupai tika piedāvāta uzņēmuma dibinātāja loma, otrai – uzņēmuma redaktora/darbinieces loma. Tiktu pētīts, kā respondentu varas izjūta pār esošo situāciju ietekmē respondentu spriedumus, gatavojoties vadības sapulcei, un uztveri par Eiropas un Latvijas jauniešu grupu savstarpējo pārklāšanos, tas ir, identitātes sarežģītību. Cerams, ka rezultāti ļaus rast atbildi uz daļu no iepriekš minētajiem jautājumiem. Uz visiem šiem jautājumiem varētu rast atbildi pētījumos jau tuvākajos gados.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Brewer, M. B. (1979) In-Group Bias in the Minimal Intergroup Situation: A Cognitive-Motivational Analysis. *Psychological Bulletin*, 86, 307–324.
- Brewer, M. B. (1999) The Psychology of Prejudice: In-Group Love or Out-Group Hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429–444.
- Brewer, M. B., Pierce, K. P. (2005) Social Identity Complexity and Outgroup Tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 428–437.
- Brewer, M. B. (2007) The Importance of Being We: Human Nature and Intergroup Relations. *American Psychologist*, 62 (8), 728–738.
- Caporael, L. R., Brewer, M. B. (1995) Hierarchical Evolutionary Theory: There Is an Alternative, and It's Not Creationism. *Psychological Inquiry*, 6, 31–34.
- Conway, M., Carroll, J. M., Pushkar, D., Arbuckle, T. (1996) Anticipated Interaction, Individual Differences in Attentional Resources, and Elaboration of Behavior. *Social Cognition*, 14, 338–366.
- Deaux, K. (1996) Social Identification. In: T. E. Higgins, A. W. Kruglanski (Eds.) *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*. New York: Guilford, 777–798.
- Hewstone, M., Islam, M. R., Judd, C. M. (1993) Models of Crossed Categorization and Intergroup Relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 779–793.

- Higgins, T. E. (1996) Knowledge Activation: Accessibility, Applicability, and Salience. In: T. E. Higgins, A. W. Kruglanski (Eds.) *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*. New York: Guilford, 133–168.
- Hornsey, M. J., Hogg, M. A. (1999) Subgroup Differentiation as a Response to an Overly-Inclusive Group: a Test of Optimal Distinctiveness Theory. *European Journal of Social Psychology*, 29, 543–50.
- Knippenberg, D. van, Haslam, S. A., Platow, M. J. (2007) Unity Through Diversity: Value-In-Diversity Beliefs, Work Group Diversity, and Group Identification. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 11 (3), 207–222.
- Kruglanski, A.W. (1990) Motivation for Judging and Knowing: Implications for Causal Attribution. In: E. T. Higgins, R. M. Sorrentino (Eds.) *The Handbook of Motivation and Cognition: Foundations of Social Behavior*. New York: Guilford, vol. 2, 333–368.
- Leonardelli, G., Brewer, M. B. (2001) Minority and Majority Discrimination: When and Why. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37, 468–485.
- McGuire, W. J., McGuire, C. V. (1988) Content and Process in the Experience of Self. In: L. Berkowitz (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*. San Diego, CA: Academic, vol. 21, 97–144.
- Miller, K. P., Brewer, M. B., Ar Buckley, N. L. (2009) Social Identity Complexity: Its Correlates and Antecedents. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12 (1), 79–94.
- Neufeld, R. W. J., McCarty, T. S. (1994) A Formal Analysis of Stressor and Stress-Proneness Effects on Simple Information Processing. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 47, 193–226.
- Neuberg, S., Newsome, J. T. (1993) Personal Need for Structure: Individual Differences in the Desire for Simpler Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 113–131.
- Norton, R. W. (1975) Measurement of Ambiguity Tolerance. *Journal of Personality Assessment*, 39, 607–619.
- Osterhouse, R. A., Brock, T. C. (1970) Distraction Increases Yielding to Propaganda by Inhibiting Counterarguing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 15, 344–358.
- Petty, R. E., Wells, G. L., Brock, T. C. (1976) Distraction Can Enhance or Reduce Yielding to Propaganda: Thought Disruption Versus Effort Justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 874–884.
- Roccas, S. (2003) The Effects of Status on Identification with Multiple Groups. *European Journal of Social Psychology*, 33, 351–366.
- Roccas, S., Brewer, M. B. (2002) Social Identity Complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106.
- Rothgerber, H. (1997) External Intergroup Threat as an Antecedent to Perceptions in In-Group and Out-Group Homogeneity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1206–1212.
- Salmela, J. H., Ndoye, O. D. (1986) Cognitive Distortions During Progressive Exercise. *Perceptual and Motor Skills*, 63, 1067–1072.
- Schroder, H. M., Driver, M. J., Streufert, S. (1967) *Human Information Processing*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Semin, G. R., Fiedler, K. (1989) Relocating Attributional Phenomena within a Language-Cognition Interface: The Case of Actors' and Observers' Perspectives. *European Journal of Social Psychology*, 19, 491–508.

- Smith, E. R. (1998) Mental Representation and Memory. In: D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.) *The Handbook of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill, 4th ed., vol. 1, 391–445.
- Smith, P. K., Wigboldus D. H. J., Dijksterhuis Ap. (2008) Abstract Thinking Increases One's Sense of Power. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 378–385.
- Stephan, W. G., Stephan, C. W. (2000) An Integrated Threat Theory of Prejudice. In: S. Oskamp (Ed.) *Reducing Prejudice and Discrimination*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 23–45.
- Stryker, S., Statham, A. (1985) Symbolic Interaction and Role Theory. In: G. Lindzey, E. Aronson (Eds.) *The Handbook of Social Psychology*. New York: Random House, 311–378.
- Sumner, W. G. (1906) *Folkways*. New York: Ginn.
- Tajfel, H. (1978) Social Categorization, Social Identity and Social Comparison. In: H. Tajfel (Ed.) *Differentiation between Social Groups*. London: Academic Press, 61–76.
- Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., Flament, C. (1971) Social Categorization and Intergroup Behaviour. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 1, Issue 2, 149–178.
- Tetlock, P. E., Skitka, L., Boettger, R. (1989) Social and Cognitive Strategies of Coping with Accountability: Conformity, Complexity, and Bolstering. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 632–641.
- Sorrentino, R. M., Roney, C. (1999) *The Uncertain Mind: Individual Differences in Facing the Unknown*. London: Psychology Press.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., Wetherell, M. S. (1987) *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford, England: Basil Blackwell.
- Urban, L. M., Miller, N. (1998) A Theoretical Analysis of Crossed Categorization Effects: A Meta-Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 894–908.
- Wegner, D. M., Wenzlaff, R. M. (1996) Mental Control. In: T. E. Higgins, A. W. Kruglanski (Eds.) *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*. New York: Guilford, 466–492.
- Woike, B. A., Aronoff, J. (1992) Antecedents of Complex Social Cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 97–104.

Summary

The goal of the paper is to review studies and theories related to the concept of social identity complexity. Using different categorization principles, the concept explains how an individual simultaneously integrates memberships in a number of groups, which is a new approach in contemporary social psychology. The paper analyzes how situational and personality variables influence formation of individual's representations of him- or herself, switching from little to great social identity complexity in relation to perception of oneself and out-groups. The article describes four types of subjective representations of relationships among individual's multiple in-groups: intersection, dominance, compartmentalization, and merger. Future research tasks are defined in the field of inter-group relations on the basis of the concept of social identity complexity; experimental designs for researching them are also outlined.

Keywords: *social identity complexity, in-group, out-group, identification with group.*

Līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim, grupas piederības nozīmīgums un līdera grupas piederība – to ietekme uz uztverto līdera efektivitāti.

Eksperimentāls pētījums

Conformity of a Leader to the Transformational Leadership Behavior Model, Group Membership Salience, and the Leader's Group Membership – Effects on the Perceived Effectiveness of the Leader

Egita Gritāne

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: egita@latnet.lv

Pētījumā pārbaudīts pieņēmums, vai līdera atbilstība grupas prototipiskām īpašībām un līdera atbilstība nominālajai līdera kategorijai (transformatīva līdera uzvedības modelim) vienlīdz labi prognozē uztverto līdera efektivitāti, ja grupas dalībnieku piederība grupai ir nozīmīga vai nav nozīmīga. Hipotēzes pārbaudei tika veikts eksperiments ar $2 \times 2 \times 2$ starpgrupu dizainu, manipulējot 3 neatkarīgos mainīgos: piederības nozīmīgumu grupai, līdera atbilstību transformatīva līdera uzvedības modelim un līdera grupas piederību, t. i., netieši prototipiskumu. Eksperimentā piedalījās augstskolas pirmo un trešo kursu studenti ($n = 82$). Uztvertā līdera efektivitāte un identifikācija ar grupu tika mērīta ar aptaujām, ņemot vērā iepriekšējos pētījumus un līdzīgi veidotās aptaujas (Hains, Hogg & Duck, 1997; Hogg, Hains & Mason, 1998; Duck & Fielding, 1999).

Pētījumā tika pierādīts, ka līdera prototipiskums prognozē līdera uztverto efektivitāti, ja piederība grupai ir nozīmīga, pretstatā situācijai, kad piederība grupai nav nozīmīga. Tāpat apstiprinājās, ka līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim ietekmē uztverto līdera efektivitāti. Nozīmīga piederība grupai nemazināja šo ietekmi. Iemesli analizēti pētījumā.

Atslēgvārdi: uztvertā līdera efektivitāte, sociālā identitāte, paškategorizācija, grupas prototipiskums, transformatīva līderība.

Ievads

Pēdējo divdesmit gadu laikā sociālās psiholoģijas jomā, spēcīgi attīstoties teorijām sociālās izziņas jomā un sociālās identitātes un paškategorizācijas teoriju pieejai, ir veikti daudzi pētījumi par grupu procesiem, starpgrupu fenomeniem un kolektīvo Es (piemēram, Abrams & Hogg, 1998; Moreland, Hogg & Hains, 1994). Tāpat ir atjaunojusies interese par līderības pētījumiem (piemēram, Chemers, 2001;

Lord, Brown & Harvey, 2001), kuri ilgāku laiku tika veikti tikai organizāciju psiholoģijas jomā. Iepriekšējā desmitgadē sociālās identitātes pētījumi ir integrēti organizāciju psiholoģijas jomā (piemēram, Haslam, 2001; Hogg & Terry, 2001; Van Knippenberg & Hogg, 2001). Pēdējie līderības pētījumi sociālās psiholoģijas jomā no sociālās identitātes perspektīvas viedokļa ir radījuši šaubas par mūsdienu organizācijas psiholoģijas līderības pētījumu rezultātiem.

Lai gan mūsdienās lielākajā daļā pētījumu pierādīts, ka *līderība* ir grupās pastāvošu attiecību rezultāts, t. i., līderi eksistē, jo ir sekotāji, un sekotāji eksistē, jo ir līderi (sk. Hollander, 1995), tomēr organizāciju psiholoģijas kontekstā nav plaši attīstīta ideja, ka līderība rodas sociāli kognitīvu procesu rezultātā, kuri ir saistīti ar psiholoģisku piederību grupai. Runājot par līderību, parasti runā par sociālām attiecībām grupā un par cilvēku uzvedības un attieksmju maiņu, pieskaņojot to līdera vīzijai par grupas nākotni, mērķiem un uzdevumiem. Teorētiski un empīriski līderības pētījumi tika uzsākti jau 20. gs. 30. gados. Sākotnēji līderības pētījumu uzmanības centrā bija personības iezīmes, kas atšķir efektīvu līderi no neefektīva līdera, pēc tam – līdera uzvedības kategorijas jeb uzvedības stili kā universāli līdera efektivitātes prognozētāji (piemēram, Stogdill & Coons, 1957). Abām pieejām savstarpēji konfrontējot, tika radīta līderības iespējamību teorija (Fiedler, 1964, 1971 pēc Hogg & van Knippenberg, 2003), kurā uzsvērts, ka līdera efektivitāte ir atkarīga no konkrēta uzvedības stila atbilstības situācijai.

20. gs. 70. un 80. gados sociālajā psiholoģijā pētnieciskās uzmanības centrā atradās atribūcijas procesi, sociālā izziņa (piemēram, Devine, Hamilton & Ostrom, 1994; Fiske & Taylor, 1991), liela mēroga starpgrupu attiecības un cilvēka uzvedības sociālais konteksts (piemēram, Tajfel, 1984). Attiecīgi samazinājās interese par mazo grupu dinamiku, kas līdz šim bija ietekmējusi līderības pētniecību. Mazo grupu procesu un līderības pētījumus pārņēma paralēlās disciplīnas, visspēcīgāk – organizāciju psiholoģija (piemēram, Levine & Moreland, 1990, 1995; Sanna & Parks, 1997). Tādējādi lielākā daļa līderības iespējamību teorijas pētījumu tika veikta nevis sociālajā psiholoģijā, bet organizāciju psiholoģijā (piemēram, Kerr & Jermier, 1978; Vroom & Yetton, 1973 pēc Hogg & Van Knippenberg, 2003).

Izņēmums ir līdera kategorizācijas teorija (Lord & Maher, 1991), kas radās sociālajā psiholoģijā, attīstoties atribūcijas un sociālās izziņas procesu izpētei. Līdera kategorizācijas teorijā tiek skaidrots, ka cilvēkiem ir pieņēmumi, kā līderiem būtu jāuzvedas vispārīgās un konkrētās situācijās. Šie priekšstati ir līderu tipu kognitīvās shēmas, t. i., līderu kategorijas indivīdu priekšstatos tiek uztvertas kā shēmas – abstraktu, vispārinātu personu piemēri, kas darbojas līdzīgi kā citas shēmas (Fiske & Taylor, 1991). Shēma ir „kognitīva struktūra, kas reprezentē zināšanas par kādu konceptu vai stimula veidu, ieskaitot tā atribūtus un attiecības starp šiem atribūtiem” (Hogg & Vaughan, 2005). Pamatojoties uz uztverto atbilstību starp uzvedību vai raksturu un iepriekš eksistējošo līderu kategoriju prototipiskiem atribūtiem, t. i., shēmām, cilvēki tiek kategorizēti kā līderi. Tiklīdz kāds ir kategorizēts jeb uztverts kā līderis, aktualizētā līdera shēma rada tālākus pieņēmumus par šī cilvēka uzvedību. Uztvertā līdera efektivitāte ir atkarīga no personas līdera īpašību atbilstības uztvērēja aktualizētajai līderības shēmai. Līderības shēmas variē pēc to situacionālās iekļautības līmeņa: pakārtotās (*subordinate*) shēmas lietojamas tikai specifiskās situācijās, bet augstākā līmeņa shēmas ir piemērojamas plašam situāciju lokam. Līdera kategorijas

tiek skaidrotas kā nominālas kategorijas, t. i., kā abstraktas kognitīvas piemēru kopas, kurām ir kopīgi atribūti, bet nav reālas eksistences. Tāpat arī šajā teorijā (tāpat kā daudzās citās) līderība tiek uztverta kā individuālas informācijas apstrādes rezultāts, nevis kā strukturāla reālas grupas īpašība vai kā neapzināts vai apzināts psiholoģiskās dalības grupā rezultāts (Hogg & van Knippenberg, 2003).

Jauna pieeja līderības pētījumos parādījās 80. gados, kad uzmanība no līdera efektivitātes pētījumiem tika novirzīta uz harismātisku un transformatīvu līderu pētījumiem, kuros līderi paši spēj mainīt situāciju pretstatā iespējamības līderībai. Šī fokusa maiņa notika ārpus sociālās psiholoģijas. Tika definēta vīzijas līderība (Sashkin, 1988 pēc Alimo-Metcalfe & Alban-Metcalfe, 2001), harismātiskā līderība (Conger, 1989; Conger & Kanungo, 1988; House, 1977 pēc Alimo-Metcalfe & Alban-Metcalfe, 2001) un transformatīvie līderības modeļi (Bass, 1985). Transformatīvas līderības pamatā ir ideja, ka transformatīvs līderis iet tālāk par pamatvajadzību apmierināšanu (Maslow, 1954), iedvesmojot un psiholoģiski iedrošinot darbiniekus augstākai motivācijai. Paralēli organizāciju psiholoģijā bija attīstīta vēl viena pieeja līderībai – LMX līderis (no angļu val. *leader-member exchange*), kas motivē darbiniekus, piedāvājot darbinieka interesēm atbilstošu materiālu, garīgu atalgojumu apmaiņā pret uzdevumu izpildi. Pētījumos par transformatīvo līderības modeli (Bass, Avolio & Goodheim, 1987; Howell & Frost, 1989; Bryman, 1992) ir atklāts, ka transformatīva līdera uzvedība veicina darbinieku darba izpildes kvalitāti un ātrumu, paaugstina darbinieku apmierinātību ar darbu un darba motivāciju, tāpēc tiek secināts, ka līdera atbilstība transformatīvam līderim prognozē līdera efektivitāti. Daudzi pētnieki (piemēram, Howell, Dorfman & Kerr, 1986; Kerr & Jermier, 1978) uzskata, ka vidutāji starp transformatīva līdera ietekmi un organizācijas efektivitāti ir līdera komunikācijas un darba uzdevumu pielāgošana darbinieku personības īpašībām. Taču pētījumos tas netika pierādīts (Podsakoff, MacKenzie & Bommer, 1996). Savukārt citos pētījumos (Spreitzer, 1995; Thomas & Velthouse, 1990) tika pierādīta jauna faktora būtiska loma starp transformatīva līdera uzvedību un organizācijas efektivitāti: psiholoģiska iedrošināšana, tiesību piešķiršana darbiniekiem (no angļu val. *psychological empowerment*).

Līderības pētījumi lielā mērā ir bijuši konfrontācijā starp personības un situatīvo pieeju. Daudzos pētījumos par attiecībām starp personības īpašībām un spēju būt labam līderim tomēr konstatēta vāja korelācija starp personības īpašībām un līderības efektivitāti, un daudzi pētnieki piekrīt, ka personība ir relatīvi vāja līderības prognozētāja (Hains, Hogg, Duck, 1997). To pierāda arī daudzie minētie vidutājfaktori, kuri ir identificēti dažādos iepriekšminētos pētījumos.

Sociālās identitātes un paškategorizācijas teorijas

Sociālās identitātes teorija (Tajfel & Turner, 1979 pēc Hogg & Vaughan, 2005) ir „sociāli kognitīva teorija par piederību grupai un starpgrupu attiecībām, kas ir balstīta uz paškategorizāciju, sociālo salīdzināšanu, un kopīga „Es” definēšanu iekšgrupas vienojošo īpašību terminos un no ārgrupas diferencējošo īpašību terminos” (Hogg & Vaughan, 2005, 408). Cilvēki, veidojot sociālu salīdzinājumu starp grupām, meklē pozitīvu atšķirību *iekšgrupai* (grupa, kurai viņi pieder) salīdzinājumā ar *ārgrupu* (grupa, kurai viņi nepieder), lai iegūtu pozitīvu sociālo identitāti (Haslam, 2001).

Pirms definēt sociālo identitāti H. Tašfels uzsvēra, ka identitātes kognitīvs kritērijs ir, ka indivīdiem būtu jāpiemīt kādai kolektīvai sevis apziņai kā atšķirīgai sociālai realitātei, viņiem būtu jācenšas sevi uztvert un definēt kā grupu, lai pieredzētu kādu kopīgu identitāti (Tajfel & Turner, 1985).

Pieņemot, ka sabiedrība ir hierarhiski strukturēta dažādās sociālās grupās, kuras savstarpēji atšķiras varas un statusa ziņā, piederība pie sociālām kategorijām (lielām grupām, piemēram, nācija; vidējām grupām, piemēram, organizācija; mazām grupām, piemēram, studentu kurss) veido sociālo identitāti – formulējumu par sevi un sevis novērtēšanu attiecībā par to, kas esi, un aprakstu un novērtējumu, ko tas nozīmē. Sociālās identitātes teorija (Tajfel & Turner, 1979, 1985) definē sociālo identitāti kā indivīda sevis koncepta daļas, kas ir atkarīgas no viņa piederības pie grupām vai kategorijām kopā ar šo grupu emocionālajiem, novērtējuma un citiem psiholoģiskajiem korelātiem, t. i., sevis definēšana, kā, piemēram, vīrietis, eiropietis vai rīdzinieks. Teorija pierāda, ka cilvēki ir motivēti novērtēt sevi pozitīvi, un tik tālu, cik viņi sevi definē kādas grupas piederības jēdzienos, viņi būs motivēti novērtēt arī šo grupu pozitīvi, t. i., cilvēki tiecas pēc pozitīvas sociālās identitātes. Tā kā grupas tiek novērtētas salīdzinājumā ar citām grupām, pozitīva sociālā identitāte pieprasa, ka paša grupa (iekšgrupa) būtu pozitīvi atšķirīga no nozīmīgām ārgrupām.

Sociālā identitāte ne tikai raksturo, bet arī norāda piemērotu uzvedību un specifisku taktiku. Tā ir saistīta ar starpgrupu un ar iekšgrupas uzvedību, kuru raksturo etnocentrisms, iekšgrupas favorītisms, starpgrupu atšķirīgums, konformisms, iekšgrupas vienotība un saliedētība un sevis, iekšgrupas dalībnieku un ārgrupas stereotipiska uztvere. Sociālā identitāte ir atšķirīga no personīgās identitātes, kura ir tā sevis koncepta daļa, kas rodas no personības iezīmēm un personīgām, dziļi individuālām attiecībām, kas mums ir ar citiem cilvēkiem (Turner, 1982). Personīgā identitāte nav saistīta ar grupas uzvedību vai uzvedību grupā, tā ir saistīta ar starppersonu vai individuālu uzvedību. Cilvēkiem ir tik daudz personīgo un sociālo identitāšu, cik viņiem ir grupu, ar kurām viņi identificējas, vai tuvu attiecību un dziļi personīgu atribūtu, kuru jēdzienos viņi sevi definē. Sociālās identitātes pieeja mērķtiecīgi nodala sociālo identitāti no personīgās identitātes, lai izvairītos no grupas un iekšgrupas procesu skaidrojumiem personības atribūtu vai starppersonu attiecību jēdzienos. Sociālās identitātes pētnieki ir pārliecināti, ka daudzas sociālās un organizāciju psiholoģijas teorijas par grupu procesiem, tai skaitā par līderību un par starpgrupu attiecībām, ir nepilnīgas tāpēc, ka tās skaidro fenomenus, kombinējot tikai personības predispozīciju un starppersonu attiecības.

Paškategorizācijas teorija (Turner et al., 1987) skaidro, ka cilvēku pārslēgšanās no individuālās psiholoģijas uz grupu psiholoģiju ir skaidrojama ar pārslēgšanos no sevis definēšanas un redzēšanas personīgās identitātes jēdzienos uz sevis definēšanu un redzēšanu kopīgas sociālās identitātes jēdzienos. Cilvēki sociālās kategorijas jeb grupas kognitīvi iztēlojas kā prototipus. Prototips ir daudzšķautņainu atribūtu kopa (uztveres, pārliecību, attieksmju, jūtu, uzvedības), kuras saturs raksturo vienu grupu un atšķir to no nozīmīgas citas grupas. Prototipi atbilst metakontrasta principam – tie maksimāli palielina starpgrupu atšķirības attiecībā pret iekšgrupas dalībnieku savstarpējām atšķirībām, un tādējādi tiek akcentēta iekšgrupas vienotība. Prototipi ir kognitīvi priekšstati par grupu, tādējādi līdzīgi stereotipiem, tomēr no sociālās identitātes perspektīvas prototips ir stereotips tikai tad, ja ir kopīgs visiem grupas

dalībniekiem (Tajfel, 1981 pēc Hogg & Vaughan, 2005). Prototipi ir atkarīgi arī no konteksta. Tas nozīmē, ka konkrēta prototipa saturs mainās atkarībā no iekšgrupas un ārgrupas attiecībām un klātbūtnes (Hogg & Vaughan, 2005).

Līderība sociālās identitātes perspektīvā

M. A. Hogs un S. A. Haslams uzskata, ka grupas nozīme līderības procesu izpētē nav pietiekami ņemta vērā (Hogg, 2001; Haslam, 2001). Sociālās identitātes teorijas kontekstā līderība tiek skaidrota kā iekšgrupas strukturēta īpašība, ko rada piederība grupai. Līderības procesi un šo procesu grupas dalībnieku uztvere sociālās identitātes teorijas skatījumā balstās uz strukturālo grupas diferenciaciju līderos un sekotājos. Ja ir nozīmīga un aktualizēta identifikācija ar grupu, līderim piemītošas prototipiskas vai nozīmīgas iekšgrupas normatīvās īpašības (t. i., būt par prototipisku iekšgrupas dalībnieku) var būt tikpat svarīgas kā stereotipiskas noteikta līderības stila īpašības (t. i., pēc kategorizācijas teorijas būt kongruentam ar nominālās līdera kategorijas shēmu). Tas nozīmē, ka identifikācijai ar grupu ir būtiska loma līderības procesos. Paškategorizācijas teorija un sociālās identitātes teorija attiecina grupas uzvedību uz uztveres depersonalizāciju (t. i., „sevis un citu uztvere un izturēšanās nevis unikālu individuālu personību jēdzienos, bet prototipisku sociālo grupu pārstāvju jēdzienos”, pēc Hogg & Vaughan, 2005, 648), afektu un uzvedību, ko rada sevis un citu kategorizēšana iekšgrupas/ārgrupas atšķirību jēdzienos.

Paškategorizācija transformē „Es” konceptu no individualitātē bāzētas struktūras uz grupas prototipiskumā (t. i., grupas normatīvismā) balstītu struktūru. Tāpēc saskaņā ar Hogu, lai izvairītos no pārpratumiem sociālās identitātes un paškategorizācijas teorijās, runājot par līderību, jēdziens „prototipiskums”, ko lieto līderu kategorizācijas teorijā, tiek aizstāts ar jēdzienu „stereotipiskums”, un jēdziens „prototipiskums” tiks lietots, atsaucoties uz paškategorizācijas teoriju (Hogg, 1992).

Hogs raksta (Hogg, 1992, 1088), ka „līderi ir atsevišķi cilvēki, kuriem piemīt neproporcionāla ietekme pār iekšgrupas dalībnieku attieksmēm, uzvedību un mērķiem”. Grupas līderim ir jābūt cilvēkam, kurš ieņems kontekstuāli visprototipiskāko grupas pozīciju, jo šī būs tā pozīcija, kura iekļaus sevī grupas normatīvās uzvedības veidus, ar kuriem lielākā daļa grupas dalībnieku salīdzina savu uzvedību. Iekšgrupas prototipi ir cieši saistīti ar salīdzināmo kontekstu, t. i., ar tiem cilvēkiem, atribūtiem un kategorijām, kas konkrētā brīdī ir kontekstuāli nozīmīgs pamats sociālās informācijas apstrādei. Saliedētā grupā valda liela vienprātība par grupas prototipu. Tas izraisa grupas vienprātību līdera uztverē un grupas jūtās attiecībā pret līderi, tādēļ šajā gadījumā līderi būs spēcīgāki un dziļāk nostiprinājušies grupā. Grupa ir saliedētāka, ja grupas identitāte kā sociālā kategorija tās dalībniekiem ir aktualizēta un nozīmīga, tādā gadījumā dalībniekiem ir nozīmīga konkrētā grupa un viņi ir spēcīgi identificējušies ar grupu. Mazāk saliedētās grupās nav izteiktas vienprātības par prototipiem, tāpēc pastāv lielākas domstarpības par līdera uztveri un grupas jūtām pret līderi. Rezultātā līderim var būt mazāka vara un viņa pozīcija var būt nestabilāka. Šādā situācijā lielāka loma ir starppersonu attiecībām starp līderi un grupas dalībniekiem un lielāka nozīme var būt tam, ka līdera reālās īpašības saskan ar indivīda priekšstatiem par labu līderi. Tiklīdz kāds ir kategorizēts kā līderis, līderības

shēmas aktivizējas. Shēmas rada papildu pieņēmumus par līdera pozīciju ieņemošās personas personību un uzvedību.

Hoga izveidotā līderības teorija integrē vienā konceptuālā sistēmā daudzus jau iepriekš literatūrā par līderību apskatītus un pētītus jautājumus (Hogg, 2001). Līderiem ir jāievēro grupu normas (Hollander, 1958) un jābūt tipiskiem grupas dalībniekiem (Eagly, Karau & Makhijani, 1995), bet viņiem ir jābūt arī inovatīviem un tādējādi atšķirīgiem (Hollander, 1958). Līderi grupai patīk vairāk, ja viņi ir līdzīgi to sekotājiem (Eagly et al., 1995), cilvēki, kuri ir ieguvuši statusu ar līderību, kļūst pievilcīgāki, un grupas dalībnieki var sistemātiski piedēvēt efektīvas līdera īpašības personai tāpēc, ka viņa ieņem līdera pozīciju (Meindl, Erlich & Dukerich, 1985). Lai gan teorijai ir vairāki savstarpēji saistīti komponenti, pamatā ir viedoklis, pamatots paškategorizācijas teorijā, ka grupas prototipiskumam ir svarīga loma līderībā. Prototipiskiem grupas dalībniekiem ir lielākas izredzes kļūt par līderiem un tikt uztvertiem kā efektīviem līderiem nekā mazāk prototipiskiem grupas dalībniekiem. Fakts, ka grupas prototipiskumam ir svarīga loma līderībā, darbosies tikai situācijā, kad piederība konkrētai grupai tās dalībniekiem būs nozīmīga un aktualizēta. Ja piederība grupai, tātad identifikācija ar grupu, nav aktualizēta un nozīmīga, tad līdera prototipiskumam nebūs tik lielas nozīmes un grupas dalībnieki līderi uztvers vairāk saskaņā ar nominālajām līdera kategorijām.

Šajā darbā pētīts grupas dalībnieku viedoklis par līdera efektivitāti. Sociālās identitātes teorijā līderības pētījumos galvenā uzmanība ir veltīta līdera prototipiskumam, tomēr tiek uzsvērts, ka prototipiskums nav vienīgais līderības pamats. Cilvēki paļaujas arī uz līderu uzvedības vispārīgajām un atsevišķās situācijās specifiskajām shēmām saskaņā ar līderības kategorizācijas teoriju. Arī starppersonu attiecību kvalitāte starp līderi un sekotāju (gan saskaņā ar LMX teoriju, gan ar transformatīvās līderības teoriju) var būt būtisks līdera efektivitātes noteicējs. Kad personīgā identitāte ir nozīmīgāka (aktualizēta) par sociālo identitāti, prototipiskums nav svarīgs atribūts, un līdera efektivitāte būs mazāk atkarīga no prototipiskuma. Tādā situācijā attiecības vairāk nosaka personīgā, nevis sociālā pievilcība (Hogg, 1992), un līdera efektivitātei būtu jābūt vairāk atkarīgai no līdera un sekotāju starppersonu attiecībām. Lai gan paškategorizācija tiešā veidā neietekmē līderu shēmas (saskaņā ar līderības kategorizācijas teoriju), tomēr, grupas dalībai kļūstot psiholoģiski nozīmīgai, līderības shēmām būtu jāklūst relatīvi mazāk ietekmīgām līdera efektivitātes noteikšanā salīdzinājumā ar grupas prototipiskumu.

Pamatnostājas līderības analīzē no sociālās identitātes viedokļa vairākos pētījumos ir testējuši Hogs un viņa domubiedri (Hains, Duck, Fielding, Platow, Van Knippenberg, Van Vugt, De Cremer, Masson u. c.). Laboratorijas pētījumā par līdera uztveri un novērtējumu minimālo nosacījumu un *ad-hoc* grupās tika manipulēts ar trīs neatkarīgiem mainīgajiem (piederības nozīmīgums grupai, grupas prototipiskums un kongruence ar līderības shēmu) $2 \times 2 \times 2$ dizainā (Hains, Hogg & Duck, 1997). Situācijās, kurās piederība grupai bija nozīmīga vai nenozīmīga, studenti šķietami pēc dalībnieku attieksmju sakrītības tika sadalīti mazās diskusiju grupās. Piederības nozīmīgums grupai tika manipulēts instrukcijās, vienmēr vēršoties vai nu pie grupas kopumā, vai individuāli pie katra atsevišķa dalībnieka, liekot viņiem pārdomāt kopīgo vai atšķirīgo grupās starp dalībniekiem un lūdzot atsaukties respondentiem uz sevi kā grupas dalībnieku, lietojot grupu apzīmējošus jēdzienus vai tikai individuālā,

personīgā vārdā, lietojot uz sevi individuāli vērstus jēdzienus. Dalībniekus informēja, ka līderis no grupas ir izvēlēts nejauši. Par līderi sniegtā informācija raksturoja viņu kā grupas prototipisku vai neprototipisku līderi un piedēvēja tādu uzvedības stilu, kas ir kongruents vai nekongruents ar vispārīgu efektīvu līdera shēmu, izmantojot iepriekšēju testu. Atkarīgie mainīgie tika mērīti, gaidot paredzēto diskusiju. Papildus katras manipulācijas pārbaudīšanai tika mērīta arī grupas dalībnieku identifikācija ar grupu. Pētījumā tika pierādīts, ka grupas dalībnieki vairāk identificējās ar grupu, ja piederība grupai tika aktualizēta un bija nozīmīga, un atbalstīja pieņēmumu, ka prototipisks līderis būs daudz efektīvāks nekā neprototipisks līderis. Situācijā, kad piederība grupai nebija nozīmīga, netika konstatēta atšķirība starp prototipiska un neprototipiska līdera uztverto efektivitāti. Lai gan kopumā līderi, kuri bija kongruenti ar līdera shēmu, tika uztverti kā efektīvāki salīdzinājumā ar līderiem, kuru īpašības un uzvedība saskanēja ar indivīda priekšstatiem par labu līderi, tomēr pētījumā tika konstatēts, ka līdera efektivitātes mērīšanas skalas vienā jautājumā – līdera uzvedības prognozēšanā – šis efekts pazuda tad, kad piederība grupai bija nozīmīga. Lai gan līdera sociālā pievilcība atsevišķi netika mērīta, viens jautājums mērīja patiku attiecībā pret līderi, un atbildes šajā jautājumā skaidri parādīja, ka līdera efektivitātes uztvere ir saistīta ar grupas dalībnieku patiku pret līderi, jo viņš ir grupas dalībnieks, kā to arī paredz sociālās identitātes teorija.

Cits pētījums tika veikts jaunizveidotās 13 mācību grupās, kuras bija kopā 3 nedēļas. Grupās radās reāli līderi (Fielding & Hogg, 1997). Katrā grupā bija vidēji 11 cilvēki, sievietes un vīrieši. Dalībnieku viedoklis par līdera atbilstību vispārinātajām labas līderības shēmām, grupas dalības mainīgie un dalībnieku uztvertā līderu efektivitāte tika atkārtoti mērīti 7 līdz 10 dienu intervālā. Kā tika paredzēts, grupas identitāte, uztvertā līdera efektivitāte un sociālā līdera pievilcība laika gaitā pieauga, palielinoties grupas vienotībai un saliedētībai. Savukārt uztvertā līdera efektivitāte bija augstāka, līderim esot prototipiskākam un sociāli pievilcīgākam, un tas bija vairāk izteikts grupas dalībniekiem, kuri bija spēcīgāk identificējušies ar grupu. Līdera atbilstība indivīdu priekšstatiem par efektīvu līderi bija prognozējošs faktors uztvertai līdera efektivitātei, bet to neietekmēja identifikācijas līmenis ar grupu. Vēl divi laboratorijas eksperimenti (Hogg, Hains & Masson, 1998) tika veikti minimālajās grupās ar līdzīgu metodoloģiju kā C. S. Haina, Hoga un J. M. Duka pētījumā (1997). Pētījumos tika konstatēts, ka saliedētākās grupās atbilstība efektīvai līderības shēmai mazāk ietekmē līdera efektivitātes novērtēšanu un grupas prototipiskums vairāk ietekmē līdera efektivitātes novērtēšanu. Šādi rezultāti atkārtojās arī M. J. Platova un D. Van Knippenberga pētījumos (Platow & Van Knippenberg, 2001). Minētie pētnieki tiešā veidā mērīja un manipulēja ar līdera grupas prototipiskumu. Papildus ir veikti pētījumi, kuros tika manipulēts ar līdera grupas prototipiskumu netiešā veidā. Piemēram, līderi, kuri ir iekšgrupas dalībnieki, pēc definīcijas ir prototipiskāki par līderiem, kuri ir ārgrupas dalībnieki (Hogg & Van Knippenberg, 2003). No sociālās identitātes perspektīvas var prognozēt: jo piederība grupai ir vairāk aktualizēta un kļūst nozīmīgāka, jo iekšgrupas līderi tiek uztverti kā efektīvāki salīdzinājumā ar ārgrupas līderiem.

Citā eksperimentā minimālajās grupās tika radītas divas vienlīdzīga statusa apakšgrupas, kas iekļāvās vienā lielākā organizācijā, kopā 328 cilvēki (Duck & Fielding, 1999). Tika mērīts identifikācijas līmenis ar grupu un pēc nejaušības

principa no iekšgrupas vai ārgrupas (vienas apakšgrupas vai otras apakšgrupas) izvēlēta līdera novērtējums. Iekšgrupas līderi tika vairāk atbalstīti nekā ārgrupas līderi. Tā kā iekšgrupas līderi iekšgrupas dalībnieku skatījumā ir prototipiskāki grupas pārstāvji nekā ārgrupas līderi, varēja secināt, ka šie rezultāti netieši atbalsta sociālās identitātes teoriju par to, ka grupas dalībnieku skatījumā līdera prototipiskums būtiski ietekmē līdera efektivitātes uztveri. Jo identifikācija ar grupu bija spēcīgāka, jo iekšgrupas līderis tika vairāk atbalstīts nekā ārgrupas līderis, t. i., jo lielāks bija grupas dalībnieka identifikācijas līmenis ar grupu, jo lielāku ietekmi uz līdera efektivitātes novērtējumu atstāja līdera atbilstība grupas prototipiskām īpašībām – iekšgrupas vai ārgrupas līderis.

Šī pētījuma uzmanības centrā ir līdera efektivitāte. Pirmkārt, starpgrupu kontekstā tika pētīta līdera prototipiskuma ietekme uz uztverto līdera efektivitāti. Prototipiskums tika manipulēts netieši. Nejauši izvēlēts iekšgrupas dalībnieks bija prototipiskāks nekā nejauši izvēlēts ārgrupas dalībnieks. Atkārtoti tika pētīts, kā dalībnieku piederības nozīmīgums grupai mijiedarbojas ar prototipiskuma ietekmi uz līdera efektivitātes novērtējumu. Otrkārt, tika pētīts, kā līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim ietekmē uztverto līdera efektivitāti. Saskaņā ar B. Basa teoriju (Bass, Avolio & Goodheim, 1987) transformatīvs līderis tāds ir savu personības iezīmju un uzvedības stila dēļ. Ja transformatīvs līderis tiek uztverts kā efektīvs līderis, tad var pieņemt, ka eksistē nominālā līdera kategorija, kas raksturo vispārīgu efektīvu līderi līdzīgi, kā to ir aprakstījis Bass. Tiesa, Bass nav ņēmis vērā sociālās identitātes pieejas argumentus: piederības nozīmīguma grupai, prototipiskuma un atribūcijas ietekmi uz līderības procesiem. No sociālās identitātes teorijas un līdzšinējiem pētījumiem izriet, ka ārgrupas transformatīvs līderis atstās pozitīvu iespaidu uz līdera efektivitātes novērtējumu, ja būs zems dalībnieku grupas piederības nozīmīguma līmenis. Savukārt, ja transformatīvs līderis ir iekšgrupas dalībnieks, arī ar augstu dalībnieku grupas piederības nozīmīguma līmeni līderis tiks uzskatīts par grupas prototipiskāku dalībnieku nekā ārgrupas līderis un tiks vērtēts pozitīvāk.

Tātad galvenie pētījuma jautājumi ir par līdera prototipiskuma ietekmi uz uztverto līdera efektivitāti un par līdera atbilstības transformatīva līdera uzvedības modelim ietekmi uz uztverto līdera efektivitāti situācijās, kurās piederība grupai tās dalībniekiem ir vai nav nozīmīga. Pētījumā ir izvirzītas 4 hipotēzes.

H1: situācijā, kurā piederība grupai ir nozīmīga, līdera grupas prototipiskums kļūst par būtisku pamatu līdera efektivitātes novērtēšanā, t. i., prototipisks jeb iekšgrupas līderis tiek uztverts kā efektīvāks salīdzinājumā ar neprototipisku jeb ārgrupas līderi.

H2: situācijā, kurā piederība grupai nav nozīmīga, līdera grupas prototipiskums būtiski neietekmē līdera efektivitātes vērtējumu, t. i., prototipisks jeb iekšgrupas un neprototipisks jeb ārgrupas līderis tiek uztverti līdzīgi.

H3: situācijā, kurā piederība grupai nav nozīmīga, līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim kļūst par pamatu līdera efektivitātes novērtēšanā neatkarīgi no tā, vai līderis nāk no iekšgrupas vai ārgrupas.

H4: situācijā, kurā piederība grupai ir nozīmīga, līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim kļūs par pamatu līdera efektivitātes novērtēšanā tikai

ārgrupas līderu gadījumos. Iekšgrupas līderu gadījumos gan prototipisks jeb iekšgrupas līderis, gan transformatīvam līderim atbilstošs iekšgrupas līderis tiek uzverti līdzīgi efektīvi.

Metode

Pētījuma dalībnieki bija 37 pirmā un trešā kursa studenti no Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskolas vakara nodaļas (turpmāk – pirmā grupa) un 45 pirmā kursa studenti no LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes dienas nodaļas (turpmāk – otrā grupa).

Eksperimentālā pētījumā ar starpgrupu dizainu $2 \times 2 \times 2$ tika manipulēts ar 3 neatkarīgiem mainīgumiem:

- 1) piederības nozīmīgums grupai – piederība grupai ir nozīmīga vai nav nozīmīga,
- 2) līdera piederība grupai, netieši līdera prototipiskums attiecībā pret grupu: iekšgrupas vai ārgrupas līderis,
- 3) līdera veids: līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim vai nejausi izvēlēts līderis.

Minēto mainīgo manipulāciju kombinācijas veidoja astoņas eksperimentālās grupas.

Atkarīgais mainīgais bija grupas dalībnieku uzvertā līdera efektivitāte. Pārbaudot manipulācijas efektivitāti ar grupas piederības nozīmīguma līmeni, tika mērīts arī dalībnieku identifikācijas līmenis ar grupu.

Dati no pirmās un otrās grupas tika vākti atsevišķi, abas reizes pētījuma dalībniekus sadalot 8 eksperimentālās grupās pēc nejaušības principa. Abām grupām atsevišķi tika pārbaudīta manipulācijas efektivitāte ar grupas identifikācijas līmeni. Pārējie dati tika analizēti kopā. Gan pirmās, gan otrās grupas pētījuma dalībnieki tika informēti, ka Latvijā pētnieku grupa sadarībā ar Latvijas Universitāti un Studentu asociāciju veic pētījumu par studentu studiju un dzīves kvalitāti. Papildus tika sniegta informācija, ka šis ir kvalitatīvais pētījums, tāpēc studenti izlozē tika sadalīti diskusiju grupās. Iepriekš apmācīti instruktori aizveda studentu grupas uz dažādām telpām. Grupās, kurās piederība grupai bija nozīmīga, studenti tika sasēdināti aplī, grupās, kurās piederība grupai bija nenožīmīga, – solos pa vienam. Instruktori lūdza grupu dalībniekus vispirms aizpildīt anketas un tad uzaicināt līderus uzsākt grupu diskusiju.

Ja dalībnieks piederēja pie grupas, kurā piederība grupai ir nozīmīga, tad bija jāuzraksta „trīs lietas (piemēram, kādas vērtības, attieksmes, viedokļi, hobiji, intereses utt.), par kurām domājot, jūs izjūtat vienotību ar šo studentu grupu” un „trīs tikai jūsu studentu grupai raksturīgas īpašības, kuras jūsu grupu padara unikālu un atšķirīgu no LU Fizikas un matemātikas fakultātes studentiem”. Kā ārgrupa tika aktualizēta LU Fizikas un matemātikas fakultātes studenti. Ar pirmo jautājumu tika aktualizēta piederība grupai un grupas identitāte. Ar otro jautājumu grupas identitāte vēl tika pastiprināta un aktualizēta starpgrupu kontekstā. Turpmākā anketas tekstā dalībnieki, kuriem piederība grupai bija nozīmīga, tika uzrunāti kā grupas dalībnieki un tika lūgts paust viedokli kā grupas dalībniekam. Ja dalībnieks piederēja pie grupas,

kurā piederība grupai nav nozīmīga, tad studenti anketās tika uzrunāti individuāli un tika lūgts viņu personīgais viedoklis. Bija arī jāuzraksta „trīs lietas (piemēram, kādas vērtības, attieksmes, viedokļi, hobiji, intereses utt.), kuras jūs padara par unikālu personību, atšķirīgu no jebkura klātesošā studenta” un „trīs lietas, kuras jums ir svarīgas, lai jūs dzīvī vē justos labi kā individualitāte un personība”. Ar pirmo jautājumu tika aktualizēta personīgā identitāte, uzsverot starppersonu atšķirības. Ar otro jautājumu tika padziļināta koncentrēšanās uz personīgo identitāti. Manipulācijas efektivitāte tika pārbaudīta, mērot grupu dalībnieku identifikācijas līmeni ar grupu. Aptauja tika veidota līdzīgi citiem pētījumiem, un tajā bija 8 jautājumi, piemēram, „Cik lielā mērā jūs jūtaties kā daļa no šīs grupas?”, „Cik lielā mērā jūs izjūtat šo grupu kā sev nozīmīgu?”, „Cik lielā mērā jums kopumā patīk pārējie grupas dalībnieki?” (Hains, Hogg & Duck, 1997; Hogg, Hains & Mason, 1998; Duck & Fielding, 1999). Atbilžu skala bija no 1 līdz 9, kur 1 – „pilnīgi nemaz”, 9 – „ļoti lielā mērā”; aptaujas rezultāts bija atbilžu vidējais punktu skaits.

Ar līdera prototipiskumu tika manipulēts, informējot, ka vai nu diskusijas līderis tiks izvēlēts no „klātesošajiem” jeb „būs viens no grupas dalībniekiem”, vai ka „arī Latvijas Universitātes Fizikas un matemātikas fakultātē tiek veikts līdzīgs pētījums un no šīs fakultātes studentiem tika izvēlēts viens students”. Tādējādi tika pateikts, ka līderis nāks no iekšgrupas vai ārgrupas, un tā ir netieša manipulācija ar prototipiskumu. Līdera atbilstība transformatīvam līderim tika manipulēta, informējot, ka par diskusijas līderi izvēlēšies to studentu, kurš vislabāk atbilst šādam raksturojumam: viņš iedvesmo, atbalsta un virza, iedrošina uz kritisku un stratēģisku domāšanu, spēj attīstīt dalībnieku potenciālu, labi precīzē pilnvaru robežas un iesaista dalībniekus lēmumu pieņemšanā, kā arī piešķir tiesības grupai pieņemt lēmumus patstāvīgi un izrāda augstas intelektuālas spējas, redz kopējo ainu, viņš izrāda izlēmību, noteiktību un pārliecību, kā arī atklātību, godīgumu un uzticēšanos kolēģiem, rīkojas tā, lai būtu citiem pieejams un atvērts, uzklaua un izrāda patiesas rūpes par citiem. Nejauši izvēlēti līderi tika paredzēti vienkārši izlozēt vai pateikt, ka viņš jau ir nejauši izvēlēts no ārgrupas un gaida, kad viņu ieaicinās telpā vadīt grupas diskusiju. Pēc šīm manipulācijām tika veikta atkarīgā mainīgā – uztvertā līdera efektivitātes – mērījums. Pirms tiek uzaicināts vai noteikts, kurš būs grupas diskusijas līderis, tika lūgts prognozēt, kāds šis students būs kā līderis gaidāmajai grupas diskusijai. Pēc iepriekš veiktajiem pētījumiem mērīšanai tika izveidota uztvertās līdera efektivitātes noteikšanas aptauja ar 10 jautājumiem, piemēram, „Cik lielā mērā diskusijas vadītājam piemīt labs līdera īpašības?”, „Cik lielā mērā jums patīk diskusijas vadītājs kā līderis?”, „Cik lielā mērā diskusijas vadītājs būs efektīvs līderis?”, „Cik lielā mērā jūs sagaidāt, ka diskusijas vadītājam kā grupas līderim būs ietekme uz jums?” (Hains, Hogg & Duck, 1997; Hogg, Hains & Mason, 1998; Duck & Fielding, 1999). Atbilžu skala bija no 1 līdz 9, kur 1 – „pilnīgi nemaz”, 9 – „ļoti lielā mērā”, un aptaujas rezultāts bija atbilžu vidējais punktu skaits.

Kad pēdējais dalībnieks bija aizpildījis anketu, asistents uzrunāja grupu tā, it kā līderi tūlīt noteiks vai ievēdīs, vērojot grupas reakciju, lai kontrolētu, vai grupa ticējusi notiekošajam. Pēc tam asistents atklāja grupai patiesos pētījuma nolūkus un pateicās par dalību pētījumā. Katrā grupā bija vismaz viens kritiski noskaņots grupas dalībnieks, bet neviens dalībnieks nebija nojautis patiesos pētījuma mērķus, un visi bija gaidījuši reālu grupas diskusiju.

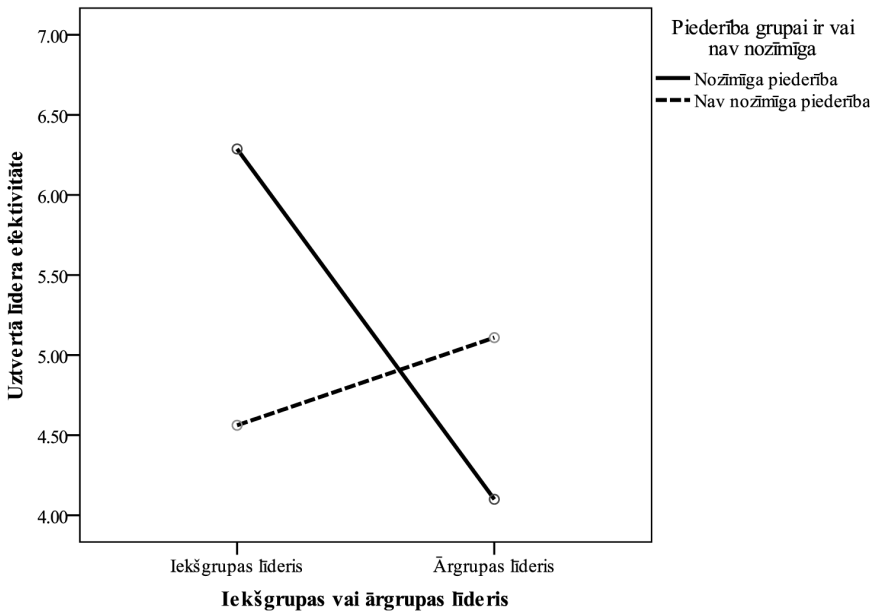
Rezultāti

Aptaujas skalu iekšējā ticamība eksperimentā bija augsta: identifikācijas ar grupu līmeņa noteikšanas aptaujai $\alpha = 0,83$, $n = 82$, un uztvertās līdera efektivitātes noteikšanas aptaujai $\alpha = 0,85$, $n = 82$. Manipulācija ar dalībnieku grupas piederības nozīmīguma līmeni bija veiksmīga abās dalībnieku grupās. Pirmajā grupā dalībnieki, kuru piederība grupai nebija nozīmīga, uzrādīja statistiski nozīmīgi zemāku identifikācijas līmeni ar grupu ($M = 4,45$, $SE = 0,3$) nekā dalībnieki, kuru piederība grupai bija nozīmīga ($M = 5,47$, $SE = 0,31$), $t(35) = -2,31$, $p < 0,05$, $n = 37$. Arī otrajā grupā dalībnieki, kuru piederība grupai nebija nozīmīga, uzrādīja statistiski nozīmīgi zemāku identifikācijas līmeni ar grupu ($M = 4,39$, $SE = 0,32$) nekā dalībnieki, kuru piederība grupai bija nozīmīga ($M = 5,52$, $SE = 0,33$), $t(42) = -2,37$, $p < 0,05$, $n = 45$. Turpmāk abas grupas tika analizētas kopā, lai nodrošinātu nepieciešamo dalībnieku skaitu katrā eksperimentālā grupā, t. i., ne mazāk kā 10 katrā.

Lai noskaidrotu 3 faktoru – piederības nozīmīguma grupā, iekšgrupas vai ārgrupas līdera, nejausi izvēlēta līdera vai līdera, kurš atbilst transformatīva līdera uzvedības modelim – neatkarīgu ietekmi (*main effect*) uz uztverto līdera efektivitāti un trīs faktoru savstarpējās mijiedarbības ietekmi uz uztverto līdera efektivitāti, tika veikta trīs faktoru dispersiju analīze (ANOVA). Analīze parāda, ka visi trīs neatkarīgie mainīgie katrs atsevišķi atstāj nozīmīgu, neatkarīgu ietekmi uz to, kā dalībnieki uztver līdera efektivitāti. Līdera atbilstība transformatīva līdera modelim pretstatā nejausi izvēlētam līderim būtiski ietekmē uztvertā līdera efektivitāti ($F(1,7) = 20,45$, $p < 0,05$). Līdera grupas piederība – iekšgrupas vai ārgrupas – arī atstāj neatkarīgu statistiski nozīmīgu ietekmi uz līdera efektivitātes uztveri ($F(1,7) = 7,33$, $p < 0,05$). Arī piederības grupā nozīmīguma līmenis – vai piederība grupai ir nozīmīga vai nē – būtiski ietekmē uztvertā līdera efektivitāti ($F(1,7) = 11,43$, $p < 0,05$).

Analizējot katru divu faktoru mijiedarbības ietekmi uz līdera efektivitātes uztveri, atklājas, ka grupas piederības nozīmīga līmeņa mijiedarbība ar līdera izcelsmi – iekšgrupas vai ārgrupas līderis – būtiski ietekmē uztverto līdera efektivitāti ($F(1,7) = 12,95$, $p < 0,05$). Tas atspoguļots 1.attēlā.

Veiktais *post-hoc Bonferroni* tests parāda statistiski nozīmīgas līdera uztvertā efektivitātes līmeņa atšķirības (MD (grupu vidējo starpība) = 2,19, SE (standartklūda) = 0,42, $p < 0,01$) grupās ar nozīmīgu piederību grupai situācijā, kurā līderis ir nejausi izvēlēts no iekšgrupas vai ārgrupas. Tātad situācijā, kurā piederība grupai bija nozīmīga, līdera efektivitāte tika uztverta kā būtiski augstāka, ja līderis tika nejausi izvēlēts no iekšgrupas pretstatā nejausi izvēlētam līderim no ārgrupas, kas apstiprina hipotēzi H1. Savukārt situācijās, kad piederība grupai nebija nozīmīga, nav novērojama statistiski nozīmīga atšķirība uztvertā līdera efektivitātes līmenī atkarībā no tā, vai līderis ir nejausi izvēlēts no iekšgrupas vai ārgrupas ($MD = -0,55$, $SE = 0,41$, $p > 0,05$). Tātad situācijās, kad piederība grupai nebija nozīmīga, līdera uztvertā efektivitāte tika novērtēta līdzīgi neatkarīgi no tā, vai līderis tika nejausi izvēlēts no iekšgrupas vai ārgrupas, kas apstiprina hipotēzi H2. Papildus analizējot nejausi izvēlētus iekšgrupas līderus, līderis tika uztverts kā efektīvāks situācijā, kad piederība grupai bija nozīmīga, pretstatā nenozīmīgai piederībai grupā ($MD = 1,72$, $SE = 0,42$, $p < 0,05$).

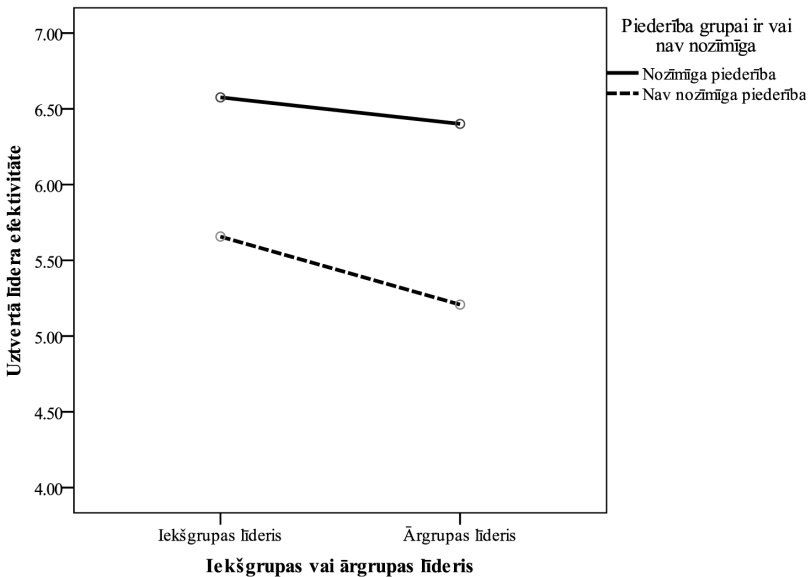

1. attēls. Nejauši izvēlēta līdera uztvertās efektivitātes aprēķinātās aritmētisko vidējo vērtības, mijiedarbojoties piederības grupai nozīmīgumam un līdera izcelsmei: iekšgrupas pretstatā ārgrupām

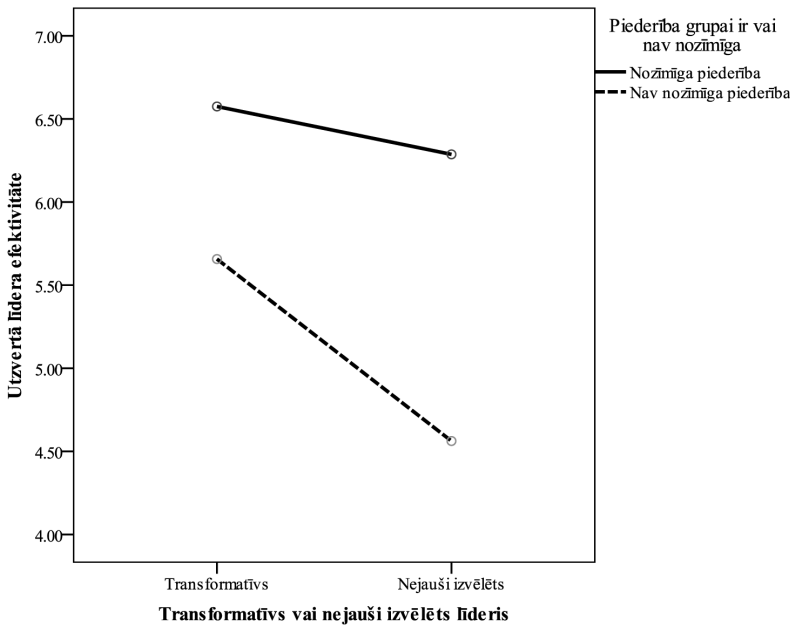
Piederības grupai nozīmīguma vai nenozīmīguma mijiedarbība ar līdera atbilstību transformatīva līdera uzvedības modelim vai nejauši izvēlētam līderim nozīmīgi neietekmē līdera efektivitātes uztveri ($F(1,7) = 2,78, p > 0,05$). Līdzīgi arī līdera izcelsmes grupas (iekšgrupas vai ārgrupas) līdera mijiedarbība ar līdera veidu – atbilstošu transformatīva līdera uzvedības modelim vai nejauši izvēlētam līderim – būtiski neietekmē līdera efektivitātes uztveri ($F(1,7) = 1,48, p > 0,23$).

Taču visu trīs minēto faktoru mijiedarbība būtiski ietekmē līdera efektivitātes uztveri ($F(1,7) = 12,95, p < 0,01$).

Uztvertā līdera efektivitāte ir līdzīga neatkarīgi no tā, vai līderis nāk no iekšgrupas vai ārgrupas situācijā, kad piederība grupai nav nozīmīga un līderis atbilst transformatīva līdera uzvedības modelim ($MD = 0,45, SE = 0,42, p > 0,05$). Bez tam no ārgrupas nākoša transformatīva līdera uzvedības modelim atbilstoša līdera uztvertā efektivitāte ir līdzīga situācijās, kad piederība grupai ir vai nav nozīmīga ($MD = 1,19, SE = 0,41, p > 0,05$). Līdz ar to trešā hipotēze, ka situācijā, kad piederība grupai nav nozīmīga, līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim kļūst par pamatu līdera efektivitātes novērtēšanā neatkarīgi no tā, vai līderis nāk no iekšgrupas vai ārgrupas (sk. 1. un 2. att.), ir apstiprinājies.

2. attēls. Transformatīvam uzvedības modelim atbilstoša līdera uztvertās efektivitātes aprēķinātās aritmētisko vidējo vērtības, mijiedarbojoties piederības grupai nozīmīgumam un līdera izcelsmei: iekšgrupas pretstatā ārgrupām

3. attēls. Iekšgrupas līderu uztvertās līdera efektivitātes aprēķinātās aritmētisko vidējo vērtības, mijiedarbojoties faktoriem: līdera veids (atbilstošs transformatīva līdera uzvedības modelim vai nejauci izvēlēts) un piederības grupai nozīmīgums (nozīmīga vai nenozīmīga piederība)

Savukārt, ja piederība grupai ir nozīmīga, tad gan transformatīvam līdera modelim atbilstošs iekšgrupas līderis, gan nejauši izvēlēts iekšgrupas līderis tiek uztverti līdzīgi efektīvi ($MD = 0,92$, $SE = 0,42$, $p > 0,05$). Savukārt, kā redzams 3. attēlā, ja piederība grupai nav nozīmīga, nejauši izvēlēta iekšgrupas līdera uztvertā efektivitāte krietni pazeminās, bet transformatīvā līdera uztvertā efektivitāte būtiski nemainās ($MD = 1,72$, $SE = 0,42$, $p < 0,01$). Tātad ceturta hipotēze, ka situācijā, kurā piederība grupai ir nozīmīga, līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim kļūst par pamatu līdera efektivitātes novērtēšanā tikai ārgrupas līderu gadījumos, bet iekšgrupas līderu gadījumos gan prototipisks jeb iekšgrupas līderis, gan transformatīvam līderim atbilstošs iekšgrupas līderis tiek uztverti kā līdzīgi efektīvi, ir apstiprinājies.

Diskusija

Pētījuma pamata jautājums bija, vai ir noteikti nepieciešama līdera atbilstība kādai nominālai līdera kategorijai, konkrēti – transformatīva līdera uzvedības modelim, lai līderis tiktu uztverts kā efektīvs. Pētījumā iegūtie rezultāti liecina, ka līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim nav vienīgais nosacījums, ar kādu līderis tiek uztverts kā efektīvs. Atbilstoši sociālās identitātes teorijai situācijā, kurā piederība grupai ir nozīmīga un līderis tiek nejauši izvēlēts no iekšgrupas, viņa uztvertā līdera efektivitāte ir līdzīga uztvertajai līdera efektivitātei par iekšgrupas līderi, kurš atbilst transformatīva līdera uzvedības modelim. Tātad situācijā, kurā piederība grupai ir nozīmīga, līdera atbilstība prototipiskiem grupas atribūtiem vienlīdz nozīmīgi ietekmē grupas dalībnieku viedokli par līdera efektivitāti salīdzinājumā ar līdera atbilstību transformatīva līdera uzvedības modelim jeb vienai no efektīva līdera nominālajām kategorijām. Jāsecina: lai gan bieži līderi tiek izvēlēti un novērtēti, ņemot vērā to, vai viņiem piemīt īpašības, kuras atbilst kādai vispārīgai efektīva līdera shēmai, tas var arī nebūt svarīgi, ja vien piederība grupai ir nozīmīga un līderis nāk no iekšgrupas. Pētījums to apstiprina līdzīgi kā Haina, Hoga un Duka pētījums (Hains, Hogg & Duck, 1997).

Savukārt, ja grupas piederība ir nozīmīga, nejauši izvēlēts ārgrupas līderis tika uztverts kā mazāk efektīvs līderis salīdzinājumā ar nejauši izvēlētu iekšgrupas līderi, kā to arī paredz līderības skaidrojumi no sociālās identitātes teorijas skatpunkta. Līdera atbilstība prototipiskiem grupas atribūtiem būtiski ietekmē līdera uztverto efektivitāti ar nosacījumu, ka grupa ir nozīmīga un aktuāla tās dalībniekiem, t. i., dalībnieki ir identificējušies ar grupu un viņu attiecīgā sociālā identitāte ir aktualizēta. Pētījuma rezultāti atbilst arī Duka un Fildinga (1999) un M. Van Vugta un D. De Kremera (1999) pētījumiem par to, kā līdera piederība iekšgrupai vai ārgrupai ietekmē uztverto līdera efektivitāti. Viņu pētījumos tika raksturoti nejauši izvēlēti līderi no iekšgrupas vai ārgrupas viena statusa apakšgrupu gadījumā (Duck & Fielding, 1999; Van Vugt & De Cremer, 1999). Tomēr viņu pētījumā netika analizēts, kas notiek, ja līderis tiek izvēlēts no iekšgrupas vai ārgrupas, bet abos gadījumos viņš atbilst efektīviem līdera stereotipiem jeb nominālajām kategorijām, kā šajā pētījumā līderis atbilst transformatīva līdera uzvedības modelim. Ja līderis ir nejauši izvēlēts, tad gan Duka un Fildinga, gan Van Vugta un De Kremera, gan šajā pētījumā tika pierādīts, ka līdera piederība iekšgrupai vai ārgrupai atkarībā no dalībnieku grupas piederības

nozīmīguma līmeņa ietekmē līdera uztverto efektivitāti, attiecīgi iekšgrupas līderis tiek uztverts kā efektīvāks salīdzinājumā ar ārgrupas līderi.

Transformatīva līdera uzvedības modelim atbilstoša līdera efektivitātes uztvere būtiski neatšķirās, ja līderis nāca no ārgrupas vai iekšgrupas, un grupas piederība bija nozīmīga. Tas liecina, ka līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim kompensēja ārgrupas līdera neatbilstību grupas prototipiskām īpašībām. Šāds kompensējošs efekts varētu būt mazāk novērojams, pieaugot grupas saliedētībai, dalībnieku identifikācijas līmenim ar grupu, grupas vienotībai un atšķirībām ar ārgrupu. Tā kā šis bija eksperimentāls pētījums minimālo nosacījumu grupās, atšķirība starp grupām ar augstu un zemu piederības nozīmīguma līmeni varētu būt mazāka nekā reālā dzīvē. Haina un viņa kolēģu pētījumā līdera stereotipiskuma ietekme bija ievērojami lielāka nekā šajā pētījumā (Hains, Hogg & Duck, 1997). Tas ir skaidrojams ar to, ka viņu pētījumā iepriekš tika noteikts, kas ir grupā izplatītākais efektīva līdera modelis, bet manā pētījumā tika izmantots iepriekš teorētiski definēts modelis, t. i., līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim. Pastāv iespējamība, ka situācijā, kad līderis atbilda transformatīva līdera uzvedības modelim un nāca no ārgrupas, līdera apraksts nebija pretrunā ar potenciālo iekšgrupas prototipisko līderi. Līdera apraksts neietvēra sevī saturiski un kontekstuāli būtiskas lietas: vērtības, mērķus, kas atšķirtu iekšgrupas un ārgrupas līderus. Jāuzsver, ka pētījumā netika pārbaudīts, kā eksperimentālās grupas uztver minēto ārgrupu attiecībā pret sevi statusa ziņā vai cik atšķirīgi no iekšgrupas eksperimenta dalībnieki uztver ārgrupu. Tāpat nekas nav zināms par grupu robežu caurlaidību un to ietekmi uz pētāmajiem fenomeniem. Abām grupām kopēja augstāka līmeņa kategorija ir studenti, un gaidāmās diskusijas temats „Studentu studiju un dzīves kvalitāte” attiecas uz šo augstākā līmeņa kategoriju, nevis apakšgrupu līmeni. Tas ir pētījums viena statusa apakšgrupu gadījumā. Nav ņemti vērā tādi faktori kā „kas notiktu, ja grupas būtu dažādu statusu”, „ja grupas būtu konkurējošas”, „ja grupu robežu caurlaidība būtu minimāla vai ļoti liela”. Visi šie faktori ietekmētu līdera novērtējumu.

Bet tomēr šis pētījums apstiprina Basa pētījumus, ka līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim prognozē līdera efektivitāti (Bass, 1985), tiesa, ar vienu korekciju, proti, lai gan atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim prognozē augstu uztverto līdera efektivitāti, tas nebūt nav vienīgais iespējamais priekšnosacījums efektīvai uztvertai līderībai. Reālajā dzīvē tādas līdera efektivitātes novērtējuma dimensijas kā patika, piekrišana viņa viedoklim u. c. ietekmē arī līdera pārstāvētās idejas un vērtības. Tātad teorētiski var secināt, ja ārgrupas līderis nāk no līdzīga statusa grupas vai nekonkurējošas grupas, vai ideoloģiski līdzīgas grupas, vai organizācijā no augstāka statusa grupas, bet tiek uzsvērti organizācijas kopējie mērķi, tad līdera atbilstība transformatīva vai harismātiska līdera uzvedības modelim varētu kompensēt to, ka līderis nenāk no iekšgrupas. Situācijās, kad ārgrupa ir konkurējoša, ar pretēju ideoloģiju, vai organizācijas gadījumā, ja līderis nāk no augstāka statusa grupas un organizācijā nav uzsvērti kopējie organizācijas mērķi, bet apakšgrupai ir citi iekšēji definēti mērķi (piemēram, ierasta darba rutīna, zināmi neformāli darba jautājumu risināšanas paņēmieni, virsstundu nestrādāšana), līdera atbilstība transformatīvam uzvedības modelim varētu nekompensēt izteikto atšķirību no grupas prototipiskiem atribūtiem citās attieksmju, vērtību, gaidu un uzvedības modeļu dimensijās.

Vēl viens pētījuma ierobežojums ir tas, ka iekšgrupas dalībnieki sevi definē salīdzinājumā ar nozīmīgo ārgrupu, bet nav skaidrs, cik pētījuma iekšgrupas dalībniekiem bija nozīmīgas definētās ārgrupas kā pozitīva atšķirīguma pamats.

Pētījumā ir atkārtoti pierādījusies hipotēze, ka prototipiskums ir būtisks pamats līdera uztvertās efektivitātes novērtējumā situācijā, kurā grupas dalībniekiem piederība grupai ir nozīmīga pretstatā situācijai, kurā piederība grupai nav nozīmīga. Pētījumā ir identificēts vispārējs efekts saskaņā ar līdera kategorizācijas teoriju un transformatīvo līderības teoriju, pēc kurām līdera atbilstība transformatīva līdera uzvedības modelim (nominālai līdera kategorijai) prognozē augstu uztverto līdera efektivitāti.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Abrams, D. & Hogg, M. A. (1998). Prospects for research in group processes and intergroup relations. *Group Processes and Intergroup Relations*, 1, 7-20.
- Alimo-Metcalfe, B. & Alban-Metcalfe, R. J. (2001). The development of a new Transformational Leadership Questionnaire. *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, 74, 1-27.
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectations*. New York: Free Press.
- Bass, B., Avolio, B., & Goodheim, L. (1987). Biography and assessment of transformational leadership at the world class level. *Journal of Management*, 13, 7-20.
- Bryman, A. (1992). *Charisma and leadership in organizations*. London: Sage.
- Chemers, M. M. (2001). Leadership effectiveness: An integrative review. In M. A. Hogg & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 376-399). Oxford, UK: Blackwell.
- Conger, J. A. (1989). *The charismatic leader. Behind the mystique of exceptional leadership*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Conger, J. A. & Kanungo, R. N. (1988). Behavioral dimensions of charismatic leadership. In J. A. Conger & R. N. Kanungo (Eds.), *Charismatic leadership: The elusive factor on organizational effectiveness*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Devine, P. G., Hamilton, D. L. & Ostrom, T. M. (Eds.) (1994). *Social cognition: Impact on social psychology*. San Diego, CA: Academic Press.
- Duck, J. M., & Fielding, K. S. (1999). Leaders and sub-groups: One of us or one of them? *Group Processes and Intergroup Relations*, 2, 203-230.
- Eagly, A. H., Karau, S. J. & Makhijani, M. G. (1995). Gender and the effectiveness of leaders: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 117, 125-145.
- Fielding, K. S., Hogg, M. A. (1997). Social Identity, Self-Categorization, and Leadership: A field Study of Small Interactive Groups. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 1, no. 1, 39-51.
- Fiedler, F. E. (1964). A contingency model of leadership effectiveness. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* 1, 149-190. New York: Academic Press.
- Fiedler, F. E. (1971). *Leadership*. Morristown, NJ: General Learning Press.
- Fiske, S. T. & Taylor, S. E. (1991). *Social cognition* (2nd ed.) New York: McGraw-Hill.

- Hains, C. S., Hogg, M. A., Duck, J. M. (1997). Self-Categorization and Leadership: Effects of Group Prototypicality and Leader Stereotypicality. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, no. 10, 1087-1100.
- Haslam, S. A. (2001). *Psychology in organizations: the social identity approach*. London: Sage.
- Hogg, M. A. (1992). *The social psychology of group cohesiveness: From attraction to social identity*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Hogg, M. A., Hains, S. C., & Mason, I. (1998). Identification and leadership in small groups: Salience, frame of reference, and leader stereotypicality effects on leader evaluations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1248-1263.
- Hogg, M. A. (2001). A social identity theory of leadership. *Personality & Social Psychology Review*, 5, no. 3, 184-200.
- Hogg, M. A., Terry, D. J. (2001). *Social Identity Processes in Organizational Contexts*. New York: Taylor & Francis.
- Hogg, M. A., van Knippenberg, D. (2003). Social identity and leadership processes in groups. *Advances in experimental social psychology*, 35, 1-52.
- Hogg, M. A., Vaughan, G. M. (2005). *Social Psychology*. London: Pearson Education Limited.
- Hollander, E. P. (1958). Conformity, status, and idiosyncrasy credit. *Psychological Review*, 65, 117-127.
- Hollander, E. P. (1995). Organizational leadership and followership. In P. Collet & A. Furnham (Eds.), *Social psychology at work: essay in honour of Michael Argyle* (pp. 69-87). London: Routledge.
- House, R. J. (1977). A 1976 theory of charismatic leadership. In J. G. Hunt & L. L. Larson (Eds.), *Leadership: The cutting edge* (pp. 189-207). Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Howell, J. P., Dorfman, P. W., & Kerr, S. (1986). Moderator variables in leadership research. *Academy of Management Review*, 11, 88-102.
- Howell, J. M. & Frost, P. J. (1989). A laboratory study of charismatic leadership. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 43, 243-269.
- Kerr, S. & Jermier, J. M. (1978). Substitutes for leadership: their meaning and measurement. *Organizational Behavior and Human Performance*, 22, 375-403.
- van Knippenberg, D., Hogg, M. A. (Eds.) (2001). *Social identity processes in organizations*. (Special issue of *Group processes and intergroup relations*). London: Sage.
- van Knippenberg, D., Hogg, M. A. (2003). A social identity model of leadership effectiveness in organizations. *Research in Organizational Behaviour*, 25, 243-295.
- Levin, J. M. & Moreland, R. L. (1990). Progress in small group research. *Annual review of Psychology*, 41, 585-634.
- Levin, J. M. & Moreland, R. L. (1995). Group process. In A. Tesser (Ed), *Advanced social psychology* (pp. 419-465). New York: McGraw-Hill.
- Lord, R. G. & Maher, K. J. (1991). *Leadership and information processing: Linking perceptions and performance*. Boston: Unwin Hyman.
- Lord, R. G., Brown, D. J. & Harvey, J. L. (2001). System constraints on leadership perceptions, behavior and influence: An example of connectionist level processes. In M. A. Hogg & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 283-310). Oxford, UK: Blackwell.

- Malsow, A. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper.
- Meindl, J. R., Erlich, S. B. & Dukerich, J. M. (1985). The romance of leadership. *Administrative Science Quarterly*, 30, 78-102.
- Moreland, R. L., Hogg, M. A. & Hains, S. C. (1994). Back to the future: Social psychological research on groups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 30, 527-555.
- Platow, M. J., van Knippenberg, D. (2001). A social identity analysis of leadership endorsement: The effects of leader ingroup prototypicality and distributive intergroup fairness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, no. 11, 1508-1519.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., & Bommer, W. H. (1996). Transformational leadership behaviors and substitutes for leadership as determinants of employee satisfaction, commitment, trust, and organizational citizenship behaviors. *Journal of Management*, 22, 259-298.
- Sanna, L. J. & Parks, C. D. (1997). Group research trends in social and organizational psychology: Whatever happened to intragroup research? *Psychological Science*, 8, 261-267.
- Sashkin, M. (1988). The visionary leader. In J. A. Conger & R. N. Kanungo (Eds.), *Charismatic leadership: The elusive factor in organizational effectiveness* (pp. 122-160). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Spreitzer, G. M. (1995). Psychological empowerment at the workplace: Dimensions, measurement, and validation. *Academy of Management Journal*, 38, 1442-1465.
- Stodgill, R. & Coons, A.E. (Eds.) (1957). *Leader behavior: Its description and measurement*. Columbus, OH: Bureau of Business Research.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H. (1981). Social stereotypes and social groups. In J. C. Turner & H. Giles (Eds.), *Intergroup behaviour* (pp. 144-67). Oxford, UK: Blackwell.
- Tajfel, H. (Ed.) (1984). *The social dimension: European developments in social psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1985). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel and W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall, 7-24.
- Turner, J. C. (1982). Towards a cognitive redefinition of the social group. In H. Tajfel (ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 15-40). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, England: Blackwell.
- Thomas, K. W., & Velthouse, B. A. (1990). Cognitive elements of empowerment: An "interpretive" model of intrinsic task motivation. *Academy of Management Review*, 15, 666-681.
- Triandis, C. H. (1990). *Cross-cultural industrial and organizational psychology*. In C. H. Triandis, M. M. Dunnette, & L. Hough (Eds.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (Vol. 4, pp. 103-172). Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Van Vugt, M. & De Cremer, D. (1999). Leadership in social dilemmas: the effects of group identification on collective actions to provide public goods. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 587-599.

Vroom, V. H., & Yetton, P. N. (1973). *Leadership and decision making*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.

Summary

The study tests the hypothesis that under high group salience, the group prototypicality of a leader determines the perceived effectiveness of the leader similarly as the conformity of the leader to a nominal leader category (to the transformational leadership behavior model), in contrast to the situation when group salience is low. To test the hypothesis, an experiment was conducted by using a $2 \times 2 \times 2$ between-subjects design, in which three independent variables were manipulated: group salience, conformity to the transformational leadership behavior model, and the leader's group membership, i.e. leader prototypicality (indirectly). First- and third-year university students ($N = 82$) took part in the experiment. The perceived effectiveness of a leader and identification with groups were measured with the help of questionnaires designed on the basis of similar questionnaires used in previous studies (Hains, Hogg, & Duck, 1997; Hogg, Hains, & Mason, 1998; Duck & Fielding, 1999).

The study supported the hypothesis that group prototypicality is a significant basis for the perceived leadership effectiveness when a group is salient, in contrast to the situation when a group is non-salient. The study also identified a strong general effect consistent with the leader categorization theory and transformational leadership theory. High group salience did not reduce this effect. Possible explanations are analyzed in the article.

Keywords: *perceived leader effectiveness, social identity, self-categorization, group prototypicality, transformational leadership.*

**Uz augšu, uz vietas, uz leju... Latvijas nākotnes
prognozes jauniešu skatījumā**
*Up, Unchanging, Down... the Future of Latvia According
to Young People*

Aleksandrs Koļesovs

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: *aleksandrs.kolesovs@lu.lv*

Pētījuma mērķis ir paplašināt izpratni par makrolīmeņa konteksta prognožu individuālo konstrukciju, balstoties uz kvalitatīvā pētījuma principiem. Pētījumā piedalījās 160 universitātes studenti, kas rakstīja eseju „Latvijas nākotne” 2004., 2006., 2007., 2008. un 2009. gadā. Satura analīzes rezultātā tika izveidotas 27 kategorijas, kas tika interpretētas kā laika perspektīvas, emocionālā vērtējuma un kontroles konstruktu mijiedarbība augstā un zemā subjektīvās interpretācijas līmenī. Nākotnes prognožu specifika ir saistīta ar politiķu negatīvu novērtējumu, emigrācijas un valsts pastāvēšanas beigu tematu iekļaušanu prognozēs, kas liecina par uzticēšanās un uztvertās stabilitātes trūkumu Latvijas nākotnes sociālajā konstruēšanā.

Atslēgvārdi: nākotnes prognoze, makrolīmeņa konteksts, laika perspektīva, subjektīvā interpretācija.

Ievads

Cilvēka socializācija notiek sociālekonomiskajā un politiskajā kontekstā. Iespējas un ierobežojumi ievirza viņa attīstību un izvēles (Nurmi, 2004), nākotnes plāni tiek veidoti, ņemot vērā sagaidāmās konteksta izmaiņas (Nurmi, 1994). Pētījumos lielāka uzmanība tiek pievērsta indivīda orientācijai uz nākotni (Nurmi, Poole, & Seginer, 1995; Seginer, Vermulst, & Shoyer, 2004) un mazāk tiek analizēta konteksta iekļaušana nākotnes perspektīvā (Cantril, 1965; Zaleski, Chlewinski, & Lens, 1994). Īpaši tas attiecas uz makrokontekstu, jo šī līmeņa izmaiņu ietekmi pastarpina zemāka līmeņa sistēmas, kurās ir iekļauts indivīds (Bronfenbrenner, 1981; Pinquart & Silbereisen, 2004). Šī pētījuma mērķis ir papildināt priekšstatus par makrolīmeņa prognožu individuālo konstrukciju.

Fokusēšanās uz individuālām prognozēm balstās uz kvalitatīvās pētniecības principiem (Cropley, 2002), sociālā konstrukcionisma pieeju (Gergen, 2009) un subjektīvās interpretācijas nozīmi indivīda un konteksta mijiedarbības izpratnē (Little, 2000). Kvalitatīvajā pētniecībā tiek uzsvērts, ka jaunas zināšanas var balstīt uz izpratni par individuālajām konstrukcijām. Piemēram, kopīgas pazīmes individuālajos aprakstos un to interpretācija psiholoģijas jēdzienos ļauj veidot tā sauktās „pamatotās

teorijas” (Corbin & Holt, 2004). Subjektīvās interpretācijas princips uzsver indivīda situācijas redzējuma un tās interpretācijas nozīmi viņa uzvedības izpratnē, jo atšķirīgi indivīdi var dažādi interpretēt līdzīgas situācijas (Ross & Nisbett, 1991). Savukārt sociālajā konstrukcionismā tiek uzsvērts, ka nākotne tiek veidota indivīdu komunikācijā (Gergen, 2009). Tādējādi nākotnes apraksts varētu atklāt nozīmīgas tendences Latvijas nākotnes sociālajā konstruēšanā.

Situāciju Latvijā raksturo izmaiņas, kas notiek pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā. Salīdzinājumā ar vairākām Rietumeiropas valstīm, piemēram, Lielbritāniju, Šveici vai Zviedriju, sociālekonomiskā un politiskā konteksta izmaiņas Latvijā notiek ievērojami straujāk. Neatkarības atgūšana un valsts institūciju atjaunošana, dalība NATO un iestāšanās Eiropas Savienībā, ekonomiskās pārmaiņas un krīze – viss ir noticis tūkstošgadu mijā nepilnu 20 gadu laikā. Tas veido īpašu interesi par subjektīvām nākotnes prognozēm, jo straujas izmaiņas atstāj ietekmi uz indivīda pielāgošanos situācijai. Šo iespaidu var attiecināt uz izmaiņām visos līmeņos – mikroliemeņa, mezolīmeņa un makrolīmeņa kontekstā (Pinquart & Silbereisen, 2004). Tāpēc pagājušā gadsimta 90. gadu pētījuma rezultāti (Zaleski et al., 1994), visticamāk, neatspoguļo mūsdienu indivīda un makrokonteksta mijiedarbības saturu.

Pētījumi par orientāciju uz nākotni atklāj, ka iespējamās makrokonteksta izmaiņas rada vairāk bažu nekā cerību (Nurmi et al., 1995). Šī tendence apstiprinājās arī Latvijas skolēnu nākotnes perspektīvas pētījumā (Koļesovs, 2005). Bažas par izmaiņām Latvijā un pasaulē izteica 33% pētījuma dalībnieku, un tās ieņēma ceturto vietu 17 kategoriju vidū. Savukārt cerības izteica tikai 13% pētījuma dalībnieku. Šī kategorija ieņēma 12. vietu citu cerību kategoriju vidū un netika iekļauta būtisko atšķirību aprēķinos. Gan cerības, gan bažas bija saistītas ar politiskiem, sociālekonomiskiem un ekoloģiskiem procesiem un notikumiem Latvijā, Eiropā un pasaulē. Valsts attīstība, stabilitāte, korupcija, etnisko grupu attiecības un iestāšanās Eiropas Savienībā bija temati, kas piesaistīja skolēnu uzmanību un tika iekļauti nākotnes aprakstos.

Saskaņā ar priekšstatiem par indivīdu nākotnes perspektīvu un tās attīstību dzīves gaitā par būtiskām iespējamo notikumu novērtējumā tiek uzskatītas kauzālās atribūcijas un emocionālie vērtējumi (Nurmi, 1994). Negatīvus makrokonteksta izmaiņu vērtējumus var saistīt ar zemāku kontroli pār notikumiem šajā līmenī, jo pozitīvāki vērtējumi tiek doti notikumiem jomās, kurās kontroles iespējas ir augstākas (izglītība, nodarbošanās), bet negatīvāki vērtējumi tiek piešķirti izmaiņām, kuras ir grūtāk ietekmēt (piemēram, savas veselības novērtējums cilvēkiem vecumgrupā pēc 60 gadiem).

Pozitīvas un negatīvas prognozes ir saistītas arī ar indivīda optimismu un pesimismu. Gan pozitīvs noskaņojums un optimisms (Gervey, Igou, & Trope, 2005; Lench, 2009; Taylor & Armor, 1996), gan pesimisms un depresīvs noskaņojums (Andersen, Spielman, & Bargh, 1992; Sanna, 1996) atspoguļojas sagaidāmo vai iespējamo notikumu novērtējumā. Depresīvs noskaņojums pretstatā pozitīvam noskaņojumam ir saistīts ar lielāku nedrošību par nākotni, zemāku pozitīvu un augstāku negatīvu notikumu iespējamību novērtējumu (Andersen et al., 1992). Gan pesimisms, gan optimisms var tikt uzskatīts par stratēģiju, kas ļauj indivīdam pielāgoties iespējamām izmaiņām un mazināt draudus savai pašcieņai (Sanna, 1996;

Taylor & Armor, 1996). Pielāgošanās bieži vien notiek automātiski (Lench, 2009) un ietekmē jaunas informācijas meklējumus un apstrādi (Gervey et al., 2005).

Pētījumi par nākotnes subjektīvo interpretāciju liecina, ka tuvāko un laikā attālināto notikumu prognozes tiek veidotas atšķirīgi (Nussbaum, Liberman, & Trope, 2006; Trope & Liberman, 2003). Prognozes, kas attiecas uz vēlāko laiku, tiek formulētas vairāk abstraktās kategorijās (augsts subjektīvās interpretācijas līmenis) nekā konkrētās prognozes attiecībā uz tuvāko nākotni (zems subjektīvās interpretācijas līmenis). Vairāk attālināta nākotne tiek vērtēta pozitīvāk salīdzinājumā ar tuvāko nākotni, ja vispārināts notikumu vērtējums ir pozitīvs. Tiek pausta lielāka pārliecība par prognozēm, kas tiek attiecinātas uz vēlāku laiku, kā arī par rezultātiem, kurus var sasniegt vairāk attālinātā nākotnē.

Starpkultūru salīdzinājumi atklāja atšķirības sagaidāmo pārmaiņu novērtējumā (Ji, Nisbett, & Su, 2001). ASV studenti esošās tendences biežāk turpināja lineāri: pieaugums tika turpināts kā pieaugums, bet samazināšanās – kā turpmāka samazināšanās. Pretstatā tam Ķīnas studenti biežāk prognozēja esošās tendences izmaiņas. Pieaugums un samazināšanās tika turpināti, ņemot vērā pretējo tendenci (samazināšanos vai pieaugumu atbilstoši). Lineāras un nelineāras prognozes tika saistītas ar Rietumu un Austrumu kultūras un filozofijas atšķirībām, kad laiks un pārmaiņas tiek uztvertas atbilstoši kā lineāras vai nelineāras (piemēram, cikliskas).

Apkopojot iepriekšējo pētījumu atzinumus, var sagaidīt, ka nākotnes prognozēs tiks iekļauti sociālo, ekonomisko, politisko un ekoloģisko izmaiņu temati. Tiks izteikts iespējamo izmaiņu emocionālais vērtējums, kā arī tiks pausts optimisms vai pesimisms attiecībā uz nākotni. Vērtējumi var tikt attiecināti uz atsevišķām jomām vai uz nākotni kopumā, kā arī uz tuvāko un tālāko nākotni. Turklāt tiks pausti viedokļi par iespējam ietekmēt vai mainīt situāciju. Ir arī pamats sagaidīt, ka tiks izteiktas prognozes par esošo izmaiņu tendenču attīstību un dinamiku.

Jautājums par Latvijas nākotnes apraksta specifiku, kā arī par prognozes kategorijām un to interpretāciju psiholoģijas jēdzienos paliek atklāts.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 160 Latvijas Universitātes studenti. Pētījuma grupas ir secīgas neatkarīgas izlases, kuras veido otrā kursa psiholoģijas bakalaura programmas studenti: 2004. gadā pētījumā piedalījās 21 cilvēks, 2006. gadā $n = 19$, 2007. gadā $n = 27$, 2008. gadā $n = 44$ un 2009. gadā $n = 49$. Dalībnieku vidējais vecums ir 20,4 gadi, $SD = 1,06$. Sievietes veido 88% no izlases. Analīzē tika iekļauti 158 studentu darbi, jo divas esejas tika atšifrētas daļēji.

Izpētes metode

Balstoties uz kvalitatīvās pētniecības principiem (Cropley, 2002), studentiem tika piedāvāts uzrakstīt esēju „Latvijas nākotne”. Papildu jautājumi vai uzdevumi netika uzdoti. Rakstiskā datu ievākšana tika izvēlēta, apsverot iespēju vienlaikus iesaistīt pētījumā vairākus cilvēkus. Atbilde uz tipisko jautājumu: „Ko tieši rakstīt?” bija: „Visu, ko uzskatāt par vajadzīgu. Tā ir Jūsu izvēle.”

Salīdzinājumā ar „Cerību un bažu aptauju”, kas tika izmantota nākotnes perspektīvas pētījumos (Kolesovs, 2005; Nurmi et al., 1995), eseja ļauj paust viedokli par iespējamo nākotni bez nepieciešamības izvēlēties notikumus ar pozitīvu (cerības) un negatīvu (bažas) vērtību. Savukārt „Pasaules problēmu aptauja” (Zaleski et al., 1994) ir strukturētā metode, kurā problēmu saraksts tika piedāvāts ar noteiktu vērtējuma skalu, un pētījuma dalībnieki nevarēja izteikt savas cerības vai cita veida prognozes. Tādējādi esejas rakstīšana paver pētījuma dalībniekiem plašākas iespējas paust savu viedokli, kas ļauj analizēt prognozes konstrukciju.

Procedūra

Esejas tika rakstītas frontāli grupās no 10 līdz 25 cilvēkiem. Tās bija anonīmas, lai veicinātu dalībnieku atklātību. Esejas rakstīšanai tika atvēlētas 10 minūtes un papildus piedāvātas vēl divas minūtes tiem, kas nepaspēja pabeigt rakstīt. Eseju apjoms ir no dažiem teikumiem līdz vairākām rindkopām, bet nesasniedz divas lapuses (A4 formāta lapas).

Rezultāti

Eseju analīzei izmantota satura jeb kontentanalīzes metode (Breakwell, 2006; Cropley, 2002). Par satura vienībām izvēlētas frāzes un vārdi, kas raksturoja nākotnes apraksta konstrukciju. Pirmajā analīzes posmā satura vienības tika apvienotas kategorijās, kuru interpretācija psiholoģijas jēdzienos veikta otrajā rezultātu analīzes posmā. Ņemot vērā to, ka analīze fokusējas uz kategoriju identificēšanu un interpretāciju, netika izvirzīts mērķis pilnībā aprakstīt to savstarpējās attiecības. Vienlaikus tas nenozīmē, ka saistību identifikācija un interpretācija bija pilnībā izslēgta no analīzes. Tādējādi pētījuma rezultātu analīzē lietota tā sauktā kvalitatīvā satura analīze, kā arī strukturālās satura analīzes elementi (Breakwell, 2006).

Kategoriju identificēšana nākotnes aprakstos

Analīzes gaitā atklājās, ka jau nākotnes aprakstu pašā sākumā bija izteiktas pozitīvas un negatīvas prognozes, kā arī optimisms un pesimisms attiecībā uz nākotni. Pēc vērtības – pozitīva vai negatīva – atbildes tika grupētas divās kategorijās: *pozitīvs nākotnes vērtējums* un *negatīvs nākotnes vērtējums*. Šo, kā arī pārējo kategoriju apgalvojumu piemēri ir minēti *Pielikumā*.

Kaut arī esejas temats bija Latvijas nākotne, arī tagadne un pagātne tika iekļautas nākotnes aprakstos. Turklāt attiecībā gan uz pagātne, gan uz tagadni tika izteikti pozitīvi un negatīvi vērtējumi. Pēc analogijas ar nākotnes vērtējumu, šie vērtējumi tika kategorizēti kā *pozitīvs* vai *negatīvs pagātnes vērtējums* un *pozitīvs* vai *negatīvs tagātnes vērtējums*.

Tas ļauj identificēt laika dimensiju nākotnes prognozēs. Šo dimensiju veido minētās kategorijas, kā arī laika intervāli („*pēc pieciem gadiem*”; „*20 gadi*”; „*pēc kādiem 80–200 gadiem*”; „*līdz aptuveni 2046. gadam*”) un notikumu hronoloģija („*2006. gadā notiks hokeja čempionāts*”). Nākotnes struktūrā tika konstatēta arī tuvāka un attālināta laika posma diferenciācija, kas atspoguļojās vēl divās kategorijās: *tuvāka nākotne* un *tāla nākotne*.

Turpmākajā analizē atklāts, ka prognozes izteiktas ne tikai par nākotni kopumā, bet arī par izmaiņām dažādās sfērās – ekonomikā, sociālajā dzīvē, valstī un politikā, ekoloģijā, kā arī kultūrā, valodā un identitātē. Savukārt, balstoties uz kvantitatīvo vai kvalitatīvo izmaiņu pozitīvu vai negatīvu vērtējumu, identificētas *attīstības* (pozitīva vērtība) un *pasliktināšanās* (negatīva vērtība) kategorijas.

Izmaiņu aprakstā īpaši atzīmētas kultūras, valodas un valsts jomas. Bija izteiktas vēlmes par to saglabāšanu, kas atspoguļojās kategorijā *saglabāšana*. Pretstatā *saglabāšanai* ir prognozes, kurās tiek uzskatīts, ka Latvijas valsts var beigt savu pastāvēšanu (kategorija *pastāvēšanas beigas*).

Kā nākamā grupa identificētas kategorijas, kas attiecas uz izmaiņu tendenču raksturojumu: turpinājums vai arī nomaiņa ar pretējo tendenci. Tas attiecas gan uz pozitīvām attīstības tendencēm, gan arī uz pasliktināšanos, kas kopā veido četras kategorijas: *pozitīvas tendences turpinājums* vai *izmaiņas*, kā arī *negatīvas tendences turpinājums* vai *izmaiņas*. Papildus atzīmēta tendence situācijai palikt samērā nemainīgai vai mainīties lēnām, un to var apzīmēt kā *inerci*.

Iespējamo izmaiņu iemeslu piedēvēšana iekšējiem vai ārējiem avotiem veido vēl vienu kategoriju grupu. Pirmā kategorija – *ārējās ietekmes* – apvieno apgalvojumus, kuros traucējošas vai veicinošas ietekmes uz situāciju Latvijā tika piedēvētas ārējiem apstākļiem, citu valsts interešu īstenošanai, Eiropas Savienības struktūrām. Otra kategorija – *iekšējās ietekmes* – apvieno priekšstatus par iespēju ietekmēt situāciju pašam vai pašiem. Iespējamie izmaiņu iemesli un sekas tika interpretēti kā atribūcija iekšējiem vai ārējiem avotiem. Jāatzīmē arī, ka dažas atribūcijas ir izteiktas nosacījuma veidā („*varētu viss mainīties, ja pie varas nāktu kāds autoritārs vadītājs*”); „*ja mēs paši nedomāsim par mūsu nākotni, tad neviens mūsu vietā to nedarīs*”).

Latvijas politiķu apraksti tika apvienoti atsevišķā kategorijā: *negatīvs politiķu novērtējums*. Iemesls tam ir negatīvu īpašību un negatīvas ietekmes uz Latvijas nākotni piedēvēšana šai grupai. Pozitīvas ietekmes piedēvēšana arī tika identificēta aprakstos. Tas veido tā saucamo „negatīvo gadījumu” (Corbin & Holt, 2004), kas tika identificēts, lai papildinātu priekšstatus par temata iekļaušanu nākotnes prognozēs.

Tautas pretestība politiķiem un *emigrācija* tika atzīmētas kā nākamās divas kategorijas. Emigrācijas kategoriju papildina vēl divas kategorijas, kas saistās ar migrāciju. Pirmkārt, tika atzīmēts *reemigrācijas* temats, kas saistās ar cilvēku atgriešanos Latvijā. Otrkārt, aprakstos tika iekļauts arī *imigrācijas* temats.

Jāatzīmē, ka nākotnes apraksti iekļauj sevī vairākas iespējamās izmaiņas. Dažas no tām tika prezentētas kā alternatīvas, kuras ir apvienotas stāstā dažādos veidos. Vienu no alternatīvu apvienošanas veidiem var apzīmēt, izmantojot izslēdzošas disjunktīvas loģikas operāciju (Schotch, 2006). Tā ļauj apzīmēt ikdienas valodas „vai” konstrukciju („*krīze... visu pasliktinās vai... uzlabos*”; „*vai nu tauta beidzot par kaut ko vienosies, vai arī tiks pakļauta kāda cita varai, piemēram, nonāks citas valsts aizgādībā*”). Tomēr, ņemot vērā to, ka apraksta elementu loģiskās attiecības nebija galvenais analīzes mērķis, turpmākajā analizē par būtisko tika uzskatīta pati alternatīvu iekļaušana nākotnes aprakstā, kas veido kategoriju *alternatīvas*.

Nākotnes aprakstos bija izteikts viedoklis, ka prognozēt izmaiņas ir grūti. Šī kategorija tika apzīmēta kā *nenoteiktība* prognozēs. Līdz ar izteiktām alternatīvām tā liecina par grūtībām prognozēt nākotni un būt pārliecinātām par savām prognozēm.

Pētījuma gaitā katras jaunas izlases eseju iekļaušana analizē veicināja kategoriju atkārtotu novērtējumu (Cropley, 2002). Par svarīgu ieguldījumu var uzskatīt krīzes temata iekļaušanu Latvijas nākotnes prognozēs 2008. gadā. Jāatzīmē, ka vārds „krīze” bija iekļauts aprakstos arī agrāk („*drīz būs krīze*”; „*sekos ekonomiskā krīze*”), tomēr netika klasificēts kā atsevišķa kategorija līdz ar apgalvojumiem: „*tendences... citās dzīves sfērās*”, „*lati nomainīti ar eiro*”, „*satiksmes ierobežojumi Rīgā*”. Sākot ar 2008. gadu, *krīze* ir kļuvusi par būtisko nākotnes apraksta sastāvdaļu („*diezgan liela krīze*”; „*valstī krīze*”; „*saistībā ar ekonomisko krīzi Latvijā*”) un tika iekļauta kā 27. kategorija nākotnes aprakstu analizē.

Balstoties uz kvalitatīvās satura analīzes principiem (Breakwell, 2006; Cropley, 2002), identificētās kategorijas interpretētas psiholoģijas jēdzienos. Šī interpretācija veido otro rezultātu analīzes posmu.

Kategoriju interpretācija

Jāatzīmē, ka tagadnes un pagātnes iekļaušana nākotnes prognozēs apgrūtināja kategoriju interpretāciju. No vienas puses, vairāku kategoriju identificēšana ļauj iekļaut interpretācijā laika perspektīvas konstruktus (Lewin, 1951). No otras puses, uz visām trim kategorijām var attiecināt emocionālo vērtējumu, kas tiek identificēts arī kā laika perspektīvas modeļu sastāvdaļa (Nuttin & Lens, 1985; Worrel, Mello, & Buhl, 2008). Tādējādi pozitīvas vai negatīvas pagātnes, tagadnes un nākotnes kategorijas var interpretēt kā laika perspektīvas un emocionālā vērtējuma mijiedarbību (1. tabula).

Tuvākā un tālākā nākotne tika interpretēta kā *distance*, balstoties uz Nutēna piedāvāto laika perspektīvas struktūru (Nuttin & Lens, 1985), kurā ir iekļauta laika dimensija un tiek ņemts vērā attālums līdz notikumiem. Distances jēdziens tiek lietots arī laika subjektīvās interpretācijas analizē, kas atklāj tuvākas un tālākas nākotnes diferenciaciju (Trope & Liberman, 2003). Kopā ar pagātnes, tagadnes un nākotnes kategorijām *distance* veido laika perspektīvas *struktūru*, kas atspoguļojas nākotnes prognozēs (1. tabula).

Tendenču novērtējuma interpretācijā izmantoti priekšstati par lineārām un nelineārām prognozēm, kas lietoti Ķīnas un ASV studentu tendenču uztveres un prognozes analizē (Ji, Nisbett, & Su, 2001). Tendences turpināšana uzskatīta par lineāru prognozi, savukārt tendences izmaiņas interpretētas kā nelineāra prognoze. Papildu kategorija, kas tika identificēta šajā pētījumā, ir *inerce*. Tā reprezentē relatīvo nemainīgumu un var tikt uzskatīta par lineāro prognozi. Nelineārās un lineārās prognozes kopā raksturo izmaiņu dinamiku (1. tabula).

Kategoriju analīzes gaitā atklāts, ka nākotnes apraksti ir izveidoti dažādos subjektīvās interpretācijas līmeņos. Saskaņā ar laika subjektīvās interpretācijas teoriju (Trope & Liberman, 2003) tiek diferencēts augsts un zems subjektīvās interpretācijas līmenis. Apraksti augstā līmenī atšķiras ar augstu vispārinājuma pakāpi. Šajā pētījumā tas attiecināts uz laika kategorijām (pagātne, tagadne, nākotne) un pozitīvu vai negatīvu novērtējumu, kurš attiecas gan uz kategorijām, gan uz tendencēm.

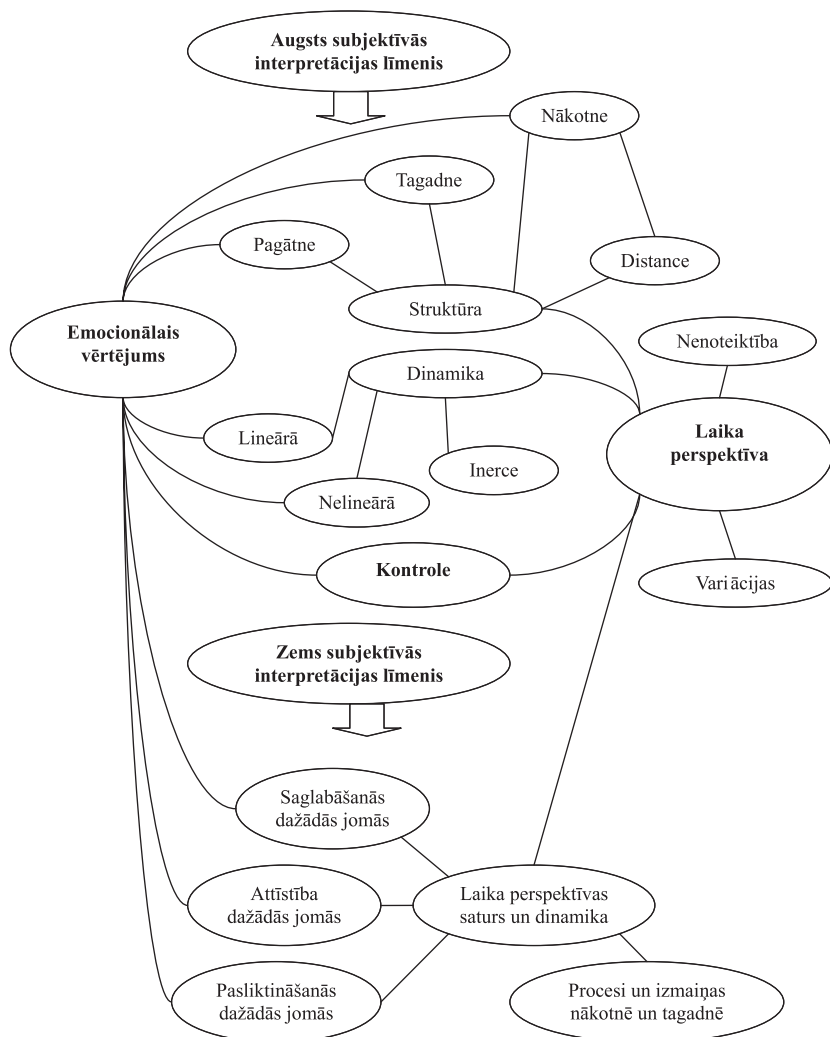
Apraksti zemā līmenī ir konkrēti. Šajā pētījumā tie ir konkrēto izmaiņu un procesu prognozes, kas apvieno vairākas kategorijas (piemēram, emigrācija vai izmaiņas dažādās jomās). Saskaņā ar Segineras klasifikāciju (Seginer, 2009) tās reprezentē laika perspektīvas *saturu*, kā arī jau minētās dinamikas aprakstus. Dinamika šajā gadījumā attiecas uz izmaiņām konkrētajā jomā (1. tabula).

1. tabula

Kategoriju grupēšana un interpretācija psiholoģijas konstruktos				
Konstrukts	←	Kategorija	→	Konstrukts
Laika perspektīva (struktūra)	Nākotne	Pozitīvs nākotnes vērtējums	Pozitīvs	Emocionālais vērtējums
		Negatīvs nākotnes vērtējums	Negatīvs	
	Tagadne	Pozitīvs tagadnes vērtējums	Pozitīvs	
		Negatīvs tagadnes vērtējums	Negatīvs	
	Pagātne	Pozitīvs pagātnes vērtējums	Pozitīvs	
		Negatīvs pagātnes vērtējums	Negatīvs	
Distance	Tuvāka nākotne			
	Tāla nākotne			
Laika perspektīva (izmaiņu dinamika)	Lineārā prognoze	Pozitīvas tendences turpinājums	Pozitīvs	Emocionālais vērtējums
		Negatīvas tendences turpinājums	Negatīvs	
		Inerce, nemainība		
	Nelineārā prognoze	Negatīvas tendences izmaiņas	Pozitīvs	
		Pozitīvas tendences izmaiņas	Negatīvs	
Laika perspektīvas saturs un dinamika (zems subjektīvās interpretācijas līmenis)	Prognozes konkrētās jomās	Attīstība dažādās jomās	Pozitīvs	
		Pasliktināšanās dažādās jomās	Negatīvs	
		Saglabāšana	Pozitīvs	
		Pastāvēšanas beigas	Negatīvs	
	Procesi un izmaiņas nākotnē un tagadnē	Tautas pretestība		
		Emigrācija		
		Reemigrācija		
		Imigrācija		
		Krīze		
	Kontrole	Internālās atribūcijas	Iekšējās ietekmes	
Eksternālās atribūcijas		Ārējās ietekmes		
		Politiku novērtējums	Negatīvs (pozitīvs)	Emocionālais vērtējums
	Variācijas	Alternatīvas		
Nenoteiktība		Nenoteiktība		

Priekšstati par ietekmēm tika saistīti ar izmaiņu iemeslu piedēvēšanu jeb atribūcijām. Iemesli tika piedēvēti ārējiem (eksternālās atribūcijas) un iekšējiem (internālās atribūcijas) faktoriem. Kopumā šīs atribūcijas apvieno *kontroles* konstruktus (1. tabula), kas līdz ar emocionālo vērtējumu veido vienu no pamatelementiem modeļos orientācijai uz nākotni (Nurmi, 1994; Seginer et al., 2004) un tika identificēti arī kvalitatīvajos pētījumos (Mello, Bhadare, Fearn, Galaviz, Hartmann, & Worrell, 2009).

Jāatzīmē arī, ka nākotnes prognozes ne vienmēr ir noteiktas. Tas atspoguļojas gan nākotnes nenoteiktībā, gan alternatīvās, kuras, kā jau norādīts, var būt izslēdzošas. Nenoteiktības jēdziena iekļaušana interpretācijā arī saskan ar nākotnes prognožu pētījumiem (Andersen et al., 1992).

1. attēls. Nākotnes prognožu interpretācijas shēma

Lai uzskatāmāk prezentētu piedāvāto interpretāciju, izveidota shēma, kas atspoguļo piedāvāto konstruktu mijiedarbību (1. attēls). Saistības starp konstruktiem un to sastāvdaļām parāda, ka vairākas aprakstu kategorijas var uzskatīt par konstruktu mijiedarbības rezultātu. Piemēram, pozitīvi un negatīvi pagātnes, tagadnes un nākotnes apraksti veidojas laika perspektīvas struktūras mijiedarbībā ar emocionālo vērtējumu. Priekšstati par lineāro vai nelineāro izmaiņu dinamiku mijiedarbībā ar emocionālo vērtējumu rada negatīvas vai pozitīvas tendences turpinājuma vai izmaiņu prognozes. Kontroles un emocionālā vērtējuma mijiedarbība izpaužas pozitīvo vai negatīvo ietekmju identificēšanā, kā arī priekšstatos par iespēju panākt pozitīvas izmaiņas nākotnē (mijiedarbība ar laika perspektīvu).

Tādējādi makrolīmeņa nākotnes izmaiņu aprakstā par augstākā līmeņa konstruktiem var uzskatīt laika perspektīvu, emocionālo vērtējumu, kontroli un subjektīvās interpretācijas līmeni. Emocionālā vērtējuma, laika perspektīvas un kontroles mijiedarbība ir novērojama abos subjektīvās interpretācijas līmeņos, kas paver jaunu aspektu laika perspektīvas emocionālo un kognitīvo komponentu mijiedarbības atspoguļošanā.

Iztirzājums

Pētījuma rezultāti kopumā rekonstruē makrolīmeņa nākotnes prognozes kā laika perspektīvas satura, struktūras un dinamikas mijiedarbību ar emocionālo vērtējumu un ietekmes atribūciju ārējiem vai iekšējiem faktoriem. Tas saskan ar teorētiskās daļas pieņēmumiem, ka tiks izteiktas prognozes par konkrētām izmaiņām un par nākotni kopumā, piedēvējot dažādu faktoru ietekmi un novērtējot sagaidāmās izmaiņas.

No sociālā konstrukcionisma skatpunkta laika perspektīva un emocionālais vērtējums atbilst naratīvas telpas pamatdimensijām (Gergen, 2009). Stāsti tiek veidoti, ņemot vērā stāsta „galapunkta” vērtību, attīstās laika dimensijā un iekļauj sevī priekšstatus par iespējamām cēloņsakarībām. Šis pētījums precīzē priekšstatus par naratīva uzbūvi, atzīmējot subjektīvās interpretācijas līmeņa variāciju nākotnes prognozēs. Prognozes augstākajā līmenī atspoguļo vispārējo izmaiņu tendenci. Savukārt prognozes zemākajā līmenī ļauj aprakstīt konkrētās izmaiņas un apvienot vienā stāstā pretējās tendences, attiecinot tās uz atšķirīgām jomām.

Vienlaikus rezultātu interpretācija paplašina priekšstatus par laika perspektīvas modeļu veidošanas grūtībām. Modeļi, kas iekļauj sevī pagātni, tagadni un nākotni, ir vairāk orientēti uz laika perspektīvas aprakstu augstā vispārīguma līmenī. Piemēram, sešu faktoru modelis prezentē laika perspektīvu kā pozitīvu vai negatīvu attieksmi pret pagātni, tagadni un nākotni (Worrell et al., 2008). No otras puses, apraksti, kas veltīti orientācijai uz nākotni, iekļauj sevī zemu subjektīvās interpretācijas līmeni. Piemēram, motivācijas, kognitīvā un uzvedības komponentu mijiedarbība nākotnes orientācijā tiek pētīta konkrētajās jomās (Seginer et al., 2004), bet šī fokusēšanās neļauj iekļaut analīzē citas laika kategorijas. Jāatzīmē arī, ka abas modeļu grupas neiekļauj sevī tuvāko un tālāko nākotni, kas tiek interpretēta dažādos līmeņos (Trope & Liberman, 2003).

Tādējādi, no vienas puses, ir vēlams ņemt vērā subjektīvas interpretācijas līmeni laika perspektīvas modelēšanā. Par to liecina gan laika subjektīvās interpretācijas pētījumi (Nussbaum et al., 2006; Trope & Liberman, 2003), gan šī pētījuma

rezultāti, kas identificē abu līmeņu konstrukciju iekļaušanu nākotnes prognozēs. No otras puses, ir jāatrod veids, kā subjektīvās interpretācijas konstrukts var tikt iekļauts modeļos. Potenciālās iespējas ir saistītas ar subjektīvās interpretācijas līmeņa saistību ar *psiholoģisko distanci* (Trope & Liberman, 2003).

Prognožu saturā var atzīmēt emigrācijas, tautas pretestības un Latvijas pastāvēšanas beigu tematus. Šo tematu iekļaušana Latvijas nākotnes prognozēs rada jautājumu par jauniešu uzskatiem – kādas ir iespējas konstruktīvi ietekmēt notikumus makrolīmenī. Problēmas aktualitāti papildina negatīvs politiķu ietekmes vērtējums un samērā neliels to respondentu skaits, kas uzskata, ka viņi tieši vai pastarpināti var ietekmēt notiekošo valstī.

Atzīmētās makrolīmeņa konteksta izmaiņas var tikt interpretētas kā uztvertā Latvijas valsts un sabiedrības nestabilitāte, nedrošība un neuzticēšanās politikas jomā. Saskaņā ar attīstības kontekstuālisma principiem (Little, 2000) un Nurmi socializācijas koncepciju (Nurmi, 2004) tas var ietekmēt jauniešu izvēles un plānus. Iespējams, ka prognozējamās nākotnes izmaiņas veicinās jauniešu emigrāciju no valsts. Šis pieņēmums saskan arī ar sociālā konstrukcionisma atzinumiem, jo aktualizētās prognozes un komunikācija par tām var veicināt identificēto scenāriju īstenošanu (Gergen, 2009).

Aktuāls jautājums turpmākai izpētei ir emocionālā vērtējuma un prognozējamās tendences virziena saistība ar ekonomisko situāciju valstī. Makrokonteksta izmaiņas groza arī zemāka līmeņa sistēmu funkcionēšanu (Pinquart & Silbereisen, 2004). Pašreizējās situācijas negatīvs novērtējums var veicināt negatīvas nākotnes prognozes un citas vairāk vai mazāk adaptīvas reakcijas uz nelabvēlīgām izmaiņām (Lench, 2009; Taylor & Armor, 1996). Krīzes temats ir iekļauts nākotnes prognozēs 2008. gadā, kaut arī statistikas rādītāji, piemēram, bezdarba līmeņa izmaiņas Latvijā (EC, Eurostat, 2010), atspoguļo negatīvas tendences tikai 2009. gadā.

No sistēmu teorijas skatpunkta (Bronfenbrenner, 1981) jāatzīmē, ka nākotnes prognozēs ir iekļauti ne tikai *makro*, bet arī *mezo*, *ekso* un *hrono* sistēmu līmeņi. Makrosistēmas iespējamo izmaiņu trajektorijas tiek aprakstītas laika dimensijā, tāpēc var apgalvot, ka prognozes tiek veidotas hronosistēmas līmenī. Individā iekļaušana zemāka līmeņa sistēmās izpaužas ietekmes iespēju piedēvēšanā iekšgrupai (*ingroup*), kura tiek apzīmēta kā „*mēs*” un kuru var interpretēt kā grupu mezosistēmas līmenī. Tādējādi apgalvojums „*Latvijas nākotne ir mūsu rokās*” var tikt interpretēts kā makrosistēmas izmaiņas hronosistēmā ar izmaiņu iemeslu piedēvēšanu mezosistēmai, kurā ir iekļauts indivīds. Savukārt ietekmes piedēvēšana politiķiem var tikt interpretēta kā eksosistēmas iekļaušana nākotnes prognozē. Indivīds nav tieši iekļauts šajā sistēmā, un ietekmes piedēvēšana eksosistēmai var tikt interpretēta kā distancēšanās no sociāliem procesiem sabiedrības līmenī.

Par būtiskiem pētījuma ierobežojumiem var uzskatīt izlases raksturojumu. Studentu iesaistīšanās pētījumā un atkārtoto līdzīgo izlašu veidošana ļauj salīdzināt nākotnes aprakstus, kas tika veidoti dažādos gados, bet ierobežo rezultātu vispārinājumu citām grupām. Kā jau atzīmēts, Latvijas situācija atšķiras no situācijas citās valstīs, kas papildus ierobežo vispārinājuma iespējas.

Var secināt, ka kvalitatīvā pētījuma rezultāti atklāj laika perspektīvas struktūras, dinamikas un satura mijiedarbību ar emocionālo vērtējumu un kontroli makrolīmeņa

konteksta prognozēs augstā un zemā subjektīvās interpretācijas līmenī. Latvijas nākotnes aprakstu specifika saistās ar uzticēšanās un uztvertās stabilitātes trūkumu valsts nākotnes sociālajā konstruēšanā. Pasaules makroekonomiskās situācijas ietekme izpaužas krīzes temata iekļaušanā nākotnes prognozēs, pirms sociāli ekonomiskā situācija Latvijā ir ievērojami pasliktinājusies.

Turpmākos pētījumus ir iespējams attīstīt vismaz divos virzienos. Pirmkārt, turpinot kvalitatīvo datu analīzi un interpretāciju, ir iespējams veicināt „pamatotās teorijas” attīstību. Un, otrkārt, balstoties uz izstrādātām kategorijām un to interpretāciju psiholoģijas konstruktos, ir iespējams izstrādāt aptauju mainīgo lielumu mērījumam intervālu skalā, kas paplašinātu iespējas izpētīt indivīda orientāciju uz nākotni un makrokonteksta mijiedarbību.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Andersen, S., Spielman, A., & Bargh, J. (1992). Future-event schemas and certainty about the future: Automaticity in depressives' future-event predictions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 711-723.
- Breakwell, G. (2006). Using self-recording: Diary and narrative methods. In G. Breakwell, S. Hammond, C. Fife-Schaw, & J. Smith (Eds.) *Research methods in psychology* (pp. 254-272). Los Angeles, London: Sage Publications.
- Bronfenbrenner, U. (1981). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Cantril, H. (1965). *The pattern of human concern*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Corbin, J., & Holt, N. (2004). Grounded theory. In B. Somekh, C. Lewin (Eds.) *Research methods in the social sciences* (pp. 49-55). London: Sage Publications.
- Cropley, A. (2002). *Qualitative research methods. An introduction for students of psychology and education*. Riga: Zinatne.
- European Commission, Eurostat. (2010, March). Unemployment rate by gender [Tables, graphs and maps interface table]. Retrieved March 26, 2010, from European Commission Eurostat site <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsiem110>.
- Gergen, K. (2009). *An invitation to social construction*. Los Angeles, London: Sage Publications.
- Gervy, B., Igou, E., & Trope, Y. (2005). Positive mood and future-oriented self-evaluation. *Motivation and Emotion*, Vol. 29, 269-296.
- Ji, L.-J., Nisbett, R., Su, Y. (2001). Culture, change, and prediction. *Psychological Science*, 12, 450-456.
- Kolesovs, A. (2005). Time perspective of Latvian and Russian (ethnic minority) high school students in Riga and Latgale. *Baltic Journal of Psychology*, 6, 5-20
- Lench, H. (2009). Automatic optimism: The affective basis of judgments about the likelihood of future events. *Journal of Experimental Psychology: General*, 138, 18-200.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in the social sciences: Selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.
- Little, B. (2000). Persons, contexts, and personal projects: Assumptive themes of methodological transactionalism. In S. Wapner, J. Demick, T. Yamamoto, & H. Minami

- (Eds.), *Theoretical perspectives in environment-behavior research* (pp. 79-88). New York: Kluwer Academic Publishers.
- Mello, Z., Bhadare, D., Fearn, E., Galaviz, M., Hartmann, E., & Worrell, F. (2009). The window, the river, and the novel: Examining adolescents' conceptions of the past, the present, and the future. *Adolescence, 44*, 539-556.
- Nurmi, J.-E. (1994). The development of future orientation in life span context. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 63-74). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Nurmi, J.-E. (2004). Socialization and self-development: Channeling, selection, adjustment, and reflection. In R. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 85-124). New York: Wiley.
- Nurmi, J.-E., Poole, M., & Seginer, R. (1995). Tracks and transitions – a comparison of adolescent future-oriented goals, explorations, and commitments in Australia, Israel, and Finland. *International Journal of Psychology, 30*, 355-375.
- Nussbaum, S., Liberman, N., & Trope, Y. (2006). Predicting the near and distant future. *Journal of Experimental Psychology: General, 135*, 152-161.
- Nuttin, J., & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven & Hillsdale, NJ: Leuven University Press & Erlbaum.
- Pinquart, M., & Silbereisen, R. (2004). Human development in times of social change: Theoretical considerations and research needs. *International Journal of Behavioral Development, 28*, 289-298.
- Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation*. New York: McGraw-Hill.
- Sanna, L. (1996). Defensive pessimism, optimism, and simulating alternatives: Some ups and downs of prefactual and counterfactual thinking. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*, 1020-1036.
- Schotch, P. (2006). *Introduction to logic and its philosophy*. Library and Archives Canada Cataloguing in Publication [Electronic resource]. Retrieved January 19, 2010, from <http://www.schotch.ca/pdf/introbook.pdf>.
- Seginer, R., Vermulst, A., & Shoyer, S. (2004). The indirect link between perceived parenting and adolescent future orientation: A multiple-step model. *International Journal of Behavioral Development, 28*, 365-378.
- Sim, J., & Wright, C. (2005). The kappa statistic in reliability studies: Use, interpretation, and sample size requirements. *Physical Therapy, 3*, 257-268.
- Taylor, S., & Armor, D. (1996). Positive illusions and coping with adversity. *Journal of Personality, 64*, 873-898.
- Trope, Y., & Liberman, N. (2003). Temporal construal. *Psychological Review, 110*, 403-421.
- Worrell, F. C., Mello, Z. R., & Buhl, M. (July, 2008). *Examining English and German Versions of an Adolescent Time Perspective Measure*. Poster presented at the biennial meeting of the International Society for the Study of Behavioral Development, Würzburg, Germany.
- Zaleski, Z., Chlewinski, Z., & Lens, W. (1994). Importance of and optimism-pessimism in predicting solutions to world problems: An intercultural study. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 207-228). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Pielikums

Satura analīzes rezultāti: kategorijas un satura vienību piemēri

Kategorija	Satura vienību piemēri
Pozitīvs nākotnes vērtējums	„Par Latvijas nākotni es domāju pozitīvi”; „gaiša un optimistiska”; „laba”
Negatīvs nākotnes vērtējums	“Nav tik spoža”; „diezgan bēdīga”; „diezgan pesimistiski”
Pozitīvs tagadnes vērtējums	„Pozitīvi .. un ir redzams jau arī šobrīd”; „šāda (palielināšanās) tendence pastāv jau šobrīd!”
Negatīvs tagadnes vērtējums	„Šobrīd ir tik daudz negatīvu notikumu”; „Latvija šobrīd atrodas ļoti sarežģītā .. situācijā”
Pozitīvs pagātnes vērtējums	„Laikā, kad viss visiem bija un visi bija apmierināti”; „treknie gadi”
Negatīvs pagātnes vērtējums	„Salīdzinoši [salīdzinājumā – Red.] ar pagātni .. [nākotne – A.K.] ir cerīgāka”; „vēl valda stipras padomju laiku tradīcijas, aizspriedumi un stereotipi”
Tuvāka nākotne	„Tuvākajā nākotnē”; „tuvākajos gados”; „pēc pāris gadiem”
Tāla nākotne	„Tālā nākotnē”; „tā būs tāla nākotne”; „varētu risināties tālākā .. nākotnē”
Attīstība dažādās jomās	„Augs ekonomiski” (ekonomika); „izglītības sistēma varētu uzlaboties, līdzīgi kā sociālā sfēra...” (sociālā sfēra); „valsts struktūras atjaunošana” (valsts un politika); „vairāk tiks domāts par dabas resursu saglabāšanu un lietderīgu izmantošanu” (ekoloģija); „vairāk iestāžu, pasākumu, festivālu”; „mūziķi .. gūs slavu ārpusaulē” (kultūra, valoda, identitāte)
Pasliktināšanās dažādās jomās	„Sekos ekonomiskā krīze” (ekonomika); „plaisa starp bagātājiem un nabagajiem palielināsies arvien vairāk” (sociālā sfēra); „Latvija pakļausies...” (valsts un politika); „ekoloģiskās problēmas” (ekoloģija); „zaudēs kaut kādas identitātes šķautnes”; „valodas piesārņošana un aizstāšana ar angļu un krievu valodu” (kultūra, valoda, identitāte)
Saglabāšana	„Latviešu valoda saglabās savu vienīgās valsts valodas statusu”; „ļoti gribas, lai .. neaizmirstu par .. tradīcijām”; „valsts noteikti turpinās pastāvēt”
Pastāvēšanas beigas	„Latvija kā valsts pēc gadiem vairs nebūs”; „Latvija beigs pastāvēt”; „pēc gadiem 200 Latvija .. vairs nepastāvēs kā valsts”
Pozitīvas tendences turpinājums	„Latvija .. augs un attīstīsies”; „mūsu valsts vienmēr turpina attīstīties un augt, un domāju, ka tā būs arī nākotnē”; „uz augšu”; „attīstība nebeigsies”
Pozitīvas tendences izmaiņas	„Līdz .. lūzuma punktam būs ekonomiskā augšupeja”; „atkal pēc pāris gadu desmitiem pienāks krīze”
Negatīvas tendences turpinājums	„Šobrīd un ilgtermiņā tiek iets destruktīvs ceļš”; „Latvija iegrims tikai vēl dziļāk purvā”; „lejupslīde”; „uz leju”
Negatīvas tendences izmaiņas	„Sliktie laiki kādreiz beigsies”; „pēc .. lūzuma perioda domāju, ka viss varētu vērsties uz labo pusi”; „ja jau ir kritums, būs arī kāpums”; „Latvija varētu atkopties”
Inerce, nemainība	„Ātri nekas nemainīsies”; „pakāpeniski”; „lēnām”

Kategorija	Satura vienību piemēri
Iekšējās ietekmes	„Nākotne ir mūsu pašu rokās”; „es esmu Latvijas nākotne, tāpat kā citi valsts pilsoņi”; „atkarīga no mums pašiem”; „mēs varam mainīt un iespaidot to, kāda Latvija būs ..”
Ārējās ietekmes	„Atkarīga no veiksmīgas apstākļu .. sakritības”; „Latvija būs ASV „bandinieks””; „pateicoties Eiropas Savienības direktīvām”; „atkarīga no politiskās situācijas pasaulē”
Politikā	„Politikā neasociējas ar .. labu, drīzāk negatīvu, blēdīgu, savtīgu un egoistisku rīcību un cilvēkiem”; „paši politikā .. pārstāv savas intereses”; „iekšējie politiskie spēki rīkojas negodīgi attiecībā pret Latviju”. „Racionāli un saprātīgi domājošu valsts vadītāju vadībā mēs šo grūto posmu varētu pārciest” [apgalvojums nav tipisks – A.K.]
Tautas pretestība	„Ja valsts nesāka rūpēties par saviem tautiešiem, tad agri vai vēlu pret to vērsīsies arī tautieši”; „tautas revolūcija, kas saceltos pret valsts politiku, valdību”; „tauta arvien biežāk izrādīs pretestību partijām”
Emigrācija	„Lielākā daļa iedzīvotāju aizbrauks prom”; „migrēt prom uz citām valstīm”; „jaunieši aizbrauks uz ārzemēm”
Reemigrācija	„Latvieši, kas izceļos no savas valsts, pēc laika tomēr atgriezīsies”; „Latvijā atgriezīsies atpakaļ daļa cilvēku no Īrijas”
Imigrācija	„Iebrauks arvien vairāk cittautiešu”; „pilna ar visādiem iebraucējiem no vēl neattīstītākām valstīm”; „iebrauks cilvēki no mazāk attīstītām valstīm”
Alternatīvas	„Ir trīs varianti...”; „pastāv arī alternatīva”; „ja ieroču arsenālā būs bioloģiskie vai kodolieroči .. iespējams, tālākas nākotnes nemaz nebūs. Ja karos ar „vecmodīgiem” šaujamoieročiem”
Nenoteiktība	„Nākotne ir neskaidra”; „ir ļoti grūti prognozēt”; „nākotne ir miglā tīta”; „nevaru iedomāties, kāda tā būs”

Summary

The aim of the research was to extend the understanding of the individual construction of predicted macro-contextual changes using methods of qualitative research. The participants of the research – 160 university students – wrote essays titled “The Future of Latvia” in 2004, 2006, 2007, 2008, and 2009. The results of content analysis revealed 27 categories interpreted as interaction of the constructs of time perspective, affective evaluation, and control at a high and low level of construal. The content of students’ future predictions reflected negative evaluations of politicians, frequent subjects were emigration and the end of state, which reveals there is lack of trust and perceived stability in the social construction of the future of Latvia.

Keywords: predictions of future, macro-context, time perspective, construal.

Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptauja – pirmsskolas versijas (BRIEF-P) adaptācija Latvijā *Behaviour Rating Inventory of Executive Function – Preschool Version (BRIEF-P): Adaptation in Latvia*

Iлона Krone, Ieva Bite

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: ilonakrone@gmail.com

Pētījuma mērķis ir pārbaudīt latviešu valodā adaptētās Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptaujas – pirmsskolas versijas (*Behaviour Rating Inventory of Executive Function – Preschool Version – BRIEF-P*; Gioia, Espy & Isquith, 2003) pantu psihometriskos rādītājus, skalu ticamību un konstruktū validitāti. Pētījumā piedalījās 275 bērni bez veselības problēmām vecumā no 2 gadiem 0 mēnešiem līdz 5 gadiem 11 mēnešiem, no tiem 50,9% zēni un 49,1% meitenes. Aptaujas iekšējās saskaņotības rādītāji iegūti līdzīgi kā oriģinālaptaujai. Faktoru analīze liecina, ka Latvijas izlasē 5 faktoru modelis saturiski neatbilst oriģinālajam modelim. Rezultātus precīzāk raksturo 3 faktoru modelis, kurā oriģinālās skalas ir saturiski pamatoti apvienojušās lielākos faktoros. Aptaujas konstruktū validitātes noteikšanai nepieciešami papildu pētījumi.

Atslēgvārdi: vadības funkcija, faktoru struktūra, iekšējā saskaņotība, konstruktū validitāte.

Ievads

Vadības funkcijām ir būtiska nozīme bērna kognitīvajā, uzvedības un sociāli emocionālajā attīstībā (Isquith, Crawford, Espy & Gioia, 2003), līdz ar to ir būtiska arī atbilstošu diagnostikas un novērtējuma metožu pieejamība (Carlson, 2005). Latvijā nav psiholoģijas zinātnes pētījumu par vadības funkcijām ne pieaugušo, ne bērnu vidū, līdz ar to paveras plašas pētniecības perspektīvas. Tomēr ierobežojošais faktors ir atbilstošu metožu trūkums, kas par primāro uzdevumu nosaka metodiku adaptāciju un standartizāciju Latvijā. Veiktais pētījums uzskatāms arī par pirmsākumu BRIEF-P ārējās validitātes noteikšanai, jo aptauja vēl līdz šim nav adaptēta citā kultūrvidē. Oriģinālvalodas versija tiek iekļauta kompleksā vadības funkciju izpētē jaunākajos pētījumos (piemēram, Liebermann, Giesbrecht & Muller, 2007; Mahone & Hoffman, 2007), un šāda pieeja tiek atzinīgi novērtēta, norādot, ka ir svarīgi veidot plašu mērījumu kompleksu, kas balstās gan uz uzvedības izvērtējumu, gan sasniegumu testos (Willoughby, Blair, Wirth & Greenberg, 2010).

Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptaujas pirmsskolas versija (*Behavior Rating Inventory of Executive Function – Preschool Version – BRIEF-P*; Isquith, Crawford, Espy & Gioia, 2003) izveidota, lai novērtētu iespējamās attīstības

riskus priekšlaicīgi dzimušiem bērniem, iespējamās mācību, valodas attīstības un uzmanības traucējumus, kā arī agrīnai autisma, raustes un UDHS diagnostikai (Gioia et al., 2005). Līdz ar to ir iespējama arī agrīna intervence un izglītības plānošana bērniem ar vadības funkciju traucējumiem (Gioia et al., 2003).

Vadības funkciju definīcijas

Vadības funkciju pētniecība intensīvi attīstījies pēdējo 20 gadu laikā (Cherkes-Julkowski, 2005), un to attiecina uz psiholoģiskajiem procesiem, kas saistīti ar domu un darbību apzinātu kontroli (Kerr & Zelazo, 2004). Tomēr, kaut arī ir izstrādātas vairākas pieejas, turpinās mēģinājumi precīzāk definēt un operacionalizēt šo konstruktus (Carlson, 2005). Definīcijas zinātniskie pirmsākumi meklējami Lurija (Luria, 1973, kā minēts Ardila, 2008) pētījumos, kurš nodalīja 3 smadzeņu funkcionālās daļas un pieres daļai piešķīra vadības funkciju lomu, kas sevī ietver programmēšanu, kontrolēšanu un darbību pārbaudi (Ardila, 2008; Luria, 2008). Vēlāk Lezaks (Lezak, 1983) to definēja kā spēju, kas ļauj cilvēkam veiksmīgi iesaistīties neatkarīgās, mērķtiecīgās, uz personīgiem mērķiem orientētās darbībās. Ir autori, kas to uztver kā atsevišķu konstruktus (Della Sala et al., 1998; Shallice, 1990, kā minēts Anderson, 2002), kas īsteno centrālo vadības lomu multimodāliem procesiem un augstākās kārtas kognitīvām prasmēm. Tomēr, attīstoties pētniecībai, plašāk tiek izmantota pieeja, kas vadības funkcijas aplūko kā multiplu procesu saistītā sistēmā, kura nodrošina pārraudzības un kontroles funkcijas (Alexander & Stuss, 2000; Stuss & Alexander, 2000). Darba atmiņa (Baddeley, 1974), kas piedalās kompleksu problēmu risināšanā, ir aprakstīta kā galvenais vadības funkciju komponents (Pennington, Bennetto, McAleer & Roberts, 1996). Aleksanders un Stass (Alexander & Stuss, 2000), pamatojoties uz faktoranalīzes pētījumiem, izveidoja vadības funkcijas konceptuālu modeli, kas sastāv no četriem galvenajiem faktoriem: uzmanības kontrole, informācijas apstrāde, izziņas elastība, mērķu noteikšana (Anderson, 2002), kur, piemēram, uzmanības kontrole ietver selektīvo uzmanību, pašregulāciju, pašnovērošanu un apvaldīšanu (Anderson, 2002), ar ko psiholoģijas zinātnē saprot apzinātu vai neapzinātu uzvedības, vēlmju un impulsu kontroli (Anderson, 2002). Piedāvātais modelis tiek izmantots arī jaunākajos pētījumos (piemēram, Anderson, Spencer-Smith, Coleman, Anderson, Williams, Greenham, Leventer & Jacobs, 2010). Tomēr pirmsskolas vecuma bērnu izlasē veiktie pētījumi vairākkārt apstiprina vadības funkciju 3 faktoru modeli. Viens no pēdējiem ir Daimondas (Diamond, 2006) modelis, kas ietver darba atmiņu (Baddeley, 1974), apvaldīšanu un izziņas elastību (Davidson, Amso, Anderson & Diamond, 2006). Pierādījumi diviem komponentiem – apvaldīšanai un darba atmiņai – ir iegūti arī agrākos pētījumos, kas veikti gan veselu bērnu izlasē, gan bērniem ar uzmanības deficīta sindromu (Robert & Pennington, 1996; Barklay, 2001, kā minēts Brocki & Bohlin, 2004) un tie tiek minēti kā vadības funkcijas darbības pamata elementi (Brocki & Bohlin, 2004).

Kaut arī pirmsskolas vecuma izlasē veiktajos pētījumos tiek izmantots 3 faktoru modelis, tomēr pastāv atšķirības pašos faktoros. Iepriekš minētie divi pamata faktori – apvaldīšana un darba atmiņa – lielākoties ir aplūkoti pētījumos, kuros izmantota elementu un problēmu risināšanas paradigma, bet atšķirīgi tiek definēti 3. faktors. Ir pētījumi, kur 3. faktors ir plānošana (Karpinski, Scullin & Montgomery-Downs,

2008), savukārt citos tā ir elastība, kā to definējusi Daimonda (Diamond, 2006, kā minēts Nilsen & Graham, 2008).

Metodes autori vadības funkciju definējumā mēģina apvienot svarīgākās pieejas, apvienojot gan kognitīvos, gan emocionālos vadības funkcijas aspektus, kā arī izmanto šī konstrukta agrīnās definīcijas, līdz ar to piedāvātais konceptuālais modelis apskata vadības funkcijas kā daudzdimensionālas (Gioia et al., 2003). BRIEF-P pamatā ir izpratne, ka vadības funkcijas ir savstarpēji saistītu funkciju kopums, kas atbild par mērķtiecīgu, problēmas risinošu uzvedību, kā arī par izziņas un uzvedības funkciju vadīšanu, virzīšanu un organizēšanu un emociju regulāciju (Gioia et al., 2003). Autoru pieeja sakrīt arī ar viedokli par vadības funkciju neuroanatomisko organizāciju, kas saistīta ar smadzeņu priekšējās daivas funkcijām (Goia et al., 2003; Hrabok & Kerns, 2010).

Pretstatā uzskatu dažādībai jautājumā par vadības funkcijas struktūru pētījumos vairākkārt uzsvērts, ka nozīmīgākais vadības funkcijas attīstības periods ir 3–5 gadi, kad ievērojami uzlabojas visas vadības funkcijas spējas (Garon, Bryson & Smith, 2008).

Vadības funkcijas pirmsskolas vecumā

Vēsturiski vadības funkciju novērtējums jebkurā vecuma grupā ir bijis sarežģīts to plūstošās, dinamiskās dabas dēļ (Denckla, 1994). Patiesi, vadības funkcijas ir kompleksas, un to attīstība ir salīdzinoši ilga (Levin et al., 1991; Passler, Isaac & Hynd, 1985; Welsh & Pennington, 1988, kā minēts Gioia et al., 2003). Šī paplašinātā attīstība notiek paralēli nervu sistēmas attīstībai, iekļaujot arī straujo sinaptisko savienojumu pieaugumu, mielenizāciju un bioelektrisko signālu saskaņotību (Gioia et al., 2003). Pētījumu rezultāti rāda, ka intensīva vadības funkcijas attīstība ir posmā starp 3 un 4 gadu vecumu līdztekus atbilstošām izmaiņām kognitīvajos vadības funkciju aspektos (Kerr & Zelazo, 2004). Tomēr pamata vadības funkcijas komponenti, kā apvaldīšana un darba atmiņa, attīstās agrāk, bet sarežģītākas spējas, kā problēmu risināšana, attīstās lēnāk (Espy et al., 2001). Agrīna, apzināta paškontrolē novērojama jau zīdaiņiem un maziem bērniem. Vadības paškontrolē agrā vecumā tomēr ir mainīga, nestabila un saistīta ar ārējiem stimuliem, lielāku stabilitāti sasniedzot 18 līdz 30 mēnešu vecumā (Vaughn, Kopp & Krakow, 1984, kā minēts Goia et al., 2003). Arī Garona un kolēģu (Garon, Bryson & Smith, 2008) pētījumos atklāta vadības funkciju attīstības pakāpenība. Tā, piemēram, kā pirmais vadības funkcijas komponents, kas attīstās pirmo 6 mēnešu laikā, minēta darba atmiņa. Vienkāršākās apvaldīšanas formas attīstās pirmā gada otrajā pusgadā un liecina par zīdaiņa pieaugošu kognitīvās kontroles spēju pār uzvedību. Ievērojami vadības funkciju uzlabojumi fiksēti bērniem 3–5 gadu vecumā (Garon, Bryson & Smith, 2008). Pētījumos atklāta arī dzimuma ietekme uz vadības funkciju. Tā, piemēram, secināts, ka emociju regulācijas grūtības retāk ir meitenēm, tomēr, ja šāda disregulācija ir, tad meitenēm vienlaikus ir arī zemāka sociāla kompetence nekā zēniem (piemēram, Eisenberg et al., 1996; McDowell et al., 2000, Denham et al., 2003; kā minēts Carlson & Wang, 2007). BRIEF-P izstrādē iegūtie dati uzrāda salīdzinoši nelielu, bet statistiski nozīmīgu dzimuma ietekmi uz vadības funkcijām (Gioia et al., 2003).

Kopumā zinātniskajā literatūrā tiek minēts, ka uz nākotni orientētu problēmu risināšanas un emociju, uzvedības pašregulācija sākas jau zīdaiņa vecumā (Diamond, 1985; Haith, Hazan & Goodman, 1988, kā minēts Gioia et al., 2003) un turpinās pirmsskolas periodā (Welsh, Pennington & Grossier 1991; Espy, Kaufmann, McDiarmid & Glisky, 1999, kā minēts Gioia et al., 2003).

BRIEF-P oriģināla izstrāde

Ikdienas uzvedības izpēte ir papildu pieeja pirmsskolēnu vadības funkciju novērošanai. Gan mājas, gan skola vai bērnudārzs ir svarīgas vadības funkciju izpausmju novērošanas vietas bērna ikdienas vidē (Gioia, Isquith, Guy & Kenworthy, 2000), līdz ar to BRIEF-P izstrādāts, lai iegūtu datus vecāku un skolotāju novērojumiem par bērnu uzvedību. Tiek uzskatīts, ka vadības funkcijas mērījumi pirmsskolas vecuma bērniem ļauj identificēt un izsekot katra vadības funkcijas komponenta attīstībai (Best, Miller & Jones, 2009), kas ir būtiski, jo ir aizvien vairāk pierādījumu, ka dažādi neiroloģiski un uzvedības traucējumi pirmsskolas vecumā var izraisīt vadības funkcijas traucējumus skolas vecuma bērniem un pieaugušajiem (Diamond et al., 1997; Espy, Kaufmann & Glisky, 1999; Grodzinsky & Diamond, 1992; McEvoy, Rogers & Pennington, 1993, kā minēts Gioia et al., 2003). Kopumā pieaugot interesei par šo konceptu, radās nepieciešamība radīt metodes tā novērtēšanai, kas sākotnēji tika pielāgotas no pieaugušo populācijas, piemēram, veidojot tās bērniem sprotamākas (Garon, Bryson & Smith, 2008).

Vēsturiski klīniskais vadības funkcijas vērtējums ir bijis sarežģīts tās dinamiskās būtības dēļ (Denckla, 1994). Līdzīgas grūtības ir arī pirmsskolas vecuma bērnu vadības funkciju izvērtēšanā gan standartizētu metožu trūkuma dēļ, gan ņemot vērā šim vecumposmam raksturīgās ierobežotās spējas piedalīties ilgstošās novērtēšanas procedūrās (Isquith, Gioia & Espy, 2004).

Kopumā, plānojot vadības funkcijas izvērtēšanu, korekti ir to veidot kompleksu, iekļaujot gan aptaujas, gan atbilstošus sasniegumu testus (Powell & Voeller, 2004).

Lai mazinātu ierobežojumus pirmsskolas vecuma vadības funkcijas izpētē, Vadības funkciju uzvedības izvērtēšanas aptauja (*Behavior Rating Inventory of Executive Function*; Gioia, Isquith, Guy & Kenworthy, 2000) tika pielāgota 2–5 gadus veciem bērniem, izveidojot tās pirmsskolas vecuma versiju (Gioia, Espy & Isquith, 2003). Vadības funkciju uzvedības izvērtēšanas aptaujas (Gioia, Isquith, Guy & Kenworthy, 2000) struktūra sastāvēja no 86 apgalvojumiem astoņās skalās, kas atbilst astoņām teorētiski iedalītām vadības funkciju apakšsferām, kas novērotas 5 līdz 18 gadu vecu bērnu uzvedībā (Gioia, Espy & Isquith, 2004).

Līdz šim veiktie pētījumi rāda, ka BRIEF ir atbilstoša iekšējā saskaņotība, retesta ticamība, ir pierādījumi konverģentai un diverģentai validitātei, iekšējai faktoru struktūrai (Mahone et al., 2002; Toplaka, 2009). Visbeidzot, ir ticis argumentēts, ka šāda metode pievieno papildu ekoloģiskās validitātes dimensiju vadības funkcijas klīniskajam novērtējumam (Silver, 2000) un ļauj izprast reālās dzīves vajadzības pretēji testa sniegunam mākslīgos apstākļos (Isquith, Gioia & Espy, 2004). No otras puses, vērtējuma skalām ir savi ierobežojumi, jo tās sniedz vispārēju informāciju par vadības funkcijas izpausmēm un trūkst informācijas par noteiktu procesu

(Isquith, Gioia & Espy, 2004). Vērā ņemams ir fakts, ka vērtētāju aizspriedumi var ietekmēt vērtējumus, it īpaši, ja vecāki sagaida noteiktu uzvedību no bērna. Tomēr, paļaujoties uz vecākiem kā vērtīgiem informācijas avotiem un apzinoties ekoloģiskās validitātes nozīmīgumu, tika veikta Vadības funkcijas uzvedības izvērtēšanas aptaujas modifikācija, un tā tika lietota pirmsskolas vecuma bērnu vadības funkciju novērtēšanai. Tā uzskatāma par noderīgu papildu instrumentu pirmsskolas bērnu vadības funkciju novērtēšanai dabiskajā vidē (Isquith, Gioia & Espy, 2004).

BRIEF-P izstrādes pamatā ir sākotnējā BRIEF 129 jautājumu versija (Gioia et al., 2000), kur daudzi apgalvojumi tika laboti, lai atspoguļotu plašāku pirmsskolas vecuma bērnu uzvedības kontekstu. Piemēram, atsaucēs „mājasdarbs” tika nomainītas ar atsaucēm „uzdevums” vai „aktivitāte”. Tika radīts arī jauns apgalvojumu kopums, lai atspoguļotu pirmsskolas vecuma bērnu specifisku uzvedību (piemēram, „Rotaļājas bezrūpīgi vai pārgalvīgi situācijās, kurās iespējams savainoties.”). Neprecīzi formulēti, nesvarīgi apgalvojumi tika izslēgti no aptaujas, un sākotnēji izveidojās 97 apgalvojumu versija. Tad tika izslēgti apgalvojumi ar augstiem vidējiem rezultātiem un plašiem dispersiju rādītājiem, kā arī apgalvojumi ar zemām korelācijām. Visbeidzot tika veikta faktoru analīze ar ortogonālu faktoru rotāciju, lai noskaidrotu skalas struktūru. Sākotnējā skalas izveide deva 63 apgalvojumus, kas pārstāvēja piecas vadības sfēras: apvaldīšanu (16 apgalvojumi), pārslēgšanos (10 apgalvojumi), emociju kontroli (10 apgalvojumi), darba atmiņu (17 apgalvojumi) un plānošanu/organizēšanu (10 apgalvojumi). Iekšējās saskaņotības rādītāji apvaldīšanas skalā $\alpha = 0,90$, pārslēgšanas skalā $\alpha = 0,85$, emociju kontroles skalā $\alpha = 0,86$, darba atmiņas skalā $\alpha = 0,88$, plānošanas/organizēšanas skalā $\alpha = 0,80$, un kopējais rezultāts $\alpha = 0,97$, kas kopumā liecina par labu iekšējo saskaņotību.

Pēc skalu definēšanas un iekšējās saskaņotības un retesta ticamības noteikšanas tika pārbaudīta piecu skalu iekšējā struktūra ar slīpo rotāciju. Balstoties uz 372 vecāku atbildēm, kuriem bija bērni bez attīstības traucējumiem vecumā no 2 gadiem līdz 5 gadiem 11 mēnešiem, tika izveidota 63 apgalvojumu aptauja ar 5 saistītām skalām, kas savstarpēji nepārklājās, ar labu iekšējo saskaņotību un retesta ticamību, kas saskaņā ar zinātnisko literatūru atspoguļo vadības funkciju apakšsfēras: apvaldīšanas kontroli, elastību, emociju kontroli, darba atmiņu un plānošanu/organizēšanu (Isquith, Gioia & Espy, 2004).

Izveidotās BRIEF-P (Isquith, Crawford, Espy & Gioia, 2004) klīniskās skalas nosaka, cik lielā mērā respondentam parādās problēmas ar dažādiem uzvedības tipiem, kuri saistīti ar piecām vadības funkcijas jomām. Tā, piemēram, apvaldīšanas skala (*Inhibit* – 16 apgalvojumi) mēra bērna kavēšanas kontroli un spēju apstādināt savu darbību atbilstošā brīdī. Pārslēgšanas skala (*Shift* – 10 apgalvojumi) mēra bērna spēju brīvi pāriet no vienas situācijas vai aktivitātes uz citu atbilstoši apstākļiem. Šīs spējas nepietiekama attīstība ietekmē problēmu risināšanas efektivitāti. Var tikt novērots elastīguma un radošuma trūkums problēmu risināšanā, kā arī tendence izmēģināt to pašu nepareizo pieeju atkārtoti. Emociju kontroles skala (*Emotional Control* – 10 apgalvojumi) mēra bērna spēju modulēt emocionālās atbildes reakcijas. Nepietiekama emocionāla kontrole var izpausties kā emociju labilitāte, emociju uzliesmojumi. Darba atmiņas skala (*Working Memory* – 17 apgalvojumi) mēra bērna spēju paturēt prātā informāciju, lai izpildītu uzdevumu vai veidotu atbildi. Tā ir svarīga, izpildot uzdevumus, kuri sastāv no vairākām daļām vai sekojot

sarežģītām instrukcijām. Jau Pennigtona (Pennington, 1997, kā minēts Goia et al., 2003) pētījumos atklāts, ka vadības disfunkcijas gadījumos ir vāja darba atmiņa. Plānošanas/organizēšanas skala (*Plan/Organize* – 10 apgalvojumi) mēra bērna spēju tikt gala ar esošām un uz nākotni orientētām uzdevuma prasībām konkrētā situācijā. Plānošanas daļa šajā skalā atbilst spējai paredzēt nākotnes notikumus, izpildīt norādījumus un mērķus, kā arī attīstīt atbilstošus turpmākos rīcības soļus, kuri nepieciešami uzdevuma vai aktivitātes izpildei. Plānošana bieži saistīta ar vairāku darbību vai atbilžu secīgu sakārtošanu vai savienošanu. Apgalvojumi organizēšanas skalā iekļauj informāciju par spēju sakārtot informāciju, darbības vai materiālus, lai sasniegtu mērķi.

Izmantojot pētniecisko faktoru analīzi, tika identificēti 3 pastāvīgi faktori, kas vecāku populācijā izskaidroja 87% no variācijas (Gioia et al., 2003). Klīniskās skalas kombinējās un veidoja trīs indeksus: apvaldīšanas paškontroles indeksu (*Inhibitory Self-Control Index* – ISCI), kas ietver apvaldīšanas un emociju kontroles skalas, elastīguma indeksu (*Flexibility Index* – FI), kas ietver pārslēgšanās un emociju kontroles skalas, metakognitīvo spēju indeksu (*Emergent Metacognition Index* – EMI), kas ietver darba atmiņas un plānošanas/organizēšanas skalas, un kopējo rādītāju (*Global Executive Composite* – GEC), kas ietver visu skalu summu un norāda vadības disfunkcijas līmeni.

Kā jau iepriekš minēts, veicot pētniecību šajā jomā, svarīgi ņemt vērā, ka BRIEF-P atbildēs, jautājot par līmeni, kurā noteikta uzvedība ir problemātiska, iespējams, nereti var izpausties arī skolotāju un vecāku gaidas pret bērna uzvedību. Līdz ar to vērtējumus var parādīties zināms vecāku un skolotāju iecietības līmenis pret dažādu pirmsskolēnu uzvedību (Isquith, Gioia & Espy, 2004). Lai mazinātu šo ietekmi, BRIEF-P struktūrā ir iekļautas papildu ticamības skalas – nekonsekvences un negativitātes skala. Rezultāti **nekonsekvences skalā** (*Inconsistency* – 10 apgalvojumi) norāda, cik lielā mērā respondents atbild uz līdzīgiem BRIEF-P jautājumiem nekonsekventi. **Negativitātes skala** (*Negativity* – 10 apgalvojumi) mēra to, cik lielā mērā respondenta atbildes uz atsevišķiem BRIEF-P jautājumiem ir netipiski negatīvas (Goia, Espy & Isquith, 2003).

Aptaujas oriģināla versijas konverģentā validitāte pārbaudīta ar *Inattention Scale of the ADHD Rating Scale – IV, Preschool Version* (ADHD-IV-P; McGoey, Bradley-Klug, Crone, Shelton & Radcliffe, 2000), *Child Behavior Checklist 11/2-5* (Achenbach & Rescorla, 2000) un *Behaviour Assessment System for Children* (BASC; Reynolds & Kamphaus, 2002).

Retesta ticamībai tika aprēķinātas Pīrsona (Pearson) korelācijas mērījumiem ar vidēji 4–5 nedēļu intervālu (1–9 nedēļu diapazonā). Iegūtie rezultāti bija robežās no $r = 0,78$ līdz $r = 0,90$, kas norāda uz atbilstošu retesta ticamību.

Pārbaudot bērnu dzimuma un vecuma grupas ietekmi, tika atklāts, ka vecums un dzimums ir statistiski neatkarīgi faktori. Dzimuma un vecuma mijiedarbība nebija statistiski nozīmīga, bet vienvariācijas analīzes izpēte vecāku izlasē parādīja nelielas atšķirības starp zēniem un meitenēm apvaldīšanas skalā – zēnu apvaldīšanas spējas tika vērtētas kā nedaudz sliktākas par meiteņu spējām. Vecāku vērtējumos nelielas, bet būtiskas atšķirības tika atrastas starp vecuma grupām apvaldīšanas, emociju kontroles un plānošanas/organizācijas skalā. Vērtējumi rādīja, ka trīs gadus veciem

bērniem ir izteiktākas grūtības šajās sfērās salīdzinājumā ar 2, 4 un 5 gadus veciem bērniem.

Apkopojot var secināt, ka BRIEF-P nav lietojams neatkarīgai attīstības traucējumu noteikšanai, un pilnīga bērnu vadības funkciju izvērtēšana ir jāsaprot kā komplekss process, kur BRIEF-P tiek izmantota kā viens no komponentiem.

Šī pētījuma mērķis ir pārbaudīt latviešu valodā adaptētās Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptaujas pirmsskolas versijas (*Behavior Rating Inventory of Executive Function – Preschool Version – BRIEF-P*; Gioia, Espy & Isquith, 2003) pantu psihometriskos rādītājus, skalu ticamību un konstruktū validitāti. Skalas adaptācija tika veikta, balstoties uz Starptautiskās Testu komisijas testu adaptēšanas vadlīnijām (Oakland, 2000), *International Test Commission* (2010) un M. Raščevskas (Raščevska, 2005) teorētiskajām atziņām par testu un aptauju konstruēšanu un adaptāciju.

Metode

Pētījuma dalībnieku raksturojums

Pētījuma izlasi veido 275 dalībnieki – bērni vecumā no 2 gadiem līdz 5 gadiem 11 mēnešiem ($M = 4,08$, $SD = 0,94$), par kuriem informāciju sniedza to vecāki. Pētījumā 49% bija meitenes un 51% zēni. Vecuma grupā no 2 gadiem līdz 3 gadiem 11 mēnešiem ($M = 3,05$, $SD = 0,52$) bija 98 dalībnieki, 57,1% meitenes, 42,9% zēni, bet vecuma grupā no 4 gadiem līdz 5 gadiem 11 mēnešiem ($M = 4,65$, $SD = 0,54$) bija 177 dalībnieki, 44,6% meitenes, 55,4% zēni. Pēc oriģinālās izlases parauga izlasē tika iekļauti bērni, kam nav attīstības traucējumu, kas nelieto medikamentus un kuriem, pēc vecāku novērojumiem, nav izteiktu uzmanības noturības problēmu. Aptaujas aizpildīja 89% māšu, 9% tēvu un 2% aizbildņū. 80% bija pilnu ģimeņu, 13% bija vientuļie vecāki, 7% bija precējušies otrreiz. 2% vecāku ir pamatskolas izglītība, 21% ir vidējā izglītība, 64% augstākā izglītība un 13% profesionālā izglītība. Vecāku vidējais vecums – 32,37 gadi. 90% respondentu dzīvo pilsētā, 5% mazpilsētā, 3% lauku rajonā. 59% vecāku ienākumu līmenis bija augsts, 39% vidējs un 2% zems.

Instrumentārijs

Anketa par ģimenes raksturojumu (bērnu skaits, dzimums un vecums; jautājumi par bērnu veselības stāvokli, attīstību; vecāku izglītība un nodarbinātība; ģimenes materiālais stāvoklis).

Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptaujas pirmsskolas versija (BRIEF-P; Gioia, Espy & Isquith, 2003). Aptaujas apgalvojumi jānovērtē pēc 3 punktu Likerta skalas no 1 – „nekad” līdz 3 – „bieži”.

Procedūra

Sākot skalas adaptāciju Latvijā, tika saņemta atļauja no skalas autora Goijas (*Goia*). Metode ir ar licenci aizsargāta, līdz ar to tika slēgta vienošanās ar PAR (*Psychological Assessment Resources*) un atrunāti metodes izmantošanas principi un

iegādāšanās noteikumi. Pašlaik BRIEF-P ir atļauts izmantot tikai konkrētā pētījumā un publicēt ne vairāk kā 3 aptaujas apgalvojumus.

Aptaujas tulkošanā piedalījās 3 neatkarīgi tulki. Diviem no tiem ir augstākā filoloģiskā izglītība, kas iegūta LU Moderno valodu fakultātē, bet tulkošanas darba stāžs kopumā ir vairāk nekā 10 gadi. Tulkošanas procedūrā tika iesaistīts arī tulks ar augstāko psiholoģisko izglītību. Sākotnēji tika veikti 2 neatkarīgi aptaujas tulkojumi no angļu valodas uz latviešu valodu, ko veica tulks ar filoloģisko un psiholoģisko izglītību. Pēc testa turp tulkošanas kopā ar tulkiem tika apspriesti iegūtie tulkojumu varianti, izvēlēts katra panta labākais tulkojums, kas balstījās arī uz attīstības psiholoģijas un neiropsiholoģijas terminu adekvātu lietojumu, ievērojot agrāk izmantotos terminu latviskos variantus. Tika pārbaudīta jēdzienu tulkošanas vienotība dažādos aptaujas apgalvojumos. Tulkošanas procesā tika izvērtēta aptaujas instrukcijas piemērotība mērķa populācijas izpratnei, kurā nebija nepieciešamas korekcijas. Veikts pilotpētījums, kurā piedalījās 15 respondenti, kas tika aicināti uz individuālu konsultāciju, kuras laikā vecāki individuāli pildīja anketas, un pēc tam tika pārrunāta jautājumu saprotamība. Atpakaļ tulkojums, ievērojot vienošanos, tika saskaņots ar metodes autoru.

Turpmāk vecāki tika aicināti piedalīties pētījumā sadarbībā ar Rīgas domes Izglītības, kultūras un sporta departamentu, kas sniedza informatīvo palīdzību. Pirmsskolas izglītības iestāžu administrācija palīdzēja apzināt bērnu vecākus, kuri piekrita piedalīties pētījumā. Ar audzinātāju palīdzību vecāki saņēma anketas un instrukciju aploksnēs. Anketas vecāki pildīja mājās bez laika ierobežojuma un atdeva audzinātājiem aizlīmētās aploksnēs.

Rezultāti

Adaptējot BRIEF-P (Goia et al., 2003) Latvijā, tika pārbaudīta skalas faktoriālā struktūra, aprēķināti apakšskalū iekšējās saskaņotības rādītāji, veikta latviski izveidotās aptaujas apgalvojumu reakcijas un diskriminācijas indeksu analīze un aprēķinātas rezultātu atšķirības vecuma grupām.

Faktoriālā validitāte

Izmantojot galvenā komponenta metodi, ar *Varimax* rotāciju tika veikta BRIEF-P 63 pantu struktūras analīze Latvijas izlasē ($n = 275$). KMO rādītājs bija 0,89, Bartleta tests bija statistiski nozīmīgs: $\chi^2(1953) = 7037,56$ ($p < 0,001$). Atbilstoši oriģinālās aptaujas struktūrai programmai tika uzdots izveidot piecus faktorus. Pēc rotācijas pirmais faktors izskaidroja 13,31% variācijas, otrais – 9,64%, trešais – 7,35%, ceturtais – 4,90, bet piektais – 4,75%. 1. tabulā redzami rotēto faktoru pantu svāri. Atbilstoši oriģinālajai procedūrai panti ar faktora svāriem, kas mazāki par 0,35, netika iekļauti skalās.

Analizējot pantu sadalījumu pa faktoriem, tika noteikts, ka iegūtie pieci faktori oriģinālajām piecām BRIEF-P skalām saturiski atbilst tikai daļēji. Pirmajā faktorā pamatā ir saplūduši apvaldīšanas skalas un emociju kontroles skalas panti, otrais faktors saturiski atbilst pārslēgšanās skalai, trešais faktors saturiski atbilst darba atmiņas skalai, bet plānošanas un organizēšanas skala ir sadalījusies ceturtajā un piektajā faktorā, kuri saturiski ir ļoti līdzīgi.

1. tabula

Rotēto faktoru svāri, pantu kopvērtības, faktoru īpašvērtības un izskaidrotās variācijas procenti apstiprinošajā BRIEF-P faktoru analizē 5 faktoriem

Skalas	Panti	Faktoru svāri					Kopvērtība
		1	2	3	4	5	
Apvaldīšana	18	0,67					0,48
	43	0,66					0,49
	60	0,58					0,44
	58	0,58					0,44
	48	0,54					0,4
	62	0,54					0,42
	54	0,51					0,33
	52	0,51					0,37
	33	0,51	0,43				0,48
	3	0,51					0,41
	28	0,49					0,34
	38	0,47					0,3
	8						0,28
	56						0,34
	13						0,21
23	0,35	0,47				0,37	
Pārslēgšanās	50	0,66					0,55
	15		0,73				0,57
	30		0,64				0,48
	5		0,62				0,45
	20		0,57				0,39
	25		0,57				0,45
	35		0,52				0,46
	10		0,48		0,41		0,44
	40		0,44	0,36			0,41
45		0,36			0,42	0,39	
Emociju kontrole	16	0,54					0,38
	11	0,53					0,42
	41	0,52					0,43
	6	0,5					0,44
	26	0,49					0,46
	31	0,48					0,33
	1	0,44					0,21
	36	0,4					0,34
	46	0,4					0,25
	21	0,37					0,35

1. tabulas turpinājums

Skalas	Panti	Faktoru sviri					Kopvērtība
		1	2	3	4	5	
Darba atmiņa	57	0,5					0,39
	27		0,58				0,45
	51		0,52	0,48			0,54
	32		0,49				0,4
	22		0,48				0,4
	53	0,37	0,41				0,48
	2		0,41				0,34
	37		0,37	0,36			0,37
	63						0,11
	42			0,7			0,61
	61			0,61			0,46
	17			0,59			0,45
	12			0,57			0,41
	7			0,43			0,23
	59	0,37		0,42			0,45
	47			0,36			0,29
55						0,25	
Plānošana/ organizēšana	34	0,49					0,4
	49			0,53			0,42
	4				0,73		0,57
	9				0,72		0,56
	19				0,7		0,52
	39				0,7		0,55
	29					0,61	0,39
	14					0,59	0,41
	44					0,5	0,35
	24						0,12
	Īpašvērtības	8,39	6,08	4,63	3,09	2,99	
	Variācijas procenti	13,31	9,64	7,35	4,9	4,75	

Tālāk, izmantojot galvenā komponenta metodi ar *Varimax* rotāciju, tika veikta BRIEF-P piecu skalu struktūras analīze otrās kārtas faktoru noteikšanai. KMO rādītājs bija 0,78, Bartleta tests bija statistiski nozīmīgs: $\chi^2(10) = 681,69$ ($p < 0,001$). Atbilstoši oriģinālās aptaujas struktūrai programmai tika uzdots izveidot trīs otrās kārtas faktorus. Pēc rotācijas pirmais faktors izskaidroja 36,03%, otrais – 32,68%, bet trešais – 21,56% variācijas. 2. tabulā redzami rotēto faktoru skalu sviri.

Arī šajā gadījumā apvaldīšanas un emociju kontroles skalas izveidoja vienu kopīgu pirmo faktoru, ar zemākiem sviriem piedaloties arī darba atmiņas skalai. Otrajā faktorā apvienojās pārslēgšanās un darba atmiņas skala, bet trešajā faktorā palika neatkarīga plānošanas un organizēšanas skala.

Tā kā apstiprinošajā faktoru analīzē iegūtā faktoru struktūra precīzi neatbilda testa oriģinālās versijas struktūrai, tad, izmantojot galvenā komponenta metodi ar *Varimax*

rotāciju, tika veikta izpētošā BRIEF-P 63 pantu struktūras analīze. KMO rādītājs bija 0,89, Bartleta tests bija statistiski nozīmīgs: $\chi^2(1953) = 7037,56$ ($p < 0,001$). Tika iegūti 16 faktori, kas kopā izskaidroja 61,80% variācijas, tomēr tikai pirmie trīs faktori deva būtisku ieguldījumu, kopā izskaidrojot 34,12% variācijas. Atbilstoši oriģinālajai procedūrai panti ar faktora svāriem, kas mazāki par 0,35, netika iekļauti skalās (Gioia et al., 2003).

2. tabula

Rotēto faktoru pantu svāri, pantu kopvērtības, faktoru īpašvērtības un izskaidrotās variācijas procenti apstiprinošajā BRIEF-P 5 faktoru analizē otrās kārtas faktoriem

Panti	Faktoru svāri			Kopvērtība
	1	2	3	
Emociju kontrole	0,88			0,89
Apvaldīšana	0,85			0,88
Pārslēgšanās		0,87		0,90
Darba atmiņa	0,46	0,81		0,86
Plānošana un organizēšana			0,95	0,98
Īpašvērtības	1,80	1,63	1,08	
Variācijas procenti	36,03	32,68	21,56	

3. tabula

Rotēto faktoru svāru, pantu kopvērtības, faktoru īpašvērtības un izskaidrotās variācijas procenti BRIEF-P apstiprinošajā 3 faktoru analizē

Panti	Faktori			Kopvērtības
	Apvaldīšana un emociju kontrole	Pārslēgšanās un darba atmiņa	Plānošana un organizēšana	
18	0,67			0,47
50	0,66			0,55
43	0,65			0,46
60	0,63			0,43
62	0,60			0,38
58	0,60			0,43
11	0,56			0,33
26	0,56			0,40
48	0,55			0,39
41	0,55			0,31
54	0,53			0,33
16	0,53			0,37
28	0,52			0,34
57	0,51			0,35
31	0,50			0,30
34	0,49			0,28
38	0,49			0,29
6	0,49			0,31
52	0,48			0,33

3. tabulas turpinājums

Panti	Faktori			Kopvērtības
	Apvaldišana un emociju kontrole	Pārslēgšanās un darba atmiņa	Plānošana un organizēšana	
36	0,46			0,29
46	0,45			0,22
1	0,43			0,20
3	0,43			0,23
21	0,43			0,34
33	0,43			0,27
8	0,40			0,23
13	0,36			0,19
15		0,70		0,51
51		0,69		0,53
27		0,65		0,44
5		0,64		0,41
42		0,62		0,47
25		0,59		0,42
30		0,58		0,39
40		0,56		0,41
20		0,55		0,37
35		0,55	0,38	0,45
32		0,54		0,37
53	0,41	0,54		0,46
22		0,53		0,40
37		0,53		0,37
17		0,52		0,30
2		0,51		0,33
47		0,49		0,28
12		0,48		0,30
59	0,42	0,46		0,44
49		0,46		0,27
56	0,38	0,44		0,34
61	0,37	0,42		0,32
45		0,41		0,34
9			0,73	0,53
39			0,71	0,53
4			0,69	0,49
19			0,67	0,47
10		0,43	0,46	0,41
14			0,43	0,23
Īpašvērtības	13,82	3,77	2,98	
Variācijas procenti	15,70	14,43	6,61	

Lai pārbaudītu faktoru struktūru neatkarīgi no maznozīmīgajiem faktoriem, izmantojot galvenā komponenta metodi ar *Varimax* rotāciju, tika veikta BRIEF-P 63 pantu struktūras analīze, uzdodot programmai izveidot trīs faktoros. Zemo svaru dēļ no galīgās analīzes tika izslēgti 7., 23., 24., 29., 44., 55. un 63. pants. KMO rādītājs bija 0,89, Bartleta tests bija statistiski nozīmīgs: $\chi^2(1953) = 7037,56$ ($p < 0,001$). Pēc rotācijas pirmais faktors izskaidroja 14,13% variācijas, otrais faktors – 13,33% variācijas, bet trešais faktors – 6,66% variācijas. 3. tabulā redzami rotēto faktoru pantu svāri. Atbilstoši oriģinālajai procedūrai panti ar faktora svāriem, kas mazāki par 0,35, netika iekļauti skalās.

Pirmajā iegūtajā faktorā pamatā saplūduši apvaldīšanas un emociju kontroles skalu panti, otrajā faktorā saplūduši pamatā pārslēgšanas un darba atmiņas skalu panti, bet trešais faktors atbilst plānošanas un organizēšanas skalai. Iekšējās saskaņotības rādītāji trīs skalām attiecīgi bija $\alpha = 0,91$, $\alpha = 0,91$ un $\alpha = 0,76$.

Visbeidzot, izmantojot galvenā komponenta metodi ar *Varimax* rotāciju, tika veikta BRIEF-P jauniegūtā trīs skalu modeļa analīze otrās kārtas faktoru noteikšanai. KMO rādītājs bija 0,58, Bartleta tests bija statistiski nozīmīgs: $\chi^2(3) = 173,96$ ($p < 0,001$). Tika iegūts viens faktors, kas izskaidroja 61,51% variācijas. 4. tabulā redzami skalu svāri dotajam faktoram.

4. tabula

Faktora svāri, skalu kopvērtības, faktora īpašvērtība un izskaidrotās variācijas procenti izpētošajā BRIEF-P 3 faktoru analīzē otrās kārtas faktoriem

Panti	Faktora svāri	Kopvērtība
	1	
Apvaldīšana un emociju kontrole	0,88	0,77
Pārslēgšanās un darba atmiņa	0,84	0,71
Plānošana un organizēšana	0,61	0,37
Īpašvērtības	1,85	
Variācijas procenti	61,51	

Pantu reakcijas un diskriminācijas indeksu analīze

Veicot mainītās aptaujas pantu reakcijas indeksu analīzi 3 skalām (5. tabula), tika konstatēts, ka vairākiem pantiem tie neiekļaujas vēlamajā 20–80 procentu intervālā no iespējamās reakcijas (Raščevska, 2005). Izanalizējot pantus pēc satura, tie tika paturēti aptaujā tālākai analīzei, jo novērojamās zemās reakcijas skaidrojamas ar specifisko mērāmo pazīmju mazo izplatību.

Aprēķinātie pantu diskriminācijas indeksi (5. tabula) tikpat kā visi ir vidējā līmenī, nesasniedzot ne augstas, ne zemas vērtības.

5. tabula

BRIEF-P diskriminācijas un reakcijas (M) indeksi un standartnovirzes

Panta numurs	Diskriminācijas indekss	M	SD	Panta numurs	Diskriminācijas indekss	M	SD
<i>Apvaldīšana un emociju kontrole</i>				<i>Pārslēgšanās un darba atmiņa</i>			
1	0,41	1,75	0,64	2	0,54	2,08	0,63
3	0,40	1,87	0,73	5	0,53	1,89	0,64
6	0,52	1,63	0,62	12	0,46	1,24	0,48
8	0,40	1,27	0,49	15	0,61	1,87	0,63
11	0,53	1,48	0,59	17	0,51	1,23	0,44
13	0,34	1,25	0,46	20	0,51	1,69	0,61
16	0,57	1,49	0,58	22	0,53	1,57	0,61
18	0,59	1,48	0,59	25	0,54	1,47	0,59
21	0,49	1,44	0,53	27	0,56	1,85	0,61
26	0,56	1,35	0,52	30	0,54	1,69	0,65
28	0,53	1,72	0,60	32	0,56	1,78	0,64
31	0,47	1,97	0,44	35	0,50	1,56	0,64
33	0,45	1,95	0,61	37	0,56	1,85	0,54
34	0,48	1,37	0,53	40	0,58	1,51	0,62
36	0,48	1,15	0,40	42	0,63	1,32	0,53
38	0,48	1,41	0,51	45	0,46	1,54	0,60
41	0,49	1,52	0,56	47	0,45	1,85	0,66
43	0,63	1,44	0,56	49	0,47	1,51	0,58
46	0,42	1,44	0,57	51	0,67	1,59	0,62
48	0,58	1,54	0,51	53	0,61	1,93	0,56
50	0,69	1,43	0,54	56	0,51	1,56	0,60
52	0,53	1,57	0,60	59	0,52	1,80	0,64
54	0,47	1,48	0,54	61	0,48	1,58	0,59
57	0,52	1,80	0,59				
58	0,59	1,29	0,49				
60	0,58	1,60	0,62				
62	0,54	1,53	0,55				
<i>Plānošana un organizēšana</i>							
4	0,60	1,96	0,62				
9	0,61	1,59	0,66				
10	0,33	1,77	0,65				
14	0,27	1,30	0,50				
19	0,59	1,70	0,68				
39	0,59	1,41	0,59				

Ticamība

Tika aprēķināti iekšējās saskaņotības rādītāji trim jaunajām BRIEF-P skalām un aptaujas summārajam rādītājam. Apvaldīšanas un emociju kontroles skalai Kronbaha α bija 0,91, pārslēgšanas un darba atmiņas skalai – 0,91, organizēšanas/plānošanas skalai – 0,76 un visam testam kopumā – 0,94.

Konstrukta validitāte

Lai apstiprinātu konstrukta vecuma validitāti, tika noteiktas 2–3 gadu un 4–5 gadu vecumgrupu rezultātu atšķirības abiem dzimumiem visām skalām un aptaujas summārajam rādītājam (6. tabula). Nevienā gadījumā atšķirības nebija statistiski nozīmīgas.

6. tabula

2–3 un 4–5 gadu vecu meiteņu un zēnu grupu BRIEF-P skalu un summas aritmētiskie vidējie un standartnovirzes un t-kritēriji atšķirībām starp vecuma grupām

	Meitenes				t	Zēni				t
	2–3 gadi (n = 56)		4–5 gadi (n = 79)			2–3 gadi (n = 42)		4–5 gadi (n = 98)		
	M	SD	M	SD		M	SD	M	SD	
Apvaldīšana un emociju kontrole	32,23	6,31	31,71	6,68	0,46	35,14	5,98	33,60	7,47	1,18
Pārslēgšana un darba atmiņa	29,96	6,05	29,69	6,86	0,24	31,50	5,95	31,91	7,09	-0,32
Plānošana un organizēšana	7,00	2,53	6,61	1,69	1,01	6,38	1,43	6,62	2,17	-0,77

Iztirzājums

Pētījuma mērķis bija pārbaudīt latviešu valodā adaptētās Vadības funkciju uzvedības novērtēšanas aptaujas pirmsskolas versijas (*Behavior Rating Inventory of Executive Function – Preschool Version* – BRIEF-P; Gioia, Espy & Isquith, 2003) pantu psihometriskos rādītājus, skalu ticamību un konstruktu validitāti.

Pārbaudot aptaujas faktoru struktūru, neizdevās iegūt 5 faktoru modeli, kas saturiski precīzi atbilstu aptaujas oriģinālās versijas 5 skalām (Gioia et al., 2003), kā arī izskaidrotās variācijas apjoms bija mazāks par pusi. Tomēr apstiprinošajā faktoru analīzē iegūtā faktoru struktūra daļēji saskan ar oriģinālo, jo izdevās iegūt faktorus, kas saturiski gandrīz precīzi atbilst pārslēgšanās un darba atmiņas skalām. Apvaldīšanas un emociju skalu pantu saplūšanu vienā faktorā var izskaidrot ar abu skalu saturisko tuvību, un tā šķiet likumsakarīga, savukārt plānošanas un organizēšanas skalas sadalīšanās pa diviem faktoriem no saturiskā viedokļa ir grūti izskaidrojama – pēc savas jēgas abos faktoros iekļautie panti ir ļoti tuvi. Tas norāda uz iespējamību, ka Latvijas izlasē BRIEF-P neveidojas piecu faktoru struktūra, un apstiprinošajā faktoru analīzē ceturtais un piektais faktors ir iegūti mākslīgi, matemātiski sašķeļot plašāku faktoru. Arī veicot apstiprinošo faktoru analīzi otrās kārtas faktoru struktūras noteikšanai, iegūtie trīs faktori pēc satura nelīdzinās iepriekšējos pētījumos iegūtajiem (Gioia et al., 2003).

Izpētošā faktoru analīze patiešām atklāj, ka Latvijas izlasē BRIEF-P veidojas no oriģinālās atšķirīga faktoru struktūra ar trīs faktoriem piecu faktoru vietā. Pirmajā faktorā pamatā saplūduši apvaldīšanas un emociju kontroles skalu panti, otrajā faktorā – pārslēgšanās un darba atmiņas skalu panti, bet trešajā faktorā – plānošanas un organizēšanas skalas panti. Proti, izpētošās faktoru analīzes rezultāti līdzinās apstiprinošās otrās kārtas faktoru analīzes rezultātiem. Kā jau minēts, apvaldīšanas un emociju kontroles skalu saplūšana ir saturiski pamatojama. Pirmā iespējamība ir tāda, ka vispārējie apvaldīšanas procesi patiešām ir nepieciešami emociju regulēšanā un ir to pamatā (Carlson & Wang, 2007). Saikne starp apvaldīšanas kontroli un emociju regulēšanu atklājas arī tādējādi, ka abiem elementiem pamatā ir vienas un tās pašas prasības – novērst impulsīvu atbildi un veikt pretēju darbību (Carlson & Wang, 2007). Līdzīgi bija arī oriģinālaptauja, kur otrās kārtas faktoru analīzē tās izveidoja vienotu faktoru. Pārslēgšanās skalas un darba atmiņas skalas saplūšanu varētu skaidrot ar to, ka abas attiecas uz specifiskiem kognitīviem procesiem pretstatā pārējām skalām, kuras vairāk attiecas uz afektīvām vai uzvedības izpausmēm. Līdz ar to iegūtā faktoru struktūra ir saturiski pamatota, par ko liecina arī tas, ka jaunizveidoto skalu iekšējā saskaņotība ir vai nu tiešām augsta, vai apmierinoša ($\alpha = 0,76-0,91$). Turklāt jāatzīmē, ka panti pa jaunajām skalām nav sadalījušies nesistemātiski, bet veselām grupām atbilstoši nodomātajai jēgai – saplūstot veselām skalām. Tādējādi iegūtā faktoru struktūra nav unikāla, to drīzāk raksturo mazāka izšķirtspēja. To varētu skaidrot ar tulkojuma īpatnībām, tulkojumā vienkāršojoties tekstam un nozūdot semantiskām niansēm, kas nošķirušas skalas, kuras Latvijas izlasē ir apvienojušās.

Kā trūkums jāatzīmē abu modeļu – gan piecu faktoru, gan trīs faktoru – mazais izskaidrotās variācijas apjoms, tikai ap trešdaļu no kopējā apjoma. Iespējams, pastāv saistība ar mazo atbilžu variāciju, kas bija novērojama Latvijas izlasē – lielākajai daļai pantu liela daļa cilvēku izvēlējās vienu un to pašu atbildi, tā nosakot augstus iekšējās saskaņotības rādītājus, bet vienlaikus padarot aptauju zināmā mērā nejutīgu pret individuālām variācijām un traucējot efektīvi mērīt atšķirības. Tālab būtu jāapsver iespēja pārbaudīt, kā darbojas aptauja ar lielāku izvēlu skaitu, piemēram, piecām izvēlēm pašreizējo trīs izvēļu vietā.

Savukārt otrās kārtas faktoru analīzē tika iegūts tikai viens faktors pretstatā oriģinālās aptaujas trīs faktoriem. Iespējams, tas apstiprina zinātniskajā literatūrā minētās grūtības definēt un operacionalizēt vadības funkciju (Carlson, 2005), kā arī dažādo izpratni par tās struktūru – no viena faktora modeļa līdz daudzfaktoru modelim (piemēram, Shallice, 1990; Pennington, Bennetto, McAleer & Roberts, 1996, kā minēts Anderson, 2002; Stuss & Alexander, 2000). Vērā ņemami ir arī riska faktori, kas saistīti ar vecāku iespējamo neobjektivitāti un sociāli vēlamu atbilžu sniegšanu, novērtējot savu bērnu uzvedību.

Veicot reakcijas un diskrimināciju indeksu analīzi, par derīgiem tika atzīti visi jaunveidotajās skalās iekļāvušies panti. Tika saglabāti arī tie panti, kuru reakcijas indeksi nesasniedza 3 ballu skalai kritisko 1,40 robežu, jo, veicot saturisko analīzi, atklājās, ka pati atbilstošo problēmu specifika varētu būt saistīta ar salīdzinoši mazāku mērāmo parādību izplatību un attiecīgi zemāku biežuma vērtējumu. Diskriminācijas indeksi lielākoties ir vidēji – raksturīgi, ka nevienā skalā nav

augstu, labu diskriminācijas indeksu. Tas norāda uz iespējamiem trūkumiem pantu formulējumā, kas traucē tiem efektīvi mērīt atbilstošo parādību.

Originālajām aptaujas skalām aprēķinātie augstie iekšējās saskaņotības rādītāji, kas līdzinās oriģinālizlasē iegūtajiem (Goia et al., 2003), liecina, ka aptauja kopumā ir ticama. Augstie iekšējās saskaņotības rādītāji ir uzskatāmi par vienu no konstruktū validitātes rādītājiem (Gregory, 1992, kā minēts Raščevska, 2005). Tomēr pretstatā teorētiski paredzamajam starp vecumu grupām netika noteikta statistiski nozīmīga atšķirība vadības funkciju uzvedības izpausmēs, kas liek apšaubīt konstruktū validitāti dotajā adaptācijas formā. Tāda parādība varētu tikt skaidrota ar pašu vecāku grūtībām novērtēt dažādas uzvedības formas un to biežumu, piemēram, nepietiekama kontakta dēļ. Līdzīgi varētu skaidrot arī salīdzinoši zemos pantu grūtības indeksus, tomēr abos gadījumos šāds pieņēmums ir tikai spekulatīvs. Grūtības indeksu profilu var skaidrot arī ar jautājumu specifiku – daudzi no tiem ir vērsti uz paredzami retu uzvedības veidu noteikšanu, tālab arī tie aptaujā bieži novērtēti zemu.

Vadības funkcijas uzvedības novērtēšanas aptaujas kopējais rādītājs ir izmantojams Latvijā, taču nepieciešamas papildu diskusijas par aptaujas faktoriālo un konstruktū validitāti. Turpmākajos pētījumos būtu nepieciešama sadarbība ar metodes BRIEF-P autoriem (Goia et al., 2003), lai saņemtu papildu informāciju faktoriālās validitātes pierādīšanai, atklāta ir arī diskusija par konstruktū validitātes daļēju apstiprināšanos. Būtu nepieciešams atkārtoti izvērtēt apgalvojumu tulkojumu, kā arī izveidot atbilstošākus skalu nosaukumus. Ieteicams veikt metodes adaptāciju arī pirmsskolas pedagogu izlasē un papildus faktoriālās validitātes pierādīšanai noteikt metodes konverģento validitāti un retesta ticamību.

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Anderson, P. (2002). Assessment and developmet of executive function (EF) during childhood. *Child Neuropsychology*, 8(2), 71-82.
- Ardila, A. (2008). On the evolutionary origins of executive functions. *Brain and Cognition*, 68, 92-99.
- Best, J. R., Miller, P. H. & Jones, L. (2009). Executive functions after age 5: Changes and correlates. *Developmental Review*, 29(3), 180-200.
- Bialystok, E., & Martin, M. M. (2008). Attention and inhibition in bilingual children: evidence from the dimensional change card sort task. *Scandinavian Journal of Psychology*, 49, 93-109.
- Brocki, K. C. & Bohlin, G. (2004). Executive functions in children aged 6 to 13: A dimensional and developmental study. *Developmental Neuropsychology*, 26(2), 571-593.
- Brownell, P. (2009). Executive Functions: A Neuropsychological Understanding of Self Regulation. *Gestalt Review*, 13(1), 62-81.
- Carlson, S. M. (2005). Developmentally sensitive measures of executive function in preschool children. *Developmental Neuropsychology*, 28(2), 595-616.
- Carlson, S. M. & Meltzoff, A. N. (2008). Bilingual experience and executive functioning in young children. *Developmental Science*, 11(2), 282-298.

- Carlson, S. M. & Wang, T. S. (2007). Inhibitory control and emotion regulation in preschool children. *Cognitive Development*, 22, 489-510.
- Cherkes-Julkowski, M. (2005). *The dysfunctionality of executive function*. Kearny: Moris Publishing.
- Della Sala, S., Gray, C., Spinnler, H. & Trivelli, C. (1998). Frontal lobe functioning in man: The riddle revisited. *Archives of Clinical Neuropsychology*, 13(8), 663-682.
- Denckla, M. B. (1994). Measurement of executive function. In G. R. Lyon (Ed.), *Frames of reference for assessment of learning disabilities: New views on measurement issues* (pp. 117-142). Baltimore: Paul H. Brookes.
- Espy, K. A., Kaufmann, P. M., Glisky, M. L. & McDiarmid, M. D. (2001). New Procedures to Assess Executive Functions in Preschool Children. *Clinical Neuropsychologist*, 15(1), 46-58.
- Fletcher, J. M., Brookshire, B. L., Landry, S. H., Bohan, T. P., Davidson, K. C., M. E., Kramer, L. A. & Morris, R. D. (1996). Attentional skills and executive functions in children with early hydrocephalus. *Developmental Neuropsychology*, 12, 53-76.
- Fletcher, J. M. (1996). Executive functions in children: Introduction to the special series. *Developmental Neuropsychology*, 12, 1-4
- Garon, N. Bryson, S. E. & Smith, I. M. (2008). Executive function in preschoolers: A review using an integrative framework. *Psychological Bulletin*, 134, 31-60.
- Gioia, A., Espy, K. A. & Isquith, P. K. (2003). *BRIEF-P behavior rating inventory of executive function – preschool version*. Professional manual. Lutz: PAR.
- Gioia, A., Espy, K. A. & Isquith, P. K. (2004). *Executive function in preschool children: Examination through everyday behavior*. Developmental cognitive neuroscience Laboratory – faculty and staff publications.
- Hrabok, M. & Kerns, K. A. (2010). The development of self-regulation: Neuropsychological perspective. In B. W. Sokol, U. Muller, J. I. M. Carpendale, A. R. Young & G. Iarocci (Eds.), *Self and social regulation. Social interaction and the development of executive function*. (pp. 129-155) Oxford: University Press.
- Hughes, C. H., & Ensor, R. A. (2009). How do families help or hinder the emergence of early executive function? In C. Lewis & J. I. M. Carpendale (Eds.), *Social interaction and the development of executive function. New Directions in Child and Adolescent Development*, 123, 35-50.
- Jahromi, L. B. & Stifter, C. A. (2008). Individual Differences in Preschoolers Self-Regulation and Theory of Mind. *Merrill-Palmer Quarterly*, 54(1), 125-150.
- International Test Commission (2010). International Test Commission Guidelines for Translating and Adapting Tests. www.intestcom.org.
- Kaplan, R. M. & Saccuzzo, D. P. (1997). *Psychological testing: Principles, applications and issues* (4th ed.) Albany, NY: Brooks/Cole Publishing Company.
- Kerr, A. & Zelazo, Ph. (2004). Development of “hot” executive function: The childrens’ gambling task. *Brain and Cognition* (55), 148-157.
- Kline, P. (2000). *The handbook of psychological testing* (2nd ed.). London: Routledge.
- Kuntsi, J., Eley, T. C., Taylor, A., Hughes, C., Asherson, P., Caspi, A. & Moffitt, T. E. (2004). Co-occurrence of ADHD and low IQ has genetic origins. *American Journal of Medicine Genet B Neuropsychiatry Genet*, 124(1), 41-47.
- Lezak, M. (1983). *Neuropsychological Assessment*. Oxford: University Press.

- Liebermann, D., Giesbrecht, G. F. & Müller, U. (2007). Cognitive and emotional aspects of self-regulation in preschoolers. *Cognitive Development*, 22(4), 511-529.
- Mahone, E. M. & Hoffman, J. (2007). Behavior ratings of executive function among preschoolers with ADHD. *Clinical Neuropsychologist*, 21, 569-586
- Mahone, E. M., Cirino, P. T., Cutting, L. E., Cerrone, P. M., Hagelthorn K. M., Hiemenz, J. R., Singer, H. S. & Denckla, M. B. (2002). Validity of the Behavior Rating Inventory of Executive Function in children with ADHD and/or Tourette syndrome. *Archives of Clinical Neuropsychology*, 17(7), 643-662.
- Luria, A. (2008). *Visšije karkovije funkcija človeka*: Sankt-Peterburg:Piter.
- Oakland, T. (2000). *International Guidelines to Assist in Adapting Tests Journal of Baltic Psychology*, 1, 68-75.
- Pennington, B. & Ozonoff, S. (1996). Executive function and developmental psychopathology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 37, 51-87.
- Powell, K. B. & Voeller, K. S. (2004). Prefrontal Executive Function Syndromes in Children. *Journal of Child Neurology*, 19, 785-797.
- Raščevska, M. (2005). *Psihološko testu un aptauju konstruēšana un adaptācija*. Rīga: RaKa.
- Ronald, A., Happé, F., Bolton, P., Butcher, L. M., Price, T. S., Wheelwright, S., Baron-Cohen, S. & Plomin, R. (2006). Genetic heterogeneity between the three components of the autism spectrum: A twin study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 45, 691-699.
- Satish, U., Streufert, S., & Eslinger, P. (2006). Measuring executive function deficits following head injury: An application of SMS simulation technology. *Psychological Record*, 56, 181-190.
- Silver, C. (2000). Ecological validity in neuropsychological assessment in childhood traumatic brain injury. *Journal of Head Trauma Rehabilitation*, 15, 973-988.
- Stuss, D. T., & Alexander, M. P. (2000). Executive functions and the frontal lobes: A conceptual view. *Psychological Research*, 63, 289-298.
- Toplaka, M. E., Bucciarelli, S. M., Jain, U. & Tannock, R. (2009). Executive Functions: Performance-Based Measures and the Behavior Rating Inventory of Executive Function (BRIEF) in Adolescents with Attention Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD). *Child Neuropsychology*, 15(1), 53-72.
- Vough, B. H., Kopp, C. B. & Krakow, J. B. (1984). The Emergence and Consolidation of Self-Control from Eighteen to Thirty Months of Age: Normative Trends and Individual Differences. *Child Development*, 55(3), 990-1004
- Wählstedt, C., Thorell, L., B., & Bohlin, G. (2008). ADHD Symptoms and Executive Function Impairment: Early Predictors of Later Behavioral Problems. *Developmental Neuropsychology*, 33(2), 160-178.
- Wakschlag, L. S., Leventhal, B. L., Briggs-Gowan, M. J., Danis, B., Keenan, K., Hill, C., Egger, H. L., Cicchetti, D. & Carter, A. S. (2005). Defining the "Disruptive" in Preschool Behavior: What Diagnostic Observation Can Teach Us. *Clinical Child and Family Psychology*, 8(3), 183-201.
- Welsh, M. C. (2002). Developmental and clinical variations in executive functions. In D. L. Molfese & V. J. Molfese (Eds.), *Developmental variations in learning: applications to social, executive function, language and reading skills* (pp. 139-185). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Willoughby, M. T., Blair, C. B., Wirth, R. J. & Greenberg, M. (2010). The Measurement of Executive Function at Age 3 Years: Psychometric Properties and Criterion Validity of a New Battery of Tasks. *Psychological Assessment*, 22(2), 306-317.

Summary

The study examines the psychometric properties and the validity of scales and constructs of the paragraphs of the Behaviour Rating Inventory of Executive Function – preschool version (BRIE-P) adapted to Latvian from Gioia, Espy & Isquith, 2003. The research included 275 children with no health problems of the age of two years and nil months to five years and 11 months, 50.9% of them were boys and 49.1% – girls. The internal consistency rates of the survey were obtained in a similar way to the original survey. The performed factor analysis suggests that in the case of the Latvian sample, the Five Factor Model does not comply with the original model. The results are more accurately characterized by the Three Factor Model, in which the original scales are merged in major factors based on the content. Further research is required to determine the validity of the constructs of the survey.

This work has been supported by the European Social Fund within the project „Support for Doctoral Studies at University of Latvia”.

Keywords: *executive function, factor structure, internal consistency, construct validity.*

Personības, ekonomiskie un kultūras faktori satiksmes psiholoģijas pētījumos

Personality, Economic, and Cultural Factors in Traffic Psychology Research

Viesturs Renģe

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: renges@lu.lv

Raksta mērķis ir aplūkot pētījumus par personības, ekonomisko un kultūras faktoru saistību ar ceļu satiksmes negadījumiem, kā arī ar šiem pētījumiem saistītās metodoloģiskās problēmas. Īpaša uzmanība pievērsta personības piecu faktoru modeļa („Lielais piecnieks”), sociālo aksiomu un Švarca vērtību pētījumiem ceļu satiksmes drošības kontekstā. Analizēta sociālās deviances loma riskantā autovadīšanā, izvirzīti pieņēmumi par iespējamo braukšanas kultūru Latvijā. Aplūkota satiksmes drošības saistība ar sabiedrības ekonomisko labklājību un Hofstedes kultūras dimensijām. Citās valstīs veikto pētījumu rezultāti salīdzināti ar līdzīgus pētījumus Latvijā iegūtajiem rezultātiem. Raksturotas satiksmes psiholoģijas turpmāko pētījumu perspektīvas Latvijā.

Atslēgvārdi: satiksmes psiholoģija, personība, sociālās aksiomas, Švarca vērtības, sociālā deviance, Hofstedes kultūras dimensijas.

Ievads

Katru gadu pasaulē ceļu satiksmes negadījumos iet bojā 1,2 miljoni un tiek ievainoti 50 miljoni cilvēku (World Health Organisation, 2004). Tas ir daudz vairāk nekā karadarbībā un dabas katastrofās bojā gājušo un cietušo. Tā kā šiem skaitļiem ir tendence ar katru gadu pieaugt, šīs problēmas risināšanā iesaistījušies arī psihologi.

Satiksmes psiholoģija (*Traffic Psychology*) sāka veidoties 20. gs. 50.–60. gados. Par patstāvīgu lietišķās psiholoģijas nozari tā kļuva 1990. gadā, kad Starptautiskajā Lietišķās psiholoģijas asociācijā (*International Association of Applied Psychology*) tika izveidota Satiksmes un transporta psiholoģijas nodaļa (*Division of Traffic and Transportation Psychology*). Lai gan tiek pētīti arī aviācijas, dzelzceļa transporta un kuģniecības drošības psiholoģiskie aspekti, galvenā uzmanība tiek veltīta tieši ceļu satiksmes drošībai. Pirmā starptautiskā transporta un satiksmes psiholoģijas konference notika 1996. gadā Valensijā (Spānija), nākamās – 2000. gadā Bernē (Šveice), 2004. gadā Notingemā (Lielbritānija) un 2008. gadā Vašingtonā (ASV).

Satiksmes psiholoģijas pētījumus var iedalīt trīs lielās grupās: psihofizioloģiskā stāvokļa ietekme uz satiksmes drošību, redzes uztveres saistība ar satiksmes drošību

un personības faktoru ietekme uz satiksmes drošību. Šajā rakstā galvenokārt tiks raksturota tieši pēdējā pētījumu grupa, kā arī ekonomisko un kultūras faktoru saistība ar ceļu satiksmes drošību. Pētījumi satiksmes psiholoģijā galvenokārt atspoguļoti tādos zinātniskajos žurnālos kā *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, *Accident Analysis and Prevention* un *Ergonomics*.

Vai satiksmes psiholoģija ir nepieciešama arī Latvijā? Ilgus gadus Latvija stabili tika ieņēmusi pirmo vietu Eiropā ceļu satiksmes negadījumos bojā gājušo skaita ziņā (rēķinot uz miljonu iedzīvotāju). Šo bēdīgo rekordu tikai 2007. gadā pārspēja Lietuva.

Lai gan pēdējos gados bojā gājušo skaits uz Latvijas ceļiem samazinās, tas joprojām ir salīdzinoši augsts (Ceļu satiksmes drošības direkcija, 2010). 2009. gadā Latvijā ceļu satiksmes negadījumos bojā gāja 254 cilvēki jeb 112 bojā gājušie uz miljonu iedzīvotāju. Salīdzinājumam Zviedrijā šis skaits bija 43, Lielbritānijā – 44, Nīderlandē – 46, vidēji Eiropas Savienībā – 69.

Tikai pēc 2000. gada „asiņainajiem Jāņiem”, kad divu dienu laikā uz Latvijas ceļiem gāja bojā 26 cilvēki, sabiedrība sāka lielāku uzmanību pievērst dramatiskajai situācijai ceļu satiksmes drošībā. Tomēr Latvijai vēl četrus gadus vajadzēja būt pirmajā vietā Eiropā ceļu satiksmes negadījumos bojā gājušo skaita ziņā (rēķinot uz miljonu iedzīvotāju), lai finansiālu atbalstu pētījumiem satiksmes psiholoģijas jomā saņemtu arī Latvijas psihologi. Ceļu satiksmes negadījumu iemesli Latvijā līdz šim nav tikusi pietiekami analizēti no psiholoģisko aspektu viedokļa.

Pēc Latvijas Ceļu satiksmes drošības direkcijas (CSDD) pasūtījuma 2005.–2006. gadā Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmijas (RPIVA) psihologi D. Voita, V. Perepjolkina un U. Ābele veica pētījumus par gājēju drošības veicināšanas pasākumu efektivitāti. Pētījumā tika aptaujāti vairāki ceļu satiksmes negadījumos cietušie gājēji un organizētas fokusa grupas. Pamatojoties uz fokusa grupu un interviju rezultātiem, tika izstrādāta gājēju aptauja, kuras mērķis bija noskaidrot gājēju viedokli par dažādiem ar gājēju satiksmes drošību saistītiem jautājumiem. Pētījums deva iespēju izstrādāt priekšlikumus un vadlīnijas sociālās reklāmas kampaņai par gājēju satiksmes drošību (RPIVA, 2006). 2007. gadā RPIVA tika organizēts satiksmes psiholoģijas jautājumiem veltīts starptautisks seminārs „Satiksmes psiholoģija Eiropā un tās iespējamā pielietošana satiksmes drošības uzlabošanai Latvijā”, kurā piedalījās gan RPIVA un LU pētnieki, gan arī satiksmes psihologi no Austrijas un Zviedrijas.

2005. gadā, pateicoties Latvijas Universitātes pētījumu grantam, pētījumus ceļu satiksmes drošības sfērā uzsāka arī LU psihologi I. Austers un V. Reņģe. Pirmajā pētījumā oficiālā ceļu satiksmes negadījumu cēloņu statistika tika salīdzināta ar spriedumiem par satiksmes drošības riska faktoriem dažādās satiksmes dalībnieku grupās (autovadītāji, autovadītāji, kuri ir pārkāpuši ceļu satiksmes noteikumus, eksperti – autoskolu instruktori). Visas pētāmo grupas (autovadītāji, pārkāpēji, eksperti) kopumā nenovērtēja vai pārvērtēja ceļu satiksmes negadījumu riska faktorus. Arī ekspertu vērtējumi izrādījās nepietiekami precīzi un būtiski neatšķīrās no pārējo autovadītāju vērtējumiem (Reņģe & Austers, 2007).

Otrajā pētījumā tika noskaidrots, kādas normas autovadītāji uzskata par nerakstītajiem likumiem uz ceļa un kā šos likumus vērtē. Izrādījās, ka autobraucēji

un eksperti nerakstītos likumus vērtē līdzīgi. Arī eksperti uzskata, ka ir attaisnojama atsevišķu ceļu satiksmes noteikumu pārkāpšana, brīdināšana par ceļu policijas posteni u. tml. Tika konstatēts, ka ekspertu – autoskolu instruktoru attieksme pret braukšanu ir līdzīga pārējiem braucējiem, arī noteikumu pārkāpējiem (Austers, Renge & Mika, 2006). Abu šo pētījumu apkopojums tiks publicēts *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour* (Austers & Renge – in press). Kopš 2006. gada finansējums pētījumiem tiek saņemts no Latvijas Zinātnes padomes.

Lai gan satiksmes psiholoģija kā lietišķās psiholoģijas apakšnozare Latvijā vēl tikai sāk veidoties, šajā sfērā veiktie pētījumi jau ir prezentēti starptautiskās zinātniskajās konferencēs un kongresos Atēnās (Austers, Renge & Mika, 2006), Memfisā (Austers & Renge, 2007), Berlīnē (Renge, Austers & Muzikante, 2008), Oslo (Muzikante, 2009; Perepjolkina, Armalovicha & Voita 2009; Renge, Austers & Muzikante, 2009), Brno (Perepjolkina, Renge & Austers, 2010) un Melburnā (Muzikante, Austers & Renge, 2010; Perepjolkina, Austers & Voita, 2010; Austers, Renge & Muzikante, 2010).

Līdzās psihologiem dažādu satiksmes drošības psiholoģisko aspektu pētījumos Latvijā ir iesaistījušies arī virkne citu nozaru pētnieku: A. Lāma un J. Smirnovs (Lāma, 2007; Lama, Smirnovs & Naudzuns, 2006), M. Ozoliņš (Ozolins, Ikauņieks & Bruenich, 2004), A. Villeruša (Villerusa & Rita, 2008). Šie pētījumi ir par cilvēka faktora lomu ceļu satiksmes drošībā vispār vai arī par tādiem specifiskiem jautājumiem kā attieksme pret drošības jostu izmantošanu un vizuālās uztveres izpēte sarežģītās ceļu satiksmes situācijās. Minētos jautājumus diemžēl šajā rakstā nav iespējams aplūkot.

Pētījumu metodoloģija

Pētījumu metodes

Tā kā turpmāk rakstā aplūkoti pētījumu rezultāti, kuros tiek izmantoti konkrēti, ar aptauju palīdzību nosakāmi autovadītāju uzvedības raksturojumi, tad vispirms ir jāaplūko šīs kategorijas un metodes. Pētniekus interesē, cik lielā mērā ir iespējams prognozēt nokļūšanu ceļu satiksmes negadījumos. Nosliece uz negadījumiem (*accident liability*) ir sagaidāmais braucēja nokļūšanas biežums ceļu satiksmes negadījumos (Maycock & Lockwood, 1993). Tā ir saistīta ar šādiem faktoriem: a) tieksme pārkāpt braukšanas noteikumus un pieļaut kļūdas; b) vadītāja attieksme pret savu un citu vadītāju braukšanu; c) attieksme pret savu pārvietošanās līdzekli – cik lielā mērā tā izvēli nosaka ātrums un dzinēja jauda pretstatā automašīnas drošībai un uzticamībai; d) reālā novērojamā braukšanas uzvedība uz ceļa – ātruma ierobežojumu neievērošana un apdzīšana; e) tādi personības raksturojumi kā sociālā deviance un lēmumu pieņemšanas rūpīgums (Underwood, Chapman, Wright & Crundall, 1997). Pētījumos izmantotas trīs atšķirīgas metodoloģijas: aptaujas, tieša braukšanas uzvedības novērošana un atsevišķu ar braukšanu saistītu iemaņu (perceptīvi motoriskā kontrole; riska uztvere u. tml.) noteikšana.

Viens no populārākajiem veidiem, kā raksturot riskantu braukšanu, ir Mančesteras pētnieku grupas (Parker, West, Stradling & Manstead, 1995; Reason, Manstead, Stradling, Baxter & Campbell, 1990) izstrādātā nevēlamas braukšanas veidu

klasifikācija. Iespējamās braukšanas kļūdas tiek iedalītas trijās grupās: pārkāpumi (*violations*), kļūdas (*errors*) un nejaušības kļūdas (*lapses*). Pārkāpumi ir apzinātas atkāpes no drošas braukšanas principiem, kļūdas ir neveiksmīgi mēģinājumi sasniegt izraudzīto mērķi. Nejaušības kļūdas ir nelielas novirzes ceļā uz izraudzīto mērķi. Pārkāpumi ir saistīti ar sociāliem un motivācijas faktoriem (rīcība ar nodomu), bet kļūdas un nejaušības kļūdas – ar autovadītāja informācijas apstrādes procesu. Lai noteiktu šos faktorus, minētie pētnieki ir izstrādājuši Autovadītāju uzvedības aptauju (*Driver Behaviour Questionnaire – DBQ*). Šī aptauja ir adaptēta arī Latvijā (Austers & Renģe, 2007; Muzikante, 2009). Turpmākie pētījumi parādīja, ka vīrieši biežāk pieļauj pārkāpumus, sievietes – nejaušības kļūdas; pārkāpumi samazinās, pieaugot vadītāja gadu skaitam, bet kļūdām šādas tendences nav. Tieši apzināti pārkāpumi ir visciešāk saistīti ar noslieci uz ceļu satiksmes negadījumiem (Parker, Manstead, Stradling & Reason, 1992; Parker, West, Stradling & Manstead, 1995; Reason, Manstead, Stradling, Baxter & Campbell, 1990; Underwood, Chapman, Wright & Crundall, 1997). Tas ļauj uzskatīt apzinātus pārkāpumus par vienu no vislabākajiem pašziņoto satiksmes negadījumu prognozētājiem neatkarīgi no vecuma un dzimuma. Arī tiešie braukšanas novērojumi apstiprina ciešu saistību starp Autovadītāju uzvedības aptaujas rādītājiem (DBQ) un bīstamu braukšanu, it īpaši – ātruma pārsniegšanu (West, French et al., 1993).

Braukšanas stresa pētījumos tiek izmantota metode ar līdzīgu nosaukumu – Autovadītāju uzvedības aptauja (*Driver Behaviour Inventory – DBI*; Glendon, Dorn, Matthews et al., 1993). Tā novērtē agresivitāti (dusmas, frustrāciju, nepacietību), nepatiku pret braukšanu (trauksmi, braukšanas prieka trūkumu, pastiprinātu jūtīgumu pret sarežģītiem braukšanas apstākļiem) un modrību (riska apzināšanos, uzmanību pret iespējamajiem draudiem). Vēlāk tika radīts pilnveidots šīs aptaujas variants – Autovadītāju stresa aptauja (*Driver Stress Inventory – DSI*; Matthews, Desmond et al., 1997). Tajā tika iekļauta asu izjūtu meklēšanas (*thrill-seeking*) un noguruma apakšskala. Minētie autori ir izstrādājuši arī Braukšanas stresa grūtību pārvarēšanas aptauju (*Driving Coping Questionnaire – DCQ*). Autoru veiktais pētījums parādīja, ka neirotisms korelē ar asu izjūtu meklēšanu, agresivitāti, nepatiku pret braukšanu un nogurumu; ekstraversija – ar asu izjūtu meklēšanu, nepatiku pret braukšanu un modrību; apzinīgums – ar asu izjūtu meklēšanu, nepatiku pret braukšanu, modrību un nogurumu; atvērtība – ar asu izjūtu meklēšanu un nepatiku pret braukšanu. Labvēlīgumam nebija statistiski nozīmīgu korelāciju ne ar vienu no DSI rādītājiem.

Plaši tiek izmantotas arī dažādas agresīvas braukšanas aptaujas (Bone & Mowen, 2006; Dula & Ballard, 2003). V. Perepjolkina (Perepjolkina & Renģe, 2010) ir izstrādājusi jaunu Agresīvas braukšanas aptauju, piemērotu Latvijas kultūrvidēi. Arī Cukermana asu izjūtu meklēšanas skala (*Zuckerman Sensation Seeking Scale*; Zuckerman et al., 1974) joprojām ir viena no izplatītākajām aptaujām satiksmes psiholoģijā.

No ceļu satiksmes pētījumos izmantotajām aptaujām vēl var atzīmēt Drošas braukšanas iemaņu aptauju (*Driving Skills Inventory*; Sümer, Lajunen & Özkan, 2006), Pozitīvās braukšanas uzvedības skalu (*Positive Driver Behaviours Scale*; Özkan & Lajunen, 2005) u. c. Abas šīs aptaujas ir adaptētas arī Latvijā (Perepjolkina, Renģe & Austers, 2010).

Plašā DBQ un citu aptaujas metožu izmantošana satiksmes psiholoģijas pētījumos ir radījusi plašu diskusiju par pašziņojumu (*self-reports*) validitāti. Problēma ir tā, ka var tikt sniegtas sociāli vēlamas atbildes, vērtējot savus pārkāpumus (Parker, West et al., 1995). No otras puses, sociālā vēlamība parasti izpaužas arī citās sfērās, piemēram, noteikumu ievērošanā. Līdz ar to nav būtisku pretrunu starp respondentu atbildēm un reālo uzvedību. (Hattaka, Keskinen, Katila & Laapotti, 1997). Citi autori (af Wählberg, Dorn & Kline, 2010) plašākā pētījumā ir konstatējuši, ka DBQ labi prognozē pašziņotos, bet ne reāli notikušos satiksmes negadījumus. Līdz ar to jautājums par pašnovērtējuma aptauju ekoloģisko validitāti satiksmes psiholoģijas pētījumos joprojām ir atklāts.

Ceļu satiksmes negadījumi kā atkarīgais mainīgais lielums

Visbiežāk ceļu satiksmes negadījumus vērtē paši respondenti (cik reizes pēdējo trīs gadu laikā ir izraisījuši ceļu satiksmes negadījumus vai arī tajos nokļuvuši). Objektīvos rādītājus (policijas protokolus) izmantot ir ļoti sarežģīti. Lai gan var rasties šaubas par pašnovērtējuma atbilstību objektīviem datiem, virkne pētījumu rāda, ka tie ir pietiekami ticami (Hattaka et al., 1997; Lajunen & Summala, 2003).

Viena no problēmām ir tā, ka ceļu satiksmes negadījumi var būt gan pasīvi, gan aktīvi. Pasīvi negadījumi nozīmē to, ka autovadītājs ir nokļuvis ceļu satiksmes negadījumā, aktīvi – ka viņš to ir izraisījis. Pārkere (Parker, Reason et al., 1995) ir parādījusi, ka dažādiem negadījumu tipiem ir atšķirīga saistība ar personības iezīmēm. No otras puses, Jungers un Tremblejs (Junger M. & Tremblay, 1999) norāda, ka tā sauktie pasīvie negadījumi (piemēram, ja vadītāja auto ietriecas cits auto) bieži vien ir rezultāts paša autovadītāja (tā, kura mašīnā kāds ietriecas) rīcībai. Reizēm negadījumi tiek apvienoti ar sodiem par ceļu satiksmes noteikumu pārkāpšanu vienā kategorijā „negadījumu risks” (piemēram, Sümer, Lajunen & Özkan, 2005), lai gan sods par pārkāpumu ne vienmēr nozīmē arī ceļu satiksmes negadījuma izraisīšanu. Problēma ir arī tā, ka ceļu satiksmes negadījumi netiek diferencēti pēc to smaguma pakāpes, nepietiekami ir veikti biežuma mērījumi (af Wählberg, 2003).

Personības faktori

Daudzi pētījumi apstiprina dzimuma (Krahe & Fenske, 2002; Maycock & Lockwood, 1993; Özkan & Lajunen, 2005; Underwood, Chapman, Wright & Crundall, 1997) un vecuma (Mesken et al., 2002; Lawton, Parker et al., 1997; Özkan & Lajunen, 2005; Parker et al., 1992; Stradling, Meadows & Beatty, 2004) ciešo saistību ar ceļu satiksmes negadījumiem. Vīrieši biežāk izraisa ceļu satiksmes negadījumus nekā sievietes, gados jaunākiem un gados vecākiem autovadītājiem ir izteiktāka nosliece nokļūt negadījumos nekā vidēja vecuma autovadītājiem. Par personības faktoru lomu ceļu satiksmes negadījumos pagaidām tik skaidru apstiprinājumu nav.

Riskanta braukšana vairāk ir atkarīga no personības faktoriem un attieksmes pret risku nekā no autovadīšanas prasmēm (Iversen, 2004). To apstiprina iepriekš veiktie pētījumi par agresīvas braukšanas saistību ar mērenu sociālo devianci (piemēram, Jessor & Jessor, 1977; Junger & Tremblay, 1999; Lawton, Parker et al., 1997; Underwood, Chapman, Wright & Crundall, 1997; West, Elander & French,

1993), personības iezīmēm (piemēram, Dahlen & White, 2006; Krahe & Fenske, 2002; Machin & Sankey, 2008; Sümer, Lajunen & Özkan, 2005; Ulleberg, 2001), kontroles lokusu (Gidron, Gal & Desevilya, 2003; Özkan & Lajunen, 2005), trauksmi (Moen, 2007), agresivitāti (Van Rooy, Rotton & Burns, 2006), tiekšanos pēc asām izjūtām (Jonah, 1997; Moen, 2007), piesaistes stilu (Taubman-Ben Ari & Mikulincer, 2007), grūtību pārvarēšanas stratēģijām (Kulik & Rosenberg, 2000) un psiholoģisko labklājību (Kirkcaldy & Furnham, 2000).

Personības iezīmes

Pētījumos liela uzmanība tiek pievērsta autovadītāju personības iezīmju saistībai ar ceļu satiksmes negadījumiem (piemēram, Arthur W. & Doverspike, 2001; Athur & Graziano, 1996; Elander, West & French, 1993; Jonah, 1997; Lajunen & Summala, 1995; Sümer, Lajunen, Özkan, 2005). Konkrētas personības iezīmes var būt saistītas ar motivāciju, kas mudina autobraucējus uz lielāku risku. Jau 20. gs. 60. gados, izmantojot Aizenka Personības aptauju (*Eysenck Personality Inventory*), tika parādīta ekstraversijas un neirotisma saistība ar ceļu satiksmes negadījumiem (Fine, 1963; Martin & Boomsma, 1989; Matthews, Dorn & Glendon, 1991; Smith & Kirkham, 1981). Vairāki autori (Elander et al., 1993) tomēr konstatēja, ka šādai saistībai nav pietiekamu pierādījumu. Kopš 20. gs. 90. gadiem satiksmes psiholoģijas pētījumos sāka izmantot personības piecu faktoru modeli (McCrae & Costa, 1990) un tam atbilstošu personības aptauju NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992).

Personības piecu faktoru modelis jeb „Lielais piecnieks” ietver šādas personības pamatiezīmes: ekstraversija, neirotisms, apzinīgums (*conscientiousness*), labvēlīgums (*agreeableness*) un atvērtība. Ar ceļu satiksmes negadījumiem pozitīvi korelē ekstraversija (Lajunen, 2001; Renner & Anderle, 2000; Sümer, Lajunen, Özkan, 2005) un neirotisms (Kirkcaldy & Furnham, 2000; Özkan & Lajunen, 2007). Negatīva korelācija ar ceļu satiksmes negadījumiem ir apzinīgumam (Arthur & Doverspike, 2001; Arthur & Graziano, 1996; Clarke & Robertson, 2005; Daheln & White, 2006; Sümer, Lajunen, Özkan, 2005) un labvēlīgumam (Cellar, Nelson, Yorke, 2000; Clarke & Robertson, 2005; Daheln & White, 2006; Sümer, Lajunen, Ozkan, 2005). Ceļu satiksmes negadījumu saistība ar atvērtību ir mazāk skaidra, vieni pētījumi liecina par pozitīvu korelāciju (Arthur & Graziano, 1996; Daheln & White, 2006), citi – par negatīvu (Sümer, Lajunen, Özkan, 2005).

Tomēr ir pētījumi (Daheln & White, 2006), kas neapstiprina ekstraversijas pozitīvo un apzinīguma negatīvo saistību ar ceļu satiksmes negadījumiem. Paši autori to skaidro ar atšķirīgu mērījuma instrumentu izmantošanu un atšķirībām izlasēs. Piemēram, viņu veiktajā pētījumā personības iezīmju mērījumiem tika izmantota Goldberga izveidotā personības aptauja IPIP (Goldberg, 1999), nevis NEO-PI-R, un izlasi veidoja galvenokārt sievietes, nevis vīrieši, kā tas bija citos pētījumos.

Vairākos pētījumos (Ulleberg & Rudmo, 2003) ir parādīta atsevišķu NEO-PI-R apakšskalū rādītāju (altruisms, trauksme un asu izjūtu meklēšana) saistība ar ceļu satiksmes negadījumiem. Sümers (Sümer, 2003) pieņēma, ka personības iezīmes (asu izjūtu meklēšana, agresivitāte) ir attālināti kontekstuāli faktori, bet riskanta braukšana – tuvs kontekstuālais faktors. Attālinātie kontekstuālie faktori prognozē tuvos kontekstuālos faktoros, savukārt pēdējie – nokļūšanu ceļu satiksmes

negadījumos. Tālāk šis pieņēmums tika pārbaudīts sistematizētā veidā, izmantojot piecu faktoru personības modeli (Sümer, Lajunen, Özkan, 2005). Noskaidrojās, ka pieci personības faktori izskaidro 38% no riskantās braukšanas, bet riskantā braukšana, ņemot vērā arī tiešo atvērtības jaunai pieredzei ietekmi, – 28% no ceļu satiksmes negadījumiem. Visciešākā korelācija, līdzīgi kā iepriekš veiktajos pētījumos, ar ceļu satiksmes negadījumiem bija apzinīgumam un labvēlīgumam. Savukārt ekstraversijai un neirotismam tā bija salīdzinoši vāja, kas ir pretrunā ar iepriekšējos pētījumos iegūtajiem rezultātiem (Fine, 1963). Piemēram, Elanders ar kolēģiem (Elander et al., 1993) konstatēja, ka divām ekstraversijas dimensijām – impulsivitātei un sabiedriskumam – ir ciešāka saistība ar ceļu satiksmes negadījumiem. Personības faktoru netiešā ietekme, t. i., saistība ar riskantu braukšanu (pārkāpumiem, kļūdām, nejaušības kļūdām), bija daudz nozīmīgāka. Pētnieku iegūtie rezultāti apstiprina Klārka un Robertsona (Clarke & Robertson, 2005) metaanalīzē iegūto secinājumu, ka apzinīgums vairāk nekā citas personības iezīmes prognozē ceļu satiksmes negadījumus. Tas tiek skaidrots ar sociālās atbildības trūkumu un sociālo normu neievērošanu, kas ir raksturīgi indivīdiem ar zemiem apzinīguma rādītājiem. Zemi labvēlīguma rādītāji liecina par gatavību deviantai uzvedībai un prasību neievērošanu (Salgado, 2002).

Latvijā veiktajos pētījumos (Austers & Renge, 2007; Austers, Renge & Mika, 2006; Renge, Austers & Muzikante, 2008) izmantotas NEO-PI-R faktoru apakšskalas (aptaujas latviešu versija – Gabrane, 2007): labvēlīguma apakšskala – piekāpība un neirotisma apakšskala – naidīgums. Piekāpībai bija negatīva korelācija ar apzinātiem pārkāpumiem (riskantu braukšanu), bet naidīgumam – pozitīva korelācija ar apzinātiem pārkāpumiem un ceļu satiksmes negadījumiem.

Ņemot vērā riskantu braukšanu ietekmējošo individuālo un personības faktoru daudzveidību, pētījumos izmantoti multivariatīvi modeļi – tiek pārbaudīta vairāku personības faktoru kombināciju prognostiskā validitāte (Dahlen, Martin, Ragan & Kuhlman, 2005; Daheln & White, 2006; Lajunen & Summala, 2003; Sommer, Herle, Häusler, Risser, Schützhofer & Chaloupka, 2008). Modeļu pārbaudei tiek izmantoti dažādi regresiju analīzes veidi. Tā Dālena un kolēģu veiktajā pētījumā (Daheln & White, 2006) konstatēts, ka tādi faktori kā atvērtība, neirotisms, labvēlīgums, braukšanas dusmas (*driving anger*) kā iezīme un asu izjūtu meklēšana prognozē braukšanas uzvedību un ceļu satiksmes negadījumus neatkarīgi no dzimuma, vecuma un nedēļā nobraukto kilometru skaita.

Multivariatīvi modeļi ir pārbaudīti arī pētījumos Latvijā. Vispirms tika konstatēts, ka neproduktīva uzvedība darbavietā, satiksmes riska subjektīvais novērtējums un dzimums izskaidro 32% subjektīvi novērtēto apzināti izdarīto pārkāpumu (Austers & Renge, 2007). Tika noskaidrots, ka nosliece pārkāpt pieņemtās normas darbavietā labāk prognozē satiksmes noteikumu pārkāpumus nekā personības iezīme – piekāpība, autovadītāju vecums un dzimums.

Virkne pētījumu (McKenna, Duncan & Brown, 1986; Myers, Ball et al., 2000; Owsley, Ball et al., 1991; Sommer, Herle et al., 2008; Wickens, Toplak & Wiesenthal, 2008) liecina, ka riskanta autovadīšana ir saistīta arī ar vadītāju uztveres, motorajām un kognitīvajām spējām. Zommers ar kolēģiem (Sommer, Herle et al., 2008) savā pētījumā parāda, ka atsevišķas spējas (uzmanības elastīgums, reakcijas

ātrums, fluīdais intelekts u. c.) un personības iezīmes kopumā izskaidro 65,4% no piemērotības autovadīšanai (*fitness to driving*). Pētnieki secināja, ka kognitīvās spējas labāk prognozē piemērotību autovadīšanai nekā personības iezīmes. Psihofizioloģisko un kognitīvo faktoru prognostiskā validitāte attiecībā uz riskantu braukšanu un ceļu satiksmes negadījumiem, it īpaši salīdzinājumā ar personības faktoriem, vēl joprojām nav skaidra.

2009. gadā arī Latvijā tika uzsākts pētījums, kurā paredzēts noskaidrot riskantas autovadīšanas un ceļu satiksmes negadījumu prognozes inkrementālās validitātes pieaugumu, ko sniedz objektīvo perceptīvi motoro un kognitīvo spēju testu izmantošana saistībā ar citu personības faktoru mērījumiem.

Pārbaudot minēto faktoru inkrementālo validitāti, par kritēriju tika izmantots autobraucēja uzvedības pašnovērtējums, bet kā pamata mērījums tika ņemtas vērā tādas personības iezīmes kā impulsivitāte, paškontrolē, sociālā atbildība un asu izjūtu meklēšana. Sagaidāms, ka psihofizioloģisko, kognitīvo un personības faktoru mērījumi palielinās riskantas braukšanas un ceļu satiksmes negadījumu prognozēšanas iespējas. Pagaidām ir konstatētas statistiski nozīmīgas sakarības starp ceļu satiksmes negadījumiem un sensomotorās koordinācijas spējas rādītājiem un reaktīvo noturību pret stresu (Perepjolkina, Austers & Voita, 2010). Šajā pētījumā pirmo reizi Latvijā tika izmantota datorizēti objektīvie testi – Vīnes testu sistēma (Schuhfried, 2005). Šie testi ir paredzēti autovadītāju perceptīvi motoro un kognitīvo spēju, arī personības iezīmju, novērtēšanai. Pētījumā tika vērtēts lēmuma pieņemšanas un motorās reakcijas laiks, stresa noturība, redzes atmiņa, koncentrēšanās spēja, vērtīgums, vizuālās orientācijas spēja un vispārējais intelekts.

Sociālās aksiomas un vērtības

Latvijā veiktajos pētījumos (Muzikante, Reņģe, 2008; Renge, Austers & Muzikante, 2008) tika iekļautas arī sociālās aksiomas (Bond et al., 2004) un individuālās vērtības (Schwartz, 1992). To saistība ar apzinātiem pārkāpumiem un ceļu satiksmes negadījumiem satiksmes psiholoģijā līdz šim nav tikusi pētīta. Rezultāti parādīja, ka līdzās demogrāfiskajiem rādītājiem (dzimums, vecums), vērtības (universālisms, sasniegumi un konformisms) un sociālās aksiomas (sociālais cinisms, likteņa kontrole) statistiski nozīmīgi prognozē riskantu braukšanu (pārkāpumus) (Renge, Austers & Muzikante, 2008, 2009). Tās izskaidro 22% subjektīvi novērtēto apzināti veikto pārkāpumu. Vērtības, sociālās aksiomas un neproduktīva uzvedība darbā pašas par sevi neprognozē negadījumu biežumu. Tās prognozē pārkāpumu biežumu. Savukārt pārkāpumu biežums prognozē negadījumu biežumu. Daudzfaktoru regresiju analīzes modelis parādīja, ka, iekļaujot tajā pārkāpumus kā pastarpinošo mainīgo starp individuālajām vērtībām un satiksmes negadījumiem, tas ļauj prognozēt ceļu satiksmes negadījumus.

Tika noskaidrots arī, ka pastāv negatīva saistība starp konservatīvisma un paštranscendences vērtībām un riskantu braukšanu, kā arī pozitīva saistība starp atvērtības pārmaiņām un pašstiprināšanas vērtībām, no vienas puses, un riskantu braukšanu, no otras puses (Muzikante, Reņģe, 2008). Savā jaunākajā pētījumā (sk. I. Muzikantes un V. Reņģes rakstu šajā rakstu krājumā) I. Muzikante ir noskaidrojusi, ka attieksmes darbojas kā pastarpinošais mainīgais lielums starp

vērtībām un autovadītāja uzvedību. Tradīcijas un konformisms prognozē autovadītāju pārgalvīgu braukšanu, bet attieksme pret pārgalvīgu braukšanu mediē šīs attiecības.

Sociālā deviance

Viens no pirmajiem pētījumiem par personības faktoru saistību ar satiksmes negadījumu risku tika veikts Kanādā 20. gs. 40. gadu beigās (Tillman & Hobbs, 1949, pēc Lawton, Parker et al., 1997). Tika salīdzināti taksometru vadītāji, kuri ir bijuši vismaz četras reizes iesaistīti satiksmes negadījumos, ar tiem vadītājiem, kuri tajos nekad nav nokļuvuši. Izrādījās, ka pirmajiem septiņas reizes biežāk bijusi darīšana ar pieaugušo vai nepilngadīgo tiesām, parādu piedzinējiem u. tml. sociālām institūcijām. Pētījuma autoriem pieder arī pazīstamais secinājums: mēs braucam tā, kā mēs dzīvojam (*we drive as we live*). 20. gs. 90. gados interese par sociālās deviances saistību ar ceļu satiksmes negadījumiem atjaunojās.

Džesors formulēja problēmu uzvedības teoriju (Jessor & Jessor, 1977), pieņemot, ka dažāda veida deviantas un asociālas aktivitātes (piemēram, narkotiku lietošana, pārmērīga alkohola lietošana, likumu pārkāpumi, bīstama braukšana u. tml.) ir savstarpēji saistītas. Hirši un Gotfredsons (Hirschi & Gottfredson, 1993) uzskatīja, ka vienojošais psiholoģiskais mehānisms šādām aktivitātēm varētu būt zema paškontrolē. Cilvēki ar zemu paškontroli tiecas nekavējoties gūt personisku labumu no deviantas uzvedības, it īpaši, ja pastāv liela varbūtība, ka tā paliks nesodīta.

Jungera un Tremblejs (Junger & Tremblay, 1999) izmantoja Hirši un Gotfredsona atziņas ceļu satiksmes negadījumu prognozēšanā pusaudžu longitudinālā pētījumā. Viņi konstatēja, ka zēniem ar viszemāko delinkvences vērtējumu varbūtība nokļūt ceļu satiksmes negadījumā ir 43%, bet zēniem ar visaugstākajiem delinkvences rādītājiem – 67%.

Vests, Elanders un Frenča (West, Elander & French, 1993) atklāja, ka ir saistība starp mērenu sociālo devianci un satiksmes negadījumu risku, kas nav atkarīga no vecuma, dzimuma un nobraukto kilometru skaita. Viņi pieņēma, ka šo saistību pastarpina braukšanas ātruma pārsniegšana. Pētnieki uzskata, ka šī saistība ir relatīvi neatkarīga no braucēju vecuma, dzimuma un gadā nobraukto kilometru skaita. Autori nošķir arī braukšanas stilu un braukšanas iemaņas. Braukšanas stils ir veids, kādā vadītājs izvēlas braukt, bet braukšanas iemaņas raksturo to, cik labi vadītājs spēj braukt. Iespējams, ka saistību starp mērenu sociālo devianci un ceļu satiksmes negadījumiem pastarpina braukšanas ātrums, sociāli devianti individuāli ir nosliece uz atļautā ātruma pārsniegšanu.

Loutone, Pārkere un kolēģi (Lawton, Parker et al., 1997) savā pētījumā konstatēja, ka saistību starp mērenu sociālo devianci un ceļu satiksmes negadījumiem pastarpina pašnovērtēti braukšanas pārkāpumi. Undervuds ar kolēģiem (Underwood, Chapman, Wright & Crundall, 1997) uzskata, ka apzinātus pārkāpumus, mērenu sociālo devianci, praktiskuma un drošības nenovērtēšanu automašīnas izvēlē var apvienot vienā faktorā – tendencē patvaļīgi bīstami braukt. Viņu pētījumā korelācija starp sociālo devianci un pārkāpumiem bija 0,37, ceļu satiksmes negadījumiem – 0,27 (tikpat liela kā ceļu satiksmes negadījumiem ar pārkāpumiem).

Latvijā veiktajos pētījumos (Austers & Renge, 2007; Austers, Renge & Mika, 2006; Renge, Austers & Muzikante, 2008) mērenas sociālās deviances

mērījumiem tika izmantota modificēta Neproduktīvas uzvedības darbavietā aptauja (*Counterproductive Work Behaviour Scale*; Bennett & Robinson, 2000). Tās rādītājiem bija pozitīva korelācija ar apzinātiem pārkāpumiem, vāja, bet statistiski nozīmīga – arī ar izraisītajiem ceļu satiksmes negadījumiem.

Var pieņemt, ka ik valstī ir sava specifiska satiksmes kultūra (Leviākangas, 1998), ko savukārt lielā mērā nosaka attieksme pret likumiem jeb t. s. „likumu ievērošanas kultūra” (*legal culture*) (Gibson & Caldeira, 1996; Yagil, 2005). Jagila atzīmē – parasti tiek pieņemts, ka pilsoņi pakļaujas savas valsts likumiem un ka autovadītāji uzskata ceļu satiksmes noteikumus par lietderīgiem un drošību veicinošiem. Patiesībā neviens no šiem pieņēmumiem neatbilst realitātei (Yagil, 2005). Latvijā nesēn veiktajā socioloģiskajā aptaujā tika konstatēts: 31% aptaujāto uzskata, ka korupcija ir pieļaujama, ja korumpants dalās arī ar citiem. Ievērojama daļa Latvijas iedzīvotāju izvairās no nodokļu maksāšanas. Latvijas iedzīvotāju aptauja liecina, ka tikai 27% iedzīvotāju uzskata daļēju nodokļu nemaksāšanu par morāli nepieņemamu (SKDS, 2010). Salīdzinājumam – ASV 2006. gadā šādu iedzīvotāju bija 79% (<http://pewresearch.org/pubs/307/a-barometer-of-modern-morals>, kā minēts SKDS, 2010). Šāda attieksme pret nodokļu nemaksāšanu Latvijā ir vērojama visus pēdējos gadus. Savukārt 25% autovadītāju ir atzinuši, ka pēdējā mēneša laikā, vadot transportlīdzekli, ir pārkāpuši ceļu satiksmes noteikumus. Tikai 64% aptaujāto Latvijas iedzīvotāju norāda, ka pēdējā mēneša laikā ceļu satiksmes noteikumus nav pārkāpuši (SKDS, 2004). Latvijas Darba devēju konfederācija, atsaucoties uz globālās menedžmenta konsultāciju kompānijas *A. T. Kearney* jaunāko pētījumu, ziņo, ka Latvijā ēnu jeb pelēkās ekonomikas īpatsvars ir augstākais Eiropas Savienībā, sasniedzot 39,4% no iekšzemes kopprodukta (LDDK, 2010). Var pieņemt, ka lielais ēnu ekonomikas īpatsvars Latvijā ir netieši saistīts arī ar citu likumu, prasību un noteikumu ignorēšanu, tajā skaitā ceļu satiksmes noteikumu neievērošanu.

Jagila (Yagil, 2005) gan atzīmē, ka nenopietna attieksme pret ceļu satiksmes noteikumiem ir vispārēja parādība. Pēc viņas domām, tam ir vairāki iemesli: šie noteikumi drīzāk ir paredzēti ceļu satiksmes negadījumos vainīgo sodīšanai, nevis šo negadījumu novēršanai; tie ir jāievēro pastāvīgi, pie tam vairāki noteikumi vienlaikus – pieraduma dēļ tie zaudē savu nozīmīgumu braucēja acīs; šos noteikumus ir iespējams ievērot arī tikai daļēji. Ceļu satiksmes noteikumi bieži vien tiek uztverti arī kā aplami vai netaisnīgi. Ir virkne subjektīvu psiholoģisku mehānismu, kas veicina ceļu satiksmes noteikumu pārkāpšanu: kontroles ilūzija („Ceļu satiksmes noteikumu pārkāpumi ir bīstami tikai citiem braucējiem, es esmu labāks braucējs nekā citi”), ticība taisnīgai pasaulei („Pasaule ir taisnīga, un labiem cilvēkiem, tādiem kā es, nekas slikts nevar notikt”), viltus konsenss („Vairākums autobraucēju pārkāpj noteikumus, es piederu pie vairākuma”) (Yagil, 2005). Nepieciešami turpmāki pētījumi, lai noskaidrotu, kā šie subjektīvie psiholoģiskie mehānismi ietekmē riskantu braukšanu. Leviākangass (Leviākangas, 1998) satiksmes kultūru definē kā to faktoru summu, kas ietekmē autovadītāja iemaņas, attieksmes un uzvedību. Lai gan masu saziņas līdzekļos tiek diskutēts par braukšanas kultūru Latvijā, konkrēti pētījumi, kas parādītu šīs kultūras specifiku, Latvijā līdz šim nav veikti.

Ekonomiskie un kultūras faktori

Lai mēģinātu izskaidrot relatīvi augsto ceļu satiksmes negadījumu un tajos bojā gājušo skaitu salīdzinājumā ar citām Eiropas Savienības valstīm, acīmredzot nepietiek novērtēt tikai individuālo iezīmju un vērtību saistību ar ceļu satiksmes negadījumiem. Piemēram, personības iezīmes lielā mērā ir bioloģiski nosacītas, tāpēc pētījumos Latvijā iegūtie rezultāti vienīgi vairāk vai mazāk apstiprina citās valstīs iegūtos rezultātus. Ceļu satiksmes negadījumu statistika rāda, ka Latvijas situācija ir līdzīga tai, kāda ir citās t. s. pārejas perioda valstīs (bijušajās PSRS republikās un Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs), un tas liek domāt, ka ceļu satiksmes drošība ir saistīta arī ar ekonomiskajiem un kultūras faktoriem.

Ekonomiskie faktori

Statistikas datu analīze (WHO, 2004) rāda, ka relatīvi vairāk ceļu satiksmē bojā gājušo ir ekonomiski vidēji attīstītās valstīs salīdzinājumā ar ekonomiski augstu attīstītām un ekonomiski maz attīstītām valstīm. Attīstītās valstīs, neraugoties uz lielāku satiksmes līdzekļu un nobraukto kilometru skaitu, šie rādītāji ir zemāki nekā ekonomiski vidēji un vāji attīstītās valstīs. To apstiprina arī konkrēti pētījumi (Özkan, 2006; Özkan & Lajunen, 2007). Attīstītajās valstīs lielāka uzmanība tiek pievērsta satiksmes līdzekļu un ceļu drošībai nekā citās valstīs. Savukārt vāji attīstītās valstīs ir salīdzinoši maz automašīnu, tāpēc negadījumu statistikas rādītāji bieži vien ir labāki nekā vidēji attīstītās valstīs. Atbilstoši Pasaules Veselības organizācijas vērtējumam (WHO, 2004) Latvija pieder pie ekonomiski vidēji attīstītām valstīm (līdzās tādām valstīm kā, piemēram, lielākā daļa bijušo PSRS republiku, Ķīna, Saūda Arābija, Brazīlija u. c.). Ekonomiskie rādītāji vien tomēr neizskaidro, kāpēc Latvijā satiksmes drošības rādītāji ir sliktāki nekā iedzīvotāju vidējo ienākumu ziņā līdzīgās valstīs (piemēram, Igaunija un Ungārija). Acīmredzot līdzās ekonomiskajiem faktoriem Latvijā vēl ir arī kādi citi ceļu satiksmes drošību ietekmējoši faktori, tajā skaitā psiholoģiskie. Virkne pētījumu (Hakkert, Allsop & Leutzbach, 1988; Özkan, 2006; Sivak, Soler & Tränkle, 1989) parāda, ka dažādās valstīs ir atšķirīga attieksme pret ceļu satiksmes noteikumu ievērošanu, kas savukārt ir saistīta ar ceļu satiksmes negadījumu relatīvo biežumu.

Pētījumi (Lajunen, Parker & Summala, 2004; Özkan, Lajunen, Chliaoutakis, Parker & Summala, 2006; Sivak, Soler & Tränkle, 1989) liecina, ka nosliece uz riskantu braukšanu ir atkarīga arī no sabiedrības dzīves līmeņa un kultūras vērtībām. Ozkans (Özkan, 2006) ir pierādījis, ka pastāv būtiskas reģionālās atšķirības satiksmes drošībā. Augsts nacionālais kopprodukts uz vienu iedzīvotāju un konservatīvisms ir saistīti ar mazāku skaitu ceļu satiksmes negadījumu, bet izvairīšanās no nenoteiktības un egalitārisms – ar lielu skaitu negadījumu.

Kultūras faktori

Sabiedrības kultūras raksturojumam pētījumos bieži tiek izmantots Gerta Hofstede piecu kultūras dimensiju modelis (kultūras dimensiju raksturojumu sk. Hofstede, 2001; Hofstede & Hofstede, 2005). Hofstede pieņem, ka kultūrās ar izteiktu izvairīšanos no nenoteiktības cilvēki tiecas izvairīties no riska, bet tajā pašā laikā steidzoties ir gatavi braucot pārsniegt ātrumu, lai mazinātu stresu. Autors uzskata,

ka individuālisma kultūrās cilvēkiem ir uzmanīgāka attieksme pret risku, līdz ar to cilvēki izvēlas drošāku braukšanas veidu. Maskulīnās sabiedrībās cilvēki ir vairāk tendēti uz panākumiem, sāncensību un pašapliecināšanos. Hofstede (Hofstede (2001) savā pētījumā konstatējis, ka ir pozitīva saistība starp izvairīšanos no nenoteiktības, maskulīnismu un bojāgājušo skaitu ceļu satiksmes negadījumos. Autors nav izvirzījis pieņēmumus par varas distances un ilgtermiņa/īstermiņa orientācijas saistību ar ceļu satiksmes negadījumiem.

Ozkan un Lajunens savā pētījumā (Özkan & Lajunen, 2007) ir pārbaudījuši Hofstedes kultūras dimensiju saistību ar satiksmes negadījumu relatīvo biežumu. Viņi konstatēja, ka izvairīšanās no nenoteiktības un varas distance pozitīvi korelē ar ceļu satiksmes negadījumiem, savukārt individuālisms – negatīvi. Atšķirībā no Hofstedes (Hofstede, 2001) iegūtajiem rezultātiem maskulīnismam nebija statistiski nozīmīgas saistības ar ceļu satiksmes negadījumiem. Kā redzams, pētījumos ir iegūti gan līdzīgi (izvairīšanās no nenoteiktības), gan atšķirīgi (maskulīnisms) rezultāti. Tas liecina, ka nepieciešami turpmāki pētījumi.

Pagaidām ir publicēts tikai viens pētījums par Hofstedes kultūras dimensiju rādītājiem Latvijā (Huettinger, 2008). Tajā konstatēts, ka Latvijā ir samērā maza varas distance, vidēji izteikta izvairīšanās no nenoteiktības, ļoti zemi maskulīnisma rādītāji, samērā augsti individuālisma rādītāji un ļoti vāja ilgtermiņa orientācija. Tomēr, kā atzīmē arī pats pētījuma autors, iegūtie rezultāti ir tikai orientējoši. Pētījuma izlase bija relatīvi maza (104), un to veidoja tikai studenti. Autors atzīst, ka lielāka izlase, kas ietvertu arī padomju laikā augušo paaudzi, varētu dot atšķirīgus rezultātus. Ņemot vērā būtiskās atšķirības vīriešu un sieviešu vidējā atalgojumā, vīriešu pārsvaru vadošajos amatos Latvijā, īpaši diskutabli šķiet pētījumā minētie ļoti zemie maskulīnisma rādītāji. Ja tomēr pamatojamies uz šī pētījuma rezultātiem, tad vienīgi izvairīšanās no nenoteiktības vidējie rādītāji daļēji ļauj izskaidrot lielo satiksmes negadījumu skaitu Latvijā, savukārt iegūtie individuālisma rādītāji it kā ir pretrunā ar negadījumu statistikas rādītājiem Latvijā. Tātad, no vienas puses, pagaidām ir vienīgi ierobežota pētījuma rezultāti par Hofstedes kultūras dimensijām Latvijā, no otras puses, joprojām nav skaidra maskulīnisma un arī ilgtermiņa/īstermiņa orientācijas saistība ar ceļu satiksmes negadījumu rādītājiem. Tiek pieņemts (Özkan & Lajunen, 2007), ka ilgtermiņa orientācijai tomēr vajadzētu mazināt ceļu satiksmes negadījumu skaitu, ņemot vērā, ka tā paredz satiksmes gadījumu profilakses stratēģiju sabiedrībā. Minēto iemeslu dēļ var uzskatīt par perspektīvu tālāko Hofstedes kultūras dimensiju izpēti Latvijas sabiedrībā saistībā ar ceļu satiksmes negadījumu statistiku.

Citā aspektā sabiedrības kultūras raksturo Solomona Švarca formulētās universālās vērtības (Schwartz, 1994). To, cik lielā mērā indivīds ir autonomš vai arī iesakņojies savā grupā, raksturo konservatīvisms, intelektuālā autonomija un afektīvā autonomija. Hierarhija un egalitārisms raksturo sabiedrības sociālo struktūru. Savukārt cilvēku attiecības ar apkārtējo vidi raksturo dominēšana un harmonija. Ozkana un Lajunena veiktais pētījums (Özkan & Lajunen, 2007) parādzja, ka ar ceļu satiksmes negadījumiem pozitīvi korelē hierarhija, negatīvi – intelektuālā autonomija un konservatīvisms. Pārsteidzoši, bet izrādījās, ka ar ceļu satiksmes negadījumiem pozitīvi korelēja arī harmonija un egalitārisms, ko pētnieki iepriekš nebija paredzējuši. Viņi pieņem, ka satiksmes drošība prasa lielāku pakļaušanos likumiem un noteikumiem, nekā to pieļauj harmonija un egalitārisms.

Plašāka starpkultūru pētījuma ietvaros arī Latvijā ir veikts Švarca vērtību pētījums sabiedrības līmenī, diemžēl konkrēti rezultāti līdz šim nav publicēti. Savā publikācijā Švarcs (Schwartz, 2009) vienīgi norāda, ka Baltijā ir zemāki iesakņotības un hierarhijas rādītāji nekā Āfrikā, Tuvajos Austrumos un Dienvidaustrumu Āzijā, bet tie ir augstāki nekā Rietumeiropā. Savukārt harmonijas un intelektuālās autonomijas rādītāji ir augstāki nekā tādās Austrumeiropas zemēs kā Balkānu valstīs, Krievija un Ukraina. Šie rezultāti tomēr neatbilst Ozkana un Lajunena (Özkan & Lajunen, 2007) pētījumā atklātajām Švarca kultūras vērtību sakarībām ar ceļu satiksmes negadījumiem.

Uzsāktos kultūras vērtību pētījumus Latvijā ir nepieciešams turpināt. To rezultāti ļautu salīdzināt vērtības Latvijas sabiedrībā ar vērtībām citās valstīs. Tas, savukārt, ļautu novērtēt šo vērtību saistību ne tikai ar satiksmes negadījumiem, bet arī ar citām parādībām Latvijas sabiedrībā.

Pētījumu perspektīvas

Lai gan Latvijas plašsaziņas līdzekļos pēdējā laikā visai daudz tiek diskutēts par satiksmes kultūru Latvijā, konkrēti pētījumi līdz šim nav veikti. Šim nolūkam būtu jānoskaidro sabiedrībā dominējošās vērtības (Schwartz, 2004) un jāprecizē Hofstedes kultūras dimensiju rādītāji. Tas ļautu salīdzināt šos rādītājus ar pieejamiem rādītājiem Eiropas Savienības valstīs saistībā ar ceļu satiksmes negadījumu biežumu uz noteiktu iedzīvotāju skaitu. Šāda pētījuma mērķis būtu iegūt Latvijas satiksmes kultūras raksturojumu un salīdzināt to ar satiksmes kultūru citās Eiropas Savienības valstīs. Latvijā līdz šim nav pētīta arī tādu personības raksturojumu saistība ar ceļu satiksmes negadījumiem kā kontroles lokuss, pašvērtējums un pašefektivitāte, piesaistes stils un laika perspektīva.

Tradicionāli autoskolās galvenā uzmanība tiek pievērsta tieši braukšanas iemaņu apgūšanai, neveltot pietiekamu vērību vadītāju attieksmei pret uzvedību uz ceļiem. Pētījumi parāda, ka satiksmes drošības uzlabošana ir ne tik daudz apmācības jautājums, kā attieksmes maiņa – pārkāpumi tiek veikti apzināti, to cēlonis ir sociālie un motivācijas faktori (Underwood, Chapman, Wright & Crundall, 1997). Paredzams, ka arī Latvijā veikto pētījumu rezultāti apstiprinās pieņēmumu, ka riskanta braukšana ir atkarīga ne tik daudz no autovadīšanas prasmēm, kā no autovadītāja personības un attieksmes pret riska faktoriem. Šos rezultātus varēs izmantot iedzīvotāju izglītošanā satiksmes drošības sfērā un rekomendāciju izstrādāšanā ceļu satiksmes negadījumu profilaksei un ceļu satiksmes drošības palielināšanai.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Arthur, W., & Doverspike, D. (2001). Predicting motor vehicle crash involvement from personality measure and driving knowledge test. *Journal of Prevention and Intervention in the Community*, 22, 35-42.
- Arthur, W., & Graziano, W. G. (1996). The five-factor model, conscientiousness, and driving accident involvement. *Journal of Personality*, 63, 593-618.
- Austers, I., & Renge, V. Experts are not much better (at least sometimes) than lay drivers in explaining accident causes. *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour* (in press).

- Austers, I., & Renge, V. (2007). Counterproductive work behavior is a better predictor of risky driving than compliance, gender, age, or traffic risk judgements. *Proceedings of the Annual Convention of Society for Personality and Social Psychology*, Memphis, Tennessee, 521.
- Austers, I., Renge, V., & Mika, V. (2006). The comparison of judgments of traffic risk factors by drivers and traffic experts with official records (and risky driving in relation to some personality characteristics). *Proceedings of the 26th International Congress of Applied Psychology*. Athens, Greece.
- Austers, I., Renge, V., & Muzikante, I. (2010). Predicting traffic accident rate: human values add predictive power to age and gender. *Proceedings of the 27th International Congress of Applied Psychology*. Melbourne, Australia.
- Bennett, R., & Robinson, S. (2000). Development of a measure of workplace deviance. *Journal of Applied Psychology*, 85, 349-360.
- Bond, M. H., Leung, K., Au, A., Tong, K. K., Reimel de Carrasquel, S., Murakami, F., Yamaguchi, et al. (2004). Culture-level dimensions of social axioms and their correlates across 41 cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 548-570.
- Bone, A., & Mowen, J. C. (2006). Identifying the traits of aggressive and distracted drivers: a hierarchical trait model approach. *Journal of Consumer Behaviour*, 5, 454-464.
- Cellar, D. F., Nelson, Z. C., & York, C. M. (2000). The five-factor model and driving behaviour, personality and involvement in vehicular accidents. *Psychological Reports*, 86, 454-456.
- Ceļu Satiksmes Drošības Direkcija (2010). *Ceļu satiksmes negadījumu statistika Latvijā*. Rīga: CSDD.
- Clarke, S., & Robertson, I. T. (2005). A meta-analytic review of the Big Five personality factors and accident involvement in occupational and non-occupational settings. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 78, 3, 355-376.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO personality inventory: Professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Dahlen, E. R., Martin, R. C., Ragan, K., & Kuhlman, M. (2005). Driving anger, sensation seeking, impulsiveness, and boredom proneness in the prediction of unsafe driving. *Accident Analysis and Prevention*, 37, 341-348.
- Dahlen, E. R., & White, R. P. (2006). The Big Five factors, sensation seeking, and driving anger in the prediction of unsafe driving. *Personality and Individual Differences*, 41, 5, 903-915.
- Dula C., & Ballard, M. E. (2003). Development and evaluation of a measure of dangerous, aggressive, negative emotional and risky driving. *Journal of Applied Social Psychology*, 33, 263-282.
- Elander, J., West, R., & French, D. (1993). Behavioral correlates of individual differences in road-traffic crash risk: An examination of methods and findings. *Psychological Bulletin*, 113, 279-294.
- Fine, B. J. (1963). Introversion-extraversion and motor vehicle driver behaviour. *Perceptual & Motor Skills*, 16, 95-100.
- Gabrane, L. (2007). *Adaptation of the NEO PI-R in Latvia*. Unpublished manuscript, University of Latvia, Rīga.
- Gibson, J. L. & Caldeira, G. A. (1996). The legal cultures of Europe. *Law and Society Review*, 30, 55-85.

- Gidron, Y., Gal, R., & Deselya, H. S. (2003). Internal Locus of Control Moderates the Effects of Road Hostility on Recalled Driving Behaviour. *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 6(2), 109-116.
- Glendon, A. I., Dorn, L., Matthews, G., Gulian, E., Davies, D. R. & Debney, L. M. (1993). Reliability of the Driver Behaviour Inventory. *Ergonomics*, 36, 719-726.
- Goldberg, L. R. (1999). A broad-bandwidth, public domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models. In I. Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt, & F. Ostendorf (Eds.), *Personality psychology in Europe* (Vol. 7, pp. 7-28). Tilburg, The Netherlands: Tilburg University Press.
- Hakkert, S., Allsop, R. E., & Leutzbach, W. (1988). A comparison of road safety in the Federal Republic of Germany and Great Britain. In J. A. Rothengatter & R. A. De Bruin (Eds.), *Road user behaviour: Theory and research* (pp. 261-270). Assen/Wolfeboro, NH: Van Gorcum.
- Hatakka, M., Keskinen, E., Katila, A., & Laapotti, S. (1997). Self-reported driving habits are valid predictors of violations and accidents. In T. Rothengatter, E. C. Vaya (Eds.), *Traffic and transport psychology: Theory and application* (pp. 295-304). Amsterdam: Pergamon.
- Hirschi, T., & Gottfredson, M. R. (1993). *The generality of deviance*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviours, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). San Francisco: Sage.
- Hofstede, G. & Hofstede, G. J. (2005). *Cultures and organizations – software of the mind*. New York: McGraw-Hill.
- Huettinger, M. (2008). Cultural dimensions in business life: Hofstede's indices for Latvia and Lithuania. *Baltic Journal of Management*, 3(3), 359-376.
- Iversen, H. (2004) Risk-taking attitudes and risky driving behaviour. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 7(3), 135-150.
- Jessor, R., & Jessor, S. L. (1977). *Problem behavior and psychosocial development: A longitudinal study of youth*. New York: Academic Press.
- Jonah, B. A. (1997). Sensation seeking and risky driving. In T. Rothengatter, E. C. Vaya (Eds.), *Traffic and transport psychology: Theory and application* (pp. 259-267). Amsterdam: Pergamon.
- Junger, M., & Tremblay, R. E. (1999). Self-Control, Accidents, and Crime. *Criminal Justice and Behavior*, 26, 4, 485-501.
- Kirkcaldy, B., & Furnham, A. (2000). Positive affectivity, psychological well-being, accident-and traffic-deaths and suicide: An international comparison. *Studia Psychologica*, 42, 97-104.
- Krahe, B., & Fenske, I. (2002). Predicting aggressive driving behavior: the role of Macho personality, age, and power of car. *Aggressive Behavior*, 28, 21-29.
- Kulik, D., & Rosenberg, H. (2000). Assessment of university students' coping strategies and reasons for driving in high-risk drinking-driving situations. *Accident Analysis & Prevention*, 32, 1, 85-94.
- Lāma A. (2007). Cilvēciskā faktora ietekme uz ceļu satiksmes drošību Latvijā. *Starptautiskā semināra „Satiksmes psiholoģija Eiropā un tās iespējama pielietojums satiksmes drošības situācijās uzlabošanai Latvijā” referāts*. RPIVA, Rīga, Latvija, 2007. gada 19. jūnijs.

- Lama, A., Smirnovs, J., & Naudzuns, J. (2006). Road traffic safety in the Baltic states. *Baltic Journal of Road and Bridge Engineering*, 1(1), 63-68.
- Lajunen, T. (2001). Personality and accident liability: are extraversion, neuroticism, and psychoticism related to traffic and occupational fatalities? *Personality and Individual Differences*, 31, 1365-1373.
- Lajunen, T., Parker, D. & Summala, H. (2004). The Manchester Driving Behaviour Questionnaire: a cross-cultural study. *Accident Analysis & Prevention*, 36, 231-238.
- Lajunen, T., & Summala, H. (2003). Can we trust self-reports of driving? Effects of impression management on driver behaviour questionnaire responses. *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 6(2), 109-116.
- Lajunen, T. & Summala, H. (1995). Driving experience, personality, and skill and safety motive dimensions in drivers' self-assessments. *Personality and Individual Differences*, 3, 307-318.
- Latvijas Darba Devēju Konfederācija (2010). Izgūts 14.04.2010. no <http://www.lddk.lv/index.php?p=1354>.
- Lawton, R., Parker D., Stradling S. G., & Manstead, A. S. R. (1997). Predicting road traffic accidents: The role of social deviance and violations. *British Journal of Psychology*, 88(2), 249-262.
- Leviäkangas, P. (1998). Accident risk of foreign drivers – the case of Russian drivers in South-Eastern Finland. *Accident Analysis and Prevention*, 30, 245-254.
- Machin, M. A., & Sankey, K. S. (2008). Relationships between young drivers' personality characteristics, risk perception, and driving behaviour. *Accident Analysis and Prevention*, 40, 2, 541-547.
- Martin, N. G., & Boomsma, D. I. (1989). Willingness to drive when drunk and personality: A twin study. *Behavior Genetics*, 19, 97-111.
- Matthews, G., Desmond, P. A., Joyner, L., Carcary, B., & Gililand, K. (1997). A comprehensive questionnaire measure of driver stress and affect. In T. Rothengatter, E. C. Vaya (Eds.), *Traffic and transport psychology: Theory and application* (pp. 317-324). Amsterdam: Pergamon.
- Matthews, G., Dorn, L., & Glendon, A. I. (1991). Personality correlates of driver stress. *Personality and Individual Differences*, 12, 535-549.
- Maycock, G. & Lockwood, C. R. (1993). The accident liability of British car drivers. *Transport Reviews*, 13, 213-245.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. (1990). *Personality in adulthood*. New York: Guildford Press.
- McKenna, F. P., Duncan, J., & Brown, I. D. (1986). Cognitive abilities and driving performance: A re-examination of individual differences in dichotic listening and search for embedded figures. *Ergonomics*, 29, 649-663.
- Mesken, J., Lajunen, T., & Summala, H. (2002). Interpersonal violations, speeding violations and their relation to accident involvement in Finland. *Ergonomics*, 45, Issue 7, 469-483.
- Moen, B. E. (2007). Determinants of safety priorities in transport – the effect of personality, worry, optimism, attitudes and willingness to pay. *Safety Science*, 45, 848-863.
- Muzikante, I. (2009). Psychometric properties of the Latvian version of Driver's Behavior Questionnaire. *Proceedings of the 11th European Congress of Psychology*, Oslo, Norway.
- Muzikante, I., Austers, I., & Reņģe, V. (2010). Individual values, attitudes and driving behaviour. *Proceedings of the 27th International Congress of Applied Psychology*. Melbourne, Australia.

- Muzikante I., Reņģe V. (2008). Autovadītāju individuālo vērtību saistība ar riskantu braukšanu. *LU Raksti. Psiholoģija*, 742. sēj. (39.–50. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais Apgāds.
- Muzikante I., Reņģe V. (2010). Vērtību, attieksmju un uzvedības saistība autovadītājiem. *LU Raksti. Psiholoģija*. Rīga: LU Akadēmiskais Apgāds (pieņemts publicēšanai).
- Myers, R. S., Ball, K., Kalina, T. D., Roth, D. L., & Goode, K. T. (2000). Relation of the useful field of view and other screening tests to on-road driving performance. *Perceptual and Motor Skills*, 91, 279-290.
- Owsley, C., Ball, K., Sloane, M. E., Roenker, D. L., & Bruni, J. R. (1991). Visual/cognitive correlates of vehicle accidents in older drivers. *Psychology and Ageing*, 6, 403-415.
- Özkan T. (2006). *The regional differences between countries in traffic safety: A cross-cultural study and Turkish Case*. Doctoral dissertation. Izgūts 10.08.2008. no <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/kay/psyko/vk/ozkan/>.
- Özkan, T., & Lajunen, T. (2005). A new addition to DBQ: Positive Driver Behaviours Scale. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 8(4-5), 355-368.
- Özkan, T., & Lajunen, T. (2007). The role of personality, culture, and economy in unintentional fatalities: An aggregated level analysis. *Personality and Individual Differences*, 43, 519-530.
- Özkan, T., & Lajunen, T. (2005). Why are there sex differences in risky driving? The relationship between sex and gender-role in aggressive driving, traffic offences, and accident involvement among young Turkish drivers. *Aggressive Behaviour*, 31, 547-558.
- Özkan, T., Lajunen, T., Chliaoutakis, J., Parker, D. and Summala, H. (2006). Cross-cultural differences in driving skills: A comparison of six countries. *Accident Analysis & Prevention*, 38, 1011-1018.
- Ozolins, M., Ikaunieks, G., & Bruenich, J. R. (2004). Visual search of coloured stimuli in unfavourable viewing conditions. *The 3rd International Conference on Traffic & Transport Psychology*, Nottingham, p. 43.
- Parker, D., Manstead, A. S. R., Stradling, S., & Reason, J. T. (1992). Intention to commit driving violations: An application of the theory of planned behavior. *Journal of Applied Psychology*, 77(1), 94-101.
- Parker, D., Reason, J. T., Manstead, A. S. R. & Stradling, S. (1995). Driving errors, driving violations and accident involvement. *Ergonomics*, 38, 1036-1048.
- Parker, D., West, R., Stradling, S. & Manstead, A. S. R. (1995). Behavioural characteristics and involvement in different types of traffic accident. *Accident Analysis and Prevention*, 27, 571-581.
- Perepjolkina, V., Armalovcha, E., & Voita, D. (2009) Aggressive driving behaviour: Connections to cars brand and drivers sex among young drivers in Latvia. *Abstracts of the 11th European Congress of Psychology, ECP09*, Oslo, Norway, p. 771.
- Perepjolkina, V., Austers, I., & Voita, D. (2010). Cognitive, psychomotor and personality predictors of self-reported driving behaviour. *Proceedings of the 27th International Congress of Applied Psychology*. Melbourne, Australia.
- Perepjolkina, V. & Renge, V. (2010). Driver's age, sex, driving experience, and personality trait-aggressiveness as predictors of aggressive driving behaviour. *Signum Temporis. Journal of Research in Pedagogy and Psychology*, 4.
- Perepjolkina V., Renge, V., & Austers, I. (2010). The effects of personality traits on driving safety skills and traffic accidents. *Proceedings of the 15th European Personality Psychology Conference*, Brno, Czech Republic.

- Reason, J. T., Manstead, A. S. R., Stradling, S. G., Baxter, J. S. & Campbell, K. (1990). Errors and violations on the road: A real distinction? *Ergonomics* 33, 1315-1332.
- Reņģe, V., & Austers, I. (2007). Two factors being related to traffic accident rate in Latvia: Experts are not much better than lay drivers when thinking about accident causes, and we drive as we live. International seminar on methodology "Traffic psychology in Europe and its possible application for the improvement of traffic safety in Latvia". RPIVA, Rīga, June 2007.
- Reņģe, V., Austers, I., & Muzikante, I. (in press). Combining social axioms with individual values and self-reported driving behavior in predicting traffic accidents. *Traffic and Transport Psychology. Theory and Application: Proceedings of the ICTTP 2008*.
- Reņģe, V., Austers, I., & Muzikante, I. (2008). Combining social axioms with personality measures and self-reported driving behavior in predicting traffic accidents. *International Journal of Psychology*, 43, 3-4, 586.
- Reņģe, V., Austers, I., & Muzikante, I. (2009). Social axioms, individual values, and self-reported driving behavior in predicting traffic accidents. *Proceedings of the 11th European Congress of Psychology*. Oslo, Norway.
- Renner, W., & Anderle, F. (2000). Venturesomeness and extraversion as correlates of juvenile drivers' traffic violations. *Accident Analysis and Prevention*, 32, 673-678.
- RPIVA (2006). *Zinātniskās darbības 2006. gada pārskats*. Izgūts 14.04.2010. no http://www.rpiva.lv/pdf/zin_darb_parsk_rpiva2006vieglais.pdf.
- Salgado, J. F. (2002). The Big Five personality dimensions and counterproductive behaviours. *International Journal of Selection and Assessment*, 10, 117-125.
- Schuhfried, G. (2005). *Manual Expert System Traffic (XPSV)*. Mödling: Schuhfried GmbH.
- Schwartz, S. H. (1994). Beyond individualism and collectivism: new cultural dimensions of values. In U. Kim, H. C. Triandis, C. Kağitcibaşı, S. Choi, & G. Yoon (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method, and applications* (pp. 85-119). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schwartz, S. H. (2009). *Cultural Value Orientations: Nature & Implications of National Differences*. Report of Israel Science Foundation Grant No. 921/02. Izgūts 14.04.2010. no <http://blogs.helsinki.fi/valuesandmorality/files/2009/09/Schwartz-Monograph-Cultural-Value-Orientations.pdf>.
- Schwartz, S. H. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. In H. Vinken, J. Doeters, & P. Ester (Eds.), *Comparing Cultures, Dimensions of Culture in a Comparative Perspective* (pp. 43-73). Leiden.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 25, (pp. 1-65). New York: Academic Press.
- Sivak, M., Soler, J., & Tränkle, U. (1989). Cross-cultural differences in driver risk-taking. *Accident Analysis and Prevention*, 4, 371-376.
- SKDS (2010). Izgūts 14.04.2010. no http://www.skds.lv/doc/Morale_SKDS_032010.pdf.
- SKDS (2004). Izgūts 14.04.2010. no http://www.skds.lv/doc/CSNparkapshana_SKDS_082004.doc.
- Smith, D. I., & Kirkham, R. W. (1981). Relationship between some personality characteristics and driving record. *British Journal of Social Psychology*, 20, 229-231.
- Sommer, M., Herle, M., & Häusler, J., Risser, R., Schutzhofer, & Chaloupka, Ch. (2008). Cognitive and personality determinants of fitness to drive. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 11, 362-375.

- Stradling, S., Meadows, M., & Beatty, S. (2004). Characteristics of crash-involvement speeding, violating and thrill-seeking drivers. In T. Rothengatter and R. D. Huguenin (Eds.), *Traffic & transportation psychology. Theory and application* (pp. 215-227). Amsterdam: Elsevier.
- Sümer, N. (2003). Personality and behavioural predictors of traffic accidents: testing a contextual mediated model. *Accident Analysis & Prevention*, 35, 949-964.
- Sümer, N., Lajunen T., & Özkan, T. (2006). Asymmetric relationship between driving and safety skills. *Accident Analysis & Prevention*, 38(4), 703-711.
- Sümer, N., Lajunen T., & Özkan, T. (2005). Big Five personality traits as the distal predictors of road accident involvement. In G. Underwood (Ed.), *Traffic & transportation psychology. Theory and application* (pp. 215-227). Amsterdam: Elsevier.
- Taubman-Ben Ari, O., & Mikulincer, M. (2007). The effects of dispositional attachment orientation and contextual priming of attachment security on reckless driving. *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 10, 2, 123-138.
- Tillman, W. A., & Hobbs, G. E. (1949). The accident-prone automobile driver: A study of the psychiatric and social background. *American Journal of Psychiatry*, 106, 321-331.
- Ulleberg, P. (2001). Personality subtypes of young drivers. Relationship to risk-taking preferences, accident involvement, and response to a traffic safety campaign. *Transportation Research, Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 4, 4, 279-297.
- Ulleberg, U., & Rundmo, T. (2003). Personality, attitudes, and risk perception as predictors of risky driving behaviour among drivers. *Safety Science*, 41, 427-443.
- Underwood, G., Chapman, P., Wright, S. & Crundall, D. (1997). Estimating accident liability. In T. Rothengatter & E. C. Vaya (Eds.), *Traffic & Transport psychology. Theory and application* (pp. 247-258). Amsterdam: Pergamon.
- Van Rooy, D. L., Rotton, J., & Burns, T. M. (2006). Convergent, discriminant, and predictive validity of aggressive driving inventories: They drive as they live. *Aggressive Behavior*, 32, 89-98.
- af Wählberg, A. E. (2003). Some methodological deficiencies in studies on traffic accident predictors. *Accident Analysis and Prevention*, 35, 473-486.
- af Wählberg, A., Dorn, L. and Kline, T.(2010). The effect of social desirability on self reported and recorded road traffic accidents. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 13(2), 106-114.
- West, R., Elander, J., & French, D. (1993). Mild social deviance, Type-A behaviour pattern and decision-making style as predictors of self-reported driving style and traffic accident risk. *British Journal of Psychology*, 84, 207-219.
- West, R., French, D., Kemp, R., & Elander, J. (1993). Direct observation of driving, self reports of driver behaviour, and accident involvement. *Ergonomics*, 36(5), 557-567.
- Wickens, C. M., Toplak, M. E., & Wiesenthal, D. L. (2008). Cognitive failures as predictors of driving errors, lapses, and violations. *Accident Analysis and Prevention*, 40, 1223-1233.
- Villerusa, A., & Rita, L. (2008). Usage of safety belts and attitudes towards it amongst adult population in Latvia. *The 8th world conference "Injury prevention and control"*, Mexico.
- World Health Organization (2004). *World report on road traffic injury prevention*. Geneva. Izgūts 12.06.2008. no <http://www.who.int/whr/2004/annex/topic/annex2.xls>.
- Yagil, D. (2005). Drivers and traffic laws: A review of psychological theories and empirical research. In G. Underwood (Ed.), *Traffic & Transportation Psychology. Theory and application* (pp. 487-503). Amsterdam: Elsevier.

Zuckerman, M., Kolin, E. A., Price, L., & Zoob, I. (1964). Development of a sensation-seeking scale. *Journal of Consulting Psychology*, 28(6), 477-482.

Summary

The purpose of this article is to review research on the relation between personality, economic, and cultural factors and road accidents and related methodological problems. The article focuses on the use of the Five Factor Model (the "Big Five"), social axioms, and Schwartz's values in traffic safety studies. The role of social deviance in aberrant driving is analyzed, and the author suggests his hypotheses about the driving culture in Latvia. The relationship between economic welfare, Hofstede's cultural dimensions, and traffic safety is analyzed. The results of foreign studies are compared with the results of similar studies in Latvia. The author characterizes the prospects of future research in the field of traffic psychology in Latvia.

Keywords: *traffic psychology, personality, social axioms, Schwartz's values, social deviance, Hofstede's cultural dimensions.*

Militārās līderības izpētes pieejas: konteksta specifikas pārskats

Military Leadership Research Approaches: a Context-Specific Review

Andžela Rožcenkova

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: *rozcenkova@inbox.lv*

Raksta mērķis ir sniegt pārskatu par militārās līderības pētījumiem, analizējot daudzlīmeņu un transformatīvās līderības modeļus, norādot pretrunas un iezīmējot robežas, kur darbojas katra teorija. Militārās līderības izpētes konteksta specifika ir raksturota, pamatojoties uz daudzlīmeņu līderības modeli (Hunt, 1991) un analizējot sistēmas, organizāciju un tiešās vadības līmeni. Transformatīvā līderība (Bass, 1998) ir pētīta organizāciju kontekstā, izmantojot militārās pētījuma izlases, kā arī militāro organizāciju kontekstā, tomēr zinātnisko pētījumu atziņas vēl nav integrētas militārās līderības modelī. Pamatojoties uz teorētisko un empīrisko pētījumu atziņu apkopojumu, analizēta iespēja izmantot transformatīvās līderības integrāciju militārās līderības izpētē atbilstoši daudzlīmeņu līderības modelim. Rakstā ieskicēti militārās līderības pētījumu attīstības virzieni.

Atslēgvārdi: militārā līderība, daudzlīmeņu līderība, transformatīvā līderība.

Ievads

Militārajās organizācijās līderību nosaka doktrīnas un reglamenti, kā arī militārās līderības izpētes zinātniskā pieeja. Pastāv atšķirīgi uzskati (Larsson, 2006) par līderību dažādu valstu bruņotajos spēkos (turpmāk – BS), jo to ietekmē katras valsts BS mērķi, uzdevumi un strukturālie faktori: BS skaitliskais lielums, formālo autoritāšu hierarhija, kā arī militārā kultūra. Vienota līderības izpratne ir svarīgs faktors NATO valstu efektīvai sadarbībai militārajā jomā. Lai sagatavotu efektīvus militāros līderus atbilstoši modernās karadarbības videi, nepieciešams integrēt jaunu militārās līderības izpētes pieeju (Moskoss, Williams & Segal, 2000). Analizējot militārās līderības doktrīnas saistībā ar līderības efektivitāti, norādīts, ka transformatīvā līderība iekļauj visus faktorus, kas nepieciešami efektīvai līdera darbībai (Chesser, 2006). Dinamiskais karš Irākā un starptautiskās operācijas Afganistānā, Kosovā un Bosnijā apstiprināja, ka svarīgāka ir definēt nevis līderības faktorus, bet kontekstu, kurā līderība pastāv (Paparone, 2004). Mūsdienu militārā līdera profesionālā kompetence nosaka līdera fleksibilitāti, kultūras atvērtību un spēju darboties kompleksā, jaunā vidē (Cafario, 2001; Snyder & Watkins, 2002). Tomēr līderības izpēte militārajā vidē ir komplicēta, jo atšķirībā no civilajām

organizācijām militāro līderību raksturo konteksta specifika: līdera darbība kaujas, mācību kaujas un garnizona apstākļos (Field Manual (FM) 22-100, 1990). Pētnieki uzsver (Wong, Bliese & McGurk, 2003), ka militārās līderības izpēti nepieciešams fokusēt uz daudzlīmeņu līderības modeļi, kurā norādīti trīs līderības līmeņi: sistēmas, organizācijas un tiešais līmenis (Hunt, 1991).

Pētījuma mērķis ir sniegt pārskatu par militārās līderības pētījumiem, analizējot daudzlīmeņu un transformatīvās līderības modeļus, norādot pretrunas un iezīmējot robežas, kur darbojas katra no teorijām, nosakot militārās līderības pētījumu attīstības virzienus.

Militārā līderība

Militāro līderību definē kā padoto tiešu un netiešu ietekmēšanu, izvirzot mērķi un darbības virzienu, lai nodrošinātu uzdevuma izpildi jebkuros apstākļos un uzlabotu organizācijas darbības efektivitāti (Headquarters, Department of the Army, 2007). Militārās līderības modelis norāda komandierim nepieciešamās personības iezīmes, profesionālās kompetences, kā arī veicamās militārās vadības funkcijas (Field Manual (FM) 22-100, 1990). Pastāv uzskats, ka militārās līderības teorija ir orientēta uz līderības faktoriem, kur nepietiekami analizēta militāro organizāciju darbības efektivitāte (Paparone, 2004). Militārās sistēmas pētnieki norāda uz divām atšķirīgām militārās līderības pētniecības pieejām (Wong, Bliese & McGurk, 2003). Pirmā militārās līderības izpētes pieeja nosaka, ka militārie pētnieki fokusējas uz līderības teorijām, kas pārbaudītas organizāciju kontekstā, izmantojot militārās izlases. Piemēram, transformatīvo līderību (Bass, 1998) var pētīt dažādās organizācijās, arī militārās organizācijās. Otrajā pieejā militārās līderības definēšana saistās ar unikālu militārās līderības raksturojumu, kas fokusējas uz līderības dziļāku izpratni specifiskā kontekstā, kam nepieciešamas padziļinātas zināšanas par militāro sistēmu. Pētnieki (Blair & Hunt, 1986) pirmo pētniecības pieeju raksturo kā konteksta brīvu orientāciju, savukārt otro pieeju definē kā konteksta specifisku orientāciju. Ideālā situācijā, pētot militāro līderību, ir apvienotas šīs abas pieejas.

Līderības teorijas, kas pārbaudītas militārajās izlasēs, var integrēt militārās līderības modeļi, tomēr daudzas pētījumu atziņas zaudē aktualitāti, ja militārās līderības izpētē fokusējas uz konteksta specifisku orientāciju. Pamatojoties uz militārās līderības izpētes atšķirīgām pieejām, ir svarīgi noteikt teoriju izmantošanas robežas un to integrācijas iespējas militārās līderības modeļi.

Daudzlīmeņu līderības modelis

Daudzlīmeņu līderības modelis (Hunt, 1991) nosaka trīs vadības līmeņus: sistēmas, organizāciju un tiešo līmeni, kur atbilstoši katram vadības līmenim ir noteikti līdera galvenie uzdevumi, nepieciešamās individuālās kompetences un spējas. Turklāt līderības modelis atbilst militārās līderības formālajam iedalījumam karalaika apstākļos: stratēģiskais līmenis – militāri politiskās kampaņas, operatīvais – galvenās militārās operācijas un taktiskais līmenis – atsevišķas kaujas un bruņotas sadursmes (U.S. Army, 2001a).

Pamatojoties uz Hanta (1991) līderības modeli, militārā līderība *sistēmas līmenī* ir kompleksa, realizējas nacionālajā drošības līmenī un ir saistīta ar augstākā līmeņa politikajām pamatnostādnēm pasaules drošības sistēmā. Šajā līmenī militārie līderi ir orientēti uz ārējo vidi, kas iekļauj sociālekonomiskos, politiskos un kultūras aspektus. Augstākajiem militārajiem līderiem izvirzīti kritiskie uzdevumi attiecībā uz līderības kompetenci: organizācijas vīzijas radīšana, militārās kultūras veicināšana starp dažādiem spēku veidiem nacionālā un starptautiskā līmenī (Wong, Bliese & McGurk, 2003). Pētījumi apstiprina (Eid, Johnsen, Brun, Nyhus & Larsson, 2004), ka pastāv sakarība starp vecāko virsnieku transformatīvo līderību un viņu spējām analizēt situāciju operatīvo lēmumu pieņemšanas procesā. Militārās līderības galvenie izpētes virzieni, akcentējot transformatīvās līderības izmantošanu sistēmas līmenī, ir Latvijas BS integrācija sabiedrībā, militāro organizāciju pārmaiņu vadīšana, militārā izglītība, internacionāla BS komunikācija starptautiskajās operācijās, kā arī morāles un ētiskie aspekti modernajā karadarbībā. Sistēmas līmenī var pēīt, kā augstāko un vecāko militāro līderu transformatīvā līderība ietekmē profesionālo kompetenci, turklāt noteikt, kuri transformatīvās līderības faktori sekmē līderu sadarbību starptautiskajā militārajā vidē un multinacionālo BS darbības efektivitāti.

Militārās līderības izpēte *organizācijas līmenī* saistās ar padoto vadīšanu netiešā kontaktā un operāciju plānošanu. Šajā vadības līmenī nozīmīga ir militāro līderu atlases procedūra atbilstoši konkrētam vadības līmenim izvirzītajām prasībām. Vecākajam virsniekam jābūt sociāli adaptīvai un inovatīvai personībai, kam ir problēmu risināšanas un komunikācijas spējas, kā arī sociālās iemaņas (Schneider et al., 1995; Mumford, Zaccaro et al., 2000). Galvenais izpētes virziens militārās līderības izpētē organizāciju līmenī ir subkultūru atšķirības, ņemot vērā militāro tehnoloģiju ietekmi uz līderību. Ir konstatēts, ka militārā līderība būtiski atšķiras vienībās ar augstu mehanizēti tehnoloģisko nodrošinājumu salīdzinājumā ar kājnieku vienībām. Pētījumu dati rāda, ka mehanizētos bruņutehnikas kājnieku bataljonos komandieru līderības stils ir distancēts un formāls, akcentējot plānošanu, pavēles un reglamentus. Savukārt kājnieku bataljonos līderības stils ir orientēts uz padotajiem (Shamir, Goldberg-Weill, Breinin, Zakay & Popper, 2000). Var secināt, ka līderība militārajās organizācijās atšķiras, var būt transakcīva vai transformatīva atkarībā no organizācijas subkultūras jeb militārās vides konteksta specifikas. Pamatojoties uz daudzlīmeņu līderības modeli, galvenie militārās līderības izpētes virzieni, lietojot transformatīvo līderību, ir militārā kultūra, dažādu spēku veidu subkultūra un psiholoģiskā nodrošinājuma izpēte Latvijas karavīru sekmīgai dalībai starptautiskajās operācijās. Latvijas BS būtu aktuāli izpētīt, kā transformatīvā līderība variē dažādās militārās struktūrvienībās, tādējādi sekmējot militāro kultūru, jo tās pamatā ir vienota līderības izpratne.

Tiešās līderības līmenis militārā kontekstā ir visplašāk pētīts organizāciju psiholoģijā, izmantojot militārās pētījumu izlases. Militārās vadības izpratnē tas saistās ar bataljona līmeni un zemākiem līmeņiem, tas ir pielīdzināms civilās organizācijas vadībai, neskatot to plašākā militārā kontekstā. Militārās vadības specifiku raksturo fakts, ka ikkatrs vadības līmenis atbilst noteiktai dienesta pakāpju grupai, turklāt katras dienesta pakāpes saņemšanai ir izvirzītas profesionālās kompetences prasības, lai karavīrs varētu funkcionēt atbilstošā vadības līmenī. Salīdzinājumā ar civilajām organizācijām, kur noteikti zemākā, vidējā un augstākā vadītāja līmeņi, militārajā

vidē instruktoru sastāvs ir zemākais vadības līmenis, jaunākie virsnieki – vidējais vadības līmenis, savukārt vecākie un augstākie virsnieki ir augstākais vadības līmenis (Headquarters, Department of the Army, 2007). Šajā līmenī galvenie psiholoģijas izpētes virzieni saistībā ar līderības problemātiku militārajā vidē ir motivācija, adaptācija, transformatīvā līderība, karavīru labklājība, līderības un vienību darbības efektivitāte. Var secināt, ka pētījumu virzienu aktualitātes ir līdzīgas līderības izpētei civilajās organizācijās. Tomēr jāņem vērā fakts, ka militārā vides konteksta specifikā pastāv līderības iedalījums: vadība garnizona apstākļos, vadība mācību kaujas apstākļos un vadība reālos kaujas apstākļos. Militārā kontekstā transformatīvā līderība saistāma ar vienības kaujas spējām starptautiskajās operācijās (Bartone, 2006), jo nodrošina līderu operatīvo gatavību un padoto motivāciju (Eid, Johnsen, Brun, Nyhus & Larsson, 2006; Chesser, 2006). Civilajās organizācijās līderības izpēte robežojas ar tiešo vadību, kas pielīdzināma militārajai vadībai garnizona apstākļos. Jāatzīst, ka militārās līderības izpēte militāro operāciju realizācijas laikā ir ierobežota, turklāt līderības pētījumu rezultāti varētu būt neprognozējami gan pētniekiem, gan militārajiem līderiem, jo līderību nosaka militāro operāciju vides specifika (Wong, Kolditz, Millen & Potter, 2003). Militārās līderības izpētei tiešajā vadības līmenī, integrējot transformatīvās līderības teoriju, ir visplašākās iespējas, akcentējot psiholoģiskās kvalitātes, kam ir būtiska nozīme militāro līderu darbības efektivitātē. Galvenie izpētes virzieni varētu būt transformatīvās līderības saistība ar militāro līderu personības iezīmēm, sociālām iemaņām, profesionālo kompetenci, kā arī transformatīvās līderības atšķirības dažādos vadības līmeņos. Aktuāls ir jautājums par transformatīvās līderības ietekmi uz vienību funkcionēšanas efektivitāti, karavīru dienesta vides kvalitāti un labklājību. Turklāt militārās līderības pētījumus nepieciešams veikt ne tikai vienību garnizona, bet arī kaujas mācību un reālos kaujas apstākļos.

Var secināt, ka daudzlīmeņu līderības modelis atšķiras no citiem līderības modeļiem trīs veidos: 1) uzsver organizācijas hierarhiju pretējā virzienā – no apakšas uz augšu, pievēršot lielāku uzmanību tiešajam (*face-to-face*) vadības līmenim, fokusējoties uz līderu uzdevumiem un kompetencēm. Ir uzsverts fakts, ka militārajam līderim pakļautībā parasti ir daudz padoto, pieļaujama arī netieša kontakta vadība; 2) modelis nosaka plānošanas kritērijus laika aspektā atbilstoši vadības līmeņiem, kur īpaša uzmanība pievērsta līderības ilgtermiņa efektivitātei; 3) katrā vadības līmenī ir noteikti līderu kritiskie uzdevumi un nepieciešamās individuālās spējas, kas saistītas ar organizācijas dizaina elementiem, ārējo vidi, misiju, attīstības stratēģiju. Analizējot militāro pētnieku (Wong, Bliese & McGurk, 2003) atziņas par daudzlīmeņu līderības modeļa (Hunt, 1991) izmantošanu militārās līderības izpētē, kā būtisku trūkumu var atzīmēt faktu, ka modelis nenosaka militārās vadības zemākā līmeņa (tehniskā/taktiskā) – instruktoru sastāva – galvenos uzdevumus un kompetences, jo līderu individuālo spēju iedalījums attiecināms uz virsniekiem.

Transformatīvā līderība

Transformatīvās līderības modelī ir norādīts, ka pastāv atšķirība starp transakatīvo un transformatīvo līderības stilu. Transaktīvā (mijiedarbības) līderība pamatojas uz padoto ietekmēšanu, kas saistās ar līdera formālo varu un vadības funkcijām.

Turpretī transformatīvā (pārveidojošā) līderība fokusējas uz padoto vajadzībām, ekspektācijām un potenciāla attīstīšanu (Burns, 1978). Bass (1996) definē transakcīvo līderību, pamatojoties uz Bernsa (1978) teoriju: 1) līderis nosaka darba saturu un nepieciešamās pārmaiņas, stimulē padotos uzdevumu izpildei; 2) godprātīgi tur dotos solījumus padotajiem; 3) ja padoto interese zūd, līderis to uztur. Minētie faktori atbilst vadītāja funkcijām, kur galvenais uzdevums ir standarta procedūru ievērošana. Transaktīvā līderība var būt pasīva vai aktīva. Transaktīvi pasīvais līderis neiejaucas problēmu risināšanā, kamēr nav konstatēts negatīvs rezultāts. Transaktīvi aktīvais līderis cenšas risināt problēmas, prognozējot iespējamās sekas. Lai gan transakcīvajai līderībai ir aktīva vai pasīva forma, tā ir vērsta uz kļūdu konstatēšanu, vadīšanu un novēršanu (Avolio & Bass, 2007). Savukārt transformatīvais līderis 1) veicina padoto morāli, mērķu sasniegšanas nozīmīgumu; 2) veicina efektīvu grupas darbību un komunikāciju grupas un individuālajā līmenī; 3) ir spējīgs intelektuāli attīstīt padotajos vajadzību pēc izaugsmes (Bass, 1996). Tādējādi transformatīvā līderība ir process, kur līderiem ir lielāka ietekme uz padoto uzvedības un vērtību orientācijas maiņu, veicinot padoto izaugsmi un nodrošinot jaunu skatījumu uz problēmu risināšanu un pozitīvu pārmaiņu iespējām (Avolio & Bass, 2007).

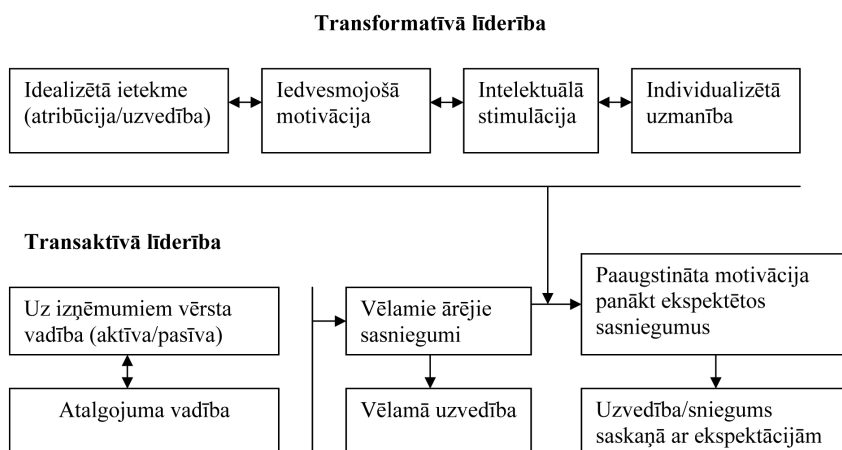
Analizējot literatūru, var konstatēt, ka transformatīvās līderības teorijas attīstības sākumā bija noteikti tikai trīs transformatīvās līderības uzvedības stili: harisma, intelektuālā stimulācija un individualizētā uzmanība (Bass, 1996). Pētījumu gaitā ir pievienots ceturtais transformatīvās līderības faktors – iedvesmojošā motivācija (Bass & Avolio, 1990). Attīstot teoriju tālāk, termins „harisma” tiek nomainīts ar terminu „idealizētā ietekme” (Antonakis, Avolio & Sivasubramaniam, 2003). Transformatīvās līderības faktoru skaidrojums ir šāds:

- 1) idealizētā ietekme (atribūcija un uzvedība) – padotie ciena un identificē sevi ar savu līderi, savukārt līderis padoto vajadzības vērtē augstāk par savējām, ievēro profesionālās ētikas normas, spēj lietot leģitīmo varu, nezaudējot galveno darbības virzienu;
- 2) iedvesmojošā motivācija – līderis rada padotajos lielas ekspektācijas, motivē padotos mērķu sasniegšanai, skaidri nosakot uzdevumus, sekmē padoto profesionālo izaugsmi un grupas saliedētību;
- 3) intelektuālā stimulācija – līderis stimulē padotos būt kreatīviem problēmu risināšanā, atbalsta padoto patstāvīgu domāšanu, iesaistīšanos problēmu risināšanā, kā arī nodrošina atgriezenisko saiti visos vadības līmeņos;
- 4) individualizētā uzmanība – līderis ir pieejams padotajiem, uzklausa padoto vajadzības, darbojas kā konsultants un treneris, veicina labvēlīgu vienības klimatu (Avolio & Bass, 2007).

Transformatīvās līderības mērījumu aptauja (*Multifactor Leadership Questionnaire* – MLQ) iekļauj četrus iepriekš minētos faktoros, kā arī trīs transakcīvās līderības faktoros: nosacītā atalgojuma vadība, uz izņēmumiem fokusēta pasīvā un aktīvā vadība un pieļāvīgais (*laissez-faire*) vadīšanas stils (Avolio, Bass & Jung, 1996).

Bass (1998) norāda, ka kopumā līderiem jāvariē transformatīvās un transakcīvās līderības formas, turklāt vairums līderu izmanto abus stilus, bet atšķirīgās proporcijās. Transformatīvā līderība attīsta jaunu zinātnisku pieeju līderības izpratnē, uzsverot harismātisko līderību (sekotāju ietekmēšana līdera personības un komunikācijas

spēju dēļ) un skatot kopumā līdera darbību, grupu, organizāciju, kultūru. Turklāt transformatīvā līderība ir efektīvāka par transakcīvo līderību, jo transformatīvā līdera efektivitāti raksturo līdera uzvedība, kas nepieļauj pieļāvīgo vadīšanas stilu. Transformatīvs līderis prot izmantot organizācijas kultūru mērķu sasniegšanai (Bass, 1997). Bass uzskata, ka militārā pieredze liecina par karadarbības līderības atšķirību no miera laika līderības. Miera laikā līderim jāpakļaujas vadības racionalitātei, kas atzīst cilvēka dzīvību par augstāko vērtību, taču kaujas līderība prasa gatavību upurēt savu un padoto dzīvību mērķu sasniegšanai (Bass & Yammarino, 1991). Tādējādi transformatīvā vai transakcīvā līderība izvirzās priekšplānā atkarībā no situācijas konteksta. Bass (1998) izsaka teorētisku pieņēmumu, ka augsta riska stāvoklī aktīvā izņēmuma vadība ir nepieciešamāka nekā transformatīvās līderības faktori. Tas iezīmē pretrunas ar militārās līderības teoriju (Field Manual (FM) 22-100, 1990), kur norādīts, ka kaujas situācijās līdera ietekme saistās ar padoto stimulēšanu un iedvesmošanu, kas atbilst transformatīvajai līderībai. Teorētisko atziņu pretrunas pašlaik nav empīriski pētītas.

1. attēls. Transaktīvās un transformatīvās līderības modelis (Avolio & Bass, 2007)

Pētnieki akcentē (Larsson et al., 2006), ka NATO BS nepieciešams veikt transformatīvās līderības pētījumus, pielāgojot tos konkrētai nācijai un specifiskajai militārajai videi, lai veidotu vienotu līderības izpratni. Pētījumos (Nemanich & Keller, 2007) ir noskaidrots, ka transformatīvā līderība ietekmē padoto sniegumu un apmierinātību, tomēr vēl nav atbilžu uz jautājumiem, piemēram, kā transformatīvā līderība variē militārajā vidē, dažādu grupu un organizāciju līmenī, pamatojoties uz sociālajām pārmaiņām un līdera morālajām vērtībām (Kark, Shamir & Chen, 2003). Jaunākajos pētījumos (Jung, Yammarino & Lee, 2009) norādīts, ka līderības izpēte koncentrējas uz zemāko analīzes līmeni – transformatīvās līderības individuālajiem efektiem dažādās populācijās. Tomēr transformatīvā līderība atšķiras augstākajā analīzes līmenī – dažādās kultūrās un dažādās organizācijās. Transformatīvās līderības izpēte individuālajā aspektā ir pielīdzināma militārās līderības izpētes pieejai, kur līderības teorijas pārbauda, izmantojot militārās izlases. Savukārt augstākais analīzes

līmenis ir saistīts ar militārās līderības konteksta specifisko orientāciju. Pamatojoties uz atziņu (Wong, Bliese & McGurk, 2003), ka daudzlīmeņu līderības modelis palīdz izskaidrot militārās līderības specifiku, transformatīvās līderības teorija ir integrējama militārās līderības pētījumos, ņemot vērā vadības līmeņu iedalījumu.

Daudzu valstu militārās vadības doktrīnās pastāv atšķirīgas prioritātes saistībā ar militāro kultūru, tādēļ tiek meklētas jaunas līderības paradigmas, kas sekmētu starptautisko sadarbību militārajā jomā. 2004. gadā pēc kara Irākā ASV Armijas apmācību un doktrīnu pārvaldē tika veikts kvalitatīvi kvantitatīvs pētījums, lai noteiktu uzvedības kritērijus līderības efektivitātei. Pētījumā izmantotas kvalitatīvās metodes: intervijas un apraksti (raksturojiet sevi kā labu vai vāju līderi) un aptaujas vienības klimata, motivācijas dienestam un operatīvās gatavības noskaidrošanai. Rezultāti apstiprināja, ka laba līdera uzvedība saskan ar transformatīvo līderību (Chesser, 2006).

Labā līdera uzvedība

Pārliecināšana: prezentē jaunas idejas tā, lai attīstītu padoto vēlmi iesaistīties to realizācijā

Pretimnākošs: palīdz citiem sasniegt vairāk, nekā viņi ir domājuši sasniegt

Vadīšana: nodrošina nepieciešamās pārmaiņas

Uzticamība: indivīdu un grupas konfliktsituācijās ievēro taisnīguma principu

Labs treneris: sniedz konstruktīvu atgriezenisko saiti un atalgo indivīdus

Labs skolotājs: sniedz nepieciešamo informāciju un kritiku, lai grupa darbotos atbilstoši

Aktīvi klausās: ir atvērts un sniedz atbildes uz citu izteiktajām idejām

Centīgs: ticams, ētisks, uzticams, ir slēptā motivācija

Transformatīvā līderība

Idealizēta ietekme: līderis veicina apbrīnu, uzticēšanos, respektu

Iedvesmojošā motivācija: nosaka vīziju un augstus standartus, pārliecina padotos par ekspektāciju sasniegšanu

Intelektuālā simulācija: paaugstina padoto intelektuālo attīstību, iedrošina domāt kreatīvi, lieto participatīvo līderības stilu

Individualizēta uzmanība: izsaka padotajiem patiesus apsvērumus, izzina padoto vajadzības, ir treneris un konsultants

2. attēls. Labā līdera uzvedība un transformatīvā līderība (Chesser, 2006)

Pastāv atšķirības starp militārās un transformatīvās līderības teorijām, jo militārās līderības modelis ir orientēts uz līdera ietekmi organizācijā, akcentējot komandiera individuālās kvalitātes un vadības funkcijas (Headquarters, Department of the Army, 2007), savukārt transformatīvā līderība ir process, kurā līderi veicina padoto izaugsmi un organizācijas darbības efektivitāti (Avolio & Bass, 2007). Var secināt, ka pašreizējā militārās līderības teorija vairāk atbilst transaktīvajai līderībai, kas pamatojas uz padoto ietekmēšanu, izmantojot līdera formālo varu (Burns, 1978).

Lai gan praktiskās militārās līderības izpratne ir atšķirīga no transformatīvās līderības, Basa transformatīvās līderības teorija (Bass & Avolio, 1990, 1991, 1993; Avolio, Bass & Jung, 1996; Bass, 1996, 1997, 1998; Bass & Yammarino, 1991; Hater & Bass 1998) ir jaunāko zinātnisko pētījumu pamatā militāro organizāciju kontekstā ASV (Siebold, 1994; Kane & Tremble, 2000; Snyder & Watkins, 2002), Izraēlā (Shamir & Ben-Ari, 1999, 2000; Shamir & Lapidot, 2003), Somijā (Nissinen, 2001), Norvēģijā (Olsen, Eid & Johnsen, 2006). Pētījumu rezultāti (Bycio, Hackett & Joyce, 1995; Deluga, 1991; Hater & Bass, 1998; Kirby, Paradise & King, 1992; Seltzer & Bass, 1990) atklāj, ka transformatīvo līderību visefektīvāk mērt ar padoto atgriezenisko saiti, tomēr to nav viegli realizēt militārajā vidē, kur līdera ietekme un vara ir noteicošais faktors, tādējādi padotie izvairās no objektīva augstāku komandieru vērtējuma.

Pastāv uzskats (Antonakis, Avolio & Sivasubramaniam, 2003), ka transformatīvās līderības pētījumos nav pietiekami kontrolēts organizācijas konteksts, jo līderību ietekmē kultūras atšķirības, nacionālās un individuālās atšķirības, piemēram, līdera pozīcija vadības hierarhijā, dzimuma atšķirības. Būtisks situācijas konteksts ir katras organizācijas vides risku ietekme. Transformatīvās līderības teorija ir integrēta militārajā vidē, pētot transformatīvās līderības atšķirības dažādos armijas vadības līmeņos (Kane & Tremble, 2000). Pētījuma rezultāti ir izmantojami, lai skaidrotu militāro līderību, tomēr nav nepārprotami, ja militāro līderību skaidro kontekstā, kur saskaņā ar daudzlīmeņu līderības modeli (Hunt, 1991) pētījums veikts tiešajā vadības līmenī garnizona apstākļos. Tādējādi var secināt, ka rezultāti skaidro transformatīvo līderību militāro organizāciju kontekstā, bet nav pilnībā attiecināmi uz militārās līderības likumsakarībām militārajā sistēmā. Turklāt nav empīriskā apstiprinājuma par transformatīvās līderības efektiem kaujas apstākļos, kas visprecīzāk raksturo militāro līderību.

Latvijas BS ir veikts transformatīvās līderības pētījums, kas apstiprina sakarības starp vada komandieru transformatīvo līderību, militāro vienību klimatu un karavīru motivāciju uzdevuma izpildei (Rožcenkova, 2008). Pētījuma rezultāti apstiprina Basa teorētisko atziņu, ka transformatīvā līderība sekmē organizācijas darbības efektivitāti un mērķu sasniegšanu (Bass, 1997, 1998). Tomēr, lai Latvijas BS sekmīgi integrētos starptautiskajā militārajā vidē, nodrošinot vienotu militārās līderības izpratni, nepieciešams veikt transformatīvās līderības pētījumus, iekļaujot sistēmas, organizācijas un tiešās vadības līmeni. Tāpat nepieciešams veikt Latvijas BS militārās līderības izpēti starptautisko operāciju reģionos, lai izstrādātu militārās līderības psiholoģisko koncepciju.

Secinājumi

Rakstā apkopotas teorētiskās un empīriskās pētījumu atziņas par militāro līderību, analizējot daudzlīmeņu un transformatīvās līderības modeļus, norādot pretrunas un iezīmējot robežas, kur darbojas katra teorija, kā arī ieskicēti militārās līderības pētījumu attīstības virzieni.

Fokusējoties uz militārās līderības izpēti specifiku, var secināt, ka Hanta (1991) daudzlīmeņu līderības modelis ir izmantojams militārās līderības izpētē, jo 1) vislabāk raksturo militārās vides kompleksumu dažādos līmeņos, kas sastāv no

hierarhiskām organizācijām, atšķirīgām subkulturām un mērķiem; 2) katrā vadības līmenī ir noteikti galvenie uzdevumi, līderiem nepieciešamās spējas un kompetences; 3) Hanta modelis palīdz kategorizēt iepriekš veiktos pētījumus militārās līderības jomā, kā arī noteikt jaunus pētījuma virzienus.

Pētījumi liecina, ka pastāv atšķirības starp militāro un transformatīvo līderību, jo militārās līderības modelis nosaka līdera ietekmi organizācijā, akcentējot komandiera individuālās kvalitātes un vadības funkcijas (Headquarters, Department of the Army, 2007), savukārt transformatīvā līderība ir process, kurā līderi veicina padoto izaugsmi un organizācijas darbības efektivitāti (Avolio & Bass, 2007). Var secināt, ka pašreizējā militārās līderības teorija vairāk atbilst transaktīvajai līderībai (Burns, 1978), kas pamatojas uz padoto ietekmēšanu, izmantojot līdera formālo varu.

Transformatīvās līderības pētījumu atziņas organizāciju kontekstā, testējot militārās izlases, izskaidro līderību militārajā vidē, tomēr pētījumu rezultāti nav attiecināmi tikai uz militāro līderību, ja rezultātu interpretāciju pakļauj militārās vides konteksta specifikai (Blair & Hunt, 1986). Atšķirībā no civilajām organizācijām militārā līderība realizējas kaujas, mācību kaujas un garnizona apstākļos (Field Manual (FM) 22-100, 1990). Ir norādīts (Bass, 1998), ka militārā pieredze liecina par karadarbības līderības atšķirību no miera laika līderības, turklāt augsta riska stāvoklī transaktīvā līderība varētu būt nepieciešamāka nekā transformatīvā līderība. Savukārt militārās līderības literatūrā ir sniegts līdera uzvedības raksturojums, kas atbilst transformatīvai līderībai, jo līdera ietekme saistās ar padoto stimulēšanu un iedvesmošanu. Teorētisko atziņu pretrunām pašlaik nav empīriskā apstiprinājuma.

Literatūras analīzes rezultātā var secināt, ka militārās līderības izpētē transformatīvās līderības teorija ir izmantojama, jo tā iekļauj visus nepieciešamos faktorus, kas raksturo efektīvus militāros līderus (Chesser, 2006). Transformatīvās līderības pētījumu rezultāti militāro organizāciju kontekstā galvenokārt ir attiecināmi uz daudzlīmeņu līderības modelī norādīto tiešās vadības līmeni (Hunt, 1991). Lai realizētu militārās līderības daudzlīmeņu izpēti projektu, sistēmas līmenī ieteicams pētīt, kā transformatīvā līderība ietekmē augstāko militāro līderu lēmumu pieņemšanas procesu un viņu komunikāciju starptautiskajā vidē. Savukārt organizāciju vadības līmenī, izmantojot transformatīvo līderību, aktuāli militārās līderības pētījumu virzieni ir militārās kultūras atšķirības dažādu valstu BS, kā arī spēku veidu subkultūra. Tiešās vadības līmenī vēlama pētīt transformatīvās līderības atšķirības militārās vadības hierarhijā, iekļaujot arī zemāko vadības līmeni – instruktoru sastāvu. Integrējot transformatīvo līderību daudzlīmeņu līderības modelī, var paplašināt militārās līderības izpēti iespējas, akcentējot militārās vides konteksta specifiku. Tādējādi, izmantojot dažādas militārās līderības izpēti pieejas, iespējams pilnveidot esošo militārās līderības modeli atbilstoši jaunākajām līderības izpēti zinātniskajām atziņām.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

Antonakis, J., Avolio, B. J., & Sivasubramaniam N. (2003). Context and leadership: an examination of the nine-factor full-range leadership theory using the Multifactor Leadership Questionnaire. *Leadership Quarterly*, 14, 261-295.

- Avolio, B. J., Bass, B. M., & Jung, D.J. (1996). *Construct validation of the Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ) Form 5X* (CLS Rep. No. 96-1). Binghamton, NY: Center for Leadership Studies.
- Avolio, B. J., & Bass, B. M. (2007). *Multifactor Leadership Questionnaire. 3rd ed. Manual and Sampler Set*. SUNY Binghamton, University of Nebraska: Mind Garden.
- Bartone, P. T. (2006). Resilience under Military Operational Stress: Can Leaders Influence Hardiness? *Military Psychology, 18*, 131-148.
- Bass, B. M. (1996). *A new paradigm of leadership: An inquiry into transformational leadership*. Alexandria, VA: U.S. Army Research Institute of Behavioral and Social Sciences.
- Bass, B. M. (1997). Does the Transactional – Transformational Leadership Paradigm Transcend Organization and National Boundaries? *American Psychologist, 52*, 130-139.
- Bass, B. M. (1998). *Transformation Leadership. Industry, Military and Educational Impact*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1990). *Transformational Leadership Development Manual for the Multifactor Leadership Questionnaire*. Palo Alto, CA: Consultant Psychologist Press.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1991). *Multifactor leadership questionnaire (MLQ 5x)*. Binghamton, NY: Center for Leadership Studies.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1993). Transformation leadership: A response to critiques. In M. M. Chemers, & R. A. Ayman (Eds.), *Leadership theory and research: Perspectives and directions*. (pp. 49-80). London: Academic.
- Bass, B. M., & Yammarino, F. J. (1991). Congruence of self and others' leadership ratings of Naval officers for understanding successful performance. *Applied Psychology: An International Review, 40*, 437-454.
- Blair, J. D., & Hunt J. G. (1986). Getting inside the head of the management researcher one more time: Context-free and context-specific orientations in research. *Yearly Review of Management, 12*(2), 147-166.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Bycio, P., Hackett, R. D, & Joyce, S. A. (1995). Further Assessments of Bass's (1985) Conceptualization of Transactional and Transformational Leadership. *Journal of Applied Psychology, 80*, 468-478.
- Cafario, G. (Ed.). (2001). *The flexible officer*. Rome: Artistic & Publishing Company.
- Chesser, D. E. (2006). *Transformational Leadership: An Imperative for Army Reserve Readiness in the 21st Century*. Pennsylvania: U.S. Army War College.
- Deluga, R. J. (1991). The effects of transformational and transactional leader styles on the influencing behavior of subordinate police officers. *Journal of Occupational Psychology, 64*, 49-55.
- Eid, J., Johnsen, B. H., Brun, W., Nyhus, J. K., & Larsson, G. (2004). Situation Awareness and Transformational Leadership in Senior Military Leaders: An Exploratory Study. *Military Psychology, 16*(3), 203-209.
- Hater, J., & Bass, B. M. (1998). Superior's Evaluations and Subordinates' Perceptions of Transformational and Transactional Leadership. *Journal of Applied Psychology, 73*, 695-702.
- Headquarters, Department of the Army. (2007). *Military Leadership. Army Regulations 600-100*. Washington, DC: Government Printing Office.

- Headquarters, Department of the Army. (1990). *Field Manual (FM) 22-100 Military Leadership*. Washington, DC: Government Printing Office, 31 August 1999.
- Hunt, J. G. (1991). *Leadership: A new synthesis*. Newbury Park, CA: Sage.
- Jung, D., Yammarino, F. J., & Lee, J. K. (2009). Moderating role of subordinates' attitudes on transformational leadership and effectiveness: A multi-cultural and multi-level perspective. *Leadership Quarterly*, 20, 586-603.
- Kane, T. D., & Tremble, T. R. (2000). Transformational Leadership Effects at Different Levels of the Army. *Military Psychology*, 12, 137-160.
- Kark, R., Shamir, B., & Chen, G. (2003). The Two Faces of Transformational Leadership: Empowerment and Dependency. *Journal of Applied Psychology*, 88(2), 246-255.
- Kirby, P. C., Paradise, L. V., & King, M. I. (1992). Extraordinary leaders in education: Understanding transformational leadership. *Journal of Education Research*, 85, 303-311.
- Larsson, G. (2006). Implementation of Developmental Leadership in the Swedish Armed Forces. *Military Psychology*, 18, 103-109
- Larsson, G., Bartone, P. T., Bs-Bakx, M., Danielsson, E., Jelusic, L., Johansson, E., & Moelker, R. (2006). Leader Development in Natural Context: A Grounded Theory Approach to Discovering How Military Leaders Grow. *Military Psychology*, 18, 69-81.
- Moskos, C. C., Williams, J. A., & Segal, D. R. (2000). *The postmodern military: Armed forces after the Cold War*. New York: Oxford University Press.
- Mumford, M. D., Zaccaro, S. J., Johnson, J. F., Diana, M., Gilbert, J. A., & Trelfall, K. V. (2000). Pattern of leader characteristics: Implications for performance and development. *Leadership Quarterly*, 11, 115-133.
- Nemanich, L. A., & Keller, R. T. (2007). Transformational leadership in an acquisition: A field study of employees. *Leadership Quarterly*, 18, 49-68.
- Nissinen, V. (2001). *Military Leadership Training. Development of Leadership Behavior in the Finnish Defence Forces*. Helsinki: National Defence College, Department of Management and Leadership.
- Olsen, O. K., Eid, J., & Johnsen, B. H. (2006). Moral Behavior and Transformational Leadership in Norwegian Naval Cadets. *Military Psychology*, 18, 37-56.
- Paparone, R. (2004). Deconstructing Army Leadership. *Military Review*, 1, 36-51.
- Rožčenkova, A. (2008). Līderības saistība ar vienības klimatu un karavīru motivāciju uzdevuma izpildei. *Militārais apskats*, 1(126), 21-49.
- Schneider, B., Goldstein, H. W., & Smith, D. B. (1995). The ASA framework: An update. *Personnel Psychology*, 48, 747-773.
- Seltzer, J., & Bass, B. M. (1990). Transformational Leadership: Beyond Initiation and Consideration. *Journal of Management*, 16, 693-703.
- Shamir, B. & Ben-Ari, E. (1999). *Leadership in an open army: civilian connections, interorganizational frameworks, and changes in military leadership*. In J. G. Hunt, G. E. Dodge & L. Wong (Eds.), *Out-of-the-box leadership: Transforming the 21st century army and other top-performing organizations*. Stamford, CT: JAI Press, pp. 15-40. (Translated and reprinted in Gonen, I. and Zakay, E. (Eds.), *Leadership and leadership development*. Ministry of Defense Publishing, Israel, 1999, pp. 257-282, Hebrew).
- Shamir, B. & Lapidot, Y. (2003). Shared leadership in the management of group boundaries: A study of expulsions from officers' training courses. In Conger, J., & Pearce, C. *Shared Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Shamir, B., & Ben-Ari, E. (2000). Challenges of military leadership in changing armies. *Journal of Political and Military Sociology*, 28(1), 43-59.
- Shamir, B., Goldberg-Weill, B., Breinin, E., Zakay E., & Popper, M. (2000). Differences in company leadership between infantry and armor units in the Israel defense forces. *Military Psychology*, 12, 51-72.
- Siebold, G. L. (1994). The relation between soldier motivation, leadership, and small unit performance. In H. F. O'Neil, Jr. & M. Drillings (Eds.), *Motivation Theory and Research* (pp. 171-190). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Association Inc.
- Snyder, M., & Watkins, G. L. (2002). Introduction. In L. J. Mathews (Ed.), *The Future of the Army Profession* (pp. 3-18). Boston: McGraw-Hill Primis.
- U.S. Army (2001). *Field Manual 3, Operations*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Wong, L., Bliese, P., & McGurk, D. (2003). Military leadership: A context-specific review. *Leadership Quarterly*, 14, 657-692.
- Wong, L., Kolditz, T. A., Millen, R. A., & Potter, T. M. (2003). Why they fight: Combat motivation in the Iraq War. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute.
- Yukl, G. (2002). *Leadership in Organizations* (pp. 433). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Summary

The purpose of this article is to provide a review of military leadership studies, analyzing the multilevel leadership model and the transformational leadership model and indicating the inconsistencies and borders of each theory. A context-specific approach is used based on the multilevel leadership model (Hunt, 1991), analyzing the three levels of leadership suggested in the model: system leadership, organizational leadership, and direct leadership. Transformational leadership (Bass, 1998) has been studied in the context of organizations, using military research samples, as well as in the context of military organizations, but the findings have not been integrated into the military leadership model yet. Based on the compilation of theoretical and empirical studies, the author examines the possibility of integration of transformational leadership in military leadership theory on the multi-level leadership model. The article highlights research avenues for military leadership scholars.

Keywords: *military leadership, multilevel leadership, transformational leadership.*

Humora stilu iesaiste ikdienas stresa un garastāvokļa savstarpējās sakarībās

The Role of Styles of Humor in the Interrelationship between Daily Stress and Mood: Moderator vs. Mediator Model

Ieva Stokenberga

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: ieva.stokenberga@lu.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, kāda rakstura iesaiste ikdienas stresa notikumu un garastāvokļa savstarpējās sakarībās raksturīga humora stiliem, ja tiek diferencētas humora adaptīvās un mazadaptīvās dimensijas. Pētījumā piedalījās 183 studenti (83% respondentu bija sievietes, vidējais vecums $M = 20,01$) un 316 dažādu profesiju pārstāvji, no kuriem 62% bija sievietes (vidējais vecums $M = 31,29$). Abās izlasēs iegūts apstiprinājums nepieciešamībai diferencēt adaptīvos un mazadaptīvos humora stilus, pētot to iesaisti ikdienas stresa un garastāvokļa savstarpējās sakarībās. Tikai adaptīvie humora stili, it īpaši pašuzmundrinošais humors, statistiski nozīmīgi skaidro pozitīvo un negatīvo emociju variāciju neatkarīgi no ikdienas grūtību rādītājiem. Šie rezultāti liek noraidīt moderatora hipotēzi, taču stiprina pieņēmumu, ka tendence ikdienā saskatīt komisko un iekšēji uzjautrināties par notiekošo ir saistīta ar augstākiem pozitīvo emociju rādītājiem, pat ņemot vērā ikdienas grūtību rādīto iespaidu.

Atslēgvārdi: humora stils, stresa pārvarēšana, garastāvoklis, moderatora efekts.

Ievads

Kopš seniem laikiem sabiedrības apziņā pastāv priekšstats par humoru kā psiholoģiskās veselības pazīmi. Valda uzskats, ka cilvēki ar labu humora izjūtu nepadodas grūtībām un saglabā možu garu, pat saskaroties ar nepārvaramiem šķēršļiem. Šo pieņēmumu ilustrē virkne piemēru literatūrā un mākslā (Jaroslava Hašeka romāns „Krietnā kareivja Šveika dēkas pasaules karā”, 1923; Roberto Benini filma „Dzīve ir skaista”, 1997), apliecinot, ka izteikums „nezaudēt humora izjūtu” sabiedrības apziņā ir tuvs tam, ko saprotam ar nepadošanos grūtībām.

Plašu popularitāti pieņēmumam par humora pozitīvo ietekmi uz fizisko un mentālo labklājību izraisīja amerikāņu žurnālista Normana Kazina (*Norman Cousins*) grāmata „Slimības anatomija” (1979). Aprakstot savu pieredzi cīņā ar slimību, kurā kā paša izvēlēts ārstēšanas līdzeklis tika izmantotas pastiprinātas C vitamīna devas un pozitīvas emocijas, viņš izvirzīja pieņēmumu, ka humors ilgtermiņā palīdz uzlabot fiziskās veselības rādītājus. Šis darbs raksturo pašpalīdzības izdevumiem raksturīgo

viena indivīda pieredzes vispārināšanu, nepakļaujot šīs idejas kritiskai izvērtēšanai. Tai pašā laikā empīriskie pierādījumi par humora labvēlīgo ietekmi uz veselību ir visai vāji (Martin, 2001). Tas apstiprina nepieciešamību kritiski izvērtēt populārus priekšstatus par resursiem, kas palīdz pārvarēt grūtības un veicināt vispārējo labklājību. Nereti arī profesionāļi nav pasargāti no maldiem vispārināt zinātniski nepietiekami pārbaudītas atziņas, tāpēc centieni zinātniski pārbaudīt plaši izplatītu pieņēmumu ir svarīgi uz zināšanām balstītas sabiedrības veidošanā.

Psiholoģiskās teorijas, kas skaidro humora fenomenu un tā lomu dzīves radīto grūtību pārvarēšanā, iedalāmas dažādās grupās, sākot no psihoanalītiskās pieejas līdz pat personības iezīmju un kognitīvajai teorijai. Humors tiek pielīdzināts nobriedušam aizsargmehānismam (Freud, 1928) vai mūsdienu izpratnē – adaptīvai stresa pārvarēšanas stratēģijai (Kuiper, Martin & Olinger, 1993). Stresa izpētes kontekstā humors tiek aprakstīts kā uzvedība, kas ļauj rotaļīgā veidā negaidīti izmainīt kāda objekta, notikuma vai situācijas nozīmi, radot uzjautrinājumu (Svebak & Martin, 1997). Tā palīdz piešķirt notiekošajam negaidītu alternatīvu nozīmi, novērtēt notiekošo mazāk draudīgā veidā un padarīt noskaņojumu mazāk nopietnu, rotaļīgu, tādā veidā piedzīvojot vairāk pozitīvu emociju. Vairāki autori norāda, ka stresa pārvarēšanas izpētē ilgstoši tiek akcentēts tas, kas palīdz nejusties slikti, bet tikpat svarīgi ir pētīt, kas palīdz justies labi (Folkman & Moskowitz, 2000), tādēļ humora izpēte iekļaujas aktuālajās psiholoģijas zinātnes tendencēs – meklēt pozitīvus resursus labklājības veicināšanai.

Lai arī stresa saistība ar dažādiem fiziskās un mentālās veselības rādītājiem konstatēta dažādos pētījumos, taču to korelācija vairumā gadījumu nepārsniedz 0,3 robežu (Cohen & Edwards, 1989), tādēļ pētnieku uzmanība pievērsta faktoriem, kas ietekmē šo sakarību ciešumu, kāpēc vieni cilvēki ar noteiktu stresa notikumu daudzumu izjūt nelabvēlīgas sekas, savukārt citi nē. Lai pētītu dažādu individuālo faktoru ietekmi uz sakarību ciešumu, izmanto t. s. moderatora paradigmu (Baron & Kenny, 1986). Šāda veida pētījumos tipiski tiek mērīts kāds individuālo atšķirību mainīgais (piemēram, kontroles lokuss, optimisms vai uztvertais sociālais atbalsts u. c.), stresu rosinošie notikumi noteiktā laika posmā (piemēram, pēdējos pāris mēnešos) un ilgtermiņa stresa reakcijas (parasti tie ir dažādi emocionālās labklājības aspekti, dominējošais garastāvoklis, trauksme, depresija u. c. vai fiziskās veselības rādītāji). Izmantojot multiplu hierarhisko regresiju analīzi, tiek pārbaudīts, vai stresa un personības rādītāja mijiedarbības ietekme uz stresa reakcijām papildina tiešās sakarības. Hipotēze par moderatora efektu uzskatāma par apstiprinātu, ja mijiedarbības rezultāts izskaidro nozīmīgu atkarīgā mainīgā variāciju, kontrolējot neatkarīgā mainīgā un moderatora tiešo ietekmi (Baron & Kenny, 1986). Tas nozīmē, ka cilvēkiem ar augstākiem noteiktās personības iezīmes rādītājiem sakarība starp stresoriem un reakcijām ir vājāka nekā tiem, kam personības iezīmes rādītāji ir zemāki (Cohen & Edwards, 1989).

Līdzšinējos pētījumos, kuros izmantota moderatora paradigma, lai skaidrotu humora iesaisti stresa notikumu un emocionālās labklājības savstarpējās sakarībās, iegūti pretrunīgi rezultāti, kas ne vienmēr apstiprina šo hipotēzi. Pierādīts, ka tādu cilvēku emocionālo labklājību, kuriem ir augsti humora izjūtas rādītāji, ikdienas grūtības tik ļoti neiespaido kā cilvēkus ar zemu humora izjūtu (Kuiper, Martin & Dance, 1992; Kuiper & Martin, 1998; Martin & Lefcourt, 1983; Nezu, Nezu &

Blissett, 1988), taču citos pētījumos šī hipotēze neapstiprinās (Porterfield, 1987) vai pat atklājas pretējs efekts (Anderson & Arnoult, 1989; Overholser, 1992).

Mārtins nekonsekventos rezultātus skaidro ar to, ka vairumā pētījumu izmantotajās pašnovērtējuma aptaujās humora izjūtas mērīšanai nepietiekami diferencētas dažādas humora dimensijas, kas ir būtiskas stresa pārvarēšanas kontekstā (Martin, Puhlik-Doris, Larsen, Gray & Weir, 2003). Balstoties uz šiem argumentiem, Mārtins ar kolēģiem izstrādāja Humora stilu aptauju (*Humor Styles Questionnaire*), kas ļauj novērtēt tendenci ikdienā lietot humoru dažādiem mērķiem, veidojot četrus stilus atbilstoši tām dimensijām, kas ir svarīgas humora un emocionālās labklājības izpētē (Martin et al., 2003). Šajā aptaujā ir iekļautas skalas, kas mēra agresīvo humoru (mazadaptīvs, vērsts uz apkārtējiem) un sevi noliedzošo humoru (mazadaptīvs, uz sevi vērsts). Pretstatā tam divas skalas mēra adaptīvo jeb veselīgo humora dimensiju – biedriskā humora skala (adaptīvs, vērsts uz apkārtējiem) un pašuzmūdrinošā humora skala (adaptīvs, uz sevi vērsts).

Pētījumos dažādās izlasēs un kultūrvidēs konstatēts, ka humora stili veido atšķirīgas sakarības ar Personības Piecu faktoru modeļa iezīmēm. Adaptīvā humora skalām ir nozīmīgas sakarības ar ekstraversiju, atvērtību pieredzei un labvēlību, savukārt mazadaptīvo skalu rādītāji ir saistīti ar neirotismu un negatīvi korelē ar labvēlību un apzinīgumu (Martin et al., 2003; Saroglou & Scariot, 2002), līdzīgi rezultāti iegūti arī Latvijā adaptētajai aptaujas versijai (Stokenberga, 2008). Īpaši jāatzīmē, ka pašuzmūdrinošā humora skala vienīgā veido negatīvu sakarību ar neirotismu, kas ļauj prognozēt tieši šī humora stila saistību ar augstākiem emocionālās labklājības rādītājiem.

Stresa izpētes kontekstā interesanti ir arī tie pētījumi, kuros apskatīta humora stilu saistība ar tādiem mentālās veselības aspektiem, kas uzskatāmi par ilgtermiņa stresa sekām, t. i., depresiju, trauksmi un dominējošo garastāvokli. Adaptīvie humora stili veido negatīvas sakarības ar depresiju, trauksmi un negatīvām emocijām, savukārt sevi noliedzošais humors veido pretēji vērstas sakarības (Chen & Martin, 2007; Kuiper, Grimshaw, Leite & Kirsh, 2004; Martin et al., 2003), šādi rezultāti iegūti arī Latvijas studentu izlasē (Stokenberga, 2008). Adaptīvie humora stili veido pozitīvas sakarības arī ar pārliecību par savām spējām kontrolēt trauksmi, savukārt sevi noniecinošais humors ir negatīvi saistīts ar šo pašefektivitātes indikatoru (Kuiper et al., 2004). Kopumā šie rezultāti liek domāt, ka tieši pašuzmūdrinošā humora stils raksturo literatūrā aprakstīto veselīgo aizsardzības mehānismu un adaptīvo resursu dzīves grūtību pārvarēšanai.

Pagaidām literatūrā atrodams tikai viens stresa moderatora paradigmas pētījums, kurā izmantota humora stilu koncepcija (Puhlik-Doris, 2004). Izmantojot jauktu starpindivīdu – iekšindivīdu dizainu un ikdienas uzvedības pašnovērtējuma (*daily diary*) metodi, Pulika-Dorisa atklāja, ka visi humora stili, izņemot biedrisko, veido nozīmīgu moderatora efektu stresa un negatīvo emociju savstarpējās sakarībās. Neskatoties uz konsekventajām atšķirībām, kādas pret emocionālo labklājību demonstrē adaptīvie un mazadaptīvie humora stili, visa veida humora izmantošanai (izņemot biedrisko) bija stresa ietekmi mazinošs efekts. Skaidrojot šos rezultātus, Pulika-Dorisa argumentē, ka īstermiņa pozitīvs efekts ne vienmēr saistīts ar pozitīvu iespaidu uz ilgtermiņa emocionālo labklājību. Piemēram, agresīva humora izmantošana var dot īslaicīgu uzmundrinājumu, taču ilgtermiņā neveicina veselīgu

attiecību veidošanu, un tas savukārt atsaucas uz iespējām saņemt sociālu atbalstu, kad tas nepieciešams. Savukārt sevi noniecinošā humora efekts skaidrojams ar īslaicīgu mierinājumu, ko dod piederība sociālai grupai, taču, ja tā iegūta, ļaujot nīrgāties par sevi, ilgtermiņā tā nedos pozitīvu efektu. Izmantojot šķērsriezuma pētījuma dizainu ar retrospektīvu stresa un emociju novērtējumu, moderatora efekts netika konstatēts nevienam humora stilam. Jāatzīmē, ka pagaidām šie rezultāti vēl nav replicēti, papildu pētījumi nepieciešami, lai pārbaudītu konstatēto likumsakarību sistemātisko dabu.

Lai arī nav atrodamas kādas būtiskas, sistemātiskas pazīmes, kas ļautu atšķirt tos pētījumus, kuros hipotēze apstiprinājusies, no tiem, kur iegūts noliedzošs rezultāts (Martin, 2007), jāņem vērā, ka arī tajos pētījumos, kur stresa moderatora efekts atrasts, mijiedarbības izskaidrotā variācija parasti ir neliela un nepārsniedz pāris procentus. Tādēļ, iespējams, hipotēze tiek apstiprināta tikai atsevišķās izlasēs tās datu variācijas īpatnību dēļ. Autori (Anderson & Arnoult, 1989) aicina pētniekus neizvairīties pārbaudīt nulles hipotēzi, lai atsevišķu publicētu „viltus pozitīvu” rezultātu dēļ neveidotos izkropļots priekšstats.

Būtiska konceptuāla nepilnība, kas raksturīga stresa moderatora modelim, saistīta ar to, ka parasti šāda veida pētījumos tiek ņemts vērā tikai stresoru skaits vai labākajā gadījumā to primārais novērtējums (ja mērījums iekļauj iespēju novērtēt, cik lielā mērā katrs notikums radījis grūtības). Transaktīvā stresa modeļa kontekstā ne mazāk svarīgs ir sekundārais stresa novērtējums, kas ļauj ne tikai spriest par to, vai indivīds vērtē sagādātās grūtības kā apdraudējumu, bet arī novērtēt viņa priekšstatus par savām iespējām tikt galā ar šīm grūtībām (Lazarus & Folkman, 1984). Saskaņā ar iepriekš veiktajiem pētījumiem sekundārais stresa novērtējums (uztvertā apdraudējuma, kontroles un pārslogotības līmenis) labāk nekā stresa notikumu skaits vai grūtību vērtējums prognozē pozitīvu un negatīvu emociju variāciju (van Eck, Nicolson & Berkhof, 1998) un ilgtermiņa stresa ietekmi uz dažādiem veselības rādītājiem (Cohen, Tyrrell & Smith, 1993). Skaidrojot dažādu humora dimensiju iesaisti stresa pārvarēšanas procesā un tā ietekmi uz stresa reakcijām, būtiski novērtēt, vai šie mainīgie ietekmē vispārējo uztverto stresu un stresa reakcijas caur to kā mediatora mainīgo.

Šajā pētījumā tika meklēta atbilde uz jautājumu, kurš no diviem modeļiem – stresa moderatora modelis vai mediatora modelis – labāk izskaidro dažādu humora iesaisti stresa un tā ilgtermiņa reakciju sakarībās, ja tiek diferencētas humora adaptīvās un mazadaptīvās dimensijas. Balstoties uz iepriekšējos pētījumos paustajām atziņām, prognozēts, ka stresa un garastāvokļa savstarpējās sakarībās ir iesaistīts tieši pašuzmundrinošais humors. Stresa moderatora modelī prognozēts, ka pašuzmundrinošajam humoram ir stresa moderatora efekts, vājinot sakarību starp ikdienas grūtībām un stresa reakcijām, savukārt citiem humora stiliem stresa moderatora efekts netiek prognozēts. Mediatora modelī prognozēts, ka pašuzmundrinošais humors iespaido pozitīvās un negatīvās emocijas un šis iespaids tiek pastarpināts caur uztverto stresu kā mediatora mainīgo. Savukārt biedriskais humors saistās ar pozitīvām emocijām, bet šāds pastarpinājums netiek prognozēts.

Lai paaugstinātu pētījuma ārējo validitāti, dati tika ievākti divās dažādās izlasēs, aptaujājot studentus un dažādās profesijās nodarbinātos un izmantojot atbilstošus ikdienas stresa mērījumus katrai no tām.

Metode

Dalībnieki

Pirmo izlasi veido 183 psiholoģijas, komunikācijas un politikas zinātņu studenti (83% respondentu bija sievietes) vecumā no 18 līdz 38 gadiem (vidējais vecums $M = 20,01$, $SD = 2,02$). Otro pētījuma izlasi veido 316 respondenti, no kuriem 62% bija sievietes (198 sievietes un 118 vīrieši) vecumā no 18 līdz 75 gadiem (vidējais vecums $M = 31,29$, $SD = 8,92$, 25% respondentu bija jaunāki par 25 gadiem, 85% jaunāki par 40 gadiem). 71% respondentu ir augstākā izglītība, 20% pašlaik studē, 7% ir vidējā, profesionālā vai pamatskolas izglītība, 2% ziņas par savu izglītību nesniedz.

Instrumentārijs

Humora adaptīvo un mazadaptīvo dimensiju mērīšanai tika izmantota Humora stilu aptauja (*Humor Styles Questionnaire* – HSQ; Martin et al., 2003), kas mēra četrus humora stilus: biedrisko, pašuzmundrinošo, agresīvo un sevi noniecinošo humoru. Katru skalu veido astoņi izteikumi, respondentiem lūgts novērtēt, cik lielā mērā viņi piekrīt dotajiem izteikumiem, atzīmējot savu viedokli Likerta tipa skalā no 1 (pilnīgi nepiekrītu) līdz 7 (pilnībā piekrītu). Biedriskā humora skalā iekļauti tādi izteikumi kā „Es daudz jokojos un smejos ar saviem tuvākajiem draugiem”, savukārt pašuzmundrinošā humora skalā iekļauti tādi izteikumi kā „Man nav jābūt ar citiem cilvēkiem, lai uzjautrinātos – parasti arī vienatnē atrodu lietas, par ko pasmieties”. Agresīvā humora skalā ietverti tādi izteikumi kā „Es bieži ķircinu citus par viņu kļūdām”, savukārt sevi noliedzošā humora skalā respondentiem jāformulē sava attieksme pret tādiem izteikumiem kā „Es ļauju citiem smieties par mani vai uzjautrināties uz mana rēķina vairāk nekā vajadzētu”.

Pētījumā abās izlasēs tika izmantots aptaujas adaptācijas variants latviešu valodā (Stokenberga, 2008) atšķirīgā redakcijā. Pirmajā pētījumā izmantotās aptaujas iekšējās saskaņotības rādītāji liecināja, ka tikai agresīvā humora skalai Kronbaha alfa nesasniedza vēlamo 0,70 robežu ($\alpha = 0,65$), savukārt pārējās skalās rādītāji bija pietiekami augsti. Otrajā izlasē tika izmantota aptaujas koriģēta versija, balstoties uz pirmreizējās un otrreizējās adaptācijas (Amoliņa, 2007) rezultātiem. Koriģējot vairāku pantu formulējumus, trešās adaptācijas variants uzrādīja augstākus iekšējās saskaņotības rādītājus (Kronbaha alfa $\alpha = 0,74-0,88$), turklāt jaunie formulējumi uzlaboja arī komponentu struktūru.

Lai mērītu piedzīvoto stresa līmeni, katrā izlasē tika izmantotas atšķirīgas aptaujas, no kurām pirmā mēra studentu ikdienā sastopamās grūtības, savukārt otrā veidota, lai noteiktu ikdienas stresu pieaugušajiem.

Studentu neseno dzīves notikumu aptauja (*Inventory of College Students' Recent Life Experiences* – ICSLE; Kohn, Lafreniere & Gurevich, 1990) sastāv no 49 studentu ikdienas dzīves notikumiem, kas varētu tikt uztverti kā stresori, aptverot dažādas dzīves jomas: studijas, veselība, ģimene, draugi, apkārtējā vide, sadzīve un citas. Aptauja ietver tādus potenciālus stresa avotus kā „konflikti ar mācītspēkiem”, „finansiālas grūtības”, „draugs lika vilties”, „nepietiek laika miegam”. Respondenti tika lūgti novērtēt, cik lielā mērā katrs no minētajiem notikumiem attiecas uz viņu dzīvi pēdējā mēneša laikā, izmantojot Likerta tipa skalu, kurā 1 – „tā nav gadījies”,

2 – „dažkārt”, 3 – „bieži” un 4 – „ļoti bieži”. Summējot atsevišķu notikumu vērtējumus, tika iegūts ikdienas stresa notikumu rādītājs. Iekšējās saskaņotības rādītāji latviešu valodā adaptētajai versijai bija $\alpha = 0,89$ (Stokenberga, 2008).

Pieaugušo ikdienas stresa mērīšanai tika izmantota Pārstrādātā ikdienas grūtību skala (*Daily Hassles Scale – Revised – DHS-R*; Holm & Holroyd, 1992), kas daudzkārt izmantota stresa pētījumos pieaugušo izlasēs. Oriģinālajā varinatā (Kanner, Coyne, Schaefer & Lazarus, 1981) to veido saraksts ar 117 sīkām nepatīkšanām, ar ko nākas saskarties ikdienā. Atšķirībā no oriģinālās skalas pārstrādātajā variantā iekļauts 64 ikdienas grūtību saraksts, kas saskaņā ar līdžzinējiem pētījumiem veido skaidrāku faktoru struktūru un ir mazāk saistīts ar psiholoģiskajiem un somatiskajiem simptomiem (Holm & Holroyd, 1992). Turklāt respondentiem tiek lūgts ne tikai atzīmēt, ar kādām grūtībām viņi saskaras ikdienā, bet arī novērtēt sagādāto grūtību pakāpi, izmantojot Likerta tipa skalu no 1 (nesaskaros) līdz 5 (saskaros, sagādā ārkārtīgi lielas grūtības). Sarakstā iekļautas ar finansiālo situāciju saistītas grūtības („Cenu celšanās plaša pieprasījuma precēm”, „Rūpes par aizņēmumu/kredītu”), laika trūkums („Nepietiek laika, lai izdarītu lietas, kas noteikti jāizdara”), grūtības darbā („Klienti/pircēji, kas sagādā problēmas”) un ģimenē („Problēmas ar jūsu bērniem”). Sarakstā iekļautas grūtības un raizes, ko sagādā veselības stāvoklis („Rūpes par veselību kopumā”), apkārtējā vide („Notikumi ziņās”, „Satiksme”) un dažādi iekšēji procesi („Nožēla par lēmumu pagātnē”, „Grūtības pieņemt lēmumus”). Summējot atsevišķu notikumu vērtējumus, tika iegūts ikdienas stresa notikumu rādītājs. Iekšējās saskaņotības rādītāji šajā izlasē bija $\alpha = 0,95$. Tā kā datu empīriskais sadalījums bija ļoti asimetrisks un stipri nobīdīts uz skalas mazākajām vērtībām, sakarību aprēķinos ikdienas grūtības tika iekļautas pārveidotā veidā, izmantojot kvadrātsaknes vienādojumu.

Kā emocionālās labklājības indikators tika izmantots dominējošā garastāvokļa novērtēšanas instruments Pozitīvo un negatīvo afektu skala (*Positive and Negative Affects Scale – PANAS*; Watson, Clark & Tellegen, 1988), kas sastāv no desmit pozitīvo un desmit negatīvo emociju apzīmējumiem. Respondentiem tika lūgts novērtēt, cik lielā mērā viņi izjutuši katru no emocijām pēdējā mēneša laikā, atzīmējot to Likerta tipa skalā no 1 (ļoti nedaudz vai nemaz) līdz 5 (ļoti daudz). Latviešu valodā ir apstiprinājusies adaptētās versijas atbilstība divu komponentu risinājumam (Stokenberga, 2008), un pirmajā izlasē iekšējās saskaņotības rādītāji bija $\alpha = 0,81$ pozitīvo afektu un $\alpha = 0,86$ negatīvo afektu skalai. Pozitīvo un negatīvo emociju rādītāji tika iegūti, summējot katrai skalai atbilstošo emociju apzīmējumu vērtējumus (pozitīvo emociju skalā tika iekļauti deviņi apzīmējumi). Otrajā izlasē tika izmantota jauna šīs skalas tulkojuma versija latviešu valodā (Upmane, 2009), kas uzrāda skaidru komponentu struktūru un augstus iekšējās saskaņotības rādītājus. Šajā pētījumā tika vēlreiz koriģēta pozitīvo emociju skala, aizvietojot apzīmējumu „modrs” ar vārdu „mundrs”. Iekšējās saskaņotības rādītāji bija $\alpha = 0,86$ pozitīvo afektu un $\alpha = 0,89$ negatīvo afektu skalai.

Uztvertā stresa skala (*Perceived Stress Scale – PSS*; Cohen et al., 1983, adaptācija latviešu valodā, Stokenberga, 2008) tika izmantota, lai mērītu sekundāro stresa novērtējumu jeb to, cik lielā mērā indivīds vērtē un izjūt ar viņu notiekošo kā nekontrolējamu, neprognozējamu un pārslogojošu. Skala ietver desmit apgalvojumus, kas tika novērtēti Likerta tipa skalā no 1 (nekad) līdz 5 (ļoti bieži), un, visu pantu

rezultātus summējot, iegūts kopīgais uztvertā stresa rādītājs. Iekšējās saskaņotības rādītāji adaptētajai versijai latviešu valodā bija $\alpha = 0,83$ (Stokenberga, 2008).

Procedūra

Pirmajā izlasē dati tika ievākti 10–30 cilvēku grupās studentu mācību vietā plašāka pētījuma ietvaros. Anketu aizpildīšanai netika noteikts laika limits, tās tika sakārtotas sajauktā secībā, pavisam kopā veidojot sešas kombinācijas, lai novērstu secības efektu. Statistiskā datu analīze apliecināja, ka aptauju secība neietekmēja rezultātus.

Otrajā pētījumā dati tika ievākti, izmantojot elektronisko datu ievākšanas serveri *QuestionPro*, izveidojot virtuālu anketas vietni. Uzaicinājums piedalīties pētījumā līdz ar vietnes adresi tika izplatīts, izmantojot dažādus neformālus un profesionālus sociālus tīklojumus. Anketu aizpildīšanai netika noteikts laika limits, vidējais anketas aizpildīšanas laiks bija 27 minūtes. Aptaujas bija sakārtotas šādā secībā: Pozitīvo un negatīvo afektu skala, Ikdienas grūtību aptauja, Humora stilu aptauja un Demogrāfisko datu aptauja.

Rezultāti

1. tabulā redzamas visu mainīgo savstarpējās korelācijas. Var secināt, ka humora stilu dimensijas ir atšķirīgi saistītas ar stresa un garastāvokļa rādītājiem, nozīmīgas sakarības veido pamatā pašuzmundrinošais humors, savukārt sevi noniecinošais humors veido pretēji vērstas sakarības (īpaši studentu izlasē). Biedriskais humors veido pozitīvas sakarības ar pozitīvām emocijām un tikai vienā izlasē ir vāji saistīts ar ikdienas grūtību rādītāju. Tāpat agresīvais humora stils veido vājas sakarības ar stresa un emociju rādītājiem, kuru nozīmīguma līmenis vairāk skaidrojams ar izlases apjomu.

Laī pārbaudītu moderatora hipotēzi, tika izmantota Barona un Kenija (Baron & Kenny, 1986) ieteiktā procedūra, aprēķinot virkni hierarhisko regresijas vienādojumu. Pirmais vienādojumā tika ievadīts ikdienas stresa rādītājs (neatkarīgais mainīgais), pēc tam humora dimensijas rādītājs (moderatori) un visbeidzot abu mainīgo reizinājums. Moderatora efekts tiek uzskatīts par nozīmīgu, ja trešajā solī sasniegts nozīmīgs R^2 pieaugums (Baron & Kenny, 1986). Katram humora stilam minētais regresijas vienādojums tika aprēķināts atsevišķi, kā atkarīgos mainīgos secīgi iekļaujot negatīvas emocijas un pozitīvas emocijas. Pilni rezultāti atspoguļoti 1. un 2. tabulā, pašuzmundrinošā humora stila veidotās sakarības redzamas 1. un 2. attēlā.

Rezultāti liecināja, ka abās izlasēs nevienam no humora stiliem nav nozīmīga moderatora efekta uz stresa notikumu saistību ar pozitīvām vai negatīvām emocijām. Visos regresiju vienādojumos ikdienas stresa notikumiem bija tieša sakarība ar atkarīgo mainīgo, studentu izlasē stresa notikumi izskaidroja 45% no variācijas negatīvo emociju rādītājos ($F(1;181) = 144,84, p < 0,001$), humora stili nepapildināja to ne tiešā veidā, ne mijiedarbībā ar stresu. Attiecībā uz pozitīvām emocijām tika konstatēts, ka ikdienas stresa notikumi izskaidro 11% no variācijas ($F(1;181) = 21,51, p < 0,001$), neviens no humora stiliem nedeva nozīmīgu ieguldījumu mijiedarbībā ar stresa rādītājiem, taču biedriskais un pašuzmundrinošais

humors tiešā veidā izskaidroja papildu 3% variācijas (attiecīgi $F(1;180) = 6,35$ un $F(1;180) = 6,07$, abiem $p < 0,05$).

1. tabula

Hierarhiskās regresiju analīzes rezultāti negatīvām emocijām un pozitīvām emocijām pirmajā izlasē ($n = 183$)

Atkarīgais mainīgais Neatkarīgie mainīgie	Negatīvas emocijas			
	R^2	sr^2	F izmaiņa	df
Stress	0,44	0,44	144,84***	181
Biedriskais humors	0,45	0,01	2,87	180
Stress x Biedriskais humors	0,45	0,00	0,85	179
Stress	0,44	0,44	144,84***	181
Sevi uzmundrinošais humors	0,45	0,01	3,18	180
Stress x Sevi uzmundrinošais humors	0,45	0,00	0,89	179
Stress	0,44	0,44	144,84***	181
Agresīvs humors	0,44	0,00	0,02	180
Stress x Agresīvs humors	0,44	0,00	1,24	179
Stress	0,44	0,44	144,84***	181
Sevi noniecinošais humors	0,44	0,00	0,18	180
Stress x Sevi noniecinošais humors	0,44	0,00	0,94	179
Atkarīgais mainīgais Neatkarīgie mainīgie	Pozitīvas emocijas			
	R^2	sr^2	F izmaiņa	df
Stress	0,11	0,11	21,51***	181
Biedriskais humors	0,14	0,03	6,35*	180
Stress x Biedriskais humors	0,14	0,00	0,06	179
Stress	0,11	0,11	21,51***	181
Sevi uzmundrinošais humors	0,14	0,03	6,07*	180
Stress x Sevi uzmundrinošais humors	0,14	0,00	0,02	179
Stress	0,11	0,11	21,51***	181
Agresīvs humors	0,11	0,00	0,05	180
Stress x Agresīvs humors	0,11	0,00	1,44	179
Stress	0,11	0,11	21,51***	181
Sevi noniecinošais humors	0,11	0,00	0,02	180
Stress x Sevi noniecinošais humors	0,11	0,00	0,59	179

Piezīme. Stress = Ikdienas stresa notikumi.

*** $p < 0,001$, * $p < 0,05$.

Līdzīgi kā studentu izlasē, arī pieaugušo grupā nevienam humora stilam netika konstatēts moderatora efekts ikdienas grūtību saistībā ar pozitīvām un negatīvām emocijām. Visos vienādojumos ikdienas grūtībām bija tieša sakarība ar atkarīgo mainīgo, izskaidrojot 36% no variācijas negatīvo emociju rādītājos ($F(1;314) = 165,47$, $p < 0,001$), sevi uzmundrinošais humors izskaidroja papildu 3% variācijas

($F(1;313) = 15,75, p < 0,01$), taču neviens no humora stiliem nebija nozīmīgs mijiedarbībā ar otru neatkarīgo mainīgo.

2. tabula

Hierarhiskās regresiju analīzes rezultāti negatīvām un pozitīvām emocijām otrajā izlasē ($n = 316$)

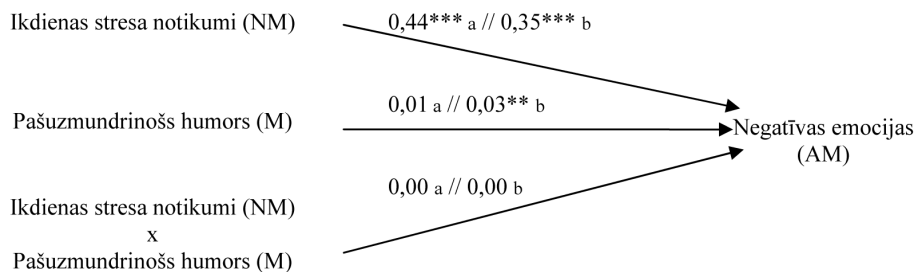
Atkarīgais mainīgais Neatkarīgie mainīgie	Negatīvās emocijas			
	R^2	sr^2	F izmaiņa	df
Stress	0,35	0,35	165,47***	314
Biedriskais humors	0,35	0,00	0,02	313
Stress x Biedriskais humors	0,35	0,00	0,37	312
Stress	0,35	0,35	165,47***	314
Sevi uzmundrinošais humors	0,38	0,03	15,75**	313
Stress x Sevi uzmundrinošais humors	0,38	0,00	0,47	312
Stress	0,35	0,35	165,47***	314
Agresīvs humors	0,35	0,00	3,29	313
Stress x Agresīvs humors	0,36	0,00	2,23	312
Stress	0,35	0,35	165,47***	314
Sevi noniecinošais humors	0,35	0,00	0,06	313
Stress x Sevi noniecinošais humors	0,35	0,00	0,69	312
Atkarīgais mainīgais Neatkarīgie mainīgie	Pozitīvās emocijas			
	R^2	sr^2	F izmaiņa	df
Stress	0,11	0,11	39,65***	314
Biedriskais humors	0,15	0,04	15,18***	313
Stress x Biedriskais humors	0,15	0,00	0,38	312
Stress	0,11	0,11	39,65***	314
Sevi uzmundrinošais humors	0,28	0,17	73,76***	313
Stress x Sevi uzmundrinošais humors	0,28	0,00	0,01	312
Stress	0,11	0,11	39,65***	314
Agresīvs humors	0,11	0,00	0,19	313
Stress x Agresīvs humors	0,11	0,00	1,15	312
Stress	0,11	0,11	39,65***	314
Sevi noniecinošais humors	0,11	0,00	0,75	313
Stress x Sevi noniecinošais humors	0,11	0,00	2,24	312

Piezīme. Stress = Ikdienas grūtības.

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$.

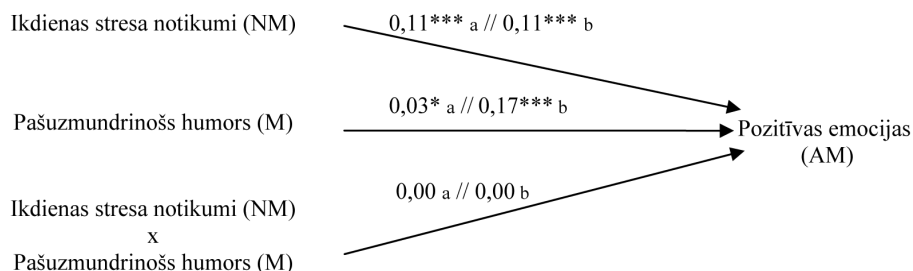
Attiecībā uz pozitīvām emocijām tika konstatēts, ka ikdienas grūtības izskaidroja 11% no variācijas ($F(1;181) = 21,51, p < 0,001$), neviens no humora stiliem nebija nozīmīgs mijiedarbībā ar tām, taču biedriskais un pašuzmundrinošais humors būtiski palielināja pozitīvo emociju izskaidroto variāciju (attieciīgi 4%, $F(1;313) = 15,18$ un 17%, $F(1;313) = 73,76$, abiem $p < 0,001$).

Iegūtie rezultāti nesniedz atbalstu hipotēzei par humora stilu moderatora lomu ikdienas stresa un emocionālās labklājības savstarpējās sakarībās. Tai pašā laikā tiek apstiprināts, ka adaptīvie humora stili, it īpaši pašuzmudrinošais humora stils, nozīmīgi izskaidro pozitīvo emociju variāciju tiešā veidā neatkarīgi no ikdienas stresa notikumiem.

1. attēls. R² pieaugums, skaidrojot negatīvās emocijas

Piezīme: izlases apzīmētas ar indeksiem: a – pirmā izlase ($n = 183$), b – otrā izlase ($n = 316$).
*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$.

2. attēls. R² pieaugums, skaidrojot pozitīvās emocijas

Piezīme: izlases apzīmētas ar indeksiem: a – pirmā izlase ($n = 183$), b – otrā izlase ($n = 316$).
*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$.

Lai pārbaudītu uztvertā stresa mediatora lomu humora stilu un emociju savstarpējās sakarībās, izmantota Barona un Kenija (Baron & Kenny, 1986) ieteiktā procedūra: vispirms tika aprēķināti atsevišķi regresiju vienādojumi starp neatkarīgo mainīgo (humora stilu) un atkarīgo mainīgo (emocijām) (1. modelis). Pēc tam tika aprēķināts vienādojums, kurā atkarīgā mainīgā (emociju) prognozēšanai kā neatkarīgos mainīgos iekļauj gan humora stilu, gan uztverto stresu (2. modelis). Lai apstiprinātu mediatora efektu, emociju un humora stilu sakarības ciešumam 2. modelī jābūt vājākam nekā 1. modelī. Statistiski nozīmīgas sakarības trūkums starp humora stilu un emocijām 2. modelī raksturo pilnu mediatora efektu, savukārt sakarības ciešuma mazināšanās, saglabājot to statistiski nozīmīgā līmenī, liecina par daļēju mediatora efektu. Mediatora efekta statistisko nozīmību nosaka ar Sobela kritēriju. Pilni rezultāti atspoguļoti 3. un 4. tabulā, pašuzmudrinošā humora stila veidotās sakarības redzamas 3. un 4. attēlā.

3. tabula

Humora stilu un uztvertā stresa hierarhiskās regresiju analīzes rezultāti pozitīvām un negatīvām emocijām (n = 183)

<i>Atkarīgais mainīgais</i> <i>Neatkarīgais mainīgais</i>	<i>Pozitīvas emocijas</i>			
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	<i>β</i>	<i>Sobela kritērijs</i>
1. modelis				
<i>Biedriskais humors</i>	0,12	0,05	0,17*	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	-0,48	0,06	-0,49***	-0,20
<i>Biedriskais humors</i>	0,13	0,04	0,18**	
1. modelis				
<i>Pašumdrinošais humors</i>	0,16	0,05	0,22**	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	-0,45	0,06	-0,47***	2,29*
<i>Pašumdrinošais humors</i>	0,10	0,05	0,14*	
1. modelis				
<i>Agresīvais humors</i>	-0,03	0,06	-0,03	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	-0,47	0,06	-0,49***	-0,66
<i>Agresīvais humors</i>	-0,01	0,05	-0,01	
1. modelis				
<i>Sevi noniecinošais humors</i>	-0,08	0,05	-0,11	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	-0,48	0,06	-0,49***	-3,27**
<i>Sevi noniecinošais humors</i>	0,08	0,05	0,01	
<i>Atkarīgais mainīgais</i> <i>Neatkarīgais mainīgais</i>	<i>Negatīvas emocijas</i>			
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	<i>β</i>	<i>Sobela kritērijs</i>
1. modelis				
<i>Biedriskais humors</i>	-0,09	0,07	-0,09	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	0,96	0,06	0,74***	0,20
<i>Biedriskais humors</i>	-0,10	0,05	-0,10*	
1. modelis				
<i>Pašumdrinošais humors</i>	-0,20	0,07	-0,20**	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	0,94	0,07	0,72***	-2,36*
<i>Pašumdrinošais humors</i>	0,08	0,05	-0,09	
1. modelis				
<i>Agresīvais humors</i>	0,12	0,08	0,11	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	0,95	0,06	0,73***	0,66
<i>Agresīvais humors</i>	0,08	0,05	0,08	
1. modelis				
<i>Sevi noniecinošais humors</i>	0,22	0,07	0,23**	--
2. modelis				
<i>Uztvertais stress</i>	0,94	0,07	0,72***	3,48***
<i>Sevi noniecinošais humors</i>	0,05	0,05	0,05	

Piezīme. *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

4. tabula

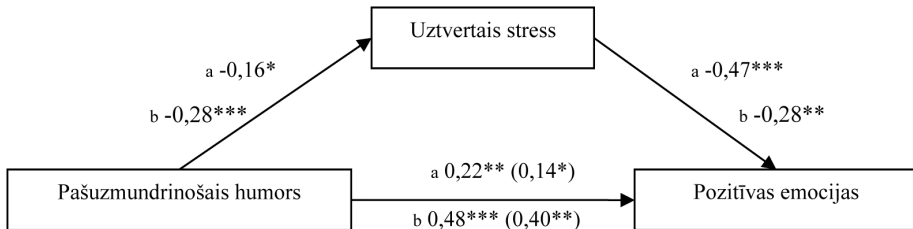
Humora stilu un uztvertā stresa hierarhiskās regresiju analīzes rezultāti pozitīvām un negatīvām emocijām (n = 316)

<i>Atkarīgais mainīgais</i> <i>Neatkarīgais mainīgais</i>	<i>Pozitīvas emocijas</i>			
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	<i>β</i>	<i>Sobela kritērijs</i>
1. modelis <i>Biedriskais humors</i>	0,17	0,04	0,24***	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	-0,41	0,05	-0,38***	0,74
<i>Biedriskais humors</i>	0,16	0,03	0,22**	
1. modelis <i>Pašumdrinošais humors</i>	0,29	0,03	0,48***	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	-0,30	0,05	-0,28***	4,24***
<i>Pašumdrinošais humors</i>	0,25	0,03	0,40***	
1. modelis <i>Agresīvais humors</i>	-0,03	0,04	-0,04	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	-0,43	0,06	-0,40***	-2,76**
<i>Agresīvais humors</i>	0,02	0,04	0,03	
1. modelis <i>Sevi noniecinošais humors</i>	-0,01	0,05	-0,01	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	-0,43	0,06	-0,40***	-2,14*
<i>Sevi noniecinošais humors</i>	0,03	0,04	0,04	
<i>Atkarīgais mainīgais</i> <i>Neatkarīgais mainīgais</i>	<i>Negatīvas emocijas</i>			
	<i>B</i>	<i>SE B</i>	<i>β</i>	<i>Sobela kritērijs</i>
1. modelis <i>Biedriskais humors</i>	-0,05	0,05	-0,06	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	0,87	0,05	0,68***	-0,75
<i>Biedriskais humors</i>	-0,03	0,03	-0,03	
1. modelis <i>Pašumdrinošais humors</i>	-0,22	0,04	-0,31***	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	0,83	0,05	0,65***	-5,10***
<i>Pašumdrinošais humors</i>	-0,09	0,03	-0,13**	
1. modelis <i>Agresīvais humors</i>	0,17	0,05	0,19**	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	0,85	0,05	0,67***	2,96**
<i>Agresīvais humors</i>	0,07	0,04	0,08	
1. modelis <i>Sevi noniecinošais humors</i>	0,08	0,05	0,08	--
2. modelis <i>Uztvertais stress</i>	0,87	0,05	0,68***	2,23*
<i>Sevi noniecinošais humors</i>	0,00	0,04	0,00	

Piezīme. *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Tika konstatēts, ka studentu izlasē pašuzmundrinošā humora sakarība ar pozitīvām emocijām kļuva vājāka (attiecīgi pirmajā modelī $\beta = 0,22$, $p < 0,01$ un otrajā modelī $\beta = 0,14$, $p < 0,05$), lai arī saglabāja statistiskās nozīmības līmeni, kad modelim tika pievienots uztvertais stress. Līdzīgi rezultāti tika iegūti arī pieaugušo izlasē (attiecīgi pirmajā modelī $\beta = 0,48$, $p < 0,001$ un otrajā modelī $\beta = 0,40$, $p < 0,01$). Sobela kritērijs liecina, ka mediators efekts ir nozīmīgs abās izlasēs (attiecīgi $z = 2,29$, $p < 0,05$ un $z = 4,24$, $p < 0,001$), tas nozīmē, ka pašuzmundrinošais humors veido nozīmīgu pozitīvu vērstu sakarību ar pozitīvām emocijām gan tiešā veidā, gan caur uztverto stresu kā mediatoru.

Biedriskā humora saistība ar pozitīvām emocijām palika nemainīga, kad modelī tika iekļauts uztvertais stress, tas nozīmē, ka šis humora stils skaidro pozitīvo emociju variāciju neatkarīgi no uztvertā stresa. Tā kā agresīvais un sevi noniecinošais humors neveido statistiski nozīmīgas sakarības ar pozitīvām emocijām, nav konstatējams arī netiešs efekts caur uztvertā stresa mainīgo kā mediatoru.

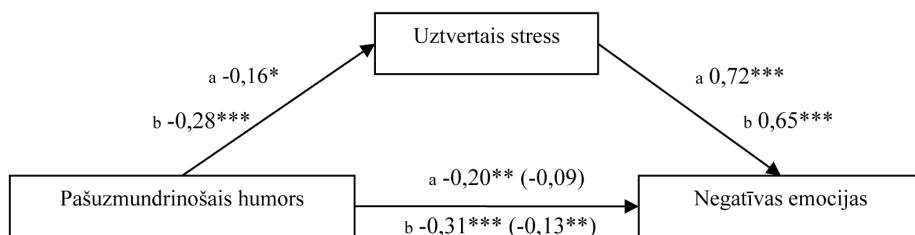
3. attēls. Standartizētie regresijas koeficienti (β) pašuzmundrinošā humora, uztvertā stresa un pozitīvo emociju savstarpējās sakarībās

Piezīme: izlases apzīmētas ar indeksiem: a – pirmā izlase ($n = 183$), b – otrā izlase ($n = 316$). ** $p < 0,001$, * $p < 0,01$, * $p < 0,05$. Iekavās 2. modeļa rādītāji.

Izmantojot negatīvās emocijas kā atkarīgo mainīgo, arī tika konstatēti atšķirīgi rezultāti dažādu humora stilu netiešajās sakarībās caur uztverto stresu kā mediators mainīgo. Pašuzmundrinošais humors bija nozīmīgi saistīts ar negatīvām emocijām, bet, iekļaujot vienādojumā uztverto stresu, sakarība vairs nebija statistiski nozīmīga (attiecīgi pirmajā modelī $\beta = 0,20$, $p < 0,01$ un otrajā modelī $\beta = 0,09$, $p > 0,05$, Sobela kritērijs = $-2,36$, $p < 0,05$). Tas liecina, ka studentu izlasē uztvertā stresa rādītājiem piemīt pilnīga mediators efekts uz pašuzmundrinošā humora un negatīvo emociju savstarpējām sakarībām. Pieaugušo izlasē meditācijas efekts bija daļējs (attiecīgi pirmajā modelī $\beta = 0,48$, $p < 0,001$ un otrajā modelī $\beta = 0,40$, $p < 0,001$, Sobela kritērijs = $-5,10$, $p < 0,001$).

Studentu izlasē uztvertais stress veidoja pilnīga mediators efektu sevi noniecinošā humora stila un negatīvo emociju savstarpējās sakarībās (attiecīgi pirmajā modelī $\beta = 0,23$, $p < 0,01$ un otrajā modelī $\beta = 0,05$, $p > 0,05$, Sobela kritērijs = $3,48$, $p < 0,001$). Savukārt pieaugušo izlasē pilnīga mediators efekts attiecībā uz negatīvām emocijām bija raksturīgs agresīvajam humoram (attiecīgi pirmajā modelī $\beta = 0,19$, $p < 0,01$ un otrajā modelī $\beta = 0,08$, $p > 0,05$, Sobela kritērijs = $2,96$, $p < 0,01$).

Biedriskā humora stils neveidoja nozīmīgas sakarības ar negatīvām emocijām ne tiešā, ne pastarpinātā veidā.

4. attēls. Standartizētie regresijas koeficienti (β) pašuzmudrinošā humora, uzvertā stresa un negatīvo emociju savstarpējās sakarībās

Piezīme: izlases apzīmētas ar indeksiem: a – pirmā izlase ($n = 183$), b – otrā izlase ($n = 316$). ** $p < 0,001$, * $p < 0,01$, * $p < 0,05$. Iekavās 2. modeļa rādītāji.

Rezultāti ļauj secināt, ka iegūts apstiprinājums mediatora modelī izvirzītajai hipotēzei, ka pašuzmudrinošais humors iespaido pozitīvas un negatīvas emocijas caur uzvertu stresu kā mediatora mainīgo, tādēļ to var uzskatīt par adaptīvu resursu stresa pārvarēšanai ilgtermiņā, savukārt biedriskais humors skaidro pozitīvo emociju variāciju neatkarīgi no stresa.

Iztirzājums

Šis pētījums tika veikts, lai noskaidrotu, kāda veida modelis ir piemērotāks, lai raksturotu humora stilu iesaisti stresa un garastāvokļa savstarpējās sakarībās. Iepriekš veiktajos pētījumos iegūti pretrunīgi atzinumi par to, vai humoram piemīt moderatora efekts, vai arī tā iesaisti raksturo tiešas sakarības. Jaunākās atziņas humora izpētē (Kuiper et al., 2004; Martin et al., 2003) liek diferencēt dažādas humora dimensijas un novērtēt, kāda loma ir katrai no tām. Rezultāti apstiprina mediatora modeļa piemērotību, lai skaidrotu dažādu humora dimensiju saistību ar ilgtermiņa stresa reakcijām.

Abās izlasēs, izmantojot dažādus instrumentus ikdienas stresa mērīšanai, iegūti līdzīgi rezultāti. Pirmkārt, iegūts apstiprinājums nepieciešamībai diferencēt adaptīvos un mazadaptīvos humora stilus, pētot to iesaisti ikdienas stresa un garastāvokļa savstarpējās sakarībās. Otrkārt, rezultāti norāda uz mediatora modeļa priekšrocībām, skaidrojot dažādu humora dimensiju iesaisti stresa pārvarēšanas procesā. Treškārt, pētījuma rezultāti sniedz atbalstu izpratnei par pašuzmudrinošo humoru kā adaptīvu resursu stresa pārvarēšanai ilgtermiņā. Iekšēja humoristiska perspektīva, kas liek saskatīt komisko apkārt notiekošajā un labsirdīgā veidā uzjautrināties par to pie sevis, palīdz mazināt uzvertu apdraudējumu, vairot kontroles izjūtu pār notiekošo un tādā veidā nodrošina vairāk pozitīvu un mazāk negatīvu emociju ikdienā. Ceturtkārt, rezultāti apstiprina pieņēmumu, ka biedriskais humors kā labsirdīga uzjautrināšanās draugu kompānijā saistās ar pozitīvām emocijām, neņemot vērā stresa pieredzi.

Analizējot, kurš no modeļiem labāk skaidro dažādu humora dimensiju iesaisti stresa pārvarēšanas procesā, vispirms tika pārbaudīts stresa moderatora modelis, kas paredz, ka personības iezīmju mainīgais veido nozīmīgu mijiedarbības efektu un izskaidro stresa reakciju variāciju papildus tiešajām sakarībām (Cohen & Edwards, 1989). Tā kā līdzšinējie pētījumi deva pretrunīgus rezultātus, šajā pētījumā tika izvirzīta precizēta hipotēze, diferencējot dažādas humora dimensijas. Tika prognozēts, ka pašuzmundrinošais humors veidos moderatora efektu ikdienas stresa notikumu un emociju savstarpējās sakarībās. Šī hipotēze netika apstiprināta nevienā izlasē. Ikdienas grūtības izskaidroja negatīvo emociju variāciju par 36–45%, savukārt pozitīvu emociju gadījumā izskaidrotā variācija bija trīs reizes mazāka, kas saskan ar citos pētījumos iegūtajiem rezultātiem (van Eck et al., 1998). Adaptīvie humora stili izskaidroja nelielu daļu emocionālās labklājības rādītāju neatkarīgi no ikdienas grūtībām, taču neviens no humora stiliem nebija nozīmīgs mijiedarbībā ar stresa notikumu rādītāju.

Pētījumā iegūtie rezultāti par moderatora efektu nesakrīt ar virkni literatūrā aprakstīto pētījumu, kur individuālas atšķirības humora izjūtā veido moderatora efektu (Kuiper, Martin & Dance, 1993; Martin & Lefcourt, 1983; Nezu, Nezu & Blissett, 1988), taču ir saskaņā ar vairākiem citiem pētījumiem, kur šāda sakarība netika konstatēta (Anderson & Arnoult, 1989; Overholser, 1992; Porterfield, 1987), tostarp pagaidām vienīgo pētījumu, kurā šķērsriezuma pētījumā stresa moderatora hipotēzes pārbaudei izmantota Humora stilu aptauja (Puhlik-Doris, 2004). Interesanti, ka tieša sakarība (bet ne mijiedarbības efekts) ar pozitīvām emocijām adaptīvajiem humora stiliem tika konstatēta arī eksperimentālā pētījumā, kur stress un humors tika manipulēts laboratorijas apstākļos (Stokenberga, 2006). Cilvēkiem ar augstākiem rādītājiem adaptīvajās humora dimensijās bija augstākas pozitīvas emocijas gan pirms, gan pēc eksperimenta neatkarīgi no manipulācijā izmantotās stresa pārvarēšanas stratēģijas.

Humora pētņiekiem nav izdevies konstatēt kādu noteiktu likumsakarību, kas izskaidrotu, kāpēc daļa pētījumu apstiprina, bet daļa noliedz šo hipotēzi. Vērā ņemams fakts, ka stresa notikumu un humora mijiedarbības izskaidrotā variācijas daļa pēc tam, kad kontrolēta abu šo faktoru tiešā ietekme, parasti ir neliela un nepārsniedz dažus procentus. Tā kā ietekme nav liela, iespējams, rezultātu svārstībai un hipotēzes apstiprinājumam daļā pētījumu varētu būt nejaušs raksturs (Anderson & Arnoult, 1989). Tāpat jāņem vērā, ka daļā pētījumu konstatētas tiešas sakarības starp humora izjūtu un emocionālās labklājības rādītājiem, kas stresa moderatora modelī izmantoti kā atkarīgie mainīgie. Barons un Kenijs (Baron & Kenny, 1986) argumentē, ka šādos sakarību modeļos, kur moderators tiešā veidā korelē ar neatkarīgo un/vai atkarīgo mainīgo, var būt grūti nošķirt tiešos sakarību efektus no mijiedarbības efektiem. Iespējams, moderatora efekts ir neliels un to nomāc pēc ietekmes spēka lielāks tiešās sakarības efekts.

Alternatīvs skaidrojums izriet no tradīcijas, kas saista humora izjūtu ar vispārējām emocionālā temperamenta iezīmēm (Ruch & Köhler, 1998). Saskaņā ar Ruha modeli cilvēka tendenci saskatīt lietu nenopietno pusi un uzjautrināties (t. i., humora izjūtu) skaidro vispārējie dispozicionālās omulības (*cheerfulness*), nopietnības (*seriousness*) un īgnuma (*bad mood*) rādītāji. Cilvēkiem ar labu humora izjūtu visbiežāk raksturīgs augstāks omulības līmenis un zemāks nopietnības un sliktā garastāvokļa līmenis.

Omulīgi cilvēki biežāk jūtas iepriecināti, turklāt izjūt pozitīvās emocijas spēcīgāk un ilgāk, viņiem raksturīgais rotaļīgums ļauj viegli mainīt notiekošā nozīmi, tostarp samazinot tā draudīgumu (Ruch & Köhler, 1998). Tieši tādēļ iespējams, ka pēc savām temperamenta iezīmēm omulīgāki cilvēki raksturo savu ikdienas pieredzi kā mazāk stresu rosinošu, savukārt piedzīvotās emocijas – vairāk pozitīvas nekā negatīvas. Tā kā dispozicionālās iezīmes var ietekmēt kā stresa, tā emociju novērtējumu, tas var izskaidrot, kāpēc aprēķinos neparādās mijiedarbības efekts, bet var tikt novērota tieša sakarība starp mainīgajiem.

Būtiska konceptuāla nepilnība, kas raksturīga stresa moderatora modelim, saistīta ar to, ka parasti šāda veida pētījumos tiek ņemts vērā tikai stresoru skaits vai labākajā gadījumā to primārais novērtējums (ja mērījums iekļauj iespēju novērtēt, cik lielā mērā katrs notikums radījis grūtības). Definējot stresa pārvarēšanu kā uzvedību, ko izmanto indivīds, lai pārvarētu situācijas radīto apdraudējumu, mediatora modelis ir piemērotāks transaktijavam stresa izpratnes modelim (Folkman & Lazarus, 1988; Hudek-Knežević & Kardum, 2000). Šajā pētījumā iegūtie rezultāti atbilst transaktijavā stresa modeļa izpratnei, ka uztvertā apdraudējuma un izjustās kontroles faktors ir būtisks ilgtermiņa stresa reakcijām.

Tāpat jāmin, ka atšķirībā no agrākajos pētījumos plaši izmantotajiem dažādajiem humora izjūtas mērīšanas instrumentiem humora dimensijas, kas mērītas ar Humora stilu aptauju, konsekventi veido noteiktas sakarības ar tādiem emocionālās labklājības rādītājiem, kas izmantoti kā atkarīgie mainīgie stresa moderatora modelī. Saskaņā ar Barona un Kenija (Baron & Kenny, 1986) rekomendācijām moderatora modelis var tikt ticami interpretēts ar nosacījumu, ja moderators neveido nozīmīgas sakarības ne ar neatkarīgo, ne ar atkarīgo mainīgo. Arī šis arguments ierobežo iespējas drošticami izmantot stresa moderatora modeli, lai skaidrotu dažādu humora dimensiju iesaisti stresa pārvarēšanas procesā.

Saskaņā ar literatūras analīzē iegūtajiem secinājumiem tika formulēta hipotēze, kas prognozē, ka pašuzmundrinošais humors iespaidos pozitīvās un negatīvās emocijas pastarpināti caur uztverto stresu kā mediatora mainīgo. Tāpat tika prognozēts, ka biedriskais humors būs saistīts ar vispārēji augstākiem pozitīvo emociju rādītājiem, bet tam nebūs pastarpinājuma caur uztverto stresu kā mediatora mainīgo. Rezultāti abās izlasēs apstiprināja hipotēzi. Var secināt, ka pašuzmundrinošais humors ietver sevī pazīmes, kas ļauj to uzskatīt par adaptīvu stresa pārvarēšanas stratēģiju, jo iekšēja humoristiska perspektīva, kas liek saskatīt komisko apkārt notiekošajā un uzjautrināties par to pie sevis, palīdz mazināt uztverto apdraudējumu, vairo kontroles izjūtu pār notiekošo un tādā veidā nodrošina vairāk pozitīvu un mazāk negatīvu emociju ik dienu.

Tai pašā laikā līdztekus ietekmei caur mediatoru pašuzmundrinošais humors saglabā arī tiešu sakarību ar pozitīvām emocijām, kas liecina, ka daļa šī konstrukta saistīta arī ar vispārējām dispozicionālām iezīmēm, piemēram, vispārējo omulību (Ruch & Köhler, 1998), kas izskaidro vispārēji pozitīvāku noskaņojumu. Savukārt biedriskais humors bija tieši saistīts ar augstākiem pozitīvo emociju rādītājiem, un tas netika pastarpināts caur uztverto stresu, kas ļauj skaidri diferencēt šos abus adaptīvos humora stilus un to atšķirīgo lomu labklājības prognozēšanā.

Skaidrojot šos rezultātus, būtiski saistīt tos ar izpratni par pašzundrinošo humora stilu un tā veidotajām sakarībām ar dispozicionālām personības iezīmēm. Pašzundrinošais humors ir vienīgais no visiem humora stiliem, kas veido ciešas korelācijas ar abiem Personības Piecu faktoru domēniem (ekstraversiju un neirotismu (negatīva sakarība)), kuri literatūrā minēti kā īpaši nozīmīgi faktori stresa pārvarēšanas kontekstā (McCrae & Costa, 1986). Pašzundrinošs humors raksturīgs emocionāli stabilam, ekstravertam, pozitīvi noskaņotam cilvēkam „ar iekšēju smaidu par dzīvi”, kas ikdienā spēj atrast pietiekami daudz iemeslu, lai uzjautrinātos par notiekošo arī vienatnē. Turklāt sakarība ar atvērtību pieredzei un labvēlīgumu skaidro, ka stresa situācijās viņš būs radošs un vērst uz sadarbību, vienlaikus spējot pazoboties pats par savām grūtībām.

Biedriskā humora tiešās sakarības ar pozitīvām emocijām izskaidro biedriskā un pašzundrinošā humora savstarpējās korelācijas un abus stilus vienojošā sakarība ar ekstraversiju (Martin et al., 2003). Tāpat vairākos pētījumos atklāts, ka biedriskajam humoram ir nozīmīga loma dažādos ar savstarpējām attiecībām saistītos aspektos. Piemēram, biedriskā humora lietošana pāra konflikta laikā ietekmē nevis paša, bet gan partnera distresu (Campbell et al., 2008). Tāpat zināms, ka biedriskais humors kalpo kā mediators starp piesaistes stilu un apmierinātību ar laulībām (Cann, Norman, Welbourne & Calhoun, 2008). Acīmredzot biedriskais humors veido sakarības ar ilgtermiņa psiholoģiskās labklājības rādītājiem, stiprinot veselīgas attiecības un tajās saņemto atbalstu, kas ir nozīmīgs faktors tādu rādītāju prognozēšanā kā mūža ilgums un vispārējais veselības stāvoklis.

Agresīvā un sevi noniecinošā humora sakarības ar negatīvām emocijām apstiprina iepriekš literatūrā minētos pieņēmumus (Puhlik-Doris, 2004), ka šai humora dimensijai iespējams tikai īslaicīgs pozitīvs iespaids uz garastāvokli, taču ilgtermiņā agresīva un sevi noniecinoša humora izmantošana prognozē vairāk negatīvu emociju. Tā kā agresīvais humors citos pētījumos uzrādījis visai vājas un nenozīmīgas sakarības ar emocionālās labklājības rādītājiem (Kuiper et al., 2004; Martin et al., 2003), taču vienā no pētījuma izlasēm šis humora stils nozīmīgi skaidroja negatīvo emociju variāciju caur uztverto stresu kā mediators mainīgo, būtiski pievērst uzmanību mehānismiem, kas varētu skaidrot šī humora stila lomu stresa pārvarēšanā. Tā kā arī agresīvā humora stils literatūrā aprakstītajos pētījumos saistās ar nozīmīgiem savstarpējo attiecību aspektiem (Butzer & Kuiper, 2008; Cann et al., 2008), var izvirzīt pieņēmumu, ka agresīvais humors ir saistīts ar paaugstinātu stresu attiecībās.

Analizējot progresu stresa izpētē, autoritātes šajā izpētes jomā (Lazarus, DeLongis, Folkman & Gruen, 1985; Lazarus, 2000) norāda uz sajaukto mainīgo problēmu, kas saistīts ar to, ka šķērsgriezuma pētījumos izmantotās retrospektīvās stresa notikumu aptaujas un pašnovērtējuma emocionālās labklājības mērījumi var būt saistīti tādēļ, ka abus ietekmē kādi citi vispārīgāki dispozicionāli vai situatīvi faktori. Lai novērstu sajaukto mainīgo problēmu, jāturpina izstrādāt alternatīvas pieejas stresa mērīšanai, kā arī pēc iespējas jāizmanto eksperimentāls vai longitudināls dizains. Literatūrā atrodamas liecības par humora stilam piemītošu moderatora efektu, mērot stresu, humora izmantošanu un garastāvokli longitudināli ikdienas uzvedības pieraksta formā (Puhlik-Doris, 2004), lai gan pagaidām šie rezultāti nav atkārtoti. Ņemot vērā, ka humors tiek traktēts kā stresa pārvarēšanas stratēģija, var

pieļaut, ka tas aktualizējas līdz ar izjustā apdraudējuma parādīšanos. Lai pārbaudītu šī modeļa atbilstību, jāizmanto aktuālās humora izmantošanas uzvedības mērījums konkrētā stresa situācijā. Ja humora lietošana tiek mērīta situatīvi, to var traktēt kā stresa pārvarēšanas stratēģiju transaktīvā modeļa izpratnē un tā nav pilnīgi neatkarīga no stresa situācijas uztveres. Pat ja cilvēkam ir predispozīcija izmantot vienu vai otru humora stilu, noteiktā situācijā tā tiek aktualizēta, un ir iespējams fiksēt patieso uzvedību. Būtiski atzīmēt, ka pašreizējos stresa pārvarēšanas stratēģiju mērīšanas instrumentos (piem., COPE aptaujā, Carver, Scheier & Weintraub, 1989) iekļautais humors nediferencē dažādas humora dimensijas, un tas var būtiski atsaukties uz šī mainīgā veidotajām sakarībām ar dažādiem stresa pārvarēšanas aspektiem.

Interese par procesuālo pieeju atspoguļojas arī citos pētījumos, kas tiecas izskaidrot humora lomu vispārīgā labklājības veicināšanā. Tā kā humora stili korelē ar dažādiem personības mainīgajiem, jaunākajos pētījumos arvien vairāk izmanto mediators modeli, lai pētītu humora stilus kā mehānismu dažādu mainīgo savstarpējās sakarībās. Piemēram, nesēn atklāts, ka biedriskais humors un sevi noniecinošais humors kalpo kā mediatori starp pašnovērtējuma standartiem, pašcieņu un depresiju (Kuiper & McHale, 2009). Tāpat humora stili kopā ar emocionālā intelekta rādītājiem kā mediatori gandrīz pilnībā izskaidro Lielā piecinieka personības iezīmju izskaidroto variāciju vispārējos veselības rādītājos (Grevén, Chamorro-Premuzic, Arteché & Furnham, 2008). Tā kā ir zināms, ka humora stili atšķirīgi ir saistīti ar psiholoģisko labklājību, turpmākajos pētījumos jāpievērš uzmanība humora stilu izpausmēm dažādās stresa situācijās, saistot ar jaunākajām atziņām šajā jomā.

Saskaņā ar plaši izplatītu priekšstatu cilvēki ar labu humora izjūtu labāk tiek galā ar dzīves radītiem izaicinājumiem un saglabā možu garu pat sarežģītos apstākļos. Lai to pārbaudītu, būtiski diferencēt humora izmantošanu labestīgā un naidīgā veidā un nošķirt spēju uzjautrināt draugu kompāniju no paraduma saskatīt smieklīgo arī grūtās situācijās un uzmundrināt sevi tad, kad apkārt neviena cita nav.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Anderson, C. A., & Arnoult, L. H. (1989). An examination of perceived control, humor, irrational beliefs, and positive stress as moderators of the relation between negative stress and health. *Basic and Applied Social Psychology, 10*, 101-117.
- Amoliņa, G. (2007). *Humora stilu aptaujas otrreizēja adaptācija*. Npublicēts bakalaura darbs, Latvijas Universitāte, Rīga.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*, 1173-1182.
- Campbel, L., Martin, R. A., & Ward, J. R. (2008). An observational study of humor use while resolving conflict in dating couples. *Personal Relationships, 15*, 41-55.
- Cann, A., Norman, M. A., Welbourne, J. L., & Calhoun, L. G. (2007). Attachment styles, conflict styles and humor styles: Interrelationships and associations with relationship satisfaction. *European Journal of Personality, 22*, 131-146.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*, 267-283.

- Chen, G.-H., & Martin, R. A. (2007). A comparison of humor styles, coping humor, and mental health between Chinese and Canadian university students. *Humor: International Journal of Humor Research*, 20, 215-234.
- Cohen, S., & Edwards, J. R. (1989). Personality characteristics as moderators of the relationship between stress and disorder. In R. W. J. Neufeld (Ed.), *Advances in the investigation of psychological stress* (pp. 235-283). New York: Wiley.
- Cohen, S., Tyrrell, D., & Smith, A. P. (1993). Negative life events, perceived stress, negative affect, and susceptibility to the common cold. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 131-140.
- van Eck, M., Nicolson, N.A., & Berkhof, J. (1998). Effects of stressful daily events on mood states: relationship to global perceived stress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1572-1585.
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). Coping as a mediator of emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 466-475.
- Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2000). Positive affect and the other side of coping. *American Psychologist*, 55, 647-654.
- Freud, S. (1928). Humour. *International Journal of Psychoanalysis*, 9, 1-6.
- Greven, C., Chamorro-Premuzic, T., Arteche, A., & Furnham, A. (2008). A hierarchical integration of dispositional determinants of general health in students: The Big Five, trait emotional intelligence and humour styles. *Personality & Individual Differences*, 44, 1562-1573.
- Hudek-Knežević, J., & Kardum, I. (2000). The effects of dispositional and situational coping, perceived social support, and cognitive appraisal on immediate outcome. *European Journal of Psychological Assessment*, 16, 190-201.
- Holm, J. E., & Holroyd, K. A. (1992). The Daily Hassles Scale (Revised): Does It Measure Stress or Symptoms? *Behavioural Assessment*, 14, 465-482.
- Kanner, A. D., Coyne, J. C., Schaefer, C., & Lazarus, R. S. (1981). Comparison of two modes of stress measurement: Daily hassles and uplifts versus major life events. *Journal of Behavioral Medicine*, 4, 1-39.
- Kuiper, N. A., Grimshaw, M., Leite C., & Kirsh, G. (2004). Humor is not always the best medicine: Specific components of sense of humor and psychological well-being. *Humor: International Journal of Humor Research*, 17, 135-168.
- Kuiper, N.A., & Martin, R.A. (1998). Laughter and Stress in Daily Life: Relation to Positive and Negative Affect. *Motivation & Emotion (Special Issue on Affect & Self-Regulation)*, 22, p 133-153.
- Kuiper, N.A., Martin, R.A. & Dance, K. A. (1992). Sense of humor and enhanced quality of life. *Personality and Individual Differences*, 13, 1273-1283.
- Kuiper, N. A., Martin, R. A., & Olinger, J. L. (1993). Coping humor, stress, and cognitive appraisals. *Canadian Journal of Behavioural Science* 25, 81-96.
- Kuiper, N. A., & McHale, N. (2009) Humor styles as mediators between self-evaluative standards and psychological well-being. *Journal of Psychology*, 143, 359-376.
- Kohn, P. M., Lafreniere, K., & Gurevich, M. (1990). The inventory of college student's recent life experiences: A decontaminated hassles scale for a special population. *Journal of Behavioral Medicine*, 13, 619-630.
- Lazarus, R. S. (2000). Toward better research on stress and coping. *American Psychologist*, 55, 665-673.

- Lazarus, R. S., DeLongis, A., Folkman, S., Gruen, R. (1985). Stress and adaptational outcomes. The problem of confounded measures. *American Psychologist*, 40, 770-779.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Martin, R. A. (2001). Humor, laughter, and physical health: Methodological issues and research findings. *Psychological Bulletin*, 127, 504-519.
- Martin, R. A., & Lefcourt, H. M. (1983). Sense of humor as a moderator of the relation between stressors and moods. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 1313-1324.
- Martin, R. A., Puhlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J., & Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37, 48-75.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T., Jr. (1986). Personality, coping and coping effectiveness in an adult sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 385-405.
- Nezu, A. M., Nezu, C. M., & Blissett, S. E. (1988). Sense of humor as a moderator of the relation between stressful events and psychological distress: A prospective analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 520-525.
- Overholser, J. C. (1992). Sense of humor when coping with life stress. *Personality and Individual Differences*, 13, 799-804.
- Porterfield, A. L. (1987). Does sense of humor moderate the impact of life stress on psychological and physical well-being? *Journal of Research in Personality*, 21, 306-317.
- Puhlik-Doris, P. (2004). The Humor Styles Questionnaire: Investigating the role of humor in psychological well-being. Unpublished doctoral dissertation. University of Western Ontario, London, Ontario.
- Ruch, W., & Köhler, G. (1998). A temperament approach to humor. In W. Ruch (Ed.), *The Sense of Humor: Exploration of a Personality Characteristic* (pp. 203-228). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Saroglou, V., & Scariot, C. (2002). Humor Styles Questionnaire: Personality and Educational Correlates in Belgian High School and College Students. *European Journal of Personality*, 16, 43-54.
- Stokenberga, I. (2006). Humor effect on stress responses: The experimental study using stress inducing movie. *Baltic Journal of Psychology*, 7, 15-25.
- Stokenberga, I. (2008). Humorous personality: Relationship to stress and well-being. *Baltic Journal of Psychology*, 9, 70-84.
- Svebak, S., & Martin, R. A. (1997). Humor as a form of coping. In S. Svebak & M. J. Apter (Eds.), *Stress and health: A reversal theory perspective* (pp. 173-184), Washington, DC: Taylor & Francis.
- Upmane, A. (2009). Apmierinātība ar dzīvi dažādu dzīves aspektu kontekstā. LU 67. konference, 2009.gada 19. februārī, Rīgā.
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 1063-1070.

Summary

The aim of the study was to determine the role of the adaptive and maladaptive humor style in the interrelationship between daily stress and mood. One hundred and eighty students (83% of them women, mean age $M = 20.01$) and three hundred

and sixteen representatives of various professions (62% of them women, mean age $M = 31.29$) participated in the study. The results in both samples confirmed the necessity to differentiate between adaptive and maladaptive humor styles when the interrelationship between daily stress and mood is examined. Only adaptive humor styles, especially self-enhancing humor, explained the significant variation of positive and negative mood independently of daily hassles. These results do not support the stress-moderator hypothesis; however, they back the assumption that the tendency to perceive the comical in daily life and to feel exhilarated is related to higher positive emotion rates, even when we allow for the impact of daily hassles.

Keywords: *humor style, coping with stress, mood, moderator effect.*

Morāles intuitīvo pamatu atšķirības respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem *Differences in Moral Foundations in Respondents with High and Low Moral Competence*

Ingrīda Trups-Kalne, Ģirts Dimdiņš

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: *trupskalne@inbox.lv*

Pētījuma mērķis ir noskaidrot morāles pamatu svarīguma atšķirības pētījuma dalībniekiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Pētījumā piedalījās 348 Latvijas iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 67 gadiem. Multivariatīvās dispersiju analīzes rezultāti atklāja, ka respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem būtiski ir individuālās ētikas morāles intuitīvie pamati – kaitējums un taisnīgums. Bet respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem kā vienlīdz svarīgus norādīja gandrīz visus piecus morāles pamatus. Lojalitātes, autoritātes un tīrības morāles pamati respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem ir svarīgāki nekā respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Konstatētās morāles pamatu svarīguma un morālās spriešanas spēju atšķirības var skaidrot ar respondentu atšķirīgo politisko orientāciju un reliģijas nozīmīgumu.

Atslēgvārdi: morālās spriešanas spējas, morāles intuitīvie pamati.

Ievads

Ilgus gadus morāles psiholoģijas problēmas tika aplūkotas attīstības psiholoģijas ietvaros. Pirmie morāles pētnieki psiholoģijas jomā – Žans Piažē un Lourenss Kolbergs (Piaget, 1965; Kohlberg, 1968/1995) – par morāles attīstības priekšnosacījumu uzskatīja kognitīvo spēju attīstību, jo atbilstoši 20. gs. pirmajā pusē valdošajai kognitīvās pieejas ietekmei tika pieņemts, ka morālais spriedums¹ par rīcību morālā konflikta situācijā tiek pieņemts racionālā un loģiskā spriešanas² procesā, izvērtējot argumentus par un pret. Par augstāko morālo vērtību šajās teorijās tika uzskatīta abstraktu taisnīguma principu un katra indivīda tiesību ievērošana, t. i., izvairīšanās no apzināta kaitējuma nodarīšanas indivīdam. Afektīvie faktori morālās

¹ **Morālais spriedums** (*moral judgment*) – cilvēka rīcības vai rakstura novērtējums (labs – slikts, pareizs – nepareizs), kas tiek izdarīts, respektējot noteiktā kultūrā vai subkultūrā kā obligātus pieņemtos tikumus (Haidt, 2001).

² **Morālā spriešana** (*moral reasoning*) – apzināta mentāla aktivitāte, kuras mērķis ir dotās informācijas pārveidošana, lai iegūtu morālu spriedumu (Galotti, 1989, kā minēts Haidt, 2001).

spriešanas procesā tika uzskatīti par maznozīmīgiem vai atkarīgiem no morālā sprieduma (Haidt, 2001).

Galvenie pētījumu virzieni morāles psiholoģijā 20. gadsimta 50.–80. gados saistījās ar morālās attīstības stadiju modeļa izveidi, kognitīvās un morālās attīstības saistības izpēti (Kohlberg, 1968/1995), morālās spriešanas attīstību sekmējošo faktoru noskaidrošanu (Kohlberg & Kramer, 1969/1995; Kohlberg, 1973/1995; Oser, Althof, 1997; Lind, 2002), morālās spriešanas dzimumatšķirību (Gilligan, 1982), starpkulturālo atšķirību izpēti (Snarey, Reimer & Kohlberg, 1985; Shweder, 1997; Heubner & Garrod, 1993; Vasquez, Keltner, Ebenbach & Banaszynski, 2001), morālās spriešanas un morālās uzvedības saistību (Kohlberg & Candee, 1984/1995; McNamee, 1977) un morālās spriešanas mērīšanas instrumentu izstrādi (Kohlberg, 1984/1995; Lind, 1978).

Viens no kognitīvi racionālās morālās psiholoģijas teorētiķiem un praktiķiem, kas mūsdienās aktīvi darbojas Eiropā, ir Konstances Universitātes (Vācija) profesors Georgs Linds. Viņš izvirza *morāles divu aspektu teoriju* (Lind, 2002), kurā integrē Piažē un Kolberga teorētiskos pieņēmumus. Saskaņā ar šo teoriju morālo spriešanu veido divi reālajā dzīvē neatdalāmi, bet teorētiski neatkarīgi aspekti – *afektīvais* (morālās spriešanas saturs, ko veido motivācija un vērtības, kas atbilst Kolberga morālās attīstības sešu stadiju modelim) un *kognitīvais* aspekts (morālās spriešanas struktūra, ko raksturo morālās spriešanas saskaņotība un konsekvence). Abi morāles aspekti ir cieši saistīti, jo kognitīvi afektīvā paralēlisma princips (Kohlberg, 1977, kā minēts Lind, 2002) paredz, ka atbalsts augstāko morāles attīstības stadiju argumentiem ir saistīts ar morālās spriešanas procesa konsekvenci un skaidrāku morālo vērtību un principu hierarhiju. Linds izstrādājis arī savu oriģinālu morālās spriešanas spēju mērīšanas metodi – *Morālo spriedumu testu (Moral Judgment Test – MJT)*; Lind, 1978, 2008), ar kuru ir iespējams neatkarīgi vienu no otra izmērīt morālās spriešanas afektīvo un kognitīvo aspektu, kas nav iespējams ar Kolberga lietoto Morālo spriedumu interviju (*Moral Judgment Interview – MJI*).

Morāles pētniekus un sabiedrību mūsdienās visvairāk satrauc un pārsteidz tas, ka cilvēki un institūcijas – politiķi, dažādām reliģijām piederšie, kas verbāli pauž atbalstu tādām morālajām vērtībām kā līdzjūtība, godīgums, taisnīgums un cieņa pret ikviena cilvēka dzīvību, – ne vienmēr realizē šīs vērtības, kā arī ir gadījumi, kad šo cilvēku vai institūciju rīcība ir pat pretēja paustajām vērtībām. Linds (Lind, 2003), skaidrojot šo fenomenu, apgalvo, ka cilvēkiem var būt diezgan augsti morālie ideāli un vērtības (pētījumos ir atklājies, ka respondenti neatkarīgi no vecuma un kultūras piederības un pat krimināli sodītie dod priekšroku augstāko morāles attīstības stadiju argumentiem pēc Kolberga modeļa (Lind, 2003)), taču viņiem nav attīstīta morālās spriešanas spēja³, – morāles kognitīvais aspekts, kas rada grūtības atbilstoši un konsekventi īstenot morālos ideālus dzīvē. Linds (Lind, 2002, 2003) uzskata, ka mūsdienu sabiedrības loceklim ir nepieciešamas ļoti attīstītas morālās spriešanas spējas, lai spētu realizēt dzīvē paustos ideālus un risinātu morālās dilemmas un

³ **Morālās spriešanas spējas** (*moral competence*) – spējas pieņemt lēmumus un izteikt spriedumus, kas ir morāli (t. i., balstās uz iekšējiem morāles principiem), un rīkoties saskaņā ar tiem (Kohlberg, 1964).

konfliktus, ar ko jāsaskaras ikdienā. Viņš uzsver: jo vairāk cilvēkam ir morālo vērtību un tikumu, kas viņam ir svarīgi, jo augstāka līmeņa morālās spriešanas spējas viņam nepieciešamas, lai pieņemtu lēmumu morālā konflikta situācijā. Balstoties uz Kolberga tradīciju, Linds (Lind, 2003) uzskata, ka morālās spriešanas spējas var attīstīt, veidojot morālajai attīstībai labvēlīgu vidi, nodrošinot iespēju gūt pieredzi līdzdalībā sociālajos procesos un morālo konfliktu risināšanā, kā arī mācību (studiju) procesā izmantojot morālo spriešanu attīstošas pedagoģiskās metodes, piemēram, morālo dilemmu diskusijas.

Daudzus interesantus un pretrunīgus faktus atklāja starpkulturālie morāles pētījumi. Starpkultūru morālās spriešanas pētījumu metaanalīze, ko veica Džons Snerijs (Snarey, 1985), ir parādījusi, ka attīstītajās Rietumu kultūras valstīs morālās spriešanas rādītāji ir augstāki nekā valstīs ar tradicionālu kultūru un spēcīgu reliģijas ietekmi, kā arī tradicionālajām kultūrām piederošie pētījumu dalībnieki morālo dilemmu risināšanā balstās uz citām morālajām vērtībām, un viņu atbildēs parādās morālā spriešana, kas nav raksturīga Kolberga modelim (Heubner & Garrod, 1993; Vasquez, Keltner, Ebenbach & Banaszynski, 2001). Snerijs (Snarey, 1985) uzskata, ka turpmākajos pētījumos būtu nepieciešams izpētīt alternatīvus poskonveccionālās spriešanas veidus, kas nav raksturīgi Rietumu kultūrā, un papildināt Kolberga teoriju ar alternatīviem postkonveccionāliem morālajiem principiem.

Nikolasa Emlera un līdzstrādnieku (Emler, Renwic & Malone, 1983) veiktais pētījums saskaņā ar kognitīvo pieeju savukārt pierādīja, ka morālā spriešana ir saistīta ar politisko pārliecību. Studentiem, kuri sevi uzskatīja par kreisi, centriski vai labēji orientētiem, lūdza izpildīt morālās spriešanas testu (Džima Resta *Noteicošās problēmas testu – Defining Issues Test – DIT*; Rest, 1975, kā minēts Emler et al., 1983) no savas un no pretējās politiskās orientācijas skatpunkta. Iegūtie rezultāti parādīja, ka kreisi noskaņotajiem bija ievērojami augstāki rezultāti uz principiem orientētajā morālajā spriešanā (5. un 6. stadija pēc Kolberga) nekā pētījuma dalībniekiem ar centriskiem un labējiem politiskajiem uzskatiem. Savukārt centriski un labēji noskaņotajiem morālās spriešanas rezultāti paaugstinājās uz principiem balstītajā morālajā spriešanā, ja viņi atbildēja kā kreisās politiskās orientācijas pārstāvji.

Linds (Lind, 2002) atkārtoja šo pētījumu, taču mērīšanai izmantoja paša izveidoto *Morālo spriedumu testu* (MJT). Arī viņa pētījumā, tāpat kā Emlera (Emler et al., 1983) eksperimentā, kreisi orientētie ieguva augstākus morālās spriešanas rādītājus nekā labējie, taču, aizpildot testu no svešas perspektīvas, rezultāti bija zemāki nekā tad, ja respondents pildīja testu no savas perspektīvas, neatkarīgi no respondenta patiesās politiskās orientācijas. Iegūtie rezultāti rāda, ka Kolberga morālās attīstības teorija balstās un liberālās morāles principiem un vērtībām un ka morālās spriešanas mērījumi, kas veidoti, balstoties uz Kolberga morālās attīstības teoriju, patiesībā atspoguļo indivīda politisko pozīciju, nevis morālās spriešanas attīstības līmeni (Emler et al., 1983).

20. gadsimta 90. gados „afektīvās revolūcijas” laikā notika būtisks pagrieziens arī morāles psiholoģijā, ko izraisīja evolucionārās sociālās psiholoģijas teoriju ietekme (Wilson, 1975, kā minēts Haidt, 2007b) un atklājumi emociju izpētes jomā. Pieauga pētījumu skaits, kuros autori mēģināja noskaidrot dažādu psihisko un sociālo

procesu saistību ar emocionālajiem procesiem un stāvokļiem, tostarp arī morālo spriešanu un uzvedību. Datubāzu publikāciju kvantitatīvā analīze (Haidt, 2007a) parādīja, ka, sākot ar 20. gadsimta 80. gadiem, pēdējos desmit gados it īpaši strauji pieaug pētījumu skaits, kuros aplūkota morāles un emocionālo procesu saistība. Antonio Damasio (Damasio, 1994, kā minēts Haidt, 2007b), izmantojot jaunākās smadzeņu izpētes tehnoloģijas, atklāja, ka emocijas ir būtiska lēmumu pieņemšanas sastāvdaļa un ka kognitīvās un morālās spējas ir būtiski atkarīgas no pareiza emociju iecirkņa funkcionēšanas galvas smadzeņu pieres daivā. Arī Deivids Pizarro (Pizarro, 2000) uzsvēra emociju lomu morālā sprieduma un morālās pārliecības ietekmēšanā, cenšoties lauzt pieņēmumu par emociju un morālo spriedumu antagonismu.

Starpkultūrālajos pētījumos iegūtie dati apstrīdēja racionālās spriešanas un kaitējuma argumentu cēlonisko lomu morālā sprieduma izveidē (Haidt, Koller & Dias, 1993). Heits un viņa līdzstrādnieki lika amerikāņu un brazīliešu respondentiem novērtēt cilvēku rīcību, kura bija aizvainojoša, taču nevienam nekaitēja (apēst sabrauktu ģimenes suni, tīrīt tualeti ar valsts karogu, apēst cāli, kuru pats izmantojis masturbācijai). Lielākā daļa respondentu atbildēja, ka šāda rīcība ir slikta, un viņu afektīvā reakcija bija daudz labāks prognozētājs morālajam spriedumam nekā viņu spriešana par rīcības kaitējošām sekām. Heits un Heršs (Haidt & Hersh, 2001) nonāca pie līdzīgiem secinājumiem, intervējot konservatīvos un liberāļus par seksuālo morāli (homoseksualitāti, incestu u. c.). Abām grupām tieši afektīvās reakcijas bija labāks morālā sprieduma prognozētājs, bet ne šo darbību nekaitīguma racionāla uztvere. Heits un viņa līdzstrādnieki (Haidt, Bjorklund & Murphy, 2000, kā minēts Haidt, 2001) konstatēja, ka pētījuma dalībnieki bieži bija apmulsuši – stostījās, smējās un izrādīja pārsteigumu par savu nespēju atrast morālo spriedumu pamatojušus iemeslus, taču nemainīja savu sākotnējo negatīvo spriedumu. Tas norāda, ka morālā spriešana, iespējams, nav cēlonis cilvēku paustajam morālajam spriedumam.

Džonatans Heits (Haidt, 2001) piedāvā sociāli intuitīvo morālā sprieduma modeli kā alternatīvu kognitīvi racionālajai pieejai morālajā psiholoģijā. Balstoties uz pētījumiem sociālajā, kognitīvajā, starpkultūru, evolucionārajā un bioloģiskajā psiholoģijā, kā arī antropoloģijā un primatoloģijā (Haidt, 2007a), viņš postulē, ka morālais spriedums tiek izdarīts nevis secīga, apzināta un loģiska spriešanas procesa rezultātā, bet gan ātras, automātiskas novērtēšanas – morālās intuīcijas⁴ darbības rezultātā. Morālā spriešana parasti ir *post-hoc* konstrukcija, kas tiek izveidota, lai sniegtu ticamus iemeslus morālās intuīcijas dotajam morālajam spriedumam. Sociāli intuitīvais modelis ir sociāls modelis tādēļ, ka uzsver sociālo starppersonu procesu un kultūras ietekmju lomu morālās intuīcijas attīstībā, darbībā un morālo spriedumu izveidē.

20. gadsimta 80. un 90. gados morāles psiholoģijā un sociālajā antropoloģijā aizvien vairāk parādījās pētījumi, kas apstrīdēja Kolberga izveidotā morālās attīstības modeļa universalitāti. Džonatans Heits un Džesse Greiems (Haidt & Graham, 2007) uzskata, ka Kolberga teorija bija radusies sociālajā un morālajā apmulsumā

⁴ **Morālā intuīcija** (*moral intuition*) – pēkšņa morālā sprieduma parādīšanās apziņā, iekļaujot afektīvo valenci (labs – slikts, patīk – nepatīk) bez apzinātas meklējumdarbības, argumentu izsvēršanas vai secinājumu izdarīšanas (Haidt, 2001).

20. gs. 60. un 70. gados, kad lielākā daļa vadošo morāles pētnieku darbojās politiski visliberālākajās kopienās ASV – universitātēs, kas atradās Kembridžā Masačūsetsas štatā un Bērklījā Kalifornijas štatā.

Sociālantropologs Rihards Švēders (Shweder et al., 1997), pamatojoties uz morālā diskursa analīzi Indijā un ASV, izvirzīja teoriju, ka pastāv 3 saturiski atšķirīgas ētiskās sistēmas – autonomijas (individuālisma), sabiedriskā un dievišķā ētika –, kas ir balstītas uz atšķirīgiem ontoloģiskajiem pieņēmumiem. Viņš uzsvēra, ka uz indivīdu centrētā Kolberga un viņa domubiedru pieeja atspoguļo tikai vienu no trim universālajām ētiskajām sistēmām – autonomijas ētiku, bet lielākajā daļā pasaules kultūru un daudzās Rietumu valstu sociālajās grupās ir svarīgas tādas ētiskās vērtības kā solidaritāte, lojalitāte, patriotisms, pienākuma izjūta pret grupu un cieņa pret autoritātēm, kā arī šķīstība un garīgums.

Džonatans Heits un Kreigs Džozefs (Haidt & Joseph, 2004) meklēja psiholoģiskas sistēmas, kas ir pamatā morālajai intuīcijai. Viņi izpētīja dažādas visaptverošas morāles un vispārcilvēcisko vērtību teorijas (Shweder, 1997; Fiske, 1992; Schwarz & Bilsky, 1990; Brown, 1991, kā minēts Haidt & Graham, 2007) un šimpanžu sociālās dzīves aprakstus (de Waal, 1996), lai mēģinātu identificēt morālās intuīcijas un automatiskos emocionālos procesus, kas ir sastopami visās kultūrās kopā ar sociālajām funkcijām, kurās šī intuīcija un emocijas varētu būt attīstījušās.

Heits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004) secināja, ka pastāv 5 psiholoģiskas sistēmas, katrai no tām ir sava evolucionārā vēsture, kas deva iespēju rasties morālajai intuīcijai visās kultūrās. Katra sistēma ir līdzīga garšas kārpīnai, kas rada patikas vai nepatikas reakciju uz konkrētām situācijām, ar ko cilvēks saskaras sociālajā vidē. Kultūras atšķiras ar pakāpi, kādā tās morālie konstrukti, vērtības un tikumi tiek balstīti uz 5 intuitīviem psiholoģiskiem pamatiem: izvairīšanos no kaitējuma, taisnīgumu/godīgumu, lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti un tīrību/svētumu. Kultūras atšķiras pēc morāles satura un dažādu morālo vērtību svarīguma pakāpes, kuru tās izveido, pamatojoties uz pieciem morāles intuitīviem psiholoģiskiem pamatiem (*moral foundation*): izvairīšanās no kaitējuma/rūpes (*harm/care*), taisnīgums/godīgums (*fairness/reciprocity*), lojalitāte pret iekšgrupu (*in-group loyalty*), cieņa pret autoritāti (*authority respect*) un tīrība/svētums (*purity/sanctity*).

Izvairīšanās no kaitējuma/rūpju morāles intuitīvais pamats evolucionāri ir saistīts ar zīdītāju (sevišķi mātišu) smadzeņu jutīgumu pret zīmēm, kas signalizē par savu pēcnācēju ciešanām. Daudzās primātu sugās, sevišķi cilvēkiem, šis jūtīgums ir izpleties ārpus mātes un bērna attiecībām. Tādējādi normāli attīstītiem indivīdiem ir nepatīkami redzēt citu ciešanas, un tie spēj izjust līdzjūtību, taču tā var neparādīties citu spēku iedarbības rezultātā, tostarp citu morāles intuitīvo sistēmu intuitīvo reakciju rezultātā. Balstoties uz šo pamatu, cilvēki arī jūt atzinību pret tiem, kas novērš kaitējumu vai atvieglo ciešanas. Šī atzišana ir kulturāli modificēta tādos tikumos kā laipnība un līdzjūtība, kā arī atbilstošajos netikumos, kā nežēlība un agresija.

Savukārt *taisnīguma/godīguma* morāles intuitīvais pamats ir radies, veidojoties dažādām kopienām un kooperācijai starp savstarpēji nesaistītiem indivīdiem. Tas daudzās primātu sugās radīja motivētā savstarpējā altruisma evolūciju, kas iekļauj tādas emocijas kā dusmas, vaina un pateicība (Trivers, 1971, kā minēts Haidt & Graham, 2007). Arī cilvēki izjūt šīs emocijas, kad viņi novēro citu

uzvedību vai ir iesaistīti savstarpējās attiecībās. Balstoties uz šo morāles intuitīvo pamatu, visās kultūrās ir attīstīti tikumi, kas saistīti ar godīgumu un taisnīgumu. Protams, šie tikumi var tikt ignorēti no citu morāles intuitīvo pamatu puses un no pašattaisnojošās neobjektivitātes un radīt sociālās uztveres kļūdas. Dažās, bet ne visās kultūrās līdzdalība savstarpējās attiecībās, lomu uzņemšanās saistībā ar vairākiem vēsturiskajiem un ekonomiskajiem faktoriem veicināja indivīda tiesību un savstarpējās vienlīdzības sīku izstrādāšanu un novērtēšanu. Lielākajā daļā tradicionālo kultūru nav augsti izstrādātu paražu un uzskatu par indivīda tiesībām, nedz arī parādās mēģinājumi radīt vienlīdzību starp visiem pieaugušajiem vai vīriešu dzimuma locekļiem. Godīgums, pēc Haidta un Greima domām (Haidt & Graham, 2007), ir universāla morālā vērtība, bet stāvokļa vienlīdzība – nē.

Lojalitātes pret iekšgrupu morāles pamata evolucionārā vēsture ir saistīta ar dzīvi uz asinsradniecību balstītās indivīdu grupās, kas sekmēja noteiktu kognitīvu spēju attīstību, ko atbalstīja spēcīgas sociālās emocijas, kas saistītas ar atpazīšanu, uzticēšanos un kooperāciju ar iekšgrupu, tai pašā laikā izjūtot piesardzību un aizdomas pret citu grupu pārstāvjiem. Daudzās kultūrās ir izveidojušies tādi tikumi kā lojalitāte, patriotisms un varonība (parasti vīrišķīgs tikums, kas izpaužas, aizsargājot grupu). Saskaņā ar šo morāles pamatu pārlicīga dažādība nav slavējama un pavairojama. Bieži vien rituāli, kas stiprina grupas solidaritāti, piemēram, apņemšanās būt lojālam pret valsti, cieņa valsts karogam, tiek īpaši pārbaudīti. Nevienprātība un šķelšanās ir nepatriotiska un pat tiek uzskatīta par nodevību, ja grupa ir iesaistīta bruņotā konfliktā ar citu grupu.

Cieņas pret autoritāti morāles intuitīvais pamats ir evolucionāri veidojies, indivīdiem dzīvojot hierarhiski strukturētās iekšgrupās, kur dominējošais vīrietis un sievietē saņēma noteiktas privilēģijas, bet arī no viņiem tika sagaidīts, lai tie nodrošinātu grupai noteiktu aizstāvību vai pakalpojumus. Šie apstākļi ir veidojuši cilvēku (arī šimpanžu) smadzenes tā, lai tie varētu elastīgi rīkoties hierarhiskās kopienās. Dominēšana pērtiķu sugās visbiežāk balstās uz fizisko spēku un baļu iedvešanu, bet cilvēku kopienās autoritāte balstās lielākoties uz prestižu un labprātīgu cieņu un godbijību (Heinrich & Gil-White, 2001, kā minēts Haidt & Graham, 2007). Cilvēki bieži jūt cieņu, bijību un apbrīnu pret likumīgām autoritātēm, un daudzas kultūras ir izveidojušas tikumus, kas saistīti ar labu vadību, cēlsirdību, tēvišķību un gudrību. Slikti līderi ir despotiski, ekspluatējoši vai nemākulīgi. Un otrādi – daudzas kultūras augstu vērtē tikumus, kas saistīti ar subordināciju, tādus kā cieņa, pienākums un paklausība.

Tīrības/svētuma morāles intuitīvais pamats, pēc Heita un Greima domām (Haidt & Graham, 2007), ir saistīts gan ar pārmaiņām pirmo cilvēku ēšanas paradumos, gan ar izmaiņām atsevišķos galvas smadzeņu apgabalos. Cilvēku evolūcijas vēsturē pievērsšanās gaļas ēšanai, kura ir saistīta ar atkritumu un skeletu novākšanu, sakrita ar priekšējās smadzeņu daivas ātru augšanu, un šīs abas pārmaiņas tiek saistītas ar riebuma emociju parādīšanos, kas piemīt tikai cilvēkam (Rozin, Haidt & MacCauley, 2000). Riebuma sākotnējā funkcija bija signalizēt par to, kas bioloģiski vai kulturāli ir saistīts ar slimību izplatīšanos (fēces, vēmekļi, puveklī, līķi un dzīvnieki, kuru paradumi saistīti ar slimību izplatīšanos). Laika gaitā riebums kļuva par sociālām emocijām, kas saistītas ar cilvēka ārējo īpašību un sociālā stāvokļa novērtēšanu. Daudzās kultūrās riebuma emocijas gāja tālāk par šādu ar

nefīrību saistītu pieeju, un uz to pamata attīstījās uzskats par noteiktu tikumu un netikumu kopumu, kas saistīti ar ķermeniskām un reliģiskām aktivitātēm. Tie, ko vada miesiskas un jutiekiskas kaislības – iekāre, negausība, alkātība, mantkārbība un dusmas, tiek uzskatīti par nešķīstiem, zemāk vērtējamiem nekā cilvēki, kas dzīvo saskaņā ar principu, ka dvēsele valda pār ķermeni, viņi ir tikumīgi, garīgi noskaņoti, reliģiozi (Rozin, Haidt & McCauley, 1999).

Jau iepriekš veiktie pētījumi atklāja, ka politiski un reliģiski konservatīvi indivīdi vairāk nekā liberāli noskaņoti indivīdi savos morālajos spriedumos ir jūtīgi pret uzvedību, kura nevienam nekaitē (Haidt & Hersh, 2001; Jensen, 1998, kā minēts Haidt & Graham, 2007), tas norāda, ka konservatīvajiem morālo spriedumu pieņemšanā ir svarīgi arī citi, ne tikai ar kaitējumu saistītie argumenti.

Heita, Greima un Noseka (Haidt & Graham, 2007; Graham, Haidt & Nosek, 2009) starpkulturālie pētījumi, kuros piedalījās vairāki desmiti tūkstoši cilvēku dažādās valstīs, atklāja, ka liberāli orientētajiem indivīdiem, pieņemot morālo spriedumu, taisnīgums un izvairīšanās no kaitējuma bija daudz nozīmīgāki aspekti nekā konservatīvajiem, kuriem savukārt svarīga bija arī lojalitāte pret iekšgrupu, respekts pret autoritāti un tīrība/svētums. Stingri pārliecinātiem liberāļiem, pieņemot morālo spriedumu, pirmie divi rādītāji (izvairīšanās no kaitējuma un godīgums/taisnīgums) ir izteikti nozīmīgi, bet pārējie trīs – maznozīmīgi. Taču galēji konservatīvi noskaņotie pētījuma dalībnieki atbildēja, ka viņiem gandrīz vienlīdz svarīgi ir visi pieci morāles intuitīvie aspekti (Haidt & Graham, 2007; Graham, Haidt & Nosek, 2009). Līdzīgi rezultāti iegūti arī Latvijā (Šķupele, 2008).

Pētījumu rezultāti (Graham, Nosek, Haidt, Iyer, Koleva & Ditto, 2010) atklāja arī starpkultūru atšķirības morāles intuitīvo pamatu svarīgumā. Greiems un viņa līdzstrādnieki (Graham et al., 2010) salīdzināja Austrumu kultūrām piederošo indivīdu, kas nāca no Dienvidāzijas, Austrumāzijas, Dienvidaustrumāzijas, un Rietumu kultūru pārstāvju – ASV, Lielbritānijas, Kanādas un Rietumeiropas iedzīvotāju – morāles intuitīvo pamatu svarīgumu. Tika konstatēts, ka Austrumu kultūru pārstāvji uzrādīja daudz augstāku atbalstu lojalitātes un tīrības morāles pamatiem salīdzinājumā ar Rietumu kultūru pārstāvjiem un nedaudz lielāku atbalstu kaitējuma, godīguma un autoritātes morāles intuitīvajiem pamatiem. Šīs atšķirības Greiems un viņa kolēģi skaidro ar kolektīvisma un individuālisma konceptu (Triandis, 1995, kā minēts Graham et al., 2010), kā arī ar ārējās un iekšējās tīrības lielo lomu ikdienas dzīvē un reliģiskajās praksēs Dienvidāzijā (Shweder et al., 1997). Taču nav lielas atšķirības autoritātes morālā pamata rādītājos Austrumu un Rietumu kultūras pārstāvošo indivīdu izlasēs. Lai gan minētās atšķirības ir statistiski nozīmīgas, efekta lieluma rādītāji liecina, ka variācijas kultūras iekšienē, piemēram, politiskās ideoloģijas ietekmē, pārsniedz starpkultūru variācijas.

Tā kā konservatīvie iegūst zemākus rādītājus morālās spriešanas testos (Emler et al., 1983; Lind, 2002), taču viņiem ir svarīgi visi pieci morāles intuitīvie pamati (Graham, Haidt & Nosek, 2009), bet liberāļi, kuriem ir būtiski tikai kaitējuma un taisnīguma morāles pamati, savukārt iegūst augstus rezultātus morālās spriešanas mērījumos, tad varētu izteikt pieņēmumu, ka indivīdiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem būs cits morāles intuitīvo pamatu svarīguma patrons nekā indivīdiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Ja morālās spriešanas spēju rādītājs saskaņā ar Linda pieeju (Lind, 2002) atspoguļo spriešanas konsekvenci attiecībā pret

indivīdam svarīgām vērtībām, tad indivīdiem ar mazāku morāli svarīgo vērtību skaitu ir vieglāk saglabāt spriešanas konsekveni un iegūt augstākus morālās spriešanas rādītājus nekā indivīdiem ar daudzām vienlīdz svarīgām morālajām vērtībām. Tā kā politiskā orientācija ir saistīta ar morāles intuitīvo pamatu svarīgumu (Graham, Haidt & Nosek, 2009), tad ir nepieciešams kontrolēt politiskās orientācijas ietekmi, noskaidrojot morāles intuitīvo pamatu svarīguma atšķirības indivīdiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Lai gūtu ieskatu par iespējamiem morālās spriešanas spēju variācijas cēloņiem, par kuriem vēl ir maz datu citu autoru pētījumos, nepieciešams noskaidrot, vai pētījuma dalībnieku demogrāfiskie rādītāji (dzimums, vecums, dzīvesvieta, nodarbošanās, reliģijas nozīmīgums) ir saistīti ar morālās spriešanas spējām. Šis pētījums ir iecerēts kā teorētisks un empīrisks mēģinājums izpētīt abu morālās psiholoģijas pieeju – racionāli kognitīvās un sociāli intuitīvās pieejas – saskares punktus, sevišķi tos, kas attiecas uz morāles kognitīvo un afektīvi intuitīvo aspektu mērījumu savstarpējām saistībām.

Pētījuma jautājumi

- Vai pastāv 5 morāles intuitīvo pamatu svarīguma atšķirības respondentiem ar zemiem un augstiem spriešanas spēju rādītājiem, kontrolējot respondentu politisko orientāciju?
- Vai pastāv saistība starp morālās spriešanas spējām un respondentu vecumu, dzimumu, izglītības līmeni, dzīvesvietu, politisko orientāciju un reliģijas nozīmīgumu?

Metode

Dalībnieki

Pētījuma izlasi veidoja 348 Latvijas iedzīvotāji (68,1% sieviešu un 31,9% vīriešu) vecumā no 18 līdz 67 gadiem ($M = 31,24$). Atbilstoši iegūtajam morālās spriešanas spēju C rādītājam respondenti tika sadalīti kvartilēs. Lai noskaidrotu morāles intuitīvo pamatu atšķirības respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem, tālākajā datu analizē salīdzinātas 1. un 4. kvartiles respondentu grupas. Abu grupu demogrāfiskie rādītāji redzami 1. tabulā.

1. tabula

Pētījuma izlases grupu demogrāfiskie rādītāji

Grupas	<i>n</i>	<i>C-rādītājs</i> <i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Vecums</i> <i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sievietes</i> (%)	<i>Vīrieši</i> (%)
Respondenti ar <i>zemiem</i> morālās spriešanas spēju rādītājiem (1. kvartile)	86	4,18	2,4	33,83	11,83	72,4	27,6
Respondenti ar <i>augstiem</i> morālās spriešanas spēju rādītājiem (4. kvartile)	87	38,17	9,7	30,90	9,24	71,3	28,7

Abas grupas neatšķiras pēc vecuma ($t = 1,67, p = 0,10$), kā arī sieviešu un vīriešu īpatsvars abās grupās ir līdzīgs – apmēram 70% sieviešu un 30% vīriešu, kas atbilst dzimumu sadalījumam visā pētījuma izlasē.

Instrumentārijs

Morālās spriešanas spējas tika mērītas ar G. Linda *Morālo spriedumu testu* (*Moral Judgment Test – MJT*; Lind, 1978, 2008), ko latviešu valodā validējis G. Malzubris (Malzubris, 2002). MJT būtībā ir multivariatīvs $N = 1$ eksperiments (6 morālās attīstības stadijas \times 2 dilemmas \times 2 argumentu veidi „par” un „pret”). Testu veido divas dilemmas, kurās personāžu rīcība ir jānovērtē pēc Likerta skalas no -3 līdz +3 atkarībā no tā, cik lielā mērā indivīds atbalsta vai neatbalsta doto rīcību. Katrai dilemmai ir seši argumenti par un seši argumenti pret dilemmas personu rīcību, kas arī ir jānovērtē Likerta skalā no -4 līdz +4 atkarībā no tā, cik tie ir pieņemami respondentam. Katras dilemmas „par” un „pret” argumenti atbilst kādai no sešām Kolberga morālās attīstības stadijām.

MJT testam saskaņā ar Linda morāles divu aspektu teoriju (Lind, 2002) ir divi rādītāji – kognitīvais un afektīvais:

- *C rādītājs (moral competence index)* atbilst *kognitīvajam* morāles aspektam un atspoguļo respondenta spējas izvērtēt morālos argumentus saskaņā ar to morālo kvalitāti, nevis pēc tā, vai respondents piekrīt vai nepiekrīt šim argumentam. C rādītājs no atbilžu struktūras iegūts ar multivariatīvās dispersiju analīzes palīdzību (sk. formulu (Lind, 2008));
- Morāles *afektīvo* aspektu – morālās attieksmes atbilstoši Kolberga morālās spriešanas sešām stadijām – izsaka stadiju rādītāji, kas parāda, cik lielā mērā indivīds atbalsta vai noraida atbilstošo stadiju argumentus. Šie rādītāji pētījumā nav izmantoti.

Morāles intuitīvo pamatu svarīgums tika novērtēts ar *Morāles pamatu aptauju* (*Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version – MFQ 30*; Graham, Haidt & Nosek, 2008), kas ir adaptēta latviešu valodā šī pētījuma gaitā. Aptaujai ir piecas skalas, kas atbilst pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem: kaitējums (rūpes/izvairīšanās no kaitējuma), taisnīgums (taisnīgums/godīgums), lojalitāte (lojalitāte pret iekšgrupu), autoritāte (cieņa pret autoritāti), tīrība (ārēja un iekšēja tīrība/svētums).

Aptauju MFQ veido 32 apgalvojumi, kuri respondentam ir jāizvērtē pēc Likerta skalas no 0 līdz 5 atbilstoši tam, cik būtisks ir dotais apgalvojums, kad viņš spriež par to, kas ir morāli pareizi vai nepareizi. Divi no apgalvojumiem – 6. un 22. apgalvojums – ir respondenta atbilžu ticamības pārbaudes jautājumi, kas neietekmē skalu rezultātu aprēķinu. Aptaujas rezultātu veido piecām skalām atbilstošo sešu apgalvojumu rezultātu summa.

Aptaujā tika noteikti arī respondentu demogrāfiskie rādītāji: dzimums, vecums, dzīvesvieta (lauki, mazpilsēta, pilsēta), izglītības līmenis (pamatizglītība, vidējā izglītība, augstākā izglītība), nodarbošanās (studē, strādā, nestrādā, studē un strādā), kā arī politiskā orientācija un reliģijas nozīmīgums. Politiskā orientācija tika mērīta astoņu ballu skalā, kur 0 atbilst ļoti liberāliem politiskajiem uzskatiem, bet 7 – ļoti konservatīviem), bet reliģijas nozīme indivīda dzīvē – 6 ballu skalā (1 – reliģija indivīdam ir pilnīgi nebūtiska, 6 – reliģijai ir ārkārtīgi būtiska nozīme cilvēka dzīvē).

Procedūra

Dati tika ievākti no 2009. gada janvāra līdz aprīlim, izmantojot rakstisku un interneta aptauju, frontāli un individuāli, bez laika kontroles.

Rezultāti

Datu analīzē tika izmantota vienfaktora multivariatīvā dispersiju analīze (MANOVA): pieci morāles pamati kā atkarīgais mainīgais un četri morālās spriešanas spēju līmeņi (kvartilēs) kā neatkarīgais mainīgais, kā arī vienfaktora kovariatīvā multivariatīvā dispersiju analīze (MANCOVA): pieci morāles pamati – atkarīgais mainīgais un četri morālās spriešanas spēju līmeņi (kvartilēs), neatkarīgais mainīgais un kovariatīvais mainīgais – politiskā orientācija (politiskās orientācijas kontrole ir nepieciešama, jo tā ir saistīta ar morāles intuitīvo pamatu svarīgumu, sk. Haidt & Graham, 2007). Salīdzinot morāles intuitīvo pamatu svarīgumu respondentu grupās ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem, tika izmantoti absolūtie un relatīvie statistiskie atšķirību rādītāji – Stjudenta *t* kritērijs un Koena (Cohen, 1988) *d* kritērijs. Lai noskaidrotu morālās spriešanas rādītāja saistību ar demogrāfiskajiem mainīgajiem, tika izmantots Pīrsona, Spīrmena rangu un biserialais korelācijas koeficients.

2. tabula

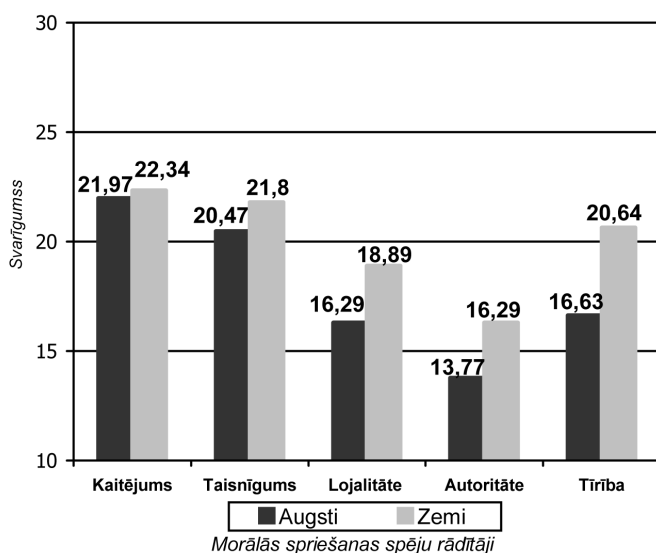
Vienkāršās un kovariatīvās dispersiju analīzes rezultāti

<i>Dispersijas avots</i>	<i>Morāles intuitīvie pamati</i>	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>η²</i>
<i>Morālās spriešanas spēju līmenis</i>	<i>Kaitējums</i>	3	0,80	0,01
	<i>Taisnīgums</i>	3	2,00	0,02
	<i>Lojalitāte</i>	3	7,53***	0,06
	<i>Autoritāte</i>	3	5,11**	0,04
	<i>Tīrība</i>	3	6,69***	0,06
<i>Politiskā orientācija</i>	<i>Kaitējums</i>	1	0,03	0,00
	<i>Taisnīgums</i>	1	0,18	0,00
	<i>Lojalitāte</i>	1	2,46	0,01
	<i>Autoritāte</i>	1	17,32***	0,05
	<i>Tīrība</i>	1	24,99***	0,07
<i>Morālās spriešanas spēju līmenis, kontrolējot politisko orientāciju</i>	<i>Kaitējums</i>	3	0,94	0,01
	<i>Taisnīgums</i>	3	1,85	0,02
	<i>Lojalitāte</i>	3	6,81***	0,06
	<i>Autoritāte</i>	3	3,82*	0,03
	<i>Tīrība</i>	3	4,77**	0,04
	<i>Kļūda</i>	341		

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,00$.

Multivariatīvās dispersiju analīzes rezultāti parādīja, ka morāles intuitīvo pamatu svarīgums respondentiem ar dažādiem morālās spriešanas spēju līmeņiem ir atšķirīgs (Wilks' Lambda 0,90 $F(340,938) = 2,57, p = 0,00, \eta^2 = 0,04$). Kovariatīvās multivariatīvās dispersiju analīzes rezultāti atklāja, ka respondentu politiskā orientācija, kā to savos pētījumos konstatējuši Heits un Greiems (Haidt & Graham, 2007), ietekmē morāles intuitīvo pamatu svarīgumu (Wilks' Lambda 0,90 $F(337,337) = 7,18, p = 0,00, \eta^2 = 0,10$), taču – kontrolējot politisko orientāciju (kovariatīvais mainīgais – politiskā orientācija), saglabājas morālās spriešanas spēju līmeņa ietekmes efekts uz morāles intuitīvo pamatu svarīgumu (Wilks' Lambda 0,91 $F(337,930) = 2,124, p = 0,01, \eta^2 = 0,03$).

Aplūkojot piecu morāles pamatu dispersiju analīzes rezultātus pētījuma dalībniekiem ar atšķirīgu morālās spriešanas līmeni (sk. 2. tab.), redzams, ka gan vienkāršās, gan kovariatīvās dispersiju analīzes rezultāti rāda, ka kaitējuma un taisnīguma morāles intuitīvie pamati ir vienādā mērā svarīgi visiem respondentiem neatkarīgi no viņu morālās spriešanas spēju līmeņa. Statistiski nozīmīgas atšķirības pastāv attiecībā uz lojalitātes, autoritātes un tīrības morāles pamatu svarīgumu, t. i., morālās spriešanas spēju līmenis ietekmē šo morāles pamatu svarīgumu.

1. attēls. Morāles intuitīvo pamatu svarīguma rādītāji respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem

Salīdzinot morāles pamatu svarīgumu respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (sk. 1. att.), varam konstatēt, ka kaitējuma morāles pamats ir vienādi svarīgs abās grupās ($t = 0,57, p > 0,05, d = 0,09$). Attiecībā uz taisnīguma morāles pamatu – ir konstatēta statistiski nozīmīga atšķirība ar mazu efekta lielumu⁵ ($t = 2,53^*, p < 0,05, d = 0,39$). Respondenti ar zemiem

⁵ Saskaņā ar Koenu (Cohen, 1988) efekta lielums ap 0,2 ir interpretējams kā mazs, no 0,5 līdz 0,8 – kā vidējs, bet lielāks par 0,8 – kā liels.

morālās spriešanas spēju rādītājiem sniedz augstāku šī morāles pamata svarīguma novērtējumu nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Vislielākās atšķirības morāles intuitīvo pamatu svarīgumā ir pēdējos trijos morāles pamatos. Respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem lojalitātes ($t = 3,94^{***}$, $p < 0,00$, $d = 0,60$), autoritātes ($t = 3,59^{***}$, $p < 0,00$, $d = 0,56$) un tīrības ($t = 4,05^{***}$, $p < 0,00$, $d = 0,63$) morāles pamatu rādītāji ir augstāki nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem, uzrādot vidēju efekta lielumu (Koena kritērijs $d > 0,5$).

Lai noskaidrotu morālās spriešanas spēju saistību ar demogrāfiskajiem rādītājiem, tika veikta korelāciju analīze. Vecums, politiskā orientācija un reliģijas nozīmība tika mērīta intervālu skalā, tāpēc sakarību noteikšanai tika lietots Pīrsona korelācijas koeficients.

Iegūtie rezultāti uzrāda vairākas statistiski nozīmīgas saistības. Starp morālās spriešanas spējām un politisko orientāciju ir konstatēta negatīva korelācija ($r = -0,18$, $p < 0,01$). Tas norāda, ka respondenti ar liberālākiem politiskajiem uzskatiem ir augstāki morālās spriešanas spēju rādītāji, bet pētījuma dalībniekiem ar konservatīvākiem uzskatiem – zemi morālās spriešanas spēju rādītāji. Negatīva korelācija tika konstatēta arī starp morālās spriešanas spējām un reliģijas nozīmīgumu ($r = -0,15$, $p < 0,01$), kas tika noteikta, pētījuma dalībniekam pašam novērtējot to pēc sešu ballu skalas, kur 1 nozīmēja, ka reliģija viņam ir pilnīgi nebūtiska, bet 6 – ka reliģija cilvēkam ir ārkārtīgi būtiska. Iegūtie rezultāti rāda, ka pētījuma dalībniekiem, kuriem reliģija ir nozīmīgāka, raksturīgi zemāki morālās spriešanas spēju rādītāji. Netika konstatēta saistība starp respondentu vecumu un morālās spriešanas spējām.

Korelāciju analīzes rezultāti uzrādīja arī statistiski nozīmīgas sakarības starp dažādiem demogrāfiskajiem rādītājiem – vecumu, politisko orientāciju un reliģijas nozīmību. Respondenta vecums pozitīvi korelē ar politisko orientāciju ($r = 0,19$, $p < 0,01$) un reliģijas nozīmību ($r = 0,33$, $p < 0,01$), un tas norāda, ka gados vecākiem respondentiem ir konservatīvāki politiskie uzskati un reliģija viņiem ir svarīgāka nekā gados jaunākiem respondentiem. Respondentu politiskā orientācija pozitīvi korelē ar reliģijas nozīmību ($r = 0,33$, $p < 0,01$) – respondentiem ar konservatīvākiem politiskajiem uzskatiem reliģija ir nozīmīgāka nekā respondentiem ar liberāliem uzskatiem.

Tā kā izglītības līmenis tika mērīts rangu skalā, tad morālās spriešanas spēju un izglītības līmeņa sakarību noteikšanai tika izmantots Spīrmena rangu korelācijas koeficients, kas norādīja, ka pētījuma izlasē nepastāv korelācija starp morālās spriešanas spējām un izglītības līmeni ($r = 0,04$, $p = 0,44$). Demogrāfiskie dati par respondentu dzīvesvietu un nodarbošanos tika pārkodēti binārā formā un noteiktas korelācijas starp morālās spriešanas spējām un piederību lauku iedzīvotāju grupai, morālās spriešanas spējām un piederību mazpilsētas iedzīvotāju grupai un morālās spriešanas spējām un piederību pilsētas iedzīvotāju grupai, izmantojot biseriālo korelācijas koeficientu. Netika konstatēta saistība starp morālās spriešanas spējām un respondenta piederību nevienai dzīvesvietas grupai. Attiecībā uz pētījuma dalībnieku nodarbošanos (studē, strādā, nestrādā, studē un strādā) tika konstatēta tikai viena pozitīva sakarība – starp morālās spriešanas spējām un piederību studentu grupai ($r = 0,13$, $p < 0,05$).

Diskusija

Kognitīvās pieejas morāles psihologu pētījumos 20. gadsimta 50.–80. gados tika atklāts, ka morālās spriešanas spējas ir cieši saistītas ar kognitīvo spēju attīstības līmeni (Kohlberg & Kramer, 1969/1995) un izglītības līmeni (Lind, 2002, 2003), taču cilvēku morāli ietekmē arī kultūras, politiskie un reliģiskie faktori, kurus kognitīvi racionālo pieeju atbalstošie pētnieki uzskatīja par mazāk nozīmīgiem. Sabiedriski reliģiskajās kopienās, kuras socializācijas procesā cenšas attīstīt morālo intuīciju un ieaudzināt sabiedriskās un reliģiskās ētikas vērtības, bieži vien netiek pietiekami uzsvērta kognitīvo spēju izmantošana morāles problēmu risināšanā, tādējādi socializācijas un izglītības procesā netiek pievērsta pietiekama uzmanība morālās spriešanas spēju veidošanai un attīstīšanai. Tādēļ šo sociālo grupu pārstāvjiem ir spēcīgi izteikta morālā intuīcija visos piecos morāles pamatos, bet mazāk attīstītas morālās spriešanas spējas.

Saskaņā ar morāles sociāli intuitīvo pieeju (Haidt, 2001), lai atrisinātu divu vai vairāku konkurējošo intuīciju konfliktu, kas rada morālo dilemmu, ir jāiesaistās racionālā individuālā morālās spriešanas procesā vai morālajā diskursā ar citiem cilvēkiem, aplūkojot situāciju no dažādiem aspektiem. Tādā gadījumā vai nu rastos jauna spēcīgāka intuīcija, kas atrisinātu šo konfliktu, vai būtu jāpaļaujas un spriešanas rezultātā iegūtajiem racionālajiem secinājumiem.

Iespējams, ka tradicionālajām kultūrām piederīgajiem un indivīdiem ar konservatīviem politiskajiem uzskatiem, kuriem morālā sprieduma pieņemšanā ir svarīgi visi pieci morāles intuitīvie pamati, pieņemt lēmumu morālā konflikta situācijā ir daudz grūtāk, jo bieži vien rodas vairāk nekā divas konkurējošas morālās intuīcijas, kas apgrūtina lēmuma pieņemšanu (Haidt, 2001). Tādējādi, risinot morālās spriešanas mērīšanas testos un intervijās ietvertās morālās dilemmas, konservatīvie un tradicionālajām kultūrām piederošie iegūst zemākus rezultātus.

Arī Linds uzskata, morālās spriešanas procesu apgrūtina liels indivīdam būtisku morālo principu un vērtību skaits. Jo vairāk morālo vērtību cilvēkam ir būtiskas, jo grūtāk ir pieņemt lēmumu un būt konsekventam morālās dilemmas situācijās, kurā konfliktā nonāk vairāki morālie principi (Lind, 2003). Tradicionālajās kultūrās, politiski konservatīvi orientēto un reliģiozo cilvēku grupās, kurās ir svarīgi visi pieci morāles intuitīvie pamati, morālās dilemmas situācijās konfliktā var nonākt trīs un vairāk morālie pamati. Šāda, daudz sarežģītāka morālā konflikta atrisināšanai ir nepieciešamas arī attīstītākas morālās spriešanas spējas, taču šo spēju attīstīšanai bieži netiek pievērsta vajadzīgā uzmanība. Tādēļ Linds (Lind, 2002, 2003) uzsver, ka jaunās paaudzes morālajā audzināšanā nedrīkst orientēties tikai uz afektīvajiem aspektiem (morālo principu un vērtību apguvi), bet ir jāattīsta arī morālās spriešanas spējas, t. i., morāles kognitīvais aspekts.

Tādēļ šajā pētījumā respondenti, kuriem bija būtiski ne tikai kaitējuma un taisnīguma morāles pamati, bet arī lojalitātes, autoritātes un tīrības pamati, *Morālo spriedumu testā* ieguva zemākus morālās spriešanas spēju rādītājus, bet tie, kuriem bija svarīgāki tikai kaitējuma un taisnīguma morāles intuitīvie pamati, ieguva augstāku morālās spriešanas spēju novērtējumu.

Gandrīz visi morāles izpētes psiholoģiskie testi, arī *Morālo spriedumu tests* (MJT), tika izveidoti Rietumu individuālisma kultūras valstīs – ASV, Vācijā

20. gadsimta 50.–80. gados, kur „kognitīvās revolūcijas” un Kolberga pētījumu iespaidā tika uzsvērtā kognitīvo faktoru nozīme morālajā attīstībā un morāles problēmu risināšanā. Turklāt šie testi saturiski tika veidoti, balstoties tikai uz individuālisma un autonomijas ētikas principiem, kas bija vadošie Rietumu attīstīto valstu morālē. Šos morālās spriešanas izpētes testus izmantojot kolektīvisma kultūras valstīs vai sabiedrības grupās ar konservatīviem politiskajiem uzskatiem un spēcīgu reliģijas ietekmi, morālās spriešanas spēju rādītāji izrādījās ievērojami zemāki nekā Rietumu individuālisma valstīs vai politisko liberāļu grupās. Iespējams, ka, sastopoties ar Linda *Morālo spriedumu testa* dilemmas situāciju un argumentiem, respondentiem ar konservatīviem uzskatiem un izteiktu reliģijas nozīmību, kuri bieži šajā testā ieguva zemu morālās spriešanas spēju vērtējumu, radās ļoti spēcīga emocionāli ietonēta morālā intuīcija, piemēram, attiecībā uz eitanāzijas problēmu, kas apgrūtināja kognitīvo procesu norisi un traucēja būt konsekventam morālo argumentu izvērtēšanā, balstoties tikai uz to morālo kvalitāti, nevis atbilstību vai neatbilstību personiskajam viedoklim. Turklāt šiem respondentiem varētu rasties arī alternatīvi morālie argumenti dotajās morālo dilemmu situācijās, kas atbilst autoritātes, lojalitātes vai tīrības morālajiem pamatiem, bet kas saturiski nav iekļauti *Morālo spriedumu testā*. Līdz ar to respondenti, kam paralēli autonomijas morāles pamatiem ir būtiski arī sabiedriskās un reliģiskās morāles pamati, var iegūt zemākus morālo spriešanas spēju rādītājus. Arī citi pētnieki norāda, ka nerietumu kultūru pārstāvji nereti savu atbildi pamato ar lojalitāti pret grupu un cieņu pret autoritāti – šie argumenti Kolberga modelī saistās tikai ar konvencionālo morāli – 3., 4. stadiju (Snarey, 1985; Haidt & Graham, 2007).

Mūsdienās „afektīvās revolūcijas” un evolucionārās psiholoģijas ietekmē tiek plaši pēfīta emociju un intuīcijas loma lēmumu pieņemšanā, kas ir saistīta ar indivīda psiholoģisko un sabiedrības labklājību. Tāpēc ir nepieciešams padziļināti pēfīt morālās spriešanas īpatnības attiecībā uz sabiedriskās un reliģiskās ētikas morāles pamatiem – lojalitāti, autoritāti un tīrību, lai varētu izveidot morāles izpētes metodes, kas aplūkotu dažādus morāles aspektus un būtu piemērotas lietošanai dažādās kultūrās un politiski reliģiskajās sabiedrības grupās.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, N.J.: Erlbaum Associates.
- Duriez, B., & Soenens, B. (2006). Religiosity, moral attitudes and moral competence: A critical investigation of the religiosity-morality relation. *International Journal of Behavioral Development, 30* (1), 76-83.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology, 1983, Vol. 45*, No. 5, 1073-1080.
- Galotti, K. M. (1989). Approaches to studying formal and everyday reasoning. *Psychological Bulletin, 105*, 331-351.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Graham, J., Haidt, J. & Nosek, B. (2008). Moral Foundations Questionnaire – MFQ 30, revised in July 2008. Extracted from: <http://faculty.virginia.edu/haidt/mft/index.php?t=questionnaires> on 8.12.2008.
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. (2009). Liberals and conservatives use different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 1029-1046.
- Graham, J., Haidt, J., Rimm-Kalfman, S. E. (2008). Ideology and intuition in moral education. *European Journal of Developmental Science*, Vol. 3, No. 3, 269-286.
- Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2010, submitted). Mapping the Moral Domain (under review at *Journal of Personality and Social Psychology*). Extracted from: <http://faculty.virginia.edu/haidt/mft/index.php?t=publications> on 26.07.2010.
- Haidt, J. & Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, Fall, 55-66.
- Haidt, J. & Hersh, M. (2001). Sexual morality: The cultures and reasons of liberals and conservatives. *Journal of Applied Social Psychology*, 31, 191-221.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 814-834.
- Haidt, J. (2007). The new synthesis in moral psychology. *Science*, 316, 998-1002.
- Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, Springer Science + Business Media.
- Haidt, J., Bjorklund, F., & Murphy, S. (2000). Moral dumbfounding: When intuition finds no reason. Unpublished manuscript. University of Virginia.
- Haidt, J., Koller, S., & Dias, M. (1993). Affect, culture, and morality, or is it wrong to eat your dog? *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 613-628.
- Hauser, M. (2008). *Moraļ i razum: Kak priroda sozdavala naše universaļnoje čuvstvo dobra i zla*. (oriģināldarbs: Hauser, M. (2006). *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. New York: Harper Collins) Moskva: Drofa.
- Heubner, A. M., & Garrod A. C. (1993). Moral reasoning among Tibetan monks. A study of Buddhist adolescents and young adults in Nepal. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 24, No. 2, 167-185.
- Jensen, L. A. (1998). Moral division within countries between orthodoxy and progressivism: India and the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 90-107.
- Kohlberg, L. (1964). Development of moral character and moral ideology. In M. L. Hoffman, & L. W. Hoffman (Eds.) *Review of child development research*, Vol. 1. New York: Russel Sage Foundation.
- Kohlberg, L. (1968/1995). Moralische Entwicklung. (oriģinālraksts: Moral Development. In *International Encyclopedia of the Social Sciences* (pp. 483-494). New York: Crowell, Collier & Macmillan). *Die Psychologie der Moralentwicklung*. (S. 7-41). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L. (1973/1995). Zusammenhänge und Brüche zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter – neu interpretiert (oriģinālraksts: Continuities in Childhood and Adult Moral Development Revisited. In P. B. Baltes, & K. Warner Schaie (Eds.) *Life-Span Developmental Psychology* (pp. 179-204). New York & London: Academic Press). *Die Psychologie der Moralentwicklung* (S. 81-123). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.

- Kohlberg, L. (1984/1995). Die Bedeutung und Messung des Moralurteils. (originālraksts: Meaning and measurement of moral judgment. In Kolberg, L. (Ed.) *Essays on Moral Development. Vol. II: The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages.* (pp. 395-425). San Francisco: Harper & Row). *Die Psychologie der Moralentwicklung.* (S. 175-216.). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L., & Candee, D. (1984/1995). Die Beziehung zwischen moralischem Urteil und moralischem Handeln (originālraksts: The Relationship on Moral Judgment to Moral Action. In Kolberg, L. (Ed.) *Essays on Moral Development. Vol. II: The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages.* (pp. 498-581). San Francisco: Harper & Row). *Die Psychologie der Moralentwicklung.* (S. 373-493). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L., & Kramer, R. (1969/1995). Zusammenhänge und Brüche zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter (originālraksts: Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development. In *Human Development.* (pp. 93-120)). *Die Psychologie der Moralentwicklung.* (S. 41-81). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Lind, G. (1978). Der „Moralisches-Urteil-Test“ (m-u-t). Anleitung zur Anwendung und Weiterentwicklung des Tests. (The Moral Judgment Test. Manual for the test's application and revision). In L. H. Eckensberger (Ed.), *Entwicklung des moralischen Urteils - Theorie, Methoden, Praxis. (The development of moral judgment – Theory, Methods, Practice).* Saarbrücken. University Print, pp. 337-358.
- Lind, G. (2002). *Ist Moral lehrbar? Ergebnisse der modernen moralpsychologischen Forschung. (Vai morāle ir iemācāma? Moderno morālsiholoģisko pētījumu rezultāti.)* Berlin: Logos Verlag.
- Lind, G. (2003). *Moral ist lehrbar (Morāle ir iemācāma).* München: Oldenbuorg Schulbuchverlag.
- Lind, G. (2005). *The cross-cultural validity of the Moral Judgment Test: Findings from 27 cross-cultural studies.* Paper prepared for the American Psychological Association APA, Aug. 18-22, 2005. Extracted from http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/b-liste.htm#lind_2005_30years on 2009.20.10.
- Lind, G. (2008). Scoring and Interpreting the Moral Judgment Test (MJT). Update Note (April 5, 2008). Extracted from: <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/mjt-intro.htm#C-score> on 23.07.2010.
- Malzubris, G. (2002). *Morālās spriešanas un emocionālās inteliģences saistība.* LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, nepublicēts bakalaura darbs.
- McNamee, S. (1977). Moral behavior, moral development and motivation. *Journal of Moral Education, 7 (1),* 27-31.
- Narvaez, D., Getz, I., Rest, J., & Thoma, S. J. (1999). Individual Moral Judgment and Cultural Ideologies. *Developmental Psychology, Vol. 35.* No. 2, 478-488.
- Oser, F., Althof, W. (1997). *Moralische Selbstbestimmung. Modelle der Entwicklung und Erziehung im Wertbereich (Morālā pašnoteikšanās. Attīstības un audzināšanas modeļi vērtību jomā).* Stuttgart: Klett – Cotta.
- Piaget, J. (1965). *The moral judgment of the child.* New York: Free Press.
- Pizarro, D. (2000). Nothing more than feelings?: The role of emotions in moral judgment. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 30,* 355-375.
- Rozin, P., Lowery, L., Imada, S., & Haidt, J. (1999). The CAD triad hypothesis: A mapping between three moral emotions (contempt, anger, disgust) and three moral codes

- (community, autonomy, divinity). *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 574-586.
- Schillinger, M. (2006). *Learning environment and moral development: How university fosters moral judgment competence in Brazil and two German-speaking countries*. Aachen: Shaker Verlag.
- Shweder, R., Much, N., Mahapatra, & M., Park, L. (1997). The “big three” of morality (autonomy, community, and divinity), and the “big three” explanations of suffering. In A. Brandt & P. Rozin (Eds.), *Morality and Health* (pp. 119-169). New York: Routledge.
- Šķupele, I. (2008). Respondentu ar dažādiem politiskiem uzskatiem un reliģiozitāti priekšstati par laba un ļauna cilvēka morāles pamatiem. *Latvijas Universitātes raksti*, 742. sēj. *Psiholoģija*. 78.-94. lpp.
- Snarey, J. R. (1985). Cross-cultural universality of social-moral development: A critical review of Kohlbergian research. *Psychological Bulletin*, 97, 202-232.
- Snarey, J. R., Reimer, J. & Kohlberg, L. (1985). Development of Social-Moral Reasoning among Kibbutz Adolescents: A Longitudinal Cross-Cultural Study. *Developmental Psychology*, Vol. 21, No. 1, 3-17.
- Vasquez, K., Keltner, D., Ebenbach, D., & Banaszynski, T., L. (2001). Cultural Variation and Similarity in Moral Rhetorics. Voices from the Philippines and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 1, 93-120.
- de Waal, F. (1996). *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Summary

The aim of the study was to investigate the differences in importance of moral foundations in respondents with low and high moral competence. The research participants were 348 residents of Latvia aged 18 to 67. Multivariate analysis of variance showed that in respondents with highly developed moral competence, two intuitive moral foundations – harm and justice – were important. Respondents with low moral competence indicated that all moral foundations were of almost equal importance. The moral foundations of loyalty, authority, and purity are more important to respondents with low moral competence than to respondents with high moral competence. The differences in importance of moral foundations and moral competence among the participants can be partially explained with differences in their political orientation and the importance of religion.

Keywords: *moral competence, moral foundations.*

Pamatotā teorija un tās izmantošana mediķu un pacientu komunikācijas pētījumos

Grounded Theory and Its Use in Physician-Patient Communication Research

Reinis Upenieks

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: *reinis.upenieks@lu.lv*

Šī raksta mērķis ir analizēt pamatotās teorijas (*grounded theory*) pamatprincipus, sniegt pārskatu par komunikāciju starp mediķiem un viņu pacientiem, tās nozīmi un šādu komunikācijas pētījumu pieejām un ierobežojumiem. Secināts, ka pamatotā teorija ir piemērota metode mediķu un pacientu komunikācijas pētīšanai, jo tā ļauj distancēties no iepriekšējiem pieņēmumiem, mērķtiecīgi pētīt interakcijas vēl nepētītās saskarsmes vidēs, kā arī rast jaunus mediķu un pacientu komunikācijas skaidrojumus un praktiskus ieteikumus tās veicināšanai.

Atslēgvārdi: pamatotā teorija (*grounded theory*), mediķu un pacientu komunikācija.

Ievads

Pamatotā teorija¹ ir datu analīzes pieeja kvalitatīvajā pētniecībā, kas paredz noteiktus datu apstrādes un secinājumu izdarīšanas principus. Kvalitatīvās pētniecības specifiku raksturo pētījuma objekta pētīšana dabiskā vidē un interpretācija, balstoties uz cilvēku piešķirtu jēgu. Šādā pētījumā tiek uzskatīts, ka cilvēki piešķir jēgu un veido realitāti, kas ir subjektīva un sociāli konstruēta, tādēļ arī to vislabāk ataino atbilstošas pētījuma metodes, kas analīzē izmanto jēgas izteikumus, t. i., kvalitatīvā pētniecība (Smith, 2008). Kvalitatīva pētījuma mērķis ir hipotēžu izvirzīšana, nevis to apstiprināšana; tiek pētītas tipiskās situācijas un notikumi; datu apkopošanā pārsvarā tiek izmantota valoda, nevis skaitļi (Denzin & Lincoln, 1998).

Kvalitatīvo pētījumu uzsākšanu psiholoģijā iezīmē 20. gs. 60. gadu beigas, 70. gadu sākums, kad līdzās pieaugošajai interesei par metožu, kultūras un epistemoloģijas plurālismu radās neapmierinātība ar pētījumiem, kurus bija grūti attiecināt uz vidusmēra iedzīvotāja ikdienu. Pētnieki vēlējās izprast viņus interesējošus

¹ Jēdziena atspoguļošanai varētu izmantot arī citus tulkojumus, piemēram, „datos pamatotā teorija”, „empīriski pamatotā teorija”, „dzīvē pamatotā teorija”, tomēr šajā rakstā autors sekos līdzšinējai praksei, jo „pamatotā teorija” ir zinātniskajos rakstos līdz šim lietotais jēdziena „grounded theory” tulkojums latviešu valodā (piemēram, Grundmane, 2005; Reņģe, Austers, 2004).

fenomenus tiem atbilstošā vidē, taču laboratorijas apstākļi pētījumu veikšanai nebija atbilstoši – lai izpētītu reālo cilvēka uzvedību, tā jāpēta dabiskā vidē, un tā radās nepieciešamība pēc tam laikam alternatīvām pētniecības metodēm (Eisner, 2003).

Kvalitatīvs pētījums nepretendē uz universālu patiesību atklāšanu, kas būtu pētījumu mērķis pozitīvisma paradigmā. Pozitīvismu veido pārliecības, ka ir iespējams gūt objektīvu priekšstatu par pasauli un ka zinātniskais pētījums ļaus iegūt zināšanas, kas objektīvi atspoguļos reālo pasauli. Savukārt postpozitīvisma paradigmā tiek uzsvērts, ka zināšanu attīstība iespējama, lietojot holistisku pieeju, ka jāmeklē parādību savstarpējo sakarību modeļi ar situatīvu nozīmi (McGrath & Johnson, 2003). Tāpat arī postpozitīvismā tiek uzskatīts, ka nav iespējama pētnieka un iegūto pētījuma datu pilnīga savstarpēja neatkarība (McGrath & Johnson, 2003); šo uzskatu tālāk skaidro pamatotās teorijas pieejas apraksts.

Pamatotā teorija

Pamatotās teorijas saknes meklējamas 1967. gadā, kad Bārnijs Gleizers un Anselms Strauss kopīgi izstrādāja *The Discovery of Grounded Theory* (Glaser & Strauss, 1967); autori ir sociologi, taču metode ir labi izmantojama pārējās sociālajās zinātnēs, tai skaitā psiholoģijā. Minētie autori atzīmējuši, ka metode radusies, lai labāk atklātu un izprastu sociālus un sociālpsiholoģiskus procesus (Glaser & Strauss, 1967). Abi pamatotās teorijas autori minēto metodoloģiju radīja ar medicīnu saistītā vidē – pētot hroniski slimus pacientus. Sākotnēji Gleizeru un Strausu vienoja šādas pārliecības: a) teorijai jābūt realitātē bāzētai; b) lai saprastu, kas notiek realitātē, tā ir jāpēta lauka apstākļos; c) dzīve ir mainīga, variabla un kompleksa (Glaser, 1992). Vēlāk minēto autoru koncepcijas kļuva atšķirīgas, un eksistē vairāki pamatotās teorijas virzieni. Gleizers uzsver nemitīgās salīdzināšanas (*constant comparison*) nozīmi jaunas teorijas izvirzīšanā un atzīmē, ka jauno teoriju nevar radīt piespiedu kārtā (Gibbs, 2008). Sākotnējais Gleizera domubiedrs Strauss, kurš vēlāk savu skatījumu formulēja un publicēja kopā ar Džuljetu Korbinu (*Corbin*), pievērs uzmanību skrupulozām datu analīzes procedūrām, kuras Gleizers nosaucis par pārāk ierobežojošām (Gibbs, 2008). Pēdējā desmitgadē, nenoliedzot iepriekš minēto autoru ieguldījumu pamatotās teorijas attīstībā, ar savu skatījumu tiem piepulcējušies Keitija Šarmaza (*Charmaz*). Viņa uzskata, ka gan Gleizers, gan Strauss un Korbina savās pieejās pārāk daudz līdzinās pozitīvistiem; Šarmaza norāda, ka pētnieks, izmantojot pamatotās teorijas metodi, iegulda savu interpretāciju un tādējādi konstruē izpratni par pasauli (Charmaz, 2006). Apkopojot var teikt, ka tā ir induktīva pieeja (no konkrētā uz vispārējo), kas ierindojama pie postpozitīvisma jeb kontekstuālisma paradigmas metodēm (Reņģe, Austers, 2004).

Istenojot pamatotās teorijas metodiskos principus, pētnieks nonāk pie jaunas teorijas formulēšanas par kādu viņu interesējošu parādību, procesu. Jaunatklātā teorija arī kļūst par empīriskajos datos pamatoto teoriju – līdz ar to radot zināmu apjukumu šī jēdziena izpratnē, jo, kā redzams, ar pamatoto teoriju var apzīmēt gan metodisko pieeju, kas lietojama pētījumos vispār, gan konkrēta pētījuma rezultātā radušos teoriju. Šajā rakstā pamatotās teorijas jēdziens pārsvarā lietots, apzīmējot metodisko pieeju.

Pamatotās teorijas metodes lietošanas gaitā teorētiskās idejas un hipotēzes tiek radītas datu analīzes procesā, nevis pirms tam, kas būtu raksturīgi pozitīvisma paradigmas metodēm. Eksistē zinātniska diskusija par to, vai ir iespējams, ka pētnieks, uzsākot pētījumu, ir kā *tabula rasa*; pamatotās teorijas pieejas piekritēji uzsver, ka nepieciešams vismaz norobežoties no iepriekšējiem pieņēmumiem. Vēl viens būtisks aspekts, kas nebūtu pieļaujams pozitīvisma paradigmā veiktam pētījumam, – datu vākšana un datu analīze notiek vienlaikus, tātad analīze sākas jau līdz ar pirmo datu ievākšanu, negaidot visus datus. Īpaša nozīme ir veidam, kā tiek analizēti dati; kā iepriekš minēts, šī ir induktīva pieeja, tādēļ analīzes mērķis ir atklāt teoriju no iegūtajiem datiem, nevis ar datiem apstiprināt kādu jau iepriekš definētu teoriju.

Atšķirībā no izlases veidošanas kvantitatīvos pētījumos, piemērojot pamatotās teorijas principus (arī kvalitatīvajā pētniecībā plašāk), tiek veidota t. s. teorētiskā izlase (*theoretical sampling*), kas ir kompetenta un reprezentatīva attiecībā uz pētījuma priekšmetu. Pētnieks apzināti izvēlas tādus respondentus vai gadījumus (pretstatā nejaušās izlases veidošanai), kuri varētu sniegt nozīmīgus stāstījumus par attiecīgo pētījuma priekšmetu. Šī veida izlasi sauc par teorētisku, jo tā atspoguļo izlases veidošanu tik tālu, kamēr vairs nav nepieciešami papildu gadījumi, lai mainītu pētījuma gaitā formulēto teoriju (Cropley, 2002). Nereti, uzsākot pētījumu, pētniekam var būt sākotnēja ideja par nepieciešamo izlasi, savukārt, analizējot pirmos iegūtos datus, var rasties idejas par izlases papildināšanu, jo par to liecina kāda informācija no sākotnējiem respondentiem (gadījumiem). Šāda pieeja izlases veidošanā kardināli atšķiras no nejaušās izlases veidošanas principiem; kvantitatīva pētījuma gadījumā tas būtu metodes pārkāpums un iegūtie dati no šādi veidotām izlasēm radītu datu analīzes un interpretācijas kļūdas, savukārt pamatotās teorijas gadījumā teorētiskās izlases veidošana ir nepieciešamība. Teorētiskā izlase pamatotās teorijas metodes piemērošanā jāsaprot arī kā gadījumu (ne tikai respondentu) izlase, jo pētnieks, analizējot sākotnējos datus, var nonākt pie nepieciešamības papildināt izlasi gan ar cita veida respondentiem, gan arī ar gadījumiem citos apstākļos, citā vidē, citos notikumos utt. Līdzīgi kā citās kvalitatīvās pētniecības metodēs, arī šajā galvenie datu avoti ir intervijas un novērojumi. Taču pamatotās teorijas pieeja pieļauj arī citu datu avotu izmantošanu jaunās teorijas formulēšanā: tie var būt citu cilvēku rakstiski ziņojumi, sekundārie dati un pat statistikas lielumi – ja vien tas var dot nozīmīgu informāciju teorijas radīšanā.

Pamatotās teorijas metodes datu apstrādes principi tiek piemēroti konkrētajā pētījumā iegūtajiem kvalitatīvajiem datiem, kuri tālāk tiek atbilstoši kodēti. Korbina un Strauss (Corbin & Strauss, 2008) apraksta secīgu kodēšanu trīs posmos: atvērtā kodēšana, aksiālā kodēšana, selektīvā kodēšana. Atvērtā kodēšana nepieciešama, lai izveidotu informācijas kategorijas no sākotnējiem datiem. Aksiālās kodēšanas gaitā notiek kategoriju savstarpējā sasaistīšana. Selektīvās kodēšanas uzdevums ir izvēlēties centrālās kategorijas jeb pamatkategorijas, lai veidotu pamatu teorētiskajam diskursam.

Atvērtā kodēšana vērtējama kā ietilpīgākais posms, kad savāktajā datu materiālā jāmeklē atbilstošajam pētījumam nozīmīgas vienības, jāpiešķir tām kodi, izvairoties no vienkāršota apzīmējuma, tā vietā meklējot aprakstošu, analītisku kategoriju (piemēram, nevis „iepazīšanās ar darba grafiku”, bet „informācijas ievākšana”).

Kategorijas nosaukumu var darināt, izmantojot teorētiskus jēdzienus (vienlaikus saglabājot teorētisku neitralitāti), kā arī izmantojot pētījuma dalībnieka lietotos apzīmējumus, „dzīvo terminoloģiju” (*in vivo*). Atvērtā kodēšana ir pētnieka (kodētāja) teorētiskā jutīguma (*theoretical sensitivity*) attīstīšana, jo, analizējot datu materiālu, jāuzdod atvērtie jautājumi – kas, ko, kā, kad, kur, cik daudz, kāpēc (Glaser, 1978). Atvērtā kodēšana jāveic, nemitīgi salīdzinot jaunās vienības ar jau noformulētām kategorijām, nepieciešamības gadījumā tās pārformulējot (*constant comparative approach*), lai tādā veidā nodrošinātu kategoriju piesātināšanu (*saturation*). Salīdzināšanai jānotiek ne tikai starp kategoriju un jauno vienību, bet arī starp jauno un iepriekš kodēto vienību. Nepieciešamības gadījumā vienas sākotnējās kategorijas vietā var izveidot vairākas, ja tas sniedz precīzāku izpratni par pētāmo fenomenu. Piesātinājums tiek panākts, kad jaunas analizējamās vienības vairs nedod papildu informāciju un neizmaina noformulētās kategorijas.

Atvērtās kodēšanas piemērs dots 1. tabulā, kurā attēlots, kā konkrēta pētījuma dalībnieku izteikumi atvērtās kodēšanas gaitā kļūst par kategoriju.

1. tabula

Atvērtās kodēšanas piemērs (adaptēts no Priest, 2007)

Pētījuma dalībnieku izteikumi	Nozīmīgas vienības	Piešķirtais kods	Izveidotā kategorija
„Tev ir sajūta, ka kaut ko sasniedz.”	Kaut ko sasniedz	Sasniegumi	Mērķtiecīga cenšanās
„Es vismaz visu laiku kustos uz priekšu.”	Visu laiku kustos uz priekšu	Nokļūšana	
„Vienkārši jātiek līdz pastaigas beigām.”	Jātiek līdz beigām	Nokļūšana	
„Tu faktiski piespied sevi to izdarīt.”	Piespied sevi izdarīt	Piepūle	
„Es cenšos pārvarēt savas problēmas.”	Cenšos pārvarēt problēmas	Piepūle	

Aksiālā kodēšana nepieciešama, lai sasaistītu atvērtās kodēšanas gaitā definētās kategorijas, lai radītu to savstarpējo attiecību modeli; šajā kodēšanas posmā var izvirzīt pieņēmumus arī par kauzālām attiecībām starp kategorijām. Gibbs (Gibbs, 2008) aksiālās kodēšanas posmā piedāvā izmantot modeli: cēloņa apstākļi → centrālais fenomens → konteksts → ietekmējošie apstākļi → rīcība → sekas. Izveidojot modeli no iepriekš kodētajām kategorijām, arī šajā kodēšanas posmā tas jāapstiprina ar sākotnējiem datiem; jāpārlicinās, vai nav kādi izņēmumi – tie nenoraida izvirzīto modeli, bet palīdz to pilnveidot. Aksiālās kodēšanas nobeigumā ieteicams izveidot grafisku modeli, kurā parādītas kategorijas un to savstarpējās attiecības.

Aksiālās kodēšanas piemērs 1. attēlā ilustrēts ar Prīstas izveidoto modeli (Priest, 2007), kas skaidro terapeitiskas pastaigu grupas psiholoģiskos ieguvumus. Minētajā pētījumā tā autore veidoja skaidrojumu par fizisko aktivitāšu (pastaigu), āra vides un sociālo kontaktu psiholoģiskajiem ieguvumiem garīgās veselības dienas stacionārā

klientiem. Aksiālās kodēšanas posmā iepriekš definētās kategorijas („būšana par daļu no kaut kā”, „drošības sajūta”, „būšana tuvāk dabai”, „izraušanās” un „mērķtiecīga cenšanās”, „būšana pašam”, „nozīmes atrašana”) tiek savstarpēji secīgi sakārtotas un vienlaikus attiecinātas uz augstāka līmeņa kategorijām (attiecīgi „vide” un „personība”).

VIDE	Būšana par daļu no kaut kā „... būt par daļu no kaut kā ir ļoti svarīgi, tik tiešām (..) nav nozīmes, kur tu aizgāji vai kā..”	Mērķtiecīga cenšanās 	Nozīmes atrašana Drošības sajūta „Kad es esmu šeit, es jūtos droši, es zinu, ka varu brīvi runāt ar cilvēkiem.”	Būšana pašam 	Izraušanās „... pilsētas dzīve, betons un (..) neilons un (..) sintētiska vide (..) gribas no tā atbrīvoties (..) un tikt brīvībā, tā ir sajūta, ko var dabūt laukos.”
			Būšana tuvāk dabai „Tikt prom no trokšņa atbrīvo prātu (..) Tu izej pastaigāties, tur nekā nav, nav nekā sarežģīta (..) tas nomierina.”		
PERSONA	Būšana par daļu no kaut kā 	Mērķtiecīga cenšanās „Tu sāc svīst, jūties kaut ko sasniedzis, dari kaut ko pozitīvu.”	Būšana tuvāk dabai Drošības sajūta 	Būšana pašam „Nav jābūt veseram, lai nāktu [un piedalītos].”	Izraušanās
			Nozīmes atrašana „Tāpēc, ka tas patīk.”		

1. attēls. Aksiālās kodēšanas piemērs (adaptēts no Priest, 2007)

Selektīvās kodēšanas gaitā pētnieks izvēlas kādu centrālo kategoriju, pārējās kategorijas attiecinot uz izvirzīto centrālo kategoriju un šādi radot vienotu „stāstu” (vēlāk – teoriju). Kā atzīmē Gibss, šis kodēšanas posms pētniekiem nereti kļūst par sarežģītāko, jo ir grūtības izvēlēties vienu centrālo kategoriju no daudzām vai arī nav pārlicēbas, ka kāda no kategorijām varētu būt centrālā (Gibbs, 2008).

Tātad pamatotā teorija ir metodoloģiska pieeja kvalitatīvo datu analīzē, kas 1) ir sistemātiska; 2) koncentrējas uz būtiskā atsijāšanu no mazsvarīgā; 3) ļauj jauniem datiem mainīt esošos uzstādījumus; 4) ir salīdzinoši objektīva jeb mazāk subjektīva par intuitīvo pieeju; 5) ir citiem pētniekiem saprotama pa soļiem. Vienlaikus jāapzinās arī tās ierobežojumi: teorētiskās izlases veidošana un datu analīze ir laikietilpīga;

teorija nevar būt pilnīgi gatava, jo iekļauj nepārtrauktu attīstību; pamatotā teorija ir jāuztur un jāattīsta ar turpmākiem pētījumiem.

Mediķu un pacientu komunikācija un tās pētījumu pieejas

Tiek plaši atzīts, ka ārstēšanā būtiska nozīme ir komunikācijai starp mediķi un pacientu (piemēram, Balint, 1964; Haslam, 2007; Hojat, 2007; Jones et al., 2001; Rao et al., 2007). Mediķu efektīvas saskarsmes prasmes palielina pacientu apmierinātību, uzlabo ārstu spēju noteikt diagnozi un ārstēt pacientus. Par mediķiem, kuri ir efektīvi saskarsmē ar pacientiem, ir ievērojami mazāk sūdzību, un otrādi – slikta komunikācija no ārsta puses ir būtiskākais iemesls, kādēļ pacienti vēlas uzsākt tiesvedību pret ārstiem (Neuwirth, 1997).

Attiecības starp ārstu un pacientu ir piedzīvojušas dažādus vēsturiskos laikmetus. Līdz pat pagājušā gadsimta 50. gadiem dominējošais attiecību modelis bija t. s. hipokrātiskais paternālisms, kurā noteicošā loma ir ārstam un pacients ir bērna pozīcijā, pakļauts ārsta viedoklim un gribai. Kopš 20. gs. vidus Rietumeiropā, ASV un citās attīstītajās valstīs ir notikusi šo attiecību maiņa, postulējot, ka pacients ir veselības aprūpes centrā un ka attiecības starp ārstu un pacientu ir jāveido, respektējot pacienta autonomiju, pašnoteikšanos un lemtspēju (Delbanco et al., 2001; Veatch, 1991). Ārsta un pacienta attiecību modeļa maiņai ir bijis salīdzinoši daudz laika – vairāk nekā piecdesmit gadu; šajā laikā minētajās valstīs ārstu un pacientu attiecībām pievērsušies dažādi pētnieki, rosinot pārmaiņas ārstu profesionālajā sagatavošanā, lai uzlabotu ārstu saskarsmes spējas, un parādot sadarbības attiecību ieguvumus, kā arī motivējot veselības aprūpes sistēmu tālākām pārmaiņām (piemēram, Rosenfield & Jones, 2004; Spencer, 2004). Ārsta un pacienta attiecību pilnveide joprojām ir aktuāla; Pasaules Veselības organizācija 2006. gada ziņojumā „The World Health Report 2006 – Working Together for Health” akcentē, ka vienam no trim nozīmīgiem komponentiem mediķu izglītībā jābūt uz pacientu orientētai aprūpei. To papildina norāde, ka veselības jomā strādājošām personām jāpiemīt ne tikai tā dēvētajām tehniskajām (*hard*) kompetencēm, bet arī psihosociālajām (*soft*) kompetencēm, piemēram, empātijai un sadarbībai (WHO, 2006).

Laika gaitā pētījumi par mediķu un pacientu komunikāciju ir balstījušies uz atšķirīgām pārliecībām, līdz ar to veidojušās attiecīgas pētījumu pieejas: nepaklausīgā pacienta, autoritārā ārsta un interaktīvās diādes pieeja (Marks et al., 2005).

Nepaklausīgā pacienta pieeja. Sākotnējos pētījumos autori ārstu un pacientu komunikācijas sarežģījumiem meklēja skaidrojumu pacientu nepiemērotā uzvedībā. Piemēram, Balinta psihoanalītiskajā pētījumā (Balint, 1964) apgalvots, ka pacientu dabā ir slēpt īstās problēmas un ka ārstu uzdevums ir šīs problēmas atklāt. Viens no agrāko pētījumu mērķiem bija noskaidrot, kādas pacienta īpašības viņu padara par „pārkāpēju” jeb to, kurš nepaklausa ārstam; tomēr šajos pētījumos nav izdevies konstatēt kādas noteiktas pacientu īpašības, kas būtu saistāmas ar ārsta norādījumu neievērošanu. Vēlāk citos pētījumos (piemēram, Ley, 1982) tika atklāta saistība starp pacienta apmierinātību un paklausīšanu ārsta norādījumiem. Līdz ar šāda veida pētījumu secinājumiem notika pētījumu fokusa maiņa no pacienta uz līdz tam neapstrīdētas autoritātes – ārsta – lomu savstarpējās saskarsmes procesā.

Autoritārā ārsta pieeja. Šī pieeja pievērš uzmanību ārsta autoritārajai pozīcijai un ārsta ietekmei uz komunikāciju ar pacientu. Kā klasisks piemērs bieži tiek minēts pētījums (Byrne & Long, 1976), kurā atklāti dažādi ārstiem piemītoši komunikācijas stili, kuru galējās izpausmes ir uz pacientu orientēta komunikācija un uz ārstu orientēta komunikācija. Uz pacientu orientētu komunikāciju raksturo maksimāla pacienta zināšanu un pieredzes izmantošana, ārstam reflektējot un uzklausot pacientu, uzdodot viņam atvērtus jautājumus. Uz ārstu orientētas komunikācijas iezīme ir ekskluzīva paša ārsta kompetences izmantošana, pacientam uzdodot atsevišķus slēgtus jautājumus. Būtiskākie pārmetumi uz ārstu orientētajam komunikācijas stilam ir šabloniska pieeja visiem pacientiem, neklausīšanās pacientos un pacientu neinformēšana, neiesaistīšana ārstēšanas veida izvēlē. Tomēr arī par pacientu apmierinātības un uz pacientu orientētā komunikācijas stila saistību ir pretrunīgi secinājumi, norādot, ka ne vienmēr šī saistība ir konsekventi pozitīva (piemēram, Stewart, 1984; Winefield et al., 1996).

Interaktīvās diādes pieeja. Kopš pagājušā gadsimta 90. gadiem pētnieki ārstu un pacienta komunikācijā uzmanību pievēsuši abām iesaistītajām pusēm, saprotot, ka komunikācijā ieguldījumu dod abi. Gan ārsts, gan patients tiek skatīts kā komunikācijas līdzdalībnieks, kur katrs vēlas sasniegt savus mērķus. Līdz ar šo pētījumu pieeju tiek uzsvērtā arī neverbālās komunikācijas (acu kontakts, sejas izteiksmes, žesti u. c.) nozīme (Bensing, 1991), tomēr līdz šim bijuši tikai daži neverbālās komunikācijas pētījumi veselības aprūpes kontekstā. Piemēram, Millers (2002) atzīmē, ka neverbālajai komunikācijai ir būtiska nozīme tajā, kā patients kopumā uztver saskarsmi ar mediķi.

Kā norāda Markss un kolēģi (Marks et al., 2005), līdzšinējiem pētījumiem ārstu un pacientu komunikācijas jomā bijuši vairāki ierobežojumi, un viņi dod arī savu redzējumu par iespējamiem risinājumiem. Lielākā daļa pētījumu vēlti tam, lai atrastu vispārīgus likumus vai kategorijas. Iespējamais risinājums: par dažādu komunikāciju starp mediķiem un pacientiem jārada dažādas teorijas, uzmanību pievēršot arī atšķirīgām pacientu grupām un atšķirīgām komunikācijas vajadzībām. Gandrīz visi līdzšinējie pētījumi veikti ģimenes ārstu vai ķirurgu praksēs. Iespējamais risinājums: nākamie pētījumi jāveic citās ar mediķiem un pacientiem saistītās pētījuma vidēs; jāiekļauj arī citi mediķi, ne tikai ārsti. Papildus minētajiem ierobežojumiem jāmin arī tādi, kas saistās ar izvēlētajām pētījuma metodēm, piemēram, pašnovērtējuma aptaujām. Iegūto datu ekoloģiskā validitāte nereti tiek apšaubīta; gan mediķi, gan pacienti mēdz atzīmēt sociāli vēlamas atbildes u. tml. Arī ārstu fokusgrupā, ko šī raksta autors organizēja Džefersona Ārsta empātijas aptaujas adaptācijas vajadzībām latviešu valodā 2008. gadā, tika minēts, ka atbildes uz dažiem jautājumiem sniegtas „kā tam būtu jābūt (...) es jau zinu, kāda ir pareizā atbilde” (Upenieks, 2008).

Pamatotās teorijas pieejas izmantošana mediķu un pacientu komunikācijas pētījumos

Minētie ierobežojumi, kas raksturīgi līdzšinējiem mediķu un pacientu komunikācijas pētījumiem, kā arī iepriekš aprakstītie pamatotās teorijas metodoloģiskie pamatprincipi ļauj secināt, ka pamatotā teorija būtu piemērota metode, lai pētītu komunikāciju starp mediķiem un viņu pacientiem. Pamatotās

teorijas metode ļautu distancēties no iepriekšējiem pieņēmumiem, mērķtiecīgi pētīt interakcijas vēl nepētītās saskarsmes vidēs, kā arī rast jaunus skaidrojumus par mediķu un pacientu komunikāciju un ieteikumus tās uzlabošanai.

Tālāk minēti divi piemēri, kad pamatotās teorijas metode izmantota ārstu un pacientu komunikācijas pētīšanā, iegūstot šīs komunikācijas teorētiskus skaidrojumus specifiskos apstākļos. Lai arī šādu pētījumu pagaidām ir maz, būtiska pamatotās teorijas metodes priekšrocība ir nosacījums, ka datu analīze jāuzsāk, maksimāli neiespajdoties no pastāvošajām teorētiskajām atziņām. Mediķu un pacientu komunikācijas gadījumā tas būtu nozīmīgi, jo līdzšinējie pētījumi šajā jomā skaidri iezīmē pieredzi kādai no rakstā iepriekš minētajām teorētisko nostādņu pieejām, iespējams, neļaujot atklāt jaunus būtiskus aspektus.

Allena, Petriseka un Laliberte (Allen, Petrisek & Laliberte, 2001) pētījušas, kādas problēmas varētu rasties komunikācijā starp ārstiem un gados jaunām pacientēm, kurām diagnosticēts krūts vēzis. Fokusgrupu diskusijās iegūto datu analīzē, izmantojot pamatotās teorijas metodi, iegūtas četras centrālās tēmas: 1) medicīniskās neskaidrības apzināšanās; 2) ārstu paternālisma noraidījums; 3) vēlme iegūt informāciju; 4) vēlme iegūt lielāku lomu lēmumu pieņemšanā.

Kants (Cant, 2006) pētījis komunikācijas specifiku starp ģimenes ārstu un pacientu gadījumā, kad pacients vīrietis atklāja savu homoseksuālo orientāciju. Daļēji strukturēto interviju analīzē tika izmantota pamatotās teorijas metode; atklāts, ka sākotnējā ģimenes ārsta reakcija pārsvarā bija klusēšana, savukārt komunikācijas uzlabošanās tika saistīta ar pacienta spēju būt pārliecinātam par sevi.

Kā jau minēts, lielākā daļa mediķu un pacientu komunikācijas pētījumu bijuši veltīti tam, lai atrastu vispārīgus likumus vai kategorijas. Divi tikko minētie pētījumi liecina, ka par dažāda veida komunikāciju starp mediķiem un pacientiem iespējams radīt atsevišķas „pamatotās teorijas”, uzmanību pievēršot atšķirīgām pacientu grupām un atšķirīgām komunikācijas vajadzībām. Tomēr joprojām praktiski nav veikti pētījumi citās ar mediķiem un pacientiem saistītās pētījuma vidēs (ne tikai ģimenes ārstu praksēs, kā tas ir vairumā gadījumu). Tādi būtu jāveic, iekļaujot arī citus mediķus, ne tikai ārstus, un izmantojot ne tikai pašnovērtējuma aptaujas, bet arī citas datu ievākšanas metodes, kuru rezultātus pēc tam, lietojot pamatotās teorijas principus, varētu transformēt jaunās mediķu un pacientu komunikāciju izskaidrojošās un praktiski lietojamās teorijās.

Secinājumi

Pamatotā teorija ir induktīva kvalitatīvu datu analīzes pieeja, kuru izmantojot iespējams nonākt pie jaunas teorijas formulēšanas. Pretstatā citām pieejām, izmantojot pamatotās teorijas metodiskos principus, teorētiskās idejas un hipotēzes tiek radītas datu analīzes gaitā, kura tiek uzsākta līdz ar pirmo datu ievākšanu; pētījuma vajadzībām tiek veidota teorētiskā, nevis nejaušā izlase. Pamatotās teorijas radīšanas gaitā nozīme ir pētnieka teorētiskajam jutīgumam. Iegūtie dati tiek kodēti trīs posmos (atvērtā, aksiālā, selektīvā kodēšana), atkārtoti salīdzināti, panākot formulēto kategoriju piesātināšanu; kodēšanas pēdējā posmā tiek formulēta jaunā teorija.

Komunikācijā starp ārstu un pacientu vēsturiski ilgāku laiku neapstrīdamā un noteicošā loma bijusi ārstam, un tikai pēdējā pusgadsimtā (Rietumeiropā, ASV) vai pat pēdējos desmit gados (Latvijā) uzmanība pievērsta arī pacientu lomai komunikācijā un ārstu un pacientu savstarpējai sadarbībai. Arī mediķu un pacientu komunikācijas pētījumu pieejas attīstījušās atbilstoši praksei, sākotnēji meklējot skaidrojumu pacientu it kā nepiemērotai uzvedībai komunikācijas laikā, tad pievēršoties ārsta autoritātei un ārsta izvēlētajiem stiliem, kā komunicēties ar pacientu (no orientācijas uz pacientu līdz orientācijai uz ārstu), visbeidzot par pētījuma objektu kļuvusi interaktīva komunikācijas diāde, kurā tiek pētīts gan mediķu, gan pacientu devums savstarpējā komunikācijā.

Šiem pētījumiem ir vairāki ierobežojumi, kurus varētu pārvarēt, lietojot pamatotās teorijas metodi, kas ļautu distancēties no iepriekšējiem pieņēmumiem, mērķtiecīgi pētīt interakcijas vēl nepētītās saskarsmes vidēs, kā arī rast jaunus mediķu un pacientu komunikācijas skaidrojumus un praktiskus ieteikumus tās uzlabošanai.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Allen, S., Petrisek, A., & Liberte, L. (2001). Problems in doctor-patient communication: the case of younger women with breast cancer. *Critical Public Health, 11* (1), 39-58. doi:10.1080/09581590010028246.
- Balint, M. (1964). *The doctor, his patient, and the illness*. New York: International Universities Press.
- Bensing, J. (1991). Doctor-patient communication and the quality of care. *Social Science and Medicine, 36*, 857-865.
- Byrne, P. S. & Long, B. E. L. (1976). *Doctors Talking to Patients*. London: HMSO.
- Cant, B. (2006). Exploring the implications for health professionals of men coming out as gay in healthcare settings. *Health & Social Care in the Community, 14* (1), 9-16. doi:10.1111/j.1365-2524.2005.00583.x.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE Publications.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of Qualitative Research. Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. 3rd Edition. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Cropley, A. (2002). *Qualitative Research Methods. An Introduction for Students of Psychology and Education*. Rīga: Zinātne.
- Delbanco T., Berwick, D. M., Baufford, J. I., Edgman-Levitan, P. A., Plamping, D., & Rockfeller, R. G. (2001). Healthcare in a Land Called People Power: Nothing About Me Without Me. *Health Expectations, 4*, 144-150.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (1998). Entering the Field of Qualitative Research. In N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *Strategies of Qualitative Inquiry* (pp. 1-34). London: Sage.
- Eisner, E. W. (2003). On the Art and Science of Qualitative Research in Psychology. In P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.), *Qualitative Research in Psychology. Expanding Perspectives in Methodology and Design* (pp. 17-29). Washington, DC: American Psychological Association.
- Gibbs, G. R. (2008). *Analysing Qualitative Data*. London: SAGE Publications.
- Glaser, B. (1978). *Theoretical Sensitivity*. Mill Valley, CA: Sociology Press.

- Glaser, B. (1992). *Basics of Grounded Theory Analysis: Emergence vs Forcing*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glaser, B. & Strauss, A. (1968). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Grundmane, Dz. (2005). *Mācīšanās pieredzes pilnveide darbības pētījumā. Promocijas darba kopsavilkums*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Haslam, N. (2007). Humanising medical practice: the role of empathy. *Medical Journal of Australia*, 187 (7), 381-382.
- Hojat M. (2007). *Empathy in Patient Care: Antecedents, Development, Measurement, and Outcomes*. New York: Springer.
- Jones R. B., Hampshire A. J., Tweddle S., Moulton B., & Hill A. (2001). The clinician's role in meeting patient information needs: suggested learning outcomes. *Medical Education*, 35, 565-571.
- Ley, P. (1982). Satisfaction, compliance and communication. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 21, 241-256.
- Marks D. F., Myrray, B. E., Willig, C., Woodall, C., & Sykes, C. M. (2005). *Health psychology. Theory, Research & Practice. Second Edition*. London: SAGE Publications.
- McGrath, J. E., & Johnson, B. A. (2003). Methodology Makes Meaning: How Both Qualitative and Quantitative Paradigms Shape Evidence and Its Interpretation. P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.), *Qualitative Research in Psychology. Expanding Perspectives in Methodology and Design* (pp. 31-48). Washington, DC: American Psychological Association.
- Mežinska, S. (2009). Racionāla zāļu lietošana. Ārsta un pacienta attiecības. *Prezentācija konferencē Veselības projekti Latvijai, 15.04.2009.*
- Miller, E. A. (2002). Telemedicine and doctor-patient communication: a theoretical framework for evaluation. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 8, 311-318.
- Neuwirth Z. E. (1997). Physician empathy – should we care? *Lancet*, 350, 9078, 606.
- Ogedegbe, G., Harrison, M., Robbins, L., Mancuso, C., & Allegrante, J. (2004). Barriers and facilitators of medication adherence in hypertensive African Americans: a qualitative study. *Ethnicity & Disease*, 14 (1), 3-12. Retrieved from MEDLINE database.
- Priest, P. (2007). The Healing Balm Effect: Using a Walking Group to Feel Better. *Journal of Health Psychology*, 12 (1), 36-52.
- Rao, J. K., Anderson, L. A., Inui, T. S., & Frnakel, R. M. (2007). Communication interventions make a difference in conversations between physicians and patients: a systematic review of the evidence. *Medical Care*, 45 (4), 340-349.
- Reņģe, V., Austers, I. (2004). Kvalitatīvās metodes sociālo priekšstatu pētījumos. *Latvijas Universitātes raksti. 682. sējums. Psiholoģija*, 29-40.
- Rosenfield, P. J., & Jones, L. (2004). Striking a balance: training medical students to provide empathetic care. *Medical Education*, 38, 927-933.
- Smith, J. (2008). Introduction. In Smith, J. *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London: SAGE Publications, 1-3.
- Spencer, J. (2004). Decline in empathy in medical education: how can we stop the rot? *Medical Education*, 38, 916-920.
- Stewart, M. A. (1984). What is a successful doctor-patient interview? A study of interactions and outcomes. *Social Science and Medicine*, 19, 167-175.
- Upenieks (2008). *Nepublicēti ārstu fokusgrupas materiāli. (Primārie dati.)*

- Veatch, R. M. (1991). *The patient-physician relation: the patient as partner, part 2*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- World Health Organization. (2006). The World Health Report 2006 – Working Together for Health. Lejuplādēts no http://www.who.int/entity/whr/2006/whr06_en.pdf (18.08.2008.)
- Winefield, H., Murrell, T., Clifford, J. & Farmer, E. (1996). The search for reliable and valid measures of patient-centredness. *Psychology and Health, 11*, 811-824.

Summary

The aims of the article are to examine the basic principles of Grounded Theory, to give an overview of physician-patient communication, to review approaches to physician-patient communication research, and to discuss how Grounded Theory might help to overcome some constraints of the current physician-patient communication research. The author concludes that Grounded Theory is an appropriate method for discovering new horizons in the field of physician-patient communication as it enables the researcher to disassociate from previous presumptions, to look for communication interactions within yet unexamined settings, and to discover new explanations of physician-patient communication and its practical implications.

Keywords: *Grounded Theory, physician-patient communication.*

Latvijas Universitātes 2006./2007. gada 1. kursa studentu adaptācijas problēmas pirmā studiju gada sākumā

Adjustment Problems in First-Year Students at the Beginning of Studies at the University of Latvia in 2006/2007

Sarmīte Voitkāne, Solveiga Miezīte

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: sarmite.voitkane@lu.lv

Agrīnai pirmā kursa studentu problēmu identifikācijai ir liela nozīme akadēmiskā darba pilnveidē augstskolā. Tādēļ 7.–9. akadēmiskā gada nedēļā tika veikta 1. kursa pamatstudiju studentu aptauja ($N = 1863$) visās 13 LU fakultātēs. Studentu psihosociālās adaptācijas noteikšanai izmantota Latvijas Universitātes studentu aptauja (LUSA – Voitkāne & Miezīte, 2006), kas izveidota uz iepriekš veikto pētījumu pamata. Tika aptaujāti 49% LU pirmā gada studentu. Rezultāti rāda, ka LUSA veido astoņus pirmā līmeņa faktoros, kas iekļaujas trijos otrā līmeņa faktoros: 1) Iesaiste sociālās attiecībās (sociālā sadarbība un atbalsts, brīvā laika izmantošana, pašpaļāvība); 2) Mācību procesa regulācija (informācijas ieguves prasmes, pašregulācija mācību procesā, šaubas par karjeras izvēli); 3) Stresa izpausmes (trauksmainība, depresijas pazīmes). Aptaujas rezultāti atklāj nopietnas problēmas informācijas ieguves prasmēs – bibliotēkas datubāzu lietošanā. Daudzi studenti atzīst studiju iemaņu trūkumu (atsevišķās fakultātēs tie ir 40–89% pirmā kursa studentu). Konstatētas vājas laika plānošanas prasmes. Nepietiekami attīstīta studentu sociālā sadarbība studiju grupā. Rezultāti norāda uz būtiskiem ierobežojumiem akadēmiskā darbībā un pazeminātu psihosociālo adaptāciju studiju iesākumā, otrā studiju mēneša beigās, kas var atsaukties uz 1. kursa studentu studiju turpināšanu universitātē. Iegūtie dati izmantoti studentu atbalsta programmu pilnveidē un akadēmiskā darba plānošanā ar pirmā kursa studentiem.

Atslēgvārdi: psihosociālās adaptācijas faktori, universitātes pirmā kursa studenti, agrīnā studiju pieredze universitātē.

Ievads

Pirmā kursa studentu adaptācija, nonākot jaunā studiju vidē un jaunā prasību sistēmā, saistīta ar studiju izvēles motivāciju, mācību iemaņām, pašpaļāvību un to, cik veiksmīga ir viņu iekļaušanās augstskolā un stresa pārvarēšana, ko rada jaunie apstākļi. Adaptācija atkarīga arī no sociālā atbalsta, ko jaunie gūst no studiju biedriem, pasniedzējiem un augstskolas darbiniekiem (Elkins, Braxton & James, 2000; Hall, Chipperfield, Perry, Ruthig & Goetz, 2006; Pittman & Richmond, 2007).

LU iepriekš veiktajos pētījumos, kuros tika izmantots Studentu vajadzību pārskats (*Survey of Student Needs*; Gallagher, 1992), konstatēts, ka pirmā kursa

studentu adaptācijas problēmas un palīdzības vajadzības ir līdzīgas Latvijā, Lietuvā un ASV (sk. 1. tab.) (Voitkāne & Miezīte, 2001; Balaisis, 2002; Gallagher, 1992; Gallagher, Golin & Kelleher, 1992).

1. tabula

Saldzinošie rādītāji, kas iegūti, izmantojot Studentu vajadzību pārskatu par Viļņas Universitātes (Lietuva), Pitsburgas Universitātes (ASV) un Latvijas Universitātes 1. kursa studentu problēmām.

Problēmu veids	Studentu skaits (%), kam ir nepieciešama palīdzība problēmu risināšanā		
	Viļņas Universitāte <i>n</i> = 247 (1997), %	Pitsburgas Universitāte <i>n</i> = 608 (1992), %	Latvijas Universitāte <i>n</i> = 607 (2001. gada maijs), %
I Personīgas problēmas			
1. Ar garīgo un fizisko veselību saistītas problēmas			
Depresīvas izjūtas	25,9	25,7	35,7
Pašpārmētumi	20,8	32,1	23,3
Trauksmes vai panikas sajūta	35,0	29,4	21,2
Prasme pārvaldīt savu garastāvokli	19,9	13,7	20,9
Rūpes par savu svaru	17,6	13,1	24,6
Pašnāvības domas	8,7	6,9	7,7
Veselības problēmas – galvassāpes u. c.	14,9	15,5	31,6
2. Ar attiecību veidošanu saistītas problēmas			
Vientulība	19,1	20,1	21,1
Kautrība	23,2	17,1	25,9
Grūtības būt atraisītam savā uzvedībā	12,5	32,0	29,8
3. Ar personības attīstību saistītas problēmas			
Dzīves jēgas meklēšana	33,8	25,7	20,8
Neizpratne par morāli, vērtībām	26,4	9,0	12,6
Aizspriedumu pārvarēšana	13,0	10,7	16,3
II Ar mācībām saistītas problēmas			
Bailes no testiem/eksāmeniem	45,2	37,2	27,3
Bailes uzstāties auditorijā	44,6	44,6	39,8
Grūtības/bailes no matemātikas	27,5	26,3	29,3
Studiju iemaņu uzlabošana	20,2	46,4	26,8
Efektīva laika plānošana	37,4	46,7	42,5
Bailes piedzīvot neveiksmi	25,9	31,0	27,1
III Ar nākotnes karjeru saistītas problēmas			
Neskaidrība par tālāko karjeru	29,9	39,0	47,4
Uztraukums, ka neatradīs darbu	36,3	58,1	45,5

Liela nozīme sekmīgās mācībās ir studiju izvēles motīviem un personīgajiem mērķiem. Studiju izvēles motivācija un pārliecība par karjeras izvēli un pašpalātvība ietekmē sekmību un noturību studiju programmā (Crissman & Upcraft, 2005).

Studenta akadēmiskie sasniegumi universitātē saistīti ar viņa apgūto zināšanu līmeni, intelektuālajām spējām un kognitīvajiem procesiem. Patstāvīgi un pašpaļāvīgi indivīdi labāk plāno savu laiku, efektīvāk izmanto mācību vides iespējas un, rodoties sarežģījumiem, gatavi meklēt un novērst to cēloņus. Viņu pieeja problēmu risināšanai ir radošāka, un viņi optimistiskāk vērtē savas spējas tikt galā ar dzīves sarežģījumiem (Vollrat, 2000; Pekrun, Goetz & Titz, 2002; Seifert, 2004; Baker, 2004). Jaunieša priekšstati par sevi kā augstskolas studentu ietekmē to, kā viņš tiks galā ar jaunajām prasībām un gūs gandarījumu, sekmīgi izpildot mācību programmas prasības un iekļaujoties studiju vidē (Lucas & Meyer, 2004).

Iepriekš veiktajos pētījumos nodalīti vairāki faktori, kas ietekmē studentu adaptāciju augstskolā. Kā viens no svarīgākajiem atzīts iepriekšējās sekmības līmenis, kas liecina par mācību iemaņām, pašregulācijas prasmēm (McKenzie, Gow & Schweitzer, 2004; De Corte, Verschaffel & Masui, 2004) un informācijas ieguves prasmēm (Pitkethly & Prosser, 2001; Lucas & Meyer, 2004). Dzīves pārmaiņu situācijā, jaunos apstākļos rodas dažādas neskaidrības par akadēmisko vidi, prasību sistēmu. Pieaug stresa līmenis, kura pārvarēšanā liela nozīme ir sociālajam atbalstam, sadarbībai ar studiju biedriem un ģimeni (Lizzio & Wilson, 2004; Larose & Boivin, 1998; Voitkāne, 2003, 2004a, 2004b). Tie palīdz pārvarēt stresu, nemieru, trauksmi, kā arī pasargā no jauno apstākļu izraisītajām reakcijām uz grūtībām, kas var izpausties arī kā atsevišķas depresijai raksturīgas pazīmes (Cooke, Bewick, Barkham, Bradley & Audin, 2006; Darcey, Davila & Beck, 2005; Seligman & Wuyek, 2007). Nozīmīgs faktors stresa pārvarēšanā ir jaunu draudzību veidošana, brīvajā laikā iesaistoties dažādās sociālās un izklaides aktivitātēs, kas sniedz atslodzi un ļauj iemantot draugus un domubiedrus (Pritchard & Wilson, 2006; Misra & McKean, 2000; Iwasaki, 2000; 2006).

Katrai augstskolai ir svarīgi agrīnā studiju posmā izprast jauno studentu pieredzi, lai rūpētos par jauniešu noturību studiju programmā. Vadoties pēc galveno adaptācijas faktoru ietekmes uz jauniešu dzīves kvalitāti, universitāte var veikt izmaiņas, lai uzlabotu jauno studentu adaptāciju studiju vidē. 2006. gada rudenī veiktā pētījuma mērķis bija 1) izvērtēt 1. kursa studentu adaptācijas problēmas un viņu gatavību studijām (7.–9. akadēmiskā gada nedēļa); 2) izstrādāt ieteikumus mācību procesa uzlabošanai, kas ietekmētu studentu sekmību un viņu vēlmi turpināt studijas; 3) izstrādāt un piedāvāt speciālas atbalsta programmas atbilstoši studentu vajadzībām.

Pētījuma jautājumi:

- Kāda ir studentu adaptāciju ietekmējošo pamatfaktoru struktūra?
- Kā studentiem trūkst, uzsākot studijas LU (vadoties pēc viņu pašu vērtējuma)?
- Kādos adaptāciju ietekmējošos faktoros parādās studentu lielākās problēmas?
- Kādus ierosinājumus sniedz studenti savu adaptācijas problēmu risināšanai?

Metode

Instrumenti

Pētījumā tika izmantota Latvijas Universitātes studentu aptauja – LUSA (Voitkāne & Miezīte, 2006), kas izveidota, balstoties uz iepriekšējos pētījuma posmos iegūtajiem rezultātiem par pirmā kursa studentu adaptāciju Latvijas Universitātē

(Voitkāne & Miezīte, 2001; Voitkāne, 2003; 2004a; 2004b; 2005; Raščevska, Voitkāne & Miezīte, 2004; Voitkāne, Miezīte, Raščevska & Vanags, 2006).¹

Sastādot aptaujas anketu, tika izvēlēti jautājumi, kuri atklātu mācību un informācijas ieguves iemaņas, pašpaļāvību, pašregulāciju mācību procesā, sociālā atbalsta izjūtu, trauksmainību, depresijas pazīmes un brīvā laika izmantošanas veidus. Aptaujā iekļauti 48 apgalvojumi, kas vērtējami pēc 5 punktu Likerta skalas (1 – „nekad”, 2 – „ļoti reti”, 3 – „reti”, 4 – „bieži” un maks. vērtība 5 – „ļoti bieži”). Aptaujā ir aile, kur iespējams atzīmēt konsultāciju nepieciešamību katrā jautājumā. Aptaujā iekļauti demogrāfiskie jautājumi, kas papildināti ar jautājumu par to, kā studentam trūkst, uzsākot studijas (iespējams izvēlēties vienu no pieciem piedāvātajiem variantiem: trūka studiju iemaņu, studiju draugu, piemērotas dzīvesvietas, iztikas līdzekļu, nekā netrūka. Tika piedāvāta iespēja izteikt komentārus un ierosinājumus par studiju uzsākšanu LU. Turpmāk datu analīze tiek veikta, gan balstoties uz sākotnējām vērtībām, gan standartizētām vērtībām, t. i., LU izlases vidējie tiek pielīdzināti $M = 50$, $SD = 10$.

Procedūra un dalībnieki

Aizpildot aptauju, tika piedāvātas divas izvēles: aptauju aizpildīt anonīmi vai uzrādīt savas studenta apliecības numuru vai e-pasta adresi. Šī piedāvājuma nolūks ir uzturēt saziņu ar tiem studentiem, kuri būtu ieinteresēti sadarboties turpmāk.

2. tabula

Pētījumā iesaistītie dalībnieki, pirmā kursa studenti, LU fakultātēs

Fakultāte	Pamatstudijās studējošo skaits	Dalībnieki, <i>n</i>	% no pamatstudijās studējošo skaita
Bioloģijas	80	42	52
Ķīmijas	85	67	79
Moderno valodu	425	250	57
Teoloģijas	28	18	62
Vēstures un filozofijas	172	104	63
Filoloģijas	140	64	42
Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu	154	110	71
Fizikas un matemātikas	452	264	56
Medicīnas	266	153	59
Juridiskā	251	177	70
Ekonomikas un vadības	1169	350	30
Sociālo zinātņu	272	163	59
Pedagoģijas un psiholoģijas	330	101	30
Kopā:	3830	1863	49

¹ Aptaujas anketas sastādīšanā ar ieteikumiem piedalījās Akadēmiskā departamenta direktors O. Judrups, metodiķe A. Briška, juriste T. Metrīna, Studentu servisa direktora vietniece I. Jaunzeme, PPF Psiholoģijas nodaļas vadītāja prof. S. Sebre un prof. M. Raščevska.

Aptauja visās 13 LU fakultātēs tika pabeigta 3 nedēļās. Studenti tika aptaujāti frontāli nodarbību laikā. 10 fakultātēs aptauju veica autore, un 3 fakultātēs to darīja šim darbam apmācīti PPF Psiholoģijas nodaļas 4. kursa studenti² (2. tab.).

Rezultāti un diskusija

Analīzi var sākt ar studentu norādītajām grūtībām studiju sākumā (sk. 3. tab.). Tabulā uzrādīti kopīgie dati par studiju iemaņu trūkumu, draugu trūkumu vai atzinumu, ka, uzsākot studijas, nekā nav trūcis.

3. tabula

Atbildes par to, kā trūcis pirmā kursa studentiem, uzsākot studijas LU

Fakultāte	% no aptaujāto studentu skaita, kuriem ir kā trūcis		
	Trūka studiju iemaņu	Trūka draugu	Nekā netrūka
1. Bioloģijas	85,7	57,1	2,4
2. Ķīmijas	62,7	55,2	7,5
3. Moderno valodu	75,2	46,8	12,1
4. Teoloģijas	88,9	38,9	5,6
5 Vēstures un filozofijas	76,0	63,5	3,8
6. Filoloģijas	76,6	48,4	6,2
7. Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu	64,5	63,6	14,5
8. Fizikas un matemātikas	56,5	46,8	22,3
9. Medicīnas	67,2	38,8	19,0
10. Juridiskā	55,4	39,5	24,3
11. Ekonomikas un vadības	40,0	34,6	31,7
12. Sociālo zinātņu	69,9	64,4	5,5
13. Pedagoģijas un psiholoģijas	78,2	45,5	5,0

Visu programmu studenti atzinuši, ka studiju sākumā visbiežāk trūcis studiju iemaņu. Dažās fakultātēs – Moderno valodu, Teoloģijas, Filoloģijas, Vēstures un filozofijas un Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātē – vairāk nekā 70% studentu norādīja studiju iemaņu trūkumu. Vismazāk, tikai 40%, studiju iemaņu trūkumu atzinuši Ekonomikas un vadības zinātņu fakultātes studenti.

² Izmantojot skenēšanas programmu, datus ievadīja Akadēmiskā departamenta metodiķe A. Briška.

Datu tālākai apstrādei tika izmantota SPSS-15 programma, un līdzdalību datu analizē sniedza prof. M. Raščevska un psiholoģijas maģistrants M. Vanags.

Otra nozīmīgākā joma ir draugu trūkums. Šie rādītāji ir salīdzinoši labāki par tiem, kas uzrāda studiju iemaņu trūkumu. Tomēr pastāv atšķirības starp fakultātēm. Draugu trūkumu biežāk, vairāk par 60% studentu, atzīst Sociālo zinātņu, Vēstures un filozofijas un Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes studenti. Studiju turpināšanai ļoti būtiski veidot piederības izjūtu augstskolai, iekļaut studentu sociālajā vidē, veicināt sadarbību un draudzību, kas jaunietim rada nozīmīgu sociālā atbalsta sistēmu.

Plaši atzītais studiju iemaņu trūkums rada jautājumu par jauniešu sagatavotību studijām universitātē. Tas liecina, ka studenti apzinās ar mācību procesu saistītās grūtības studiju sākumā. Tomēr atbildes neatklāj, tieši kādas, specifiskas vai individuāla rakstura, studiju iemaņu grūtības izjūt studenti.

Daudzu augstskolu pieredze un tajās veiktie pētījumi par sekmīgu studiju uzsākšanas sociāli psiholoģiskajiem faktoriem rāda, ka tieši studiju iemaņu līmenis ir kritiskais faktors, kas veicina vai kavē studentu gūt akadēmiskos panākumus, radot nopietnu risku jaunieša psihosociālajai adaptācijai (Lizzio & Wilson, 2004; Lucas & Meyer, 2004; Crissman & Upcraft, 2005). Ja akadēmiskā sekmība progresē vāji, tiek ietekmēta studenta attieksme pret sevi un apkārtējiem, un tas kavē piederības izjūtas veidošanos studiju grupai. Pakāpeniski pieaug stresa līmenis, cieš studenta emocionālā labsajūta, parādās dažādas dezadaptācijas izpausmes.

Adaptācija studijām ir daudzdimensionāls process, kuru virza vairāki psiholoģiskie un sociālie faktori. Šajā pētījumā studiju adaptācija tika pētīta, vadoties no astoņu faktoru nozīmības: informācijas ieguves prasmēm, pašregulācijas mācību procesā, pašpaļāvības, pārliecības par karjeras izvēli, brīvā laika izmantošanas, sociālās sadarbības un atbalsta, trauksmainības un depresijas pazīmēm.

Veicot faktoru analīzi, apstiprinājās pieņēmums, ka adaptāciju ietekmē iepriekš minētie psiholoģiskie faktori (4. tab.), kuru mērījumu ticamība atbilst psihometriskajām prasībām.

4. tabula

Adaptāciju ietekmējošo faktoru psihometriskie rādītāji (Kronbaha alfa) un aprakstošās statistikas rādītāji

Faktori	Jautājumu skaits	Kronbaha alfa	M	SD
Informācijas ieguves prasmes	8	0,61	3,50	3,81
Pašregulācija mācību procesā	10	0,69	3,61	4,14
Pašpaļāvība	7	0,77	3,99	3,51
Šaubas par karjeras izvēli	3	0,76	2,23	2,92
Brīvā laika izmantošana (rekreācija)	6	0,65	3,69	3,08
Sociālā sadarbība un atbalsts	9	0,62	3,95	4,16
Trauksmainība	5	0,76	3,32	3,79
Depresijas pazīmes	9	0,81	2,81	5,86

Lai noskaidrotu adaptāciju ietekmējošo augstāka līmeņa faktoru struktūru, tika veikta otrā līmeņa faktoru analīze (5. tab.), iegūstot trīs otrās pakāpes faktorus, kas vispārinātākā līmenī raksturo studentu adaptāciju universitātē.

5. tabula

Otrā līmeņa adaptāciju ietekmējošo faktoru struktūra

Pirmā līmeņa faktori	Otrā līmeņa faktori		
	Iesaiste sociālās attiecībās	Mācību procesa regulācija	Stresa izpausmes
Brīvā laika izmantošana (rekreācija)	0,86		
Sociālā sadarbība un atbalsts	0,83		
Pašpaļāvība	0,70		
Informācijas ieguves prasmes		0,82	
Pašregulācija mācību procesā		0,80	
Šaubas par karjeras izvēli		0,62	
Trauksmainība			0,89
Depresijas pazīmes			0,79

1. faktoru grupa: Brīvā laika izmantošana; Sociālā sadarbība un atbalsts; Pašpaļāvība. To varētu dēvēt par faktoru „Iesaiste sociālās attiecībās”, kas saistīts ar adaptāciju sociālajā vidē, mijiedarbības attīstīšanu, iekļaušanos jaunajā vidē un indivīda brīvā laika izmantošanu savām interesēm (rekreācija).

2. faktoru grupa: Informācijas ieguves prasmes; Pašregulācija mācību procesā; Šaubas par karjeras izvēli. Šo faktoru varētu dēvēt par „Mācību procesa regulāciju”, kas saistīts ar studiju motivāciju un nodrošina sekmīgas studijas.

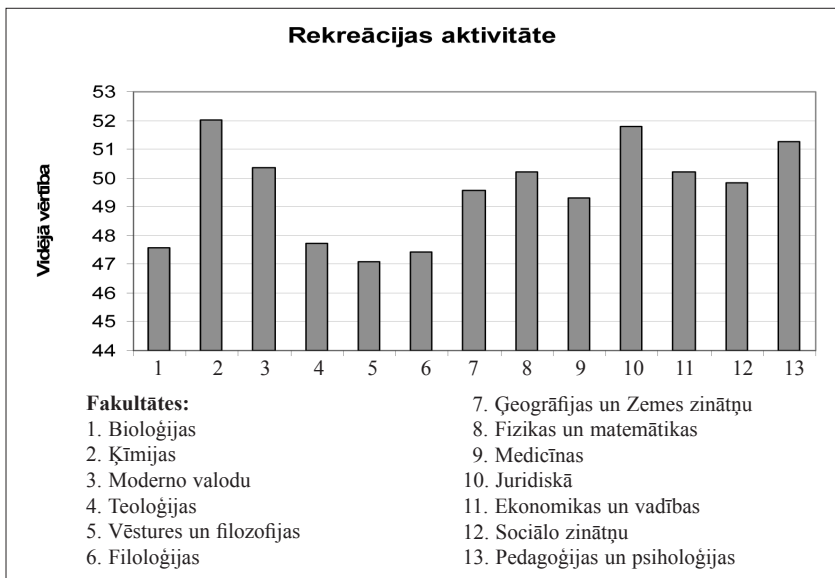
3. faktoru grupa: Trauksmainība; Depresijas pazīmes. Šī grupa veido faktoru „Stresa izpausmes”, kas norāda uz indivīda reakcijām, pielāgojoties jaunajai videi.

Adaptāciju ietekmējošo psiholoģisko faktoru salīdzinājums

Turpmāk salīdzināti visi apakšfaktori LU fakultātēs, balstoties uz atsevišķām otrā līmeņa faktoru grupām. Vispirms tiks izvērtēts 1. faktors „Iesaiste sociālās attiecībās” un to veidojošie apakšfaktori: Brīvā laika izmantošana (rekreācija), Sociālā sadarbība un atbalsts, Pašpaļāvība.

Brīvā laika izmantošana atslodzei, savu vajadzību apmierināšana, nodoties dažādām interesēm, sniedz gandarījumu, palīdz veidot neformālas attiecības un iesaista sabiedriskajā dzīvē. Ņemot vērā to, ka jauno apstākļu iepazīšana saistīta ar piepūli, svarīgi enerģiju sadalīt starp mācību darbu, sociālām aktivitātēm un atpūtu, vispusīgi funkcionālu un radoši attīstītu personīgo un profesionālo identitāti.

Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 3,69$; $SD = 3,08$) (1. att.), var secināt, ka lielākā daļa studentu daudz laika velta brīvā laika (rekreācijas) aktivitātēm, bet Bioloģijas, Vēstures un filozofijas, Filoloģijas un Teoloģijas fakultātes jaunieši mazāk laika velta savām brīvā laika interesēm.

1. attēls. Brīvā laika izmantošanas apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Analizējot apakšfaktora jautājumus LU kopumā un ņemot vērā šo nepabeigto identitātes attīstības posmu, sava dzīves stila veidošanu, svarīga ir nodošanās interesēm, kam laiku velta 66% jauniešu. Šajā sakarībā jaunieši ir izteikuši ierosinājumus par brīvā laika izmantošanas iespējām LU iekšējā vidē – viņi sagaida lielāku sociālo aktivitāšu spektru, kas dotu iespēju tiem tieši Universitātes vidē iesaistīties interešu grupās, rast domubiedrus un nostiprināt daudzpusīgas sociālās saites ar augstskolas studentiem.

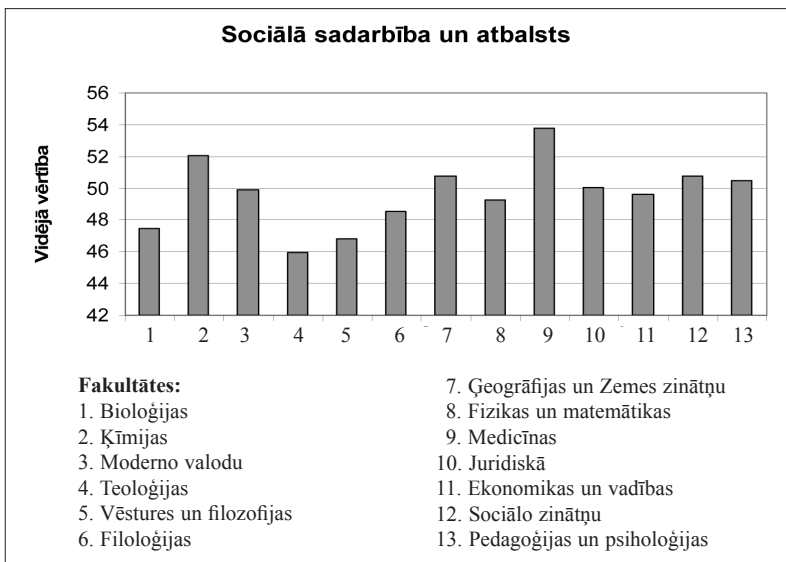
Ir zināms, ka daļa jauniešu strādā, līdz ar to viņiem var nepietikt laika vai līdzekļu savu interešu papildīšanai. Redzams, ka pašreiz 28% jauniešu reti rod iespēju gūt atslodzi brīvajā laikā.

Viens no svarīgākajiem psiholoģiskajiem faktoriem dzīves pārmaiņu situācijās ir izjustais sociālais atbalsts un sociālās mijiedarbības kvalitāte. *Sociālās sadarbības un atbalsta faktoram* ir liela nozīme jauniešu pārejā uz pieauguša cilvēka statusu – viņam, attālinoties no ģimenes, ir jāveido sava atbalsta sistēma. Sociālais atbalsts stiprina emocionālo tuvību, pašvērtību, sniedz atgriezenisko saiti paša rīcībai, kā arī palīdz pārvarēt stresu. Veiksmīga attiecību veidošana ļauj iegūt jaunus draugus, ar kuriem dalīties pieredzē un informācijā, tā nostiprinot piederības izjūtu jaunajai sociālajai videi.

Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 3,95$; $SD = 4,16$) (2. att.), var secināt, ka studenti pārsvarā izjūt atbalstu, tomēr Vēstures un filozofijas, Filoloģijas un Bioloģijas fakultātes jaunieši jūtas mazāk sociāli iesaistīti.

Analizējot apakšfaktoru atsevišķo jautājumu atbildes LU kopumā, 61% studentu atzīst, ka nekad nepārrunā vai arī reti pārrunā savas problēmas ar kursa biedriem, un tas netieši norāda uz nepietiekami izveidotu atbalsta sistēmu studiju grupā.

Daudzi studenti (84%) gatavi ņemt vērā citu cilvēku ieteikumus, ieklausīties padomos vai ieteikumos. Tajā pašā laikā tikai 52% jauniešu atzīst, ka viņiem ir viegli uzticēties citiem cilvēkiem.

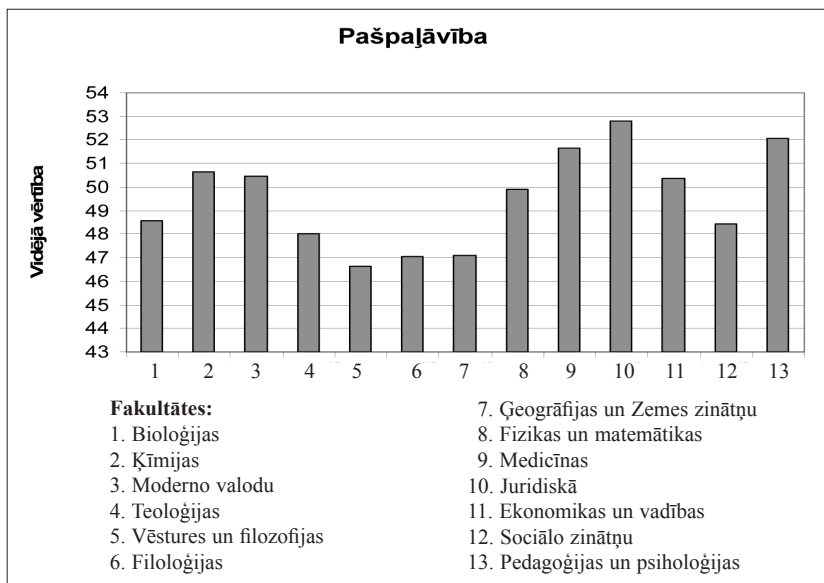
2. attēls. Sociālās sadarbības un atbalsta apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Studiju sākuma posmā, jaunajā situācijā izjūtot zināmu nedrošību, tikai 26% studentu mācību grūtībās vēršas pie pasniedzējiem ar neskaidriem jautājumiem. Šī atturība rada jautājumu par to, cik pieejami studentiem liekas pasniedzēji, lai tos uzrunātu un noskaidrotu vajadzīgo. Šo aspektu papildina studentu piebildes par netaisnībām pasniedzējiem.

Rezultāti rāda, ka 90% studentu sociālo atbalstu gūst savā ģimenē, kur tie saņem visa veida atbalstu. Bažas rada tas, ka 29% studentu nav atbalsta personu, pie kā vērsties nepieciešamības gadījumā, un tas nozīmē, ka, rodoties problēmām, viņi varētu būt vairāk pakļauti dezadaptācijas riskam. Liela daļa jauniešu (73%) nav iesaistījušies sociālās aktivitātēs, kas ļautu paplašināt savu sociālā atbalsta sistēmu.

Izsakot ierosinājumus par studiju vidi, daudzi studenti izrāda interesi par plašāku sadarbību ar vecāko kursu studentiem, sagaida, ka to veicinās fakultāte. Vairākās fakultātēs jaunieši pauž uzskatu, ka būtu vēlams kursa kurators, pie kura varētu vērsties ar neskaidriem jautājumiem. Ir ierosinājumi izveidot speciālu dienestu, kur konsultēties par problēmām un vajadzībām. Jaunieši ir ieinteresēti, lai bieži tiktu organizēti kopīgi pasākumi, kur varētu iepazīties, atrast draugus.

Trešais apakšfaktors šajā faktoru grupā ir *Pašpaļāvība*. Tā ir savas vērtības apzināšanās, pārliecība par savām spējām sasniegt izvirzītos mērķus, atrisināt problēmas, pieņemt lēmumus, aizstāvēt savas intereses un attīstīt sociālās saites. Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 3,99$; $SD = 3,51$) (3. att.), studentu pašpaļāvības rādītāji ir samērā augsti, izņemot Vēstures un filozofijas, Filoloģijas, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu un Teoloģijas fakultātes studentus.

3. attēls. Pašpaļāvības apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Analizējot apakšfaktoru atsevišķo jautājumu atbildes LU kopumā, 25% studentu ļoti reti jūtas pārliecināti par savām spējām un bieži šaubās, vai sasniegs savus mērķus. Daudzi jaunieši (57%) atzīst, ka viņu mācību sekmība atkarīga no pasniedzēju atzinības. Jāpieļauj, ka biežākas individuālas konsultācijas veicinātu studentu sekmību un mācību motivāciju. Kopumā 91% aptaujāto studentu jūtas pārliecināti, ka spēs atrisināt problēmas, ja saskarsies ar tām, un tas liecina par pašpaļāvību un pozitīvu pieeju grūtību pārvarēšanai.

Izsakot ierosinājumus, daudzi jaunieši aktīvi piesaka savas intereses un tiesības piedalīties studiju darba plānojumā, vēlas, lai nodarbību sarakstos diena tiktu optimāli izplānota. Jaunieši diezgan bieži norāda, ka atsevišķu pasniedzēju izturēšanos tie izjūt kā pazemojošu, turpretim paši sagaida respektu, cieņpilnu un sirsnīgu attieksmi pret sevi.

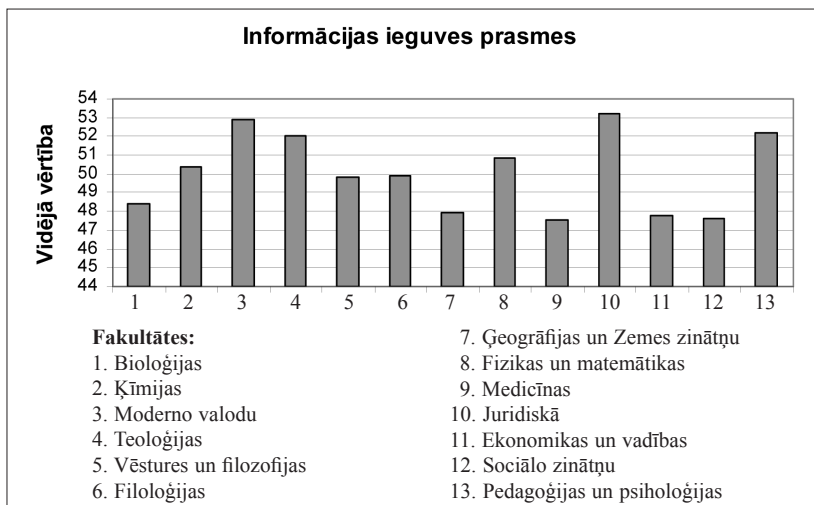
Atsevišķās fakultātēs studenti sagaida uzlabojumus mācību telpu iekārtojumā, ērtākus solus un galdus, lai būtu parocīgāk veikt pierakstus, lielāku apgaismojumu atsevišķās telpās un labākus sadzīves apstākļus gan studentu viesnīcā, gan LU sabiedriskajā ēdināšanā.

Otro nozīmīgāko faktoru grupu „Mācību procesa regulācija” veido apakšfaktori: Informācijas ieguves prasmes, Pašregulācija mācību procesā un Šaubas par karjeras izvēli.

Informācijas ieguves prasmes studiju gaitā svarīgas, lai, izmantojot modernās informācijas tehnoloģijas, atrastu mācību uzdevumu izpildei vajadzīgo informāciju, ātri orientētos bibliotēku piedāvājumā un atrastu mācībām nepieciešamo literatūru.

Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 3,50$; $SD = 3,81$) (4. att.), var secināt, ka studentu informācijas ieguves prasmes ir pat nedaudz virs vidējā līmeņa,

tomēr Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu, Medicīnas, Ekonomikas un vadības zinību un Sociālo zinātņu fakultātes studentu informācijas ieguves prasmes ir nedaudz zem vidējā līmeņa rādītājiem.

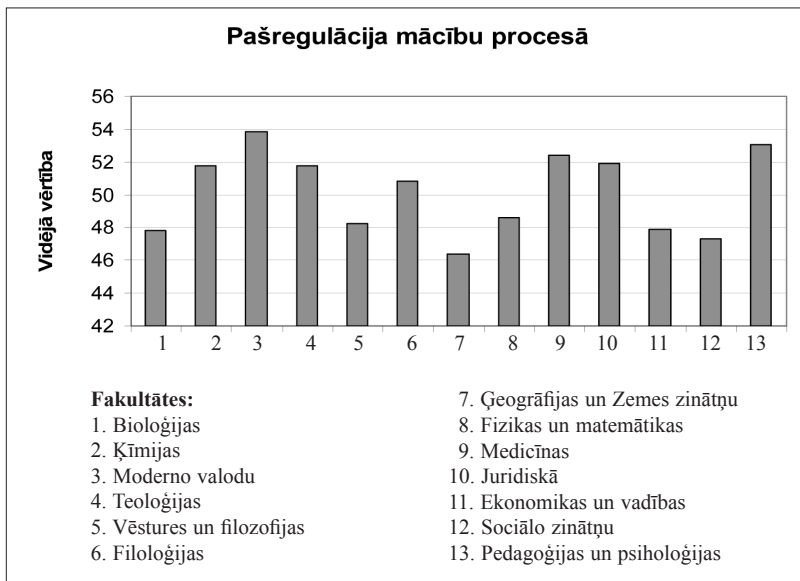
4. attēls. Informācijas ieguves prasmju apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Kopumā 50% LU pirmā kursa studentu bieži neprot izmantot bibliotēku datubāzes, kas studiju sākuma mēnešos tiem varēja traucēt pilnvērtīgi izpildīt studiju uzdevumus. Studentiem ir iebildumi par nepietiekamo mācību grāmatu daudzumu bibliotēkās. Aptuveni trešā daļa visu studentu (27%) atzīst, ka viņiem bieži neizdodas atrast mācībām nepieciešamo informāciju. Pozitīvs mācību darba aspekts ir tas, ka studenti jūtas labi sagatavoti datora lietošanā, un 84% studentu domā, ka viņi labi prot izmantot internetu savām studijām. Trešā daļa studentu (36%) norāda, ka viņiem bieži ir mācību grūtības nepietiekamo svešvalodas zināšanu dēļ, un daudzi studenti vēlas, lai tiktu palielināts angļu valodas stundu skaits viņu studiju programmās. Studenti izsaka interesi par speciāliem apmācību kursiem, kas palīdzētu attīstīt zinātniskās literatūras lasīšanas prasmes.

Nodarbību laikā, rodoties neskaidrībām, 85% studentu neuzdod pasniedzējam jautājumus par neizprasto vielu, un tas var atsaukties uz mācību materiāla apguvi un spēju kvalitatīvi sekot līdzi nodarbībām. Tai pašā laikā studenti sagaida, ka pasniedzēji vairāk ņems vērā studentu iepriekšējo zināšanu līmeni, lai tie nepasniegtu mācību vielu tā, „it kā mēs jau to visu zinātu”. Iebildumi ir arī pret to, ka nodarbību laikā ne visi var saņemt izdales materiālus.

Informācijas ieguves prasmes cieši saistītas ar *Pašregulāciju mācību procesā*, kas nodrošina mācību uzdevumu izpildi atbilstoši izvirzītajām prasībām un norādītajiem termiņiem. Pašregulācijas iemaņas veidojušās jau skolā. Tomēr, nonākot universitātē, studentam patstāvīgi jāplāno savs mācību darbs, lai sekmīgi izpildītu visus mācību uzdevumus.

Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 3,61$; $SD = 4,14$), mācību pašregulācijas līmenis (5. att.) ir samērā augsts, izņemot Bioloģijas, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu, Ekonomikas un vadības un Sociālo zinātņu fakultātes studentus.

5. attēls. Pašregulācijas mācību procesā apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

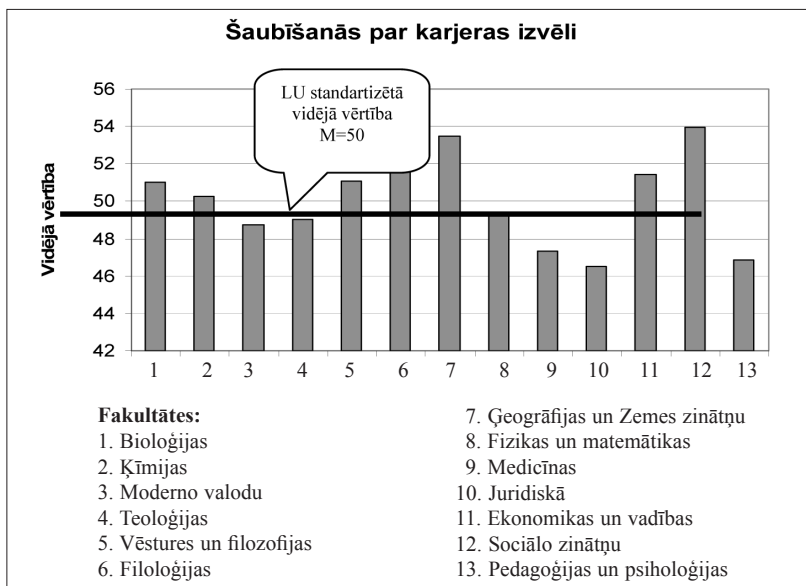
Analizējot apakšfaktora jautājumu atbildes LU kopumā, mācību plānošanas grūtības ir 46% studentu. Studenti apzinās laika plānošanas problēmas, grib tās risināt un rosina augstskolu piedāvāt nodarbības laika plānošanā. 25% studentu atzīst, ka tiem bieži neizdodas labi koncentrēties nodarbību laikā, un tie no pasniedzēja sagaida lielāku entuziasmu, pasniedzot savu kursu, kā arī interesantāk pasniegtu informāciju, to saistot ar praksi un papildinot ar vizuālo informāciju. Studenti vēlas, lai nodarbībās tiktu rosināta radošāka pieeja mācību saturam.

Daudzi studenti neizprot, kā jāizpilda uzdotie mācību uzdevumi, un vēlas, lai tiktu doti precīzāki norādījumi par referātu un kursa darbu rakstīšanu. Studenti iebilst pret lielajām semināru grupām, kas liedz tiem iespēju izteikties. Viņi iesaka pasniedzēju individuālo konsultāciju laiku saskaņot ar studentu nodarbību laiku, lai tie nepārklātos.

Par to, ka pastāv dažādas vēl neidentificētas un aptaujā neiekļautas studiju prasmes, kuras var attiekties uz mācību regulāciju, liecina tas, ka ļoti augsts procents jauno studentu atzīmē (3. tab.) studiju iemaņu trūkumu studiju sākumā. Prasme plānot un organizēt savu mācību darbību, veidot pierakstus, sekot līdzi programmas saturam un prasībām nodrošina pašefektivitātes izjūtu, tā paaugstinot mācību motivāciju.

Mācību procesu regulācijas faktora trešais *apakšfaktors saistīts ar šaubām vai pārliecību par izvēlto karjeru*. Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem, ($M = 2,23$; $SD = 2,92$) (6. att.), kopumā LU studenti nešaubās par savas karjeras

izvēli, bet Filoloģijas, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu un Sociālo zinātņu fakultātes studentiem ir augstāks šaubu līmenis.

6. attēls. Šaubu par karjeras izvēli apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Aplūkojot atsevišķo jautājumu atbildes LU kopumā, 15% studentu bieži šaubās par savu studiju programmas un karjeras izvēli, un 19% bieži raizējas, ka mācību grūtību dēļ var nākties pārtraukt studijas. Šīs bailes par studiju pārtraukšanu var būt visai pamatotas, ja ņem vērā bieži atzīto studiju iemaņu trūkumu. Turpinoties problēmām, kas saistītas ar mācību procesa regulāciju, kurš ietver informācijas ieguves prasmes un pašregulāciju mācību procesā, var pieaugt studentu šaubas par izvēlēto karjeras virzienu un palielināties studiju pārtraukšanas risks.

Studenti arī vēlas saņemt paskaidrojumus par to, kā atsevišķu mācību priekšmetu saturs saistīts ar specialitāti, jo neizprot apgūstamo zināšanu saistību ar izvēlētais karjeras specifiku.

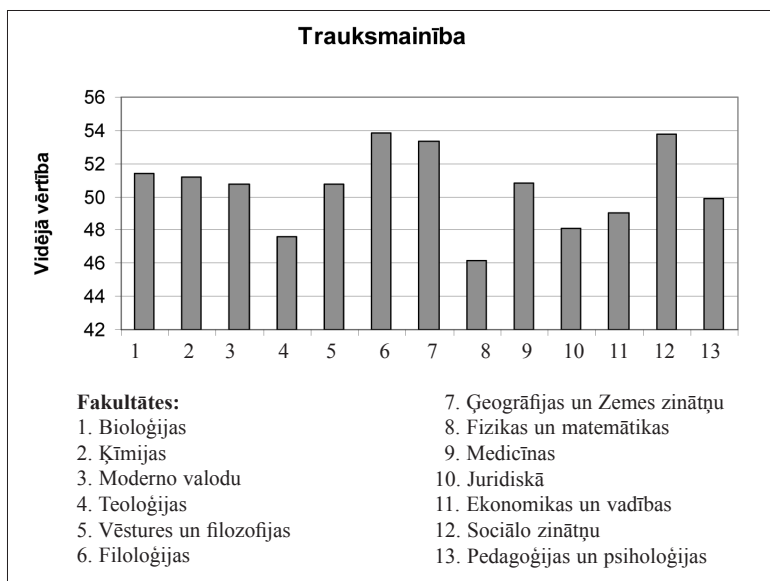
Trešais otrā līmeņa faktors „*Stresa izpausmes*” uzrāda diskomforta līmeni sakarā ar stresu, kas var rasties studiju sākumā, adaptējoties universitātē. Šo faktoru veido apakšfaktori *Trauksmainība* un *Depresijas pazīmes*. Abi apakšfaktori uzrāda indivīda emocionālo pašsajūtu un ir saistīti ar veiksmīgu stresa pārvarēšanu.

Indivīda *trauksmainība* atkarīga no bioloģiskiem un sociālpsiholoģiskiem faktoriem. Trauksmainību var piedzīvot ikviens indivīds dzīves pārmaiņu un dažādu neskaidrību situācijā, un tā saistīta ar lietoto stresa pārvarēšanas stratēģiju efektivitāti. Trauksmainība var būt situatīva, kā reakcija uz noteiktiem vides apstākļiem. Tā var būt arī kā stabila personības iezīme, kas izveidojusies sociālu un bioloģisku cēloņu dēļ. Tā parasti saistīta ar noteiktām, indivīdam nozīmīgām situācijām, kuras prasa

no viņa paaugstinātu atbildību un saistīta ar zināmu apdraudējumu savai pašvērtībai sakarā ar situācijas nenoteiktību vai neskaidrībām.

Jaunieša patstāvības līmenis, sagatavotība dzīves situācijām ļauj tam veiksmīgi pārraudzīt jauno dzīves situāciju vai arī provocē iekšēju nemieru un trauksmi.

Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 3,32$; $SD = 3,79$ (7. att.), LU studenti uzrāda salīdzinoši zemu trauksmainības līmeni. Nedaudz augstāki rādītāji ir Filoloģijas, Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu un Sociālo zinātņu fakultātes studentiem, kuri acīmredzot mācību procesā biežāk izjūt trauksmi un nemieru.

7. attēls. Trauksmainības apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Kopumā 48% jauno studentu ļoti bieži piedzīvo satraukumu, uzstājoties grupas priekšā, kad tiek sagaidīta viņu aktīva līdzdalība diskusijās, semināros. Lielais studentu skaits, kuriem ir šīs problēmas, liecina par iespējamām pašvērtības problēmām, sociālo iemaņu nepilnībām un ierobežotu pieredzi publiski pasniegt savas zināšanas.

Studiju gaitā tiek piedāvāti dažādi zināšanu pārbaudes veidi, kas rada stresu, 56% studentu baidās no kontroldarbiem un eksāmeņiem. Rodas jautājums par studentu stresa pārvarēšanas pieejām. Iespējams, ka viņi biežāk lieto neefektīvākās emocionālās stresa pārvarēšanas stratēģijas, nevis efektīvākās problēmu risināšanas stratēģijas.

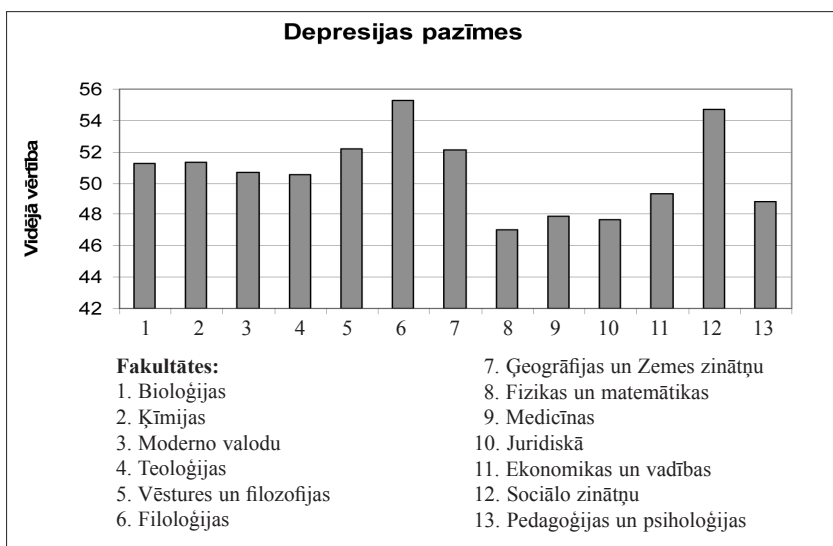
To zināmā mērā apliecina tas, ka, nonākot jaunās un nepazīstamās situācijās un rodoties nelielām problēmām, 39% studentu bieži izjūt satraukumu. Jaunieši jūtas nedroši jaunās situācijās, jo nepilnīgi izprot jaunus apstākļus un prasības un tiem trūkst vajadzīgās izlēmības, lai noskaidrotu un izprastu šos jautājumus. Jaunieši

sagaida, lai atsevišķās fakultātēs studiju padomdevēji būt laipnāki un atsaucīgāki, kad studenti pie tiem griežas pēc padoma.

Otrs stresa izpausmju apakšfaktors *Depresijas pazīmes* norāda, ka tiek ietekmēta indivīda emocionālā labklājība. Ja studenta adaptācija universitātē iepriekš minēto faktoru dēļ noris lēni vai ir jūtami apgrūtināta, tad iespējama dažādu depresijas pazīmju parādīšanās, kas var ietekmēt jaunieša sekmību un vēlmi studēt.

Depresijas tendences visā pasaulē arvien vairāk izplatās un biežāk piemeklē sievietes. Tā kā LU aptuveni 2/3 no kopējā studentu skaita ir sievietes, tad tieši šajā grupā varētu būt vērojama tendence uz depresijai raksturīgām pazīmēm. Depresijas pazīmes var parādīties, ja tiek nomainīta sociālā vide, sociālā atbalsta sistēma, nākas adaptēties jaunai prasību sistēmai. Šīs dzīves pārmaiņas izraisa distresu un atsaucas uz dzīves kvalitāti un pārliecību par savām spējām tikt galā ar dzīves uzdevumiem.

Depresijas pazīmes var izpausties kā garastāvokļa, kognitīvo procesu, motivācijas, iniciatīvas, sociālās sadarbības, pašvērtējuma izmaiņas un psihosomatiski simptomi. Ja radušās problēmas netiek risinātas, tad depresijas simptomi var jūtami ierobežot studenta spēju sekmīgi mācīties un sadarboties ar apkārtējiem.

8. attēls. Depresijas pazīmju apakšfaktors – fakultāšu salīdzinājums

Vadoties pēc kopējiem vidējiem rādītājiem ($M = 2,81$; $SD = 5,86$) (8. att.), var secināt, ka pusē LU fakultāšu ir nedaudz paaugstināti depresijas rādītāji. Fizikas un matemātikas, Medicīnas un Juridiskajā fakultātē depresijas pazīmes ir zemākas, turpretim Filoloģijas, Sociālo zinātņu, Vēstures un filozofijas un Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes studentiem tās ir augstākas par vidējo.

Analizējot visu aptaujāto LU studentu atbildes, jāatzīmē, ka depresijai raksturīgās pazīmes, tādas kā garastāvokļa izmaiņas un nomāktību, bieži piedzīvo 49% studentu. Saduroties ar sarežģītumiem, tie emocionāli reaģē uz notikumiem un jūtas zināmā mērā bezpalīdzīgi tos risināšanā. To papildina tas, ka 31% studentu vilcinās risināt radušās problēmas, tādēļ viņu problēmas var ieilgt.

Samērā daudz studentu (16%) jūtas vientuļi, tātad viņiem ir visai ierobežota sociālā iesaiste jaunajā vidē. Viens no depresijas cēloņiem, kā arī sekām var būt nepietiekama sociālā mijiedarbība, kas ir īpaši jūtīgs faktors jauniešu identitātes attīstības posmā. Nelielai daļai jauniešu (11%) ir pašnoliecināšanas tendence, un viņi bieži jūtas nevērtīgi. Šāds pazemināts pašnovērtējums ir vēl viena depresijai raksturīga pazīme. Bažas rada arī tas, ka 24% jauniešu ir anhedonijas izpausmes – dzīvesprieka zudums otrā studiju mēneša beigās. 20% studentu ir dažādas veselības problēmas. Iespējams, daļa no tām ir psihosomatiskas izcelsmes. Šīs pazīmes tiešā veidā liecina par distresa izpausmēm. Liela daļa jauniešu (43%) bieži izjūt nogurumu un enerģijas trūkumu, 64% sūdzas par nepietiekamu miegu. Studenti arī sūdzas par nemierīgu dzīvi studentu viesnīcās, kas traucē viņu dzīves ritmu.

Lai arī šīs pazīmes raksturīgas depresijai, rodas jautājums par jauno studentu prasmi līdzsvarot laika sadalījumu starp mācībām, darbu un atpūtu. Par to liek domāt salīdzinoši augstie brīvā laika izmantošanas faktora rādītāji. Šis atklājums rosina pārdomas arī par to, vai, uzsākot patstāvīgu dzīvi, jauniešiem ir skaidri priekšstati par garīgās un fiziskās veselības higiēnu, kas nodrošina viņu spējas efektīvi izpildīt akadēmisko programmu.

Secinājumi

Atbildot uz pētījuma jautājumiem, konstatēts, ka izstrādāto aptauju veido 8 faktori: Informācijas ieguves prasmes, Pašregulācija mācību procesā, Pašpaļāvība, Šaubas par karjeras izvēli, Brīvā laika izmantošana, Sociālā sadarbība un atbalsts, Trauksmainība un Depresijas pazīmes. Tie veido trīs otrā līmeņa faktorus: Iesaiste sociālās attiecībās, Mācību procesa regulācija, Stresa izpausmes.

Rezultāti liecina, ka lielākās problēmas pastāv informācijas ieguves prasmēs, bibliotēku datubāzu lietošanā un sadarbībā ar pasniedzējiem. Ir nepietiekami attīstīta sociālā sadarbība un savstarpējais studentu atbalsta tīkls. Konstatētas nopietnas nepilnības laika plānošanā un sadalīšanā starp mācībām un pārējo laiku, par ko liecina brīvā laika izmantošanas faktors.

Liela studentu daļa, uzsākot studijas pirmajā kursā, atzīst, ka trūkst studiju iemaņu, un tas varētu traucēt sekmīgas studijas augstskolā, adaptāciju universitātē un vēlmi izpildīt studiju programmu.

Otrā studiju mēneša beigās daudzi studenti nav izveidojuši sadarbīgas attiecības ar studiju biedriem – tas ierobežo sociālā un emocionālā atbalsta pieejamību, kavē informācijas apmaiņu un piederības izjūtas veidošanos augstskolai.

Ierosinājumu daļā studenti norāda vajadzību saņemt precīzākus norādījumus mācību uzdevumi izpildei. Studenti sagaida labāku nodarbību plānojumu, lai nezaudētu laiku starp nodarbībām, un sagaida arī lielāku atsaucību no pasniedzēju un darbinieku puses. Studenti izsaka interesi padziļināt svešvalodu zināšanas un lielāku daudzveidību brīvā laika izmantošanas aktivitātēs universitātes iekšējā vidē.

Praktiskā izmantojamība

LU dienestiem būtu jāpievērš lielāka uzmanība pirmā kursa studentu studiju iemaņu izvērtēšanai un papildināšanai. Pasniedzējiem jāņem vērā atklātās problēmas

un jāsniedz studentiem ieteikumi par mācību uzdevumiem un precīzas norādes par to, kā izpildāmi konkrētie mācību uzdevumi. Tiem pasniedzējiem, kuri strādā ar pirmā kursa studentiem, vēlams piedāvāt speciālus seminārus, lai papildinātu savas apmācību metodes un lai studiju sākuma posmā veicinātu studentu sadarbību priekšmeta apguves laikā. Visos studiju dzīves līmeņos jānodrošina studentiem pieejams un atsaucīgs sociālā atbalsta tīkls, lai dažādos veidos veicinātu studentu piederības izjūtu studiju videi, sadarbību ar kursa biedriem, kuratoriem, mentoriem, tāpat pilnveidojama arī sabiedriskās dzīves daudzveidība LU.

No studiju uzsākšanas brīža LU fakultāšu dienestiem un pasniedzējiem vēlams regulāri iegūt atgriezenisko saiti no studentiem par viņu ekspektācijām attiecībā uz studiju programmas izvēli un spēju tikt galā ar studiju prasībām, kā arī izvērtēt viņu uzskatu un gaidu atbilstību studiju programmas ievirzei, lai papildinātu šo izpratni saistībā ar mācību programmas saturu. Tas paaugstinātu jauniešu studiju motivāciju un radītu lielāku perspektīvas izpratni par nākotnes specialitāti.

Veidojot studentu atbalsta programmas, jāpiedāvā izglītojošas un praktiskas iemaņas attīstošas apmācību programmas, kas atbilst galvenajām problēmām. Saziņā ar fakultāšu vadību un aptaujātajiem studentiem būtu vēlams turpināt sekot līdzi viņu sekmībai un labklājībai. Iespēju sazināties ar studentiem rada tas, ka liela daļa aptaujāto studentu (60%) uzticējuši savus datus – tas liecina par gatavību sadarboties. Šāds longitudiāls pētījums palīdzētu labāk izvērtēt tos faktorus, kas nodrošina studentu noturību studijās LU programmās.

Šī pētījuma rezultātā, kā arī uz iepriekšējos pētījuma posmos iegūto datu bāzes profilaktiskos nolūkos tika izveidotas rekomendācijas 2007./2008. akadēmiskā gada pirmā kursa studentiem. Šīs rekomendācijas atbalstīja un šī materiāla izdošanu apsveikuma kartītes formā nodrošināja LU Studentu serviss. Sagatavotās apsveikuma kartītes jaunajiem studentiem tika pievienotas LU Akadēmiskā departamenta sagatavotajiem Studiju ceļvedim un Kalendāram, ko saņēma katrs pirmā kursa students (sk. pielikumu).

Ierobežojumi

Aptaujā piedalījās 49% pamatstudiju dalībnieku, un tas ļauj izvērtēt galvenās tendences kopumā LU un arī fakultātēs. Tomēr Ekonomikas un vadības (30%) un Pedagoģijas un psiholoģijas (30%) fakultātē proporcionāli studentu skaitam respondentu skaits ir neliels. Konstatētas aptaujas nepilnības, uz ko vistiešāk norāda tas, ka aile par konsultāciju nepieciešamību maz izmantota. Tomēr ir salīdzinoši daudz studentu, kuri pauduši vajadzību pēc konsultācijām. Nepieciešams veikt LUSA tālāku validizāciju.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Baker, S. R. (2004). Intrinsic, extrinsic, and amotivational orientations: Their role in university adjustment, stress, well-being, and subsequent academic performance. *Current Psychology*, 23(3), 189-202.
- Balaisis, M. (2002). Student Needs at Vilnius University. *New Developments in Psychology in The Baltics: Theory and Practice*. IV International Baltic Psychology Conference, University of Latvia, 66-70.

- Cooke, R., Bewick, B. M., Barkham, M., Bradley, M., & Audin, K. (2006). Measuring, monitoring and managing the psychological well-being of first year university students. *British Journal of Guidance & Counselling, Vol. 34*, No. 4, 505-519.
- Crissman, J. L., & Upcraft, M. L. (2005). The keys to first-year student persistence. In M. L. Upcraft, J. N. Gardner, & B. O. Barefoot (Eds.), *Challenging & Supporting the First-Year Student*. Jossey-Bass. 27-46.
- Darcey, K., Davila, J., & Beck, J. G. (2005). Is social anxiety associated with both interpersonal avoidance and interpersonal dependence? *Cognitive Therapy and Research, Vol. 29.*, No. 2, 171-186.
- De Corte, E., & Verschaffel, L., & Masui, C. (2004). The CLIA-model: A framework for designing powerful learning environments for thinking and problem solving. *European Journal of Psychology of Education, Vol. 19*, No. 4, 365-386.
- Edwards, K. J., Hershberger, P. J., Russeell, R. K., & Markert, R. J. (2001). Stress, negative social exchange, and health symptoms in university students. *Journal of American College Health, Vol. 50*, No. 2, 75-80.
- Elkins, S. A., Braxton, J. M., & James, G. W. (2000). Tinto's separation stage and its influence on first-semester college student persistence. *Research in Higher Education, Vol. 41*, No. 2, 251-270.
- Gallagher, R. P. (1992). Students needs surveys have multiple benefits. *Journal of College Student Development, 3*, 281-282.
- Gallagher, R. P., Golin, A. & Kelleher, K. (1992). The personal, career and learning skills needs of college students. *Journal of College Student Development, 33*, 301-309.
- Hall, N. C., Chipperfield, J. G., Perry, R. P., Ruthig, J. C., & Goetz, T. (2006). Primary and secondary control in academic development: gender-specific implications for stress and health in college students. *Anxiety, Stress, and Coping, 19* (2), 189-210.
- Iwasaki, Y. (2000). Hierarchical dimensions of leisure stress coping. *Leisure Sciences, Vol. 22*, 163-181.
- Iwasaki, Y. (2006). Counteracting stress through leisure coping: A prospective health study. *Psychology, Health & Medicine, 11* (2), 209-220.
- Larose, S., & Boivin, M. (1998). Attachment to parents, social support expectations, and socioemotional adjustment during the high school-college transition. *Journal of Research on Adolescence, 8* (1), 1-27.
- Lizzio, A., & Wilson, K. (2004). First-year student's perceptions of capability. *Studies in Higher Education, Vol. 29*, No. 1, 109-130.
- Lucas, U., & Meyer, J. H. F. (2004). Supporting student awareness: understanding student preconceptions of their subject matter within introductory courses. *Innovations in Education and Teaching International, Vol. 41*, No. 4, 459-473.
- McKenzie, K., Gow, K., & Schweitzer, R. (2004). Exploring first-year academic achievement through structural equation modelling. *Higher Education Research & Development, Vol. 23*, No. 1, 95-109.
- Mischel, W., & Ayduk, O. (2002). Self-regulation in a cognitive-affective personality system: Attentional control in the service of the self. *Self and Identity, Vol. 1*, 113-120.
- Misra, R., & McKean, M. (2000). College student's academic stress and its relation to their anxiety, time management, and leisure satisfaction. *American Journal of Health Studies, 16* (1), 41-52.

- Pekrun, R., Goetz, T., & Titz, W. (2002). Academic emotions in students' self-regulated learning and achievement: A program of qualitative and quantitative research. *Educational Psychologist, 37* (2), 91-105.
- Pitkethly, A., & Prosser, M., (2001). The first year experience project: A model for university-wide change. *Higher Education Research & Development, Vol. 20*, No. 2, 185-200.
- Pittman, L. D., & Richmond, A. (2007). Academic and psychological functioning in late adolescence: The importance of school belonging. *Journal of Experimental Education, 75* (4), 270-290.
- Pritchard, M. E., & Wilson, G. (2006). Do coping styles change during the first semester of college? *Journal of Social Psychology, 146* (1), 125-127.
- Raševska, M., Voitkāne, S. & Miezīte, S. (2004). Saistība starp praktisko intelektu, psiholoģiskās labklājības un sociālās pielāgošanās rādītājiem. *Latvijas Universitātes raksti. Psiholoģija*. Nr. 664, 89-121.
- Seifert, T. L. (2004). Understanding student motivation. *Educational Research, 46* (2), 137-151.
- Seligman, L. D., & Wuyek, L. A. (2007). Correlates of separation anxiety symptoms among first-year college students: An exploratory study. *Journal of Psychology, 147* (2), 135-145.
- Voitkāne, S. & Miezīte, S. (2001). Pirmā kursa studentu adaptācijas problēmas. *Journal of Baltic Psychology, Vol. 2*, No. 1. 43-53.
- Voitkāne, S. (2003). The Relationship of Social Support, Anxiety, Depression, and Student Needs to Psychological Well-Being in First Year University Students. *Baltic Journal of Psychology, Vol. 4*, No. 2, 31-43.
- Voitkāne, S. (2004a). Pirmā kursa studentu psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistība ar piesaistes veidiem un sociālo atbalstu. *Latvijas Universitātes raksti. Psiholoģija*. Nr. 664, 122-146.
- Voitkāne, S. (2004b). Goal Directedness in Relation to Life Satisfaction, Psychological Immune System and Depression in First-Semester University Students in Latvia. *Baltic Journal of Psychology, Vol. 5*, No. 2, 19-30.
- Voitkāne, S. (2005). Pašcieņas, pašpaļāvības saistības ar psiholoģisko labklājību un depresiju studentēm studiju sākuma posmā. *Latvijas Universitātes raksti. Psiholoģija*. Nr. 682, 41-51.
- Voitkāne, S., Miezīte, S., Raševska, M., & Vanags, M. (2006). Student Motivation for Their Choice of Study Program, Psychological Well-Being, Perceived Social Support and Needs at the Start of University Studies. *Baltic Journal of Psychology, Vol. 7*, No. 1, 46-59.
- Vollrat, M. (2000). Personality and hassles among university students: A three-year longitudinal study. *European Journal of Personality, Vol. 14*, 199-215.

PIELIKUMS

Pirmie studiju mēneši Universitātē ir interesants un emocijām piesātināts laiks. Studijas augstskolā atšķirsies no Tavas līdzšinējās pieredzes skolā ne tikai mācību organizēšanas, satura un mācību vērtēšanas kārtībā, bet daudz kas būs atkarīgs no Tavas personīgās attieksmes un atdeves. Tāpēc, veidojot šo ceļvedi, vēlējamies dot ieskatu gaidāmajās pārmaiņās, cerot palīdzēt Tev ātrāk iejusties Universitātē un gūt drīzas sekmes.

Šeit ir galvenās jomas, kurās varētu būt pārmaiņas, uzsākot studijas augstskolā.

1. Mācību organizācijas stils: skolā ierastās stundas nomaina lekcijas, kurās jāpaspēj sekot līdzī stāstītajam un veikt pierakstus. Rezultāts – novērtējums veidojas ne tikai no gala eksāmeniem un kontroldarbiem, bet nozīmīga vērtējuma daļa ir arī semināru darbi, referāti un citi noteiktā laikā veicami semestra darbi. Tie prasa aktīvu dalību un sekošanu līdzī mācību procesam, kā arī patstāvīgu ārpuslekciju darbu.

Kopumā attiecībā uz mācību organizācijas stilu augstskolā Tev būs nepieciešama lielāka patstāvība un sevis motivēšana mācībām.

Lai gūtu sekmes

- situācijās, kad nodarbību laikā vai mācību gaitā rodas neskaidrības, – uzdod jautājumus;
- precizē to, kā izpildāmi mācību uzdevumi;
- noskaidro uzdoto darbu izpildes termiņus;
- papildini savas mācību prasmes: izmanto bibliotēku krātuves, apgūsti datubāzu lietošanu;
- plāno laiku:
 - izšķir prioritātes un secīgi izpildi mācību darbus;
 - izvairies no uzdevumu atlikšanas uz vēlāku laiku, nevilcinies un neuzkrāj izpildāmos mācību uzdevumus. Iekavēti darbi var radīt nevajadzīgu spriedzi!

2. Personīgā un sociālā joma: „studenta dzīve” paredz lielāku personīgo atbildību, tajā pašā laikā dod lielāku neatkarību un brīvību. Augstskolā Tev būs iespēja iegūt jaunus draugus, domubiedrus, ar kuriem ne vien kopā mācīsies, bet arī pavadīsi brīvo laiku. Iegūstot lielāku brīvību, ir svarīgi prast līdzsvarot mācībām nepieciešamo laiku ar brīvā laika izmantošanu. Tāpat Tev būs jāplāno savi uzdevumi un, ja dzīvosī kopmītnēs, būs jāveido sadarbība ar kursa un studentu viesnīcas istabas biedriem.

Lai iejustos jaunajā vidē (LU, savā fakultātē, studiju grupā):

- iepazīsties ar kursa biedriem, kuriem, tāpat kā tev, šī situācija ir jauna;
- iepazīsties ar vecāko kursu studentiem;
- uzrunā Universitātes darbiniekus, noskaidrojot to, kas Tev ir svarīgi;
- līdzdarbojies visa veida LU sabiedriskajās aktivitātēs, kas palīdzēs Tev ātrāk iegūt draugus un noderīgu pieredzi savai profesionālajai karjerai;
- prasi padomu vai palīdzību neskaidrību un radušos problēmu gadījumā;
- iespējamu pārpratumu gadījumos, apdomājot cēloņus, izanalizē situāciju un atrodi atbilstošāko veidu, kā rīkoties. Atceries – lai rastu risinājumus, Tu vari doties pie LU konsultantiem!
- rūpējies par sevi (miegu, ēšanu, veselību un fizisko slodzi). Arī rūpēs par sevi jāņem vērā tas, ka svarīgi uzturēt līdzsvaru starp mācību darbu un brīvā laika izmantošanu.

3. Studiju organizēšanas joma: Universitātē Tev ir iespēja pašam organizēt studiju darbu: izvēlēties B un C daļas kursus, izmantot e-kursu iespējas, gan klātienē, gan elektroniski komunicēt ar pasniedzējiem un LU administratīvo personālu.

Lai veiksmīgāk iekļautos Universitātes studiju organizācijā:

- laikus iepazīsties ar LU studiju un kārtības noteikumiem, regulāri seko līdzi un izmanto LU informācijas sistēmu;
- noskaidro to fakultāšu, nodaļu un dažādu LU dienestu funkcijas, kuri risina dažādus studentu jautājumus;
- iepazīsties ar speciālajiem dienestiem un darbiniekiem, kuri sniedz atbalstu studentiem: Studentu servisu, nodaļu lietvežiem. Viņi labprāt sniegs Tev vajadzīgo informāciju un atbalstu;
- izpēti LU ēku, dienestu un telpu izvietojumu, lai vari viegli orientēties daudzajās LU ēkās.

Summary

A number of studies have shown that the early weeks of transition to university can be critical to long-term adjustment at university. Early identification of students at risk will enable service providers to initiate interventions for facilitating student success and retention. The authors used previous research findings as a basis for constructing a 48-item Questionnaire of University Adjustment for measuring psycho-social and academic skill-related adjustment factors. The questionnaire was administered to 1863 first-year students in all 13 faculties of the University of Latvia in the first seven to nine weeks of studies. The data analysis yielded eight first-order and three second-order factors. The three second-order factors were: 1) social involvement including social support and interaction, assertiveness, and involvement in recreational activities; 2) self-regulated learning including self-regulation in studies, information gathering skills, and confidence regarding the choice of the study programme; 3) stress reactions to the transition to the University such as anxiety and depression symptoms. The results of the study suggest that a significant number of first-year students require support in forming social relationships, need clarification of study goals, and have gaps in their study skills. The acquired information has been used to develop preventive interventions as part of the work with incoming first year students. Future studies are needed to validate the factors for prediction of student adjustment to university.

Keywords: *psycho-social adjustment factors, first-year university students, university adjustment experience.*

LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI
768. sējums. Psiholoģija. 2011

Izdevējs LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālrunis: 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"
Baznīcas ielā 28, Rēzeknē, LV-4601
Tālrunis/fakss: 64625938